

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КІРОВОГРАДСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Випуск 10

Серія:

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Кіровоград –2007

ББК 63

Н - 34

УДК 93

Наукові записки. – Випуск 10. – Серія: Історичні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В.Винниченка. – 2007. – 332 с.

Збірник наукових праць є результатом окремих наукових пошуків дослідників теоретичних та методичних аспектів історичних проблем.

ISBN 966-8089-44-8

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ ВИПУСКУ:

- 1. Ачкіназі Б.О.** – доктор історичних наук, доцент.
- 2. Дротянко Л.Г.** – доктор філософських наук, професор.
- 3. Житков О.А.** – кандидат історичних наук, доцент (відповідальний секретар).
- 4. Казьмирчук Г.Д.** – доктор історичних наук, професор.
- 5. Моця О.П.** – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України.
- 6. Парсамов С.С.** – доктор історичних наук, професор.
- 7. Рафальський О.О.** – доктор історичних наук, професор.
- 8. Романцевич В.К.** – редактор.
- 9. Троян С.С.** – доктор історичних наук, професор.
- 10. Філоретов В.М.** – кандидат історичних наук, доцент (відповідальний редактор).

Друкується за рішенням ученої ради Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (протокол № 4 від 27. 11. 2006 р.)

**Збірник зареєстрований Вищою атестаційною комісією при Кабінеті Міністрів України як фахове видання зі спеціальності «історія».
Постанова Президії ВАК України № 1 – 05/2 від 15.02.2007 р.**

За достовірність фактів, дат, назв і т.п. відповідають автори статей. Думки авторів можуть не збігатися з позицією редколегії. Редакція зберігає за собою право скорочувати текст і робити літературну правку. Рукописи не повертаються.

ISBN 966-8089-44-8

© Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка, 2007

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

НУМІЗМАТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ КОНТАКТІВ МІЖ КИЇВСЬКОЮ РУССЮ ТА ВОЛЗЬКОЮ БУЛГАРІЄЮ

Станіслав АНДРІЙЧУК (Київ)

У статті автор аналізує концептуальні положення східнослов'янських істориків, нумізматів, археологів щодо арабо-булгарського монетного срібла в складі європейського обігу IX–XI ст.

The conceptual positions of the East-Slavonic historians, numismatists and archeologists on the Arabic-Bylgarian monetary silver in European currency of the IX–XI centuries are analyzed in the article.

Дослідження у XIX столітті обмежувалось головним чином вивченням знайдених нумізматичних джерел, оскільки серйозних археологічних розкопок на території Волзької Булгарії не проводилось. Отже, у той час вивчення контактів Київської Русі та Волзької Булгарії полягало в аналізі скарбів куфічних монет, які були знайдені на території сучасного Києва та вздовж торговельного шляху й прилеглих до нього територій. Скарби склалися з груп монет, що виготовлялись у Волзькій Булгарії та арабських дирхемів, а також прикрас.

а) Нумізматичні дослідження XIX ст. – 60-ті роки XX ст.

У нумізматичній науці інтерес до вивчення знахідок східних монет з'явився вже давно. Німецький нумізмат XVIII ст. О. Г. Тихсен уперше довів, що куфічні дирхеми, які знаходять у Європі, з'явилися там завдяки торгівлі населення європейських країн із Сходом у IX–X ст. Для свого часу це була надзвичайно плідна думка, яка спонукала послідовників до топографування знахідок куфічних монет і вивчення ареалу їхнього розповсюдження. [1, 15–47].

Визначний здобуток у цьому питанні зробив Х. Д. Френ, який виділив групу монет, що виготовлялися у Булгарії, і разом з куфічними дирхемами влилися у грошовий обіг Русі, Східної та Західної Європи [2, 20–38]. Окрім того, було складено топографію знахідок кубічних дирхемів, де було зібрано дані 39-х випадків виявлення цих монет у межах Російської імперії.

Подальшим кроком на шляху дослідження була праця П.С. Савельєва „Мухаммеданська нумізматика стосовно російської історії”, яка вийшла 1846 р., де він умістив поруч із російським перекладом топографії Френа із додатком про нові знахідки фундаментальну розвідку „Про торгівлю Північного Сходу Європи в епоху заснування і утвердження Руської держави” [1, 16–47]. Окрім того, дослідник відмічав роль Волзької Булгарії у розповсюдженні куфічних монет, описував предмети вивезення з території Русі та Волзької Булгарії.

Слід відзначити дослідження С.М. Шпілевського та його працю „Давні міста та інші булгаро-татарські пам'ятки у Казанській губернії”, яка вийшла 1877 року. Саме у своїх дослідженнях автор торкнувся питання економічних зв'язків Волзької Булгарії та Київської Русі, а особливу увагу приділив грошовій системі.

Вагомий внесок у вивчення скарбів куфічних монет зробив В.Г. Тизенгаузен, О.К. Марков, які вели роботу із складання топографії скарбів куфічних монет, що надходили до Русі через Волзьку Булгарію, у тому числі й монет булгарської чеканки та наслідувань саманидським дирхемам [2, 21–38]. Проте слід зазначити, що створена О.К. Марковим топографія має ряд недоліків. Насамперед, його дослідження позбавлені ґрунтовної дослідницької статті і являє собою простий перелік знахідок, занадто стисло описаних, до якого додана коротка передмова. Головний недолік топографії О.К. Маркова полягає у тому, що матеріал розміщений за алфавітом губерній. Це заважає сприйняттю цілісної картини обігу куфічних дирхемів на території тогочасної Російської імперії. Окрім того, у дослідженні

немає хронологічного покажчика і карт, відсутнє узагальнення зібраного матеріалу, і, на жаль, не була зроблена орієнтовна хронологія надходження кубічного дирхема до Європи.

Великий внесок у вивчення закономірностей обігу східних монет на території Європи зробив видатний радянський нумізмат Р.Р. Фасмер. Дослідник обґрунтував необхідність створення нової топографії знахідок монет, виходячи з того, що з моменту виходу роботи О.К. Маркова стала відомою велика кількість знахідок куфічних дирхемів. Зокрема, Р.Р. Фасмер відзначив, що особисто йому відомо 750 знахідок у межах колишньої Російської імперії, тоді як у О. К. Маркова зареєстровано удвоє менша кількість. Ним була дана періодизація основних етапів розповсюдження куфічних дирхемів на Русі, монет волзьких болгар та наслідувань саманідським дирхемам, що виготовлялися ними. Було виділено 4 періоди обігу куфічних монет:

1. 800 – 825 рр. н.е. – майже тільки складаються із аббасидських дирхемів, серед яких переважають монети африканського карбування.
2. 825 – 905 рр. – більшу кількість монет становлять аббасидські, але вже майже немає монет, що вийшли із африканських монетних дворів, у скарбах цього періоду помітний процент становлення дирхеми Тахіридів.
3. 905 – 960 рр. – майже повністю домінують монети Саманідів.
4. 960 – 1012 рр. – поруч із численними саманідськими дирхемами трапляються значною кількістю монети, Бувейхідів та Зіярідів.

Окрім того, на думку Р.Р. Фасмера обіг дирхемів на території Східної Європи відбувався не у VIII – XI ст., а лише в IX–X ст. Своє твердження вчений обґрунтував тією обставиною, що, як він уважав, скарби з дирхемами, заховані у VIII столітті, на той час виявлені не були, знаходять лише монети VIII ст. у скарбах IX ст. Далі Фасмер роз'яснює свій погляд таким чином. Велика кількість монет VIII ст. у скарбах другої половини IX ст. здебільшого пояснюється зовсім не довготривалістю накопичення, а тим фактом, що при перших халіфах Аббасидів була випущена така велика кількість монет, що халіфи IX ст. не встигали перекарбовувати величезну масу срібла й допускали до обігу дирхеми VIII ст., які на території сучасної України за Р. Р. Фасмером слід відносити до IX ст.

Були зроблені дослідження щодо початку болгарського карбування. Автор звертає увагу на стихійне монетне карбування болгар, адже відомо, що так звані „варварські” наслідування куфічним монетам нерідко трапляються серед власне куфічних дирхемів у місцевих скарбах. Р. Р. Фасмер писав про цю групу монет: „Так звані варварські наслідування саманідським дирхемам відомі у великій кількості. Це – дирхеми із викривленими легендами. При цьому ступінь викривлення може бути дуже різний” [3, 29–40]. І далі: „У нас є прямі вказівки на те, що деякі, найбільш вдалі наслідування саманідським дирхемам карбувалися волзькими болгарами. Такі дирхеми з іменем Наср ібн-Ахмера і халіфа Муктадира, карбовані у Булгарі, на думку Савел'єва, варварський дирхем Насра з Сувару” [3, 40]. Проте Р.Р. Фасмер зазначає: „Наср у цих містах не міг карбувати монет, бо він цими містами не володів. Не підлягає сумніву, що це болгарські наслідування. Тут усі легенди виявились саманідськими, змінена тільки назва міста [3, 43–40]”. Так, Р.Р. Фасмер вважає болгарськими монети з іменем Мікаїла ібн-Джафара, де ім'я болгарського еміра замінене ім'ям саманідського еміра, але зберігалися назви монетних дворів Хорасана – Самарканд, Балх, аш-Шаш, Нісабур. Монети Мікаїла ібн-Джафара, які карбувались у Булгарі, означають завершення оформлення монетного типу Волзької Булгарії, розквіт якої припадає на період Таліба ібн-Ахмета.

Основні положення Р. Р. Фасмера розвинув у своїх працях В. Л. Янін протягом другої половини 50–70 х років, що вивчав роль Волзької Булгарії у проникненні куфічного дирхема на Русь і в Східну Європу. Він відзначив високий науковий рівень теоретичних положень Фасмера. При цьому уточнив хронологічні рамки й періодизацію побутування куфічних монет у Східній Європі. Разом з тим В. Л. Яніну довелося переглянути категоричне твердження Р.Р. Фасмера про те, ніби на території Східної Європи немає скарбів VIII ст.

Дослідник зауважує, що скарб із Старої Ладоги, знайдений 1892 р., слід датувати не початком IX ст., а 80–90-ми роками VIII ст. Скарб із Нових Млинів Боденського району Чернігівської області також був захований наприкінці VIII ст. Про невідповідність знахідок цих двох скарбів VIII ст. свідчить і третій східноєвропейський скарб куфічних дирхемів – на о. Готланді, молодша монета якого має дату 783 р. В. Л. Янін використав „як контрольний матеріал для перевірки висновку про більш раннє датування деяких скарбів” усі відомі йому ранні знахідки поодиноких куфічних дирхемів на території Західної та Східної Європи. Виявилося, що із 37 поодиноких, точно датованих знахідок цих монет, 25 належить до останньої чверті VIII ст. „Вони починають траплятися постійно після 774 р.”, знахідки ж до 774 р. Янін вважає випадковими.

На основі досліджень скарбів й окремих знахідок В. Л. Янін дійшов висновку, що проникнення куфічного дирхема до Східної Європи почалось у 70 – 80-х роках VIII ст. Учений пропонує уточнену (порівняно із зробленою Р. Р. Фасмером) періодизацію обігу куфічних монет на території Східної Європи:

I період – кінець VIII ст. – 833 р.

II період – 833 – початок X ст.

III період – 939 р. – кінець X ст.

Щодо якісного складу скарбів, то Янін, в основному погоджується з Р.Р. Фасмером [1, 15–47].

Дослідник за новими матеріалами переглянув питання про початок чеканки болгарських монет, які надходили разом з куфічними на територію Русі та Східної Європи. Але слід зауважити, що, на думку М.Ф. Котляра, висновки В.Л. Яніна, зроблені на підставі вивчення поодиноких знахідок куфічних монет з усієї території Східної і Західної Європи, виявилися непридатними стосовно території сучасної України. Навпаки, на матеріалі поодиноких знахідок згаданих монет можна зробити висновок, що проникнення куфічного дирхема в Східну Європу розпочалося невдовзі після початку його карбування [2, 18–38].

Слід зазначити, що у своїх дослідженнях В. Л. Янін піддав сумніву теоретичні розрахунки П. Г. Любомирова (який зазначав про превалювальне значення хозарського шляху в надходженні куфічних монет) щодо переваги хозарського шляху над болгарським, справедливо зауваживши, що вчений наніс на одну карту всі знахідки куфічних монет, не подаючи різниці між скарбами початку IX та XI ст. Янін заявив, що немає матеріальних доказів (тобто знахідок монет) для твердження, ніби торгівля слов'ян із Халіфатом велася південним шляхом. Натомість В.Л. Янін виклав власний погляд, згідно з яким „протягом усього періоду східної торгівлі з кінця VIII ст. до початку XI ст. єдиними воротами, через які йшла торгівля Русі із Сходом, фактично був Булгар”. Звідси куфічні монети йшли по Оці до Києва.

б) Дослідження 70 – 90 рр. XX ст.

Подальші нумізматичні дослідження 70 – 80 рр. XX ст. проводить радянський нумізмат В.В. Кропоткін. У своїх дослідженнях він частково не згоден з твердженням В.Я. Яніна, що „протягом всього періоду східної торгівлі з кінця VIII ст. до початку XI ст. єдиними воротами, через які йшла торгівля Русі із Сходом, фактично був Булгар” і зазначає, що, по-перше, В.Л. Янін порушує основний методологічний принцип свого дослідження: задля характеристики грошового обігу в Хазарії розглядає усі монети без розподілу на періоди. Кордони Хозарського каганату з VIII ст. і до середини X ст. не залишалися постійними. По-друге, В. Л. Янін у своїх дослідженнях не дає пояснення, яким чином куфічні монети проникали із Середньої Азії та Закавказзя до Середнього Поволжя на територію Волзької Булгарії, обходячи Ітиль та інші міста Хазарії. По-третє, болгарі в IX–X ст. платили данину, і звільнення болгар від залежності пов'язано тільки з приходом київського князя Святослава на Волгу 965 року. По-четверте, за останні роки стали відомі нові скарби куфічних монет початкового періоду обігу дирхема в Східній Європі (28 – Новотроїцьке городище, 818/9 рр.;

29 – Нижні Новосілки, 811/2; 30 – Кремлівське, 812/3 році та інші); численні знахідки куфічних монет на поселеннях і в могильниках південно-східної частини Східної Європи підтверджують давнє знайомство хозар з монетами Арабського халіфату [4, 147–150].

Продовжуючи дослідження торговельних зв'язків Волзької Булгарії у Х ст. В.В. Кропоткін видає 1970 року статтю „Торговельні зв'язки Волзької Булгарії Х ст. за нумізматичними даними”, де робиться аналіз письмових джерел щодо торговельних операцій між Булгаром та Києвом. Так, В.В. Кропоткін згоджується з твердженням Х.М. Френа, що правителі Волзької Булгарії карбували також варварські наслідування саманидським дирхемам, які доволі часто трапляються в східноєвропейських скарбах куфічних монет Х – XII ст. Далі автор продовжує розробляти це твердження, вказуючи на те, що вивчення скарбів куфічних монет, які були знайдені в Середньому Поволжі, доводить думку Х. М. Френа. Окрім того, автор вважає, що монети болгарського карбування з іменами місцевих правителів трапляються в Східній Європі порівняно рідко, але вивчення їхнього ареалу та способів розповсюдження дає цінні матеріали про торгівлю Волзької Булгарії. Автор дає характеристику напрямкам торгівлі Булгарії із зовнішнім світом та аналізує скарби куфічних монет на цих напрямках. Так, аналізуючи письмові джерела, а саме відомості арабських географів Ібн-Русте та Ал-Бакрі, автор звертає увагу на те, що Волзька Булгарія вела інтенсивну торгівлю з Хозарським каганатом та сусідніми давньоруськими областями – Верхнім Поволжям та Володимиро-Суздальською землею. У басейні Оки та Клязьми болгарські монети знайдені у відомому скарбі куфічних монет у м. Муромі, у Муромську та Малишевському могильнику, у скарбах біля с. Борки на лівому березі р. Оки і у скарбі с. Білий Омут Московської області. Рідко монети проникали в басейн верхнього Дону. При розкопках А. Д. Пряхіна на Малому Боришевському городищі Хохольського району Воронежської області 1966 року знайдено скарб куфічних монет, який складався з 106 дирхемів, серед них одна монета Волзької Булгарії. Молодша монета в скарбі була карбована 315 р. Х. (927/8 р.). Два болгарських наслідування саманидським дирхемам знайдені 1869 року при будівництві залізниці Тамбов-Саратів за 12 верст від м. Тамбова [5, 38–62].

З Придоння і басейну Оки та Клязьми куфічні монети проникали у Подесення, Посем'я, та Середнє Подніпров'я. Дослідник аналізує письмове джерело арабського мандрівника XII ст. Абу-Хаміда ал-Гарнті, який повідомляє, що з Булгара він направлявся по слов'янській річці (Нахр ас-Сакаліба) у землю слов'ян та відвідав одне з руських міст, яке він називав „Медіант ас-Сакаліба” (слов'янське місто) чи Гуркуман. На думку дослідників, ця річка – Ока, місто Київ, проте А. П. Новосельцев вважає, що річкою можна вважати Верхню Волгу, а під Гуркуманом може приховуватися спотворена назва одного з міст Верхньої Русі. У цьому питанні В. В. Кропоткін вважає, що важко уявити, щоб арабський мандрівник XII ст. не знав добре відому в арабській літературі назву Києва (Куяба), а назвав його Гуркуманом чи слов'янським містом.

Окським шляхом болгарські монети проникали в землі сіверян, радимичів і тиверців. У скарбі куфічних монет, знайденому 1910 року в с. Береза Дмитрієвського повіту Курської губернії, знайдено 696 дирхемів та 827 уламків, у тому числі 2 уламки болгарських монет еміра Бармана та 7 наслідувань саманидським монетам. Скарб був закопаний у 50-ті роки Х ст. При розкопках Б. А. Рибакіна в Любечі Чернігівської області, 1958 року знайдено наслідування саманидському дирхеми з іменем болгарського царя Мікаїла ібн Джафара, викарбуване у Волзькій Булгарії у 20-х роках Х ст. Монета має вушко і отвір для привішування. Різьбяр скопіював з аналогічного саманидського дирхеми рік і місце карбування – Нісабур, 308 р. х. (920/21) [6, 116–118].

Проаналізувавши нумізматичний матеріал, В. В. Кропоткін приходять до висновків, що наведений вище короткий перелік знахідок болгарських монет у Східній Європі свідчить про те, що в південних районах Київської Русі болгарські дирхеми трапляються доволі рідко (Алчедар, Любеч, Береза, Мала Боршево). Основна маса куфічних монет з Середнього

Поволжя, за твердженням дослідника, направлялася окським шляхом у землі в'ятичів, кривичів та радимичів. Нумізматичні дані свідчать про те, що торгівельні зв'язки Середнього Подніпров'я, Побужжя та Подністорв'я з Хозарією та Волзькою Булгарією встановлюються не у VIII ст., як вважає ряд дослідників, а не раніше початку X ст. У середині X століття приплив куфичних монет у південні райони Київської Русі помітно скорочується, що свідчить про те, що окський шлях, який пов'язував Волзьку Булгарію та Середнє Подніпров'я, функціонував порівняно короткий проміжок часу й не відігравав вагомій ролі. Натомість В. В. Кропоткін, спираючись на нумізматичні матеріали, вважає, що в X ст. основним торговельним шляхом, який пов'язував Волзьку Булгарію з Київською Руссю, є шлях по Волзі та Клязьмі. Окрім того, дослідник зазначає, що припинення карбування болгарських монет у середині 70-х років X ст. приблизно збігається зі змінами основних торговельних шляхів у Східній Європі та посиленням припливу західноєвропейських монет на Русь. Тому цей факт не може змінити уявлення про велике значення окського та верхньоволзького торговельних шляхів [4, 149–150].

Подальше вивчення монет болгарського карбування проводилося В.В. Кропоткіним протягом 80-х років. І основна увага була звернена на питання укладання зведень про знахідки монет болгарського карбування на території Східної Європи та Прибалтики. Було залучено 101 пункт знахідок болгарських монет, які поділяються на 85 скарбів та 16 окремих місцезнаходжень. Дослідник відзначає, що в південні райони Київської Русі монети болгарського карбування проникають доволі рідко. В.В. Кропоткін підтверджує, що основна маса болгарських монет із Середнього Поволжя направлялася окським шляхом у землі в'ятичів, кривичів та радимичів. По Волзі та Клязьмі монети Волзької Булгарії проникали у Тверську, Новгородську та Псковську землі, до Білорусії та Прибалтики. Учений визначив відповідність карбування монет за правління болгарських правителів [5, 38–62].

Подальше нумізматичне дослідження контактів між Київською Руссю та Волзькою Булгарією проводить В. М. Зоценко, який у своїх працях звертає увагу на вилучення Волзької траси як транзитної у забезпеченні києво-східних зв'язків початкового періоду (друга половина VIII – перша X ст.), що підтверджується різницею у якісному складі дирхемів I та II періодів їхнього нажходження, що були в обігу в Східній Європі. На думку автора, постійний приплив арабського монетного срібла до Південної зони східноєвропейських історико-економічних контактів відзначається з 50-х рр. VIII ст., що майже на два десятиліття випереджує північні землі Русі та їхніх сусідів. Основна маса дирхемів другої половини VIII – поч. X ст. знайдена у Південній зоні. Вони були карбовані на монетних дворах середніх та східних Халіфатів, що також відрізняє ці монети від тих, які були в обігу на сусідніх північних територіях, враховуючи і Поволжя, де переважало в цей час західнохаліфатське карбування. Топографія українських скарбів та поодиноких знахідок арабської монети вказаного часу дає змогу припустити, що вона надходила сюди через Хозарію – Доно-Дніпровською системою шляхів сполучення. Зазначені відмінності в монетному обігу охоплюють більш широку територію, ніж Русь. Вони охоплюють також Хозарію та Волзьку Булгарію. Південно-східноєвропейське коло I та II періодів обігу дирхема містило в собі регіони сучасних Подніпровської та Понеманської Білорусії з виходом на Південно-Східну Прибалтику, у той час як північ Східної Прибалтики входила в коло обігу Волзької Булгарії та Північної Русі, функціонування якого забезпечувалося Волзько-Балтійським транзитом [7, 48–54].

У своїх дослідженнях В. М. Зоценко звертає увагу й на те, що велика залежність від Каганату Волзько-Окського межиріччя у IX ст. виявлена і у складі куфичних монет названого регіону. Тут зафіксовано 6 скарбів II періоду обігу дирхеми в Східній Європі, п'ять з яких (Сарське городище, 820-х р.; Угодичі, 813 р.; Углич, 829; Тимерово, 865 р.) у своєму складі мають в основному монети середніх та східних Халіфатів. Автор робить висновок, що перераховані нумізматичні комплекси формувалися за рахунок функціонування Південно-

східноєвропейського кола монетного обігу, незважаючи на їхню належність до місцезнаходжень басейну р. Волги. Не заперечує проникнення арабської монети в окремі райони Поволжя зі сторони Дону і А.Е. Леонтьєв [8, 47–52]. Дослідник підкреслює переважання дирхемів Середніх та Східних провінцій Арабської держави у складі нумізматичних комплексів 2-ої пол. VIII–IX ст. саме в південно-східноєвропейському колі монетного обігу, пов'язаного з транзитом по Доно-Дніпро-Балтійській системі шляхів сполучення. Північно-східноєвропейський обіг знає ці монети лише за окремими скарбами.

В. М. Зоценко звертає також увагу й на монети болгарського карбування в складі одного з київських скарбів дирхемів початку X ст., знайденого 1851 р., та наслідувань саманидським монетам. Присутність останніх, на думку автора, уможлиблює датувати його 20 – 30 рр. X ст., тобто часами перших болгарських емісій, тоді як основний масив скарбу за часом молодшого карбування датується 906 – 907 рр. і повністю характеризується якісними рисами II періоду обігу дирхема в Середньому Подніпров'ї та Подонні.

Відкриттям Дніпро-Волзької транзитної магістралі були створені умови для вирівнювання рівнів східних зв'язків Київської Русі. З цього самого часу вони стають дійсно загальноруськими, що, на думку дослідника, демонструє однорідність складів східноєвропейських скарбів III періоду їхнього обігу. Розподіл східноєвропейського монетного обігу на два кола („хазарський” та „булгарський”), спираючись на комплекси 50 – 70-х рр. X ст., втрачає свій історичний зміст [7, 47–51].

Вивчаючи нумізматичні дослідження контактів між Київською Руссю та Волзькою Булгарією, можна дійти висновку, що це питання розглядалося лише в контексті загальних торговельно-економічних зв'язків Східної Європи в кінці I тис. – поч. II тис. Особливо це відчутно у дослідженні радянських нумізматів 20 – 70 рр. XX ст. І лише з 80 років XX ст. цьому питанню починають приділяти більш серйозну увагу й розглядають його в контексті контактів між Київською Руссю та Волзькою Булгарією. На жаль, досі немає узагальнювальної нумізматичної праці з цієї важливої та складної проблеми, і тому необхідні подальші дослідження цього питання.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – К., 1971. – С. 15 – 47.
2. Валеєв Р.М. Торговельні зв'язки Волзької Булгарії та Русі в домонгольський період (X – XIII вв.) // Волзька Булгарія та Русь. – Казань, 1986. – С. 20 – 38.
3. Фасмер Р.Р. „О монетах волжских болгар X века // ИОАИЭ. – Т. XXXIII. – Вып. I. – Казань, 1926. – с. 29 – 40.
4. Кропоткин В.В. Торговельні зв'язки Волзької Булгарії в X в. по нумізматичним даним // Древні славяни та їхні сусіди. – М.: Наука, 1970. – С. 146 – 150.
5. Кропоткин В.В. Булгарські монети X століття на території древньої Русі та Прибалтики // Волзька Булгарія та Русь. – Казань, 1986. – С. 38 – 62.
6. Кропоткин В.В. О топографії кладов куфических монет IX в. в Східній Європі // Древня Русь та славяни. – М., 1978. – С. 111 – 118.
7. Зоценко В.Н. Волзька система шляхів зв'язків в історії Южної Русі // Шлях з Булгари в Київ. – Казань, 1992. – С. 47 – 54.
8. Зоценко В.Н. Об особенностях обращения восточной монеты в Среднем Поднепровье // Прибалтика та її сусіди в період раннього середньовіччя. – Таллін, 1983.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Андрійчук Станіслав Вікторович – аспірант Інституту археології НАН України.

Наукові інтереси: середньовічна археологія та історія України.

ВНУТРІШНІ АСПЕКТИ ФРАНЦУЗЬКОЇ БЕЗПЕКИ

В ПЕРШУ ПОВОЄННУ ДОБУ 1918 – 1924

Борис АЧКІНАЗІ (Кіровоград)

У статті розкриваються важливі аспекти безпеки Франції, такі, як зміцнення збройних сил, відновлення національного («священного») союзу, подолання економічних негараздів і соціальної напруженості, використання ресурсів колоній, навколо яких у першу повоєнну добу точилася запекла політична боротьба.

The important aspects of safety of France, such as strengthening of military powers, renewal of national («sacred») union, overcoming of economic confusions and social tension, use of resources of colonies open up in the article, round which the bitter political fight proceeded in the first post-war days.

Після закінчення світової війни проблема безпеки опинилась в епіцентрі політичного життя Франції. Усі партії та угруповання покладали надії в її розв'язанні на мирний (Версальський) договір з Німеччиною, утворення Ліги Націй, збереження союзу з партнерами воєнної доби – Великою Британією і США, реалізацією стратегічних інтересів в різних регіонах (Центрально-Східній Європі, на Балканах, Близькому Сході).

На формування принципів безпеки впливали революційні події в Європі та інших регіонах. Каталізатором їх стали російська революція 1917 р. і політика більшовицького уряду. Водночас значного поширення набули ліберальні принципи світового переустрою президента США В.Вільсона, на які орієнтувалася переважна частина світової громадськості, зокрема, помірковані й ліві (соціалісти) партії Франції

За цих умов урядом Ж.Клемансо була підготовлена “мирна програма”, де знайшли відображення головні формули безпеки. Вона ввібрала в себе основні постулати, які поділялися більшістю партій, переважно правого спрямування. Саме цю програму відстоювала французька делегація на Паризькій мирній конференції 1919 -1920 рр. Програма уособлювала традиційні підходи, що формувалися протягом століть: обґрунтування вигідних кордонів, зміцнення армії і стратегічних союзів, максимальне послаблення переможеного ворога (Німеччини). Вона зустріла критику з боку лівих угруповань, викликала незгоду в самому правлячому таборі. Вороже ставлення до французьких планів виявили різноманітні політичні сили й громадськість Німеччини, вже не кайзерівської, а республіканської. З класових і революційних позицій вимоги Франції були засуджені керівництвом Радянської Росії, яке вважало їх імперіалістичними, що надихаються великим капіталом.

Перехідний період від війни до миру, починаючи з перемир'я 11 листопада 1918 р. і до окупації франко-бельгійськими військами Рурської області Німеччини в 1923 – 1924 рр., став вирішальним для розв'язання Францією проблем безпеки. В обставинах, коли ще були свіжими рани останньої війни, набували сили вимоги до можновладців: не дозволити повторення жакливого німецької навали 1914 року, що супроводжувалася великими людськими жертвами, руйнуваннями, свавіллям і терором, окупацією найбільш розвинутих департаментів тощо.

Вивчення проблем французької безпеки в першу післявоєнну добу не втратило наукового й актуального інтересу. Саме негаразди у сфері безпеки зумовили трагічні події національної катастрофи 1940 р. і крах французької державності під ударами гітлерівської воєнної машини. У світлі сучасних інтеграційних процесів у Європі, підґрунтям яких стало франко-німецьке примирення, дослідження внутрішніх факторів французької безпеки в добу, що безпосередньо настала по закінченні світової війни 1914 – 1918 рр., уможливує, ніби за контрастом, осмислити вплив ідеологічних чинників, ментальності, уявлень, традицій на розв'язання проблем безпеки.

В історіографії увага на цьому не акцентувалася, хоча дослідники завжди вказували на значущість проблеми безпеки. Так, британський експерт В.Джордан ще в 30-х роках ХХ ст. вбачав причини загострення боротьби довкола гарантій безпеки як між союзницькими урядами так і всередині держав-переможниць, із протиставлення, так званих, фізичних і моральних гарантій політичним. Панівним у Франції, вказував він, було намагання “фізичних і моральних гарантій”, які передбачали розчленування Німеччини, вилучення з-під її юрисдикції майже усієї Рейнської області, тотальне роззброєння останньої, стягнення репарацій. Британія, США, помірковані в самій Франції відстоювали “політичні” гарантії. Вони більше пов’язувалися зі зміною режиму в Німеччині (усуненням кайзера та його прибічників) і домовленістю з демократичними силами на предмет виконання зобов’язань із договорів і протистояння більшовизму. Покарання Німеччини не повинно було виводити її за межі західної спільноти і штовхати до зближення з Радянською Росією.

Однак “політичні гарантії”, за В.Джорданом, вийшли на перший план лише тоді, коли не вдалося повною мірою реалізувати програму “фізичних і моральних гарантій” [1, 245 – 248].

На специфіку проблеми безпеки вказував у такому ж контексті Ж.-Б.Дюрозель. Він доводив, що вона ґрунтувалася на подвійних підходах: “традиційна безпека, пов’язана із ставкою на власні сили та союзи, й колективна, зорієнтована на Лігу Націй”. Своєрідною політичною оболонкою безпеки всередині країни Дюрозель уважав “священний союз”. Він охарактеризував його як громадянську згоду заради “завоювання перемоги у війні” та збереження її здобутків [2, 62]. Ж.Шастене, Ж.-Ж.Беккер, П. де Гмелен, Ж.-Ф.Ек називали поряд з іншими чинниками найскоріше подолання наслідків війни, зміцнення армії, економічну та соціальну стабілізацію, відсіч більшовицькій загрозі та потужному страйковому руху [3, 36; 4, 74; 5, 160; 6, 749 – 750].

Разом з тим внутрішні аспекти французької безпеки в період переходу від війни до миру, як й її ідеологічні постулати не були предметом спеціального вивчення. У статті аналізуються соціально-економічні, військові та ідеологічні чинники безпеки. Особлива увага приділяється визначенню „священного союзу”, який під час та по закінченню війни символізував згуртування нації заради досягнення перемоги та збереження її здобутків.

Численні жертви і руйнування війни 1914–1918 рр. не знали аналогів у національній історії Франції. Війна сприймалася французами як вияв агресивності й віроломства німців, які прагнули до гегемонії та панування. Президент Франції Р.Пуанкаре у зверненні до армії з нагоди нового 1916 р. підкреслював: “Жоден француз не виявив бажання до цієї війни, у жодного французу не виникло б злочинної думки: закликати до цієї війни!.. Проте тепер, коли нам її нав’язали всупереч нашій волі, нашим завданням є вести її разом із нашими союзниками до переможного кінця, до цілковитого знищення пруського мілітаризму й до повної відбудови Франції” [7, 207].

У багатьох деклараціях воєнної і післявоєнної доби перше місце посідали вимоги закріплення гарантій безпеки проти повторення трагедії 1914 р. Аргументами обґрунтування їхньої значущості слугували непорозуміння між двома народами, французьким і німецьким, протягом тривалого історичного часу, знуцання німців над переможеною Францією у 1871 року, величезні жертви і руйнування останньої війни. Варто зазначити, що “Велика Війна” 1914–1918 рр. увійшла у побут, думки, щоденне життя людей. Ненависть до ворога й скорбота за загиблими поєднувалися у свідомості французів із гордістю за перемогу й тривогою щодо майбутнього. Досить влучно настрої, притаманні французькому суспільству, передала відомий російський історик О.А.Добіаш-Рожественська, яка на запрошення академічних кіл наприкінці 1921 р. здійснила подорож до Франції. Вона відзначала почуття настороженості до Німеччини, якими “пройнята вся атмосфера французького життя. Не стільки “самовдоволення” переможців визначало її, скільки гіркота від думки про невідповідність загальним результатам тих жертв, які були принесені, про те, що німецька загроза не ліквідована” [8, 48].

Безпека країни пов'язувалася насамперед із сильною армією. Це було природним і традиційним для Франції, яка протягом століть перебувала у конфронтації з Німеччиною, а внаслідок поразки 1871 р. втратила розвинуті провінції на Сході – Ельзас і Лотарингію. Французька армія, до якої було мобілізовано понад 8 млн. осіб, виявилася тією вирішальною силою, яка схилила шальки терезів у війні на бік Франції. Слід відзначити і те, що переговори з приводу перемир'я та його підписання 11 листопада 1918 р. не призвели до демобілізації війська. Вище керівництво і генералітет допускали продовження військових дій, якщо німці не погодяться на вимоги союзників і розірвуть перемир'я. Виходячи із загальної настанови – збереження здобутків перемоги, уряд Ж.Клемансо активізував інтервенцію французьких військ на територіях, які у свій час були окуповані військами Четверного союзу чи належали державам цього союзу. Тому не було нічого дивного, коли барон Леон Бельбі, оглядач друкованого органу націоналістів “Ентрансежан” (“Непримиренний”) у передовій від 23 листопада 1918 р. писав: “Перемир'я здивувало нас тим, що ніхто не вважав за необхідне підготувати демобілізацію”. Близький до радикалів, історик і публіцист Ж.Прево пояснював це тим, що керівництво Третьої республіки й після перемир'я, і навіть під час роботи мирної конференції висловлювало жаль, що кінець війни не завершився “тріумфальним входженням у Берлін”. Головною, за його твердженнями, залишалася думка “доповнити перемогу над Німеччиною перемогою над більшовизмом” [9, 65].

Вирішальною для реалізації завдань безпеки ставала стабілізація фінансово-економічної сфери, суттєво порушеної в роки війни. Міністр економіки та сільського господарства В.Боре у грудні 1918 р. на офіційному прийомі з нагоди початку роботи конференції з нафти, заявив: “Усі елементи нашої воєнної перемоги мають бути виправдані і з'явитися назавтра через нашу економічну перемогу... Знаряддя перемоги повинно стати інструментом виробництва” [10, 19].

Бурхливу реакцію у підприємницьких колах викликало прийняття парламентом у квітні 1919 р. закону про 8-годинний робочий день. Серія промов, виголошених депутатами “правої”, містила заяви про те, що цей захід погіршить стан національної безпеки. Так, голова торгової палати Парижа А.Паскаль, підтриманий представниками численних організацій патронату, заявив у міжнародній комісії Бюро праці, створеному під егідою Ліги Націй: “Скорочення робочого часу поставило б Францію у зовсім несприятливе становище і, як наслідок, перетворило б її славетну перемогу в найбільш руйнівну поразку” [11]. Доповідач мав на увазі те, що країна, зазнавши гігантських жертв і руйнувань, не може регламентувати працю, оскільки це призведе до падіння виробництва й зростання собівартості продукції. Впровадження регламентації, за його твердженням, неодмінно відбулося б на конкурентоспроможності національної економіки, послабило б її роль у світовій торгівлі. У результаті, доводив Паскаль, Франція зіткнулася б із гегемонією на світових ринках держав, які не дотримуватимуться рекомендацій Міжнародного Бюро праці.

Фактором збереження провідних позицій у післявоєнному світі було зміцнення Францією статусу колоніальної держави. Обґрунтування цієї тези містилось у промові міністра фінансів Л.-Л.Клотца в палаті депутатів 29 грудня 1919 р. Він зауважив, що війна “створила між нами й населенням колоній ще міцніші зв'язки, ніж у попередні роки. Треба здійснити все можливе, щоб поширити торгівлю з нашими колоніями. Останні здатні постачати все, чого не вистачає Франції: рис, тварин, олію, екзотичні плоди, борошно, ліс та ін. Це є запорукою – підсумовував міністр, – що країна після перемоги, як і після поразки 1871 р., у змозі швидко досягнути нового процвітання своєї індустрії” [12, 134 – 135].

Запорукою реалізації завдань післявоєнного врегулювання, підкреслювалося офіційною пропагандою, є збереження єдності у державі. А.Бріан у грудні 1914 р. при формуванні свого воєнного кабінету підкреслював: “Щоб досягти перемоги недостатньо тільки одного героїзму на фронті. Необхідно побудувати союз всередині країни” [13, 145]. Про це багато говорили й

інші видатні речники Третьої республіки: Ж.Клемансо, Р.Пуанкаре, А.Тардьє, Ж.Лейг, А.Мільєран, Л.Марен, М.Баррес та ін. В умовах переходу до мирного життя такий союз розглядався важливим фактором внутрішнього “умиротворення”, запорукою відсічі революційній загрози. Публіцист Е.Шостед, висловлюючи погляд правих на такий союз, доводив, що в повоєнний період він зобов’язаний здійснити безпеку країни “від агресивного пруського мілітаризму” й “червоного інтернаціоналу Москви” [14, 67]. Згуртування партій, організацій, політичних і громадських осередків з державою і урядом уважалось важливим чинником безпеки. Визнаним протагоністом такого союзу був представник “правих”, відомий письменник, публіцист, промовець, політичний і державний діяч, академік М.Баррес, головний редактор газети “Еко де Парі”. А.Мільєран, який тісно співпрацював з ним і надавав певної підтримки ортодоксальним націоналістичним поглядам, теж доводив: “Національний союз забезпечив французькій нації перемогу, його розкол привів би до втрати її здобутків” [15, 41].

Згуртування політичних сил більш відоме як “національний союз” склався у Франції із першими залпами війни. Основні політичні партії і угруповання, суспільні й громадські організації, профспілки (синдикати), зокрема і провідний профцентр – Загальна конфедерація праці (ЗКП), виступили на підтримку зусиль уряду в організації відсічі німецькій навалі. Так, голова ЗКП Л.Жуо під час зустрічі з міністром внутрішніх справ Л.Мальві 4 серпня 1914 р. довів до його відома програмні положення, затверджені на зустрічі профспілкових лідерів. У них висловлювалася підтримка національній обороні. Війна, що насунулася зі сходу, за його твердженням, була для французького народу війною “справедливою, за збереження республіканських свобод проти тиранії центральних імперій, які надихалися воєнною кастою” [16]. “Національний” союз, синонімом якого став епітет “священний”, передбачав збереження громадянського миру між різнорідними політичними силами, урядом і профспілковими організаціями (синдикатами) заради досягнення головної мети – перемоги. За історичними свідченнями, сама назва “священний союз” вперше була вжита в посланні президента Р.Пуанкаре палаті депутатів і сенату французького парламенту того ж 4 серпня 1914 р. Його основні положення використав прем’єр Р.Вівіані у великій промові, у якій містився заклик до французів об’єднатися, щоб спільними зусиллями подолати труднощі й відстояти батьківщину. Зокрема, він заявив: “ Усі сини Франції стануть на героїчний захист вітчизни і назавжди збережуть перед загрозою з боку ворога священний союз, який сьогодні братерськи утворений в обстановці загального обурення проти агресора” [2,10]. Трохи пізніше, 1915 року академік М.Баррес розпочав видання своєї фундаментальної праці “Французька душа і війна”, перший том якої він назвав “Священний союз” [17].

У радянській літературі фактор “священної єдності” розглядався із суто класових позицій, як такий, що був застосований правлячою верхівкою для реалізації імперіалістичних цілей. У січні 1918 р. В.Ленін у відкритому листі французькому соціалісту Б.Суваріну, в якому той відзначав, що „захист вітчизни сполучний із соціалізмом”, доводив: „Неправильно, що Франція бореться в цю війну 1914-1917 рр. за свободу, національну незалежність, демократію і т.д.... Вона бореться за вдержання своїх колоній...Отже, цю війну веде не Франція демократична, революційна, не Франція 1792, не Франція 1848 рр. і не Франція Комуни. Веде війну Франція буржуазна, Франція реакційна, союзниця і друг царизму, „всесвітній лихвар” [18, 250]. Підтримка ж соціалістами “священної єдності” в роки війни в академічному виданні “Історії Франції” була кваліфікована як “зрада”: “Завдяки зраді соціалістів і лідерів профспілкового руху французька буржуазія легко здійснила загальну мобілізацію... Фрази про захист батьківщини, про оборонну війну були оманною народом, слугували лише прикриттям її справжніх цілей” [19, 574 -575].

Насправді явище це було набагато складнішим і суперечливим. Соціалісти, докладаючи зусиль для згуртування нації заради “оборони батьківщини”, не поділяли разом

з тим імперського курсу воєнних кабінетів. Такий курс повною мірою заявив про себе у 1916-1917 рр., коли виявилися невдалими спроби мирних переговорів між сторонами, що воювали і урядом Ж.Клемансо було задекларовано ведення війни до переможного кінця. Згодом у лавах соціалістичного руху поширилися протести й проти закріплення “здобутків перемоги” у вигляді великих репарацій, розчленування Німеччини, позбавлення її місця в Лізі Націй і т.д.

Переважаюча частина французьких авторів відмовлялася від тенденційного трактування терміна “священний союз”. Так, відомий історик Ж.-Ж.Беккер на початку 1980-х років намагався виправити “серйозну історичну деформацію” марксистських авторів в їхньому визначенні характеру “священного союзу” як суто буржуазного та шовіністичного. Він доводив “не класовий, а національний характер цього феномена”. Останній, на його думку, був “позбавлений будь-якого ідеологічного змісту” і став об’єктивним відображенням тих негараздів, які загрожували існуванню самої французької держави [20, 69, 74].

Цей “союз” зазнав серйозних випробувань восени 1917 р., коли соціалісти відмовилися від підтримки уряду й перешли в опозицію. Такий крок соціалістів зумовлювався наростанням невдоволення в країні невдачами на фронтах, тягарем позиційної війни, загостренням соціального становища, поглибленням розколу в суспільстві внаслідок свавілля можновладців та зубожіння широких верств населення. За слушним зауваженням П.Мікеля, після закінчення війни потрібен був час, щоб знову відродити у Франції “священну єдність”, підірвану страйками, розв’язаними синдикатами та соціалістами [21, 74].

Заклики до відтворення “священного союзу” після закінчення війни обґрунтовувалися тим, що він повинен стати таким же вагомим фактором безпеки, як економічний чи військовий. Праві вбачали в ньому засіб цементування сил задля утвердження “величчя Франції”. Це означало забезпечення її панівних позицій у Європі та світі, утворення нової міжнародної системи, здатної закріпити ці позиції. Опозиція правим, до якої належали різні угруповання партії радикалів і партії республіканських соціалістів, а також деяких осередків СФЮ, навпаки, ідентифікувала такий “союз” із об’єднанням республіканців на базі захисту демократичних завоювань Республіки.

У сфері міжнародного життя і безпеки це означало впровадження принципів співробітництва, миру й злагоди. Ліві осередки радикалів і соціалістів при цьому висловлювалися за залучення Німеччини до спільних ідеалів європейських народів, надання їй місця у Лізі Націй і пом’якшення умов репараційних виплат. СФЮ у своїй новій програмі та передвиборчій платформі закликала до об’єднання демократичних сил супротивників імперського перерозподілу світу на базі „14 пунктів” президента США В.Вільсона [22].

Варто зауважити, що післявоєнна реальність, розчарування в країні політикою Національного блоку, який виявився нездатним розв’язати гострі проблеми післявоєнної реконструкції і вдався до дуже спірної акції в Рурі 1923 р., заохочення до лав „священної єдності” клерикально-монархічних організацій і профашистських елементів, аж ніяк не сприяло досягненню порозуміння не лише на правому, але й на лівому фланзі французького політикуму. Про настрої в лавах демократичної інтелігенції щодо політичного клімату в країні досить добре свідчить листування провідного історика, дослідника Великої Французької революції А.Матьєза з одним із керівників соціалістичної партії, редактором соціалістичного часопису „Revue socialiste” Ж.Лонге у 20-х рр. Так, у листу від 5 листопада 1929 р. видатний історик зазначав, що він „уважно та абсолютно безсторонньо” спостерігає за політичним рухом у країні. До цього він додає, коментуючи зауваження Лонге з приводу „песимізму”, начебто притаманному його оцінкам: „Те, що Ви називаєте песимізмом – а його поділяють усі мої друзі, – є нічим іншим, як правильною і далекоглядною оцінкою дій, чи, ймовірніше, узгодженої бездіяльності політиканів, які не

лиши втратили усі можливості здійснення деяких розділів демократичної програми, але неодноразово брали участь у всіх порушеннях основних законів Республіки...”. І далі: „Фашизм ніколи не з’явився б на світ, якщо б не було цієї загальної огиди до політиканів Республіки, які перебували на авансцені, починаючи з 1 серпня 1914 р. Республіканці із ще більшою презирливістю ставляться до них, ніж реакціонери, які залишаються не дуже вдячними їм за всі їхні вчинки, загравання, зради” [23, 164].

Серйозні розбіжності, що виявилася в середині політичного світу Франції з проблем мирного врегулювання і безпеки, вели до розколу “священного союзу” і вилучення з його лав соціалістів. Внутрішні чинники безпеки у Франції виявилися неспроможними зміцнити тил Республіки й зцементувати націю на платформі збереження „здобутків перемоги” 1918 року. Все це у 30-х рр. призвело до загострення внутрішньополітичної боротьби й багато в чому зумовило національну катастрофу 1940 р.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Джордан В.М. Великобритания, Франция и германская проблема в 1918 – 1939 гг. – М., 1945.
2. Duroselle J.-B. La politique extérieure de la France de 1914 à 1945. – Fascicule I. – P., 1965.
3. Chastenet J. Cent ans de République. – T.V. – P., 1970.
4. Becker J.-J. Union sacré et l’ideologie bourgeoise // Revue historique. – 1980. – № 535.
5. Gmeline P.de. Versailles 1919. Chronique d’une fausse paix. – P., 2001.
6. Eck J.-F. Marin Louis // Dictionnaire historique de la vie politique française au XX – e siècle. – P., 2003.
7. Пуанкаре Р. На службе Франции. Воспоминания. – Кн. II. – М., 1936.
8. Добиаш-Рождественская О.А. Впечатления академического Парижа // Анналы. – 1922. – № 1.
9. Prévost J. Histoire de France depuis la guerre. – P., 1932.
10. Boret V. Pour et par la terre. – P., 1921.
11. Le Matin. – 1919. – 25 Avril.
12. Annales de la Chambre des Députés. 12-me législature. Débats parlementaires. Session extraordinaire de 1919. – T. unique. Du 8 Décembre au 31 Décembre 1919. – P., 1920.
13. Chabannes J. Aristide Briand le Père de l’Europe. – P., 1973.
14. Sjoestedt E. Le secret de la sagesse française. – P., 1922.
15. Millerand A. La guerre liberatrice. – P., 1918.
16. Le Temps. – 1914. – 5 Août.
17. Barrès M. L’Ame française et la guerre. – T.1 – 3. – P., 1915 – 1918. (T.I.L’Union sacré).
18. Ленін В.І. Відкритий лист Борису Суваріну // Повн. збір. творів. – Т. 30. Липень 1916 – лютий 1917. – К., 1972. – С. 248 – 258.
19. История Франции. – Т. 3. – М., 1973.
20. Becker J.-J. Union sacré et l’ideologie bourgeoise // Revue historique. – 1980. – № 535. – P.65–74.
21. Miquel P. La Paix de Versailles et l’opinion publique française. – P., 1972.
22. L’Humanité. – 1919. – 23 Avril.
23. Письмо Альбера Матъеза Жану Лонге // Французский ежегодник. 1982. – М., 1984.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ачканазі Борис Олександрович – доктор історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В.Винниченка.

Наукові інтереси: історія Франції і франко-українських відносин новітньої доби.

УКРАЇНСЬКИЙ ВЧЕНИЙ, ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ І.А. ФЕЩЕНКО-ЧОПІВСЬКИЙ

Оксана БАБАК (Кіровоград)

Ця публікація розкриває цілісну канву життєдіяльності І.Фещенка-Чопівського, показує його як політика, дипломата, ученого, видатного українця, котрий органічно увібрав українську культуру, національний характер і до останніх днів не втратив почуття національної гідності й віри в державотворчі сили свого народу.

The life activity of I.Feshenco-Chopivscogo is considered in the article. The publication shows him as a politician, a diplomat and an outstanding Ukrainian. His personality harmoniously absorbed the Ukrainian culture and national character. He didn't lose the feeling of national dignity and deep faith in the ability of his nation to build the State.

В історії українського народу є чимало імен, які радянська влада намагалася назавжди викреслити із нашої генетичної пам'яті. Іван Адріанович Феценко-Чопівський був колоритною постаттю, чії заслуги у творенні української державності, збереженні самобутності українців, а також наукові здобутки в галузі металургії й промислового виробництва дістали визнання в сучасній Україні.

Свій шлях ученого й політика він розпочинав у Києві. Після поразки національно-визвольних змагань другою батьківщиною для нього стала Польща. У радянській Україні він не бачив свого місця ні для душі, ні для праці. Навіть на чужині, в сусідній країні, яка надала йому притулок і обірвала зв'язки з керівниками Української Народної Республіки, І.Феценко-Чопівський мріяв про самостійну Україну, плекав цю ідею, підтримував українців, убачаючи в них національні кадри для майбутньої держави. В українському дусі він виховував своїх дітей, так само діяв особисто, аж поки не обірвалося його життя.

У добу „холодної війни” Юрій Феценко-Чопівський опублікував у США біографічний нарис про свого батька [1]. У Польщі про Івана Адріановича писали як про видатного науковця, у довоєнні роки професора Краківської гірничої академії [2]. Родинний архів старанно збирала й упорядковувала дочка – Ірина Богун, яка мешкала в Польщі, часто виступала на сторінках газети, що її видавало Об'єднання українців Польщі (ОУП) „Наше слово”, та в польських українознавчих виданнях. З її допомогою 1992 року в Житомирі вийшли з друку мемуари І.Феценка-Чопівського, які разом з іншими матеріалами про його життя і діяльність 2000 року перевидало Наукове товариство ім. Шевченка у Львові [3]. Голова цього товариства О.Романів дуже багато зробив для повернення з небуття незаслужено забутих імен в історії української науки і культури. Змістовні статті про І.Феценка-Чопівського опубліковані в окремих книгах та у фахових журналах [4]. Крім його політичної діяльності і наукових здобутків, починаючи з 1990-х років широко висвітлювалися роки перебування в радянських таборах.

І.Феценко-Чопівський народився 20 січня 1884 р. в сім'ї поштового чиновника в м. Чуднові Волинської губернії (тепер Житомирська область). Його батько був родом із села Чоповичі, що біля Малина. Оскільки багато мешканців села мали прізвище Чопівський, то для розрізнення вони приєднували до нього ще одне. Завдяки цьому утворювалися подвійні прізвища, одне з яких успадкував і син Адріана.

У дев'ять років Іван поступив на навчання в Першу Житомирську гімназію, а після її закінчення 1903 року – на хімічний факультет Київського політехнічного інституту. Вже після першого курсу І.Феценко-Чопівський захопився громадсько-політичною діяльністю і кинувся у вир революційних подій. Разом з іншими студентами брав участь у революційних мітингах у Києві, а коли інститут на півроку закрили, поїхав на Андрушівський цукровий завод, власником якого був відомий цукрозаводчик Терещенко. Під впливом російських соціал-демократів І.Феценко-Чопівський приєднався до вимог соціальних і політичних реформ у країні. Однак мітинги, сутички з поліцією, боротьба партій його не настільки цікавили, щоб стати професійним революціонером. Набагато ближчими по духу для І.Феценка-Чопівського були культура й освіта, занедбаність яких у царській Росії була, на його думку, однією з причин бідувань українського народу. Як тільки в Києві в травні 1906 р. організувалося українське культурно-освітнє товариство „Просвіта”, він залюбки став до його лав. Просвітяни дбали про розвиток бібліотек, опікувалися виданням книжок, розробляли національні програми для навчальних закладів і надіялися на здобуття Україною національно-культурної автономії. І.Феценко-Чопівський вступив до шкільно-лекційної секції київської „Просвіти” і робив те, що йому найбільше вдавалося, – читав лекції на науково-популярні теми. Юнак гордився тим, що він рухає справу, про яку дбали також

шановані в українському суспільстві діячі культури – Леся Українка, Микола Лисенко, Борис Грінченко, Сергій Єфремов.

Студентські роки пролетіли швидко, і вже навесні 1908 р. І.Фещенко-Чопівський успішно захистив дипломний проект у галузі металургії та одержав спеціальність інженера-технолога. Його направили в Дніпропетровськ, де на металургійному заводі він три місяці проходив практику. Повернувшись до Києва, залишився працювати на кафедрі металургії рідного інституту й одночасно викладав фізику та математику в приватній жіночій гімназії, що містилася на Печерську. 1909 р. дістав призначення асистентом професора В.Іжєвського й розпочав активну наукову діяльність у галузі металургійної промисловості. Всерйоз захопившись науковими дослідженнями, допитливий і патріотично налаштований інженер примкнув до студентської „Української громади” – однієї з організацій української інтелігенції, що в різних містах України вели національно-культурну й громадсько-політичну діяльність. Так у життя І.Фещенка-Чопівського міцно увійшли захоплення металургією і турбота про задоволення національно-культурних та політичних потреб свого народу.

Значну частину свого наукового доробку І.Фещенко-Чопівський опублікував на сторінках журналу „Русского металлургического общества”, що виходив у Петербурзі. Природні нахили І.Фещенка-Чопівського, незважаючи на його політичні уподобання, не залишились непоміченими. 1914 року Міністерство торгівлі й промисловості Росії направляє молодого науковця для завершення дисертації на два роки в наукове відрядження за кордон – у Німеччину, Італію та Францію. У Німеччину в м. Бреслау (тепер м. Вроцлав, Польща) він виїхав 1914 року. У лабораторії професора Обергоффера в місцевому політехнічному інституті він мав вести наукові дослідження та готуватися до професорської діяльності. Попрацювавши за кордоном лише три місяці, І.Фещенко-Чопівський у серпні 1914 р. через Швецію та Фінляндію повернувся в Росію, яка опинилася у стані війни з Німеччиною та її союзниками.

Звернувши увагу на дії різних політичних сил у країні, І.Фещенко-Чопівський засудив тактику більшовиків, спрямовану на поразку Росії у війні, і для себе вирішив, що від царського уряду слід добиватися демократичних реформ та поступок для поліпшення становища народу. Він працював у Київському обласному комітеті з розподілу палива та Київському військово-промисловому комітеті. Обидва вони покликані були забезпечувати потреби фронту. У першому з них І.Фещенко-Чопівський з’ясував, зокрема, потреби підприємств оборонної промисловості в паливі, вишукував нові його джерела, у другому він формував військові замовлення на ще не задіяних підприємствах і домовлявся про постачання готової продукції. Це давало можливість бути на багатьох фабриках і заводах в Україні й на Північному Кавказі й на власному досвіді переконуватися у сподіваннях людей на припинення війни, розширення громадянських прав і свобод, створення можливостей для національного розвитку. У комітетах І.Фещенко-Чопівський здобув досвід, який невдовзі йому знадобився на високих державних посадах.

1916 р. Іван Стешенко, відомий уже письменник і літературознавець, запросив І.Фещенка-Чопівського до себе на квартиру, де проходило зібрання членів „Старої громади”. Там уперше він познайомився з діяльністю поважних громадянців, серед яких найбільше запам’яталось подружжя Черняхівських – Людмила Старицька-Черняхівська та Олександр Черняхівський. Громадявці легальним способом прагнули домогтися від царського уряду надання Україні культурно-національної автономії.

Бурхливі роки революційних перемін, які безпосередньо стосувалися долі України, захоплювали свідому українську молодь, і Фещенко-Чопівський не став винятком. 1917 р., вже змушений і збагачений знаннями, патріотично налаштований, він долучився до політичної боротьби й творення нових національних органів влади. У березні І.Фещенко-Чопівський увійшов до лав Української демократично-радикальної партії, яка незабаром з Товариством українських поступовців утворила Союз українських соціалістів-федералістів, а

згодом – Українську партію соціалістів-федералістів. Під крилом есефів були такі відомі громадські й національно-культурні діячі, як В.Біднов, С.Єфремов, О.Лотоцький, Ф.Матушевський, А.Ніковський, П.Стебницький, І.Шраг. Енергійний і професійно підготовлений І.Фещенко-Чопівський у свої 33 роки був обраний до складу Центрального комітету партії соціалістів-федералістів і як один з її лідерів обирався до Київської міської думи і Київської губернської української національної ради.

З утворенням першого українського уряду – Генерального секретаріату Української Центральної Ради (його головою став В.Винниченко) І.Фещенку-Чопівському доручили організацію роботи департаменту промисловості. Водночас на особисте прохання М.С.Грушевського І.Фещенко-Чопівський підготував і в 1918–1919 рр. видав у Києві ґрунтовні дослідження про економічний потенціал та природні ресурси України [5], без знання яких неможливо було будувати незалежну державу. Цій же справі мала слугувати його праця „Економічна географія України”, що побачила світ 1921 року.

Після призначення головою уряду В.Голубовича (теж інженера за фахом) І.Фещенко-Чопівський замінив його на посаді генерального секретаря промисловості й торгівлі. Часу було обмаль, залізничний і поштовий зв'язок зруйнований, людей, які розумілися б на питаннях промисловості й торгівлі, не вистачало. Досить сказати, що в департаменті промисловості І.Фещенко-Чопівський виявився єдиним працівником. Мусив сам розробляти структуру міністерства та департаментів, складати робочі плани, хоч якось впливати на відбудову економіки. Практично нічого із задуманого здійснити не встиг, бо вже у квітні 1918 р. до влади прийшов гетьман П.Скоропадський, який у своїй боротьбі спирався всередині країни на великих землевласників та промислово-фінансові кола, а зовні – на німецьке військове командування.

Нова українська влада не оцінила ґрунтовні знання й організаційні здібності І.Фещенка-Чопівського. Звільнивши кабінет генерального секретаря, він працював у газеті „Нова Рада”, яку редагували А.Ніковський і С.Єфремов. За свої критичні виступи потрапив у немилість до прихильників гетьмана П.Скоропадського, був заарештований та згодом звільнений із застереженням, що мусить залишити Україну, і це надзвичайно обурило І.Фещенка-Чопівського. Він влаштувався інженером промислового відділу кооперативу „Дніпросоюз” і продовжував працювати над дослідженням природних ресурсів України, про що його просив М.Грушевський.

Коли німецькі війська відступали з України, а гетьман П.Скоропадський втрачав свої позиції, Центральний комітет УПСФ на своєму нелегальному засіданні прийняв рішення підтримати повстання проти гетьмана й надати Директорії дипломатичну допомогу. Для переговорів з країнами Антанти в Одесу та Ясси (Румунія) вирушила делегація, якій доручалося в зручний момент об'єднатися з посланцями Директорії. І одні, й другі планували зав'язати переговори з представниками Франції та Англії і добитися визнання Антантою самостійності України. Крім того, перед українськими дипломатами стояло спільне важливе завдання одержати від країн Антанти економічну та військову допомогу в боротьбі з більшовицькими військами.

Дипломатична місія у складі А.Марголіна, К.Мацієвича (голова місії), В.Прокоповича, Ю.Соколовського та І.Фещенка-Чопівського вирушила в дорогу наприкінці листопада 1918 р. Невдовзі їх було затримано й доставлено у Фастів, звідки січові стрільці – основна військова сила Директорії – вели наступ на Київ. Незабаром Директорія УНР направила І.Фещенка-Чопівського в міністерство народного господарства. В уряді С.Остапенка йому знову доручили опікуватися найважливішими ділянками економіки – промисловістю та торгівлею. На жаль, за швидкоплинністю політичних й військових подій на теренах України міністри українських урядів практично не мали часу освоїтися і налагодити господарську роботу. Так, уряд С.Остапенка проіснував трохи більше місяця. У новому кабінеті Б.Мартоса для І.Фещенка-Чопівського місця не знайшлося, і він, уникаючи зустрічі з радянськими і

польськими військами, вирушив спочатку в Станіслав, потім повернувся в Кам'янець-Подільськ.

На той час перед урядом Української Народної Республіки стояли нелегкі завдання відстояти незалежність держави, добитися її міжнародного визнання і не втратити українські землі, на які зазіхали і більшовики, і білогвардійці, і країни Антанти. Провідники українського національно-визвольного руху змушені були поєднувати організацію захисту незалежності й самостійності України від зовнішніх і внутрішніх ворогів із господарською та дипломатичною діяльністю. На дипломатичному поприщі довелося попрацювати і Феценку-Чопівському, хоча перший досвід виконання дипломатичних завдань виявився невдалим. У Кам'янці-Подільському він зустрів колишнього міністра закордонних справ УНР К.Мацієвича, щойно призначеного головою дипломатичної місії УНР у Румунії, і пристав на його пропозицію їхати в Бухарест радником з економічних питань. Проведення переговорів з урядами інших країн стосовно укладення торговельно-економічних угод було тоді особливо актуальним завданням українських дипломатичних представництв. Румунське керівництво погодилося на прибуття української місії, хоча офіційно уряд УНР не визнавало й офіційних переговорів унікало.

Неважко було передбачити, на розв'язання яких питань розраховує місія УНР у Румунії. Вона складалася із власне дипломатичної місії на чолі з К.Мацієвичем, йому підпорядковувалися військова місія на чолі з генералом С.Дельвігом та консульський відділ на чолі з Коломаком. І.Фещенко-Чопівський був заступником посла й радником з економічних питань, першим секретарем посольства – Л.Геркен. Глава місії представниками румунського уряду був прийнятий, однак про укладення торговельного договору, як згадував І.Фещенко-Чопівський, вони не бажали й розмовляти. Переконавшись у неможливості домовитись із урядом Румунії про постачання необхідних для УНР товарів, І.Фещенко-Чопівський розпочав переговори з приватними фірмами. Своєю чергою – ті поставили вимогу гарантій оплати товарів золотом, іноземною валютою або зустрічними поставками товарів, що теж на той момент було нездійсненним.

Становище УНР було таким, що вести переговори і тим більше досягнути якихось домовленостей було надзвичайно складно не тільки в Румунії, а і в інших країнах. До того ж в українських дипломатичних місіях за кордоном відзначали відкрити або приховану протидію російських послів. У Румунії К.Мацієвичу опонував монархіст Поклевський, який мав значний авторитет у дипломатичному корпусі та в урядових колах Румунії.

Якщо переговори з румунською стороною з економічних питань закінчилися невдало, то військова місія мала певні успіхи. Неофіційно Румунія надала УНР допомогу зброєю та боєприпасами. Влада дозволила перевезти через територію Румунії війська УНР, які влітку 1919 р. під натиском радянських військ відступили в Бессарабію. Удалося також полегшити долю військовополонених українців: вихідців з Буковини або Галичини, які воювали в роки Першої світової війни в складі австрійських військ, перевели в окремі табори або ж відпустили. За словами І.Фещенка-Чопівського, Бухарест став "вікном для УНР в широкий світ" [6]. Через румунську столицю з допомогою української дипломатичної місії перебиралися в інші країни члени Галицького уряду на чолі з Є.Петрушевичем, Дмитро Дорошенко, нащадок династії Габсбургів Василь Вишиваний та багато інших українських діячів. Посольство діяло як представництво суверенної держави, керувало своїми консульствами в Чернівцях та Кишиневі, видавало паспорти громадян УНР.

Великі надії на успішне завершення національно-визвольних змагань в Україні покладалися на підписаний у квітні 1920 р. Варшавський договір між УНР і Польщею, складовою якого були політична й торговельно-економічна конвенція та військова конвенція. Польський уряд визнав незалежність Української Народної Республіки і Директорію як верховну владу в державі. Військово-політичний союз з Польщею та початок спільних воєнних дій проти більшовицьких військ на території України відкривали шляхи українсько-

польського співробітництва. Директорія УНР, чия влада була досі проблематичною, щоб одержати матеріальну підтримку, вдалася до активного діалогу з Польщею і направила у Варшаву економічну місію. Безуспішність її тривалого перебування в Польщі свідчила про необхідність зміцнення місії фахівцями. У червні 1920 р. І.Фещенко-Чопівський одержав повідомлення про призначення його керівником економічної місії УНР для переговорів з польським урядом. Передбачалось укласти угоду про товарообмін, зокрема, планувалось із Польщі одержувати продукцію нафтової промисловості, текстиль, галантерею, сіль, натомість постачати руду, хліб, масло, цукор. Та час уже було згаяно, радянські війська швидко просувалися на захід. Територія України, на яку поширювалася влада уряду УНР, усе більше звужувалася. Розуміючи це, польський уряд зволікав із укладенням угоди, хоча переговори не припиняв.

Поразка С.Петлюри в боротьбі з більшовицькою Росією призвела до припинення українсько-польських переговорів. Коли російські війська опинилися під Варшавою, І.Фещенко-Чопівський з дозволу свого уряду в серпні 1920 р. виїхав у Румунію, де проживала його сім'я. Повернувшись у Варшаву, спробував відновити економічні переговори з урядом та приватними фірмами. У розпорядженні І.Фещенка-Чопівського були залишки так званого Військового фонду – австрійського депозиту за українські товари. Партнерами І.Фещенка-Чопівського на економічних переговорах були голова польської комісії із укладення договору, віце-міністр торгівлі й промисловості Польщі Г.Штрасбургер та його помічник В.Гродзіцький.

За місяць проект угоди між УНР та польським торговельним консорціумом уже був підготовлений, але внаслідок перемир'я між Радянською Росією і Польщею так і не був підписаний.

Обставини змусили І.Фещенка-Чопівського залишитись у Польщі та допомагати українським емігрантам пристосуватися до нових умов життя. Українські емігранти концентрувались у Тарнуві, Щипйорно поблизу Каліша, у Ченстохові, Стшалкові, Вадовіцах, Домб'є. Для полонених та інтернованих вояків-українців у Польщі виникла мережа таборів та перехідно-розподільчих пунктів [7]. З кожним днем гасла віра військових емігрантів у перемогу УНР і повернення в Україну. Вони надіялися хіба на те, що Польща враховуватиме їхні інтереси в переговорах з радянською Росією. У найважчі дні в таборах були організовані технічні й загальноосвітні курси, театральні й хорові гуртки, проводились українські ювілейні свята [8]. Одне з таких свят у грудні 1920 р. з нагоди 75-річчя виходу у світ Шевченкового „Заповіту” відкривав І.Фещенко-Чопівський. Його промова була пройнята вірою в неминуче відродження України і справила велике підбадьорувальне враження на інтернованих українських вояків.

Щоб знайти вихід із тяжкого становища і зберегти підтримку серед емігрантів, Петлюра вирішив створити тимчасовий верховний орган УНР – Раду Республіки. До неї увійшли представники різних партійних, профспілкових і громадських організацій українських емігрантів. Своєрідний вищий законодавчий орган держави – парламент, точніше, передпарламент, дещо стримав обурення емігрантів бездіяльністю своїх лідерів. На засіданні Ради Республіки в лютому 1921 р. у м. Тарнові І.Фещенко-Чопівський був обраний її головою.

Рада Республіки намагалася використати важелі впливу на уряд республіки, спрямувавши його на розв'язання політичних проблем. Уряд А.Лівицького був відправлений у відставку, натомість Рада Республіки сформувала новий уряд, який очолив В.Прокопович. Перед Радою Республіки стояло нелегке завдання упорядкувати становище українських емігрантів та роззброєних вояків армії УНР і домогтися їхнього міжнародно-правового визнання.

Після підписання Ризького мирного договору між Польщею, РСФРР і УСРР (березень 1921 р.) серед членів Ради Республіки виникли розбіжності стосовно майбутнього емігрантів.

Частина з них ще збиралася продовжувати боротьбу з Радянською Росією, інші, як І.Фещенко-Чопівський, уважали таку боротьбу безперспективною і покладали надії на притулок у Польщі. Після обговорення питань організації боротьби проти Радянської влади на Раді Республіки конкретних заходів не планувалося. Проте функціонування уряду УНР в екзилі і Ради Республіки викликало невдоволення з боку більшовиків. Вони заявили, що в Тарнові офіційно функціонує „імпровізований парламент” і звинуватили Польщу в потуранні українцям та порушенні нею прелімінарного миру й Ризького мирного договору.

Рада Республіки взяла на себе тягар розв’язання багатьох питань культурно-побутового характеру, адже морально-психічний стан колишньої армії УНР був надломленим. Особливо табірники були вражені словами вибачення Пілсудського, які він промовив, завітавши в табір у Щипйорно в травні 1921 р. замість очікуваного гасла нового походу на схід.

До польського сейму побувала делегація українських політичних емігрантів з намірами домовитися, щоб поляки у взаєминах з Радянською Росією враховували інтереси своїх недавніх союзників, добивались автономії України в межах Росії та амністії для українських емігрантів. Іван Фещенко-Чопівський, Микола Орел, Павло Зайців, Андрій Лукашевич, Віктор Приходько зустрілись у Варшаві з членами Президії Сейму Польщі. Маршалок Сейму Польщі В.Тромпчинський заявив, що українську делегацію трактує як представників українського народу, а не як представництво державної влади УНР. При цьому додав, що Польща й надалі зацікавлена самостійністю України, проте вона змушена додержуватися своїх зобов’язань перед Радянською Росією [9]. Польські послы, як згадував І.Фещенко-Чопівський, запевнили, що не забудуть проблем українців.

Сам Петлюра не довіряв ні уряду В.Прокоповича, ні Раді Республіки, яку називав „говорильною машиною”. Незадоволений роботою уряду В.Прокоповича, Петлюра, врешті-решт, призначив новим керівником уряду П.Пилипчака, а Раду Республіки розпустив. Відтепер політична діяльність для І.Фещенка-Чопівського втратила сенс. Він перестав цікавитися партійними справами, забрав з Румунії сім’ю і заглибився в наукові дослідження, однак для душі продовжував підтримувати зв’язки з місцевою „Просвітою”.

Не тільки І.Фещенко-Чопівський, а й чимало інших українських емігрантів у Польщі під враженням Ризького договору, а особливо рішення Ради амбасадорів у Парижі про передачу західноукраїнських земель під владу Польщі (березень 1923 р.), залишили активну політичну діяльність і повернулися до використання своїх фахових знань. Стало очевидним, що країни Європи потребують фахівців, чії знання та вміння могли б знадобитися у відбудові зруйнованої війнами економіки. З 1 січня 1922 р. І.Фещенко-Чопівський був зарахований старшим асистентом кафедри металургії у Варшавському політехнічному інституті, а через півроку очолив у Краківській гірничій академії кафедру загальної металургії та металографії, яку сам тут й організував. У Варшавській політехніці здобув ступінь доктора технічних наук, а для підтвердження права на викладання у вищих навчальних закладах захистив дисертацію вже за іншою темою у гірничій академії.

У Краківській гірничій академії І.Фещенко-Чопівський працював на посаді завідувача кафедри, доцента, професора, титулярного професора, читав курс лекцій із виробництва спеціальних сталей. Професор Київського політехнічного інституту В.Іжевський мав намір передати І.Фещенку-Чопівському керівництво своєю кафедрою і у своїх листах закликав його повернутися в Київ [10]. До повернення закликав і голова Наукового товариства ім. Шевченка К.Студинський, з яким І.Фещенко-Чопівський підтримував приятельські стосунки. Найбільше він завагався, коли з такою ж пропозицією до нього звернувся М.Грушевський. На настійну пораду Михайла Сергійовича працювати в Україні І.Фещенко-Чопівський відповів згодою, але якщо буде офіційне запрошення і гарантії відповідного працевлаштування, бо на приниження він погодиться: “Я не злочинець перед своїм народом, я відчуваю в собі сили для того, щоб бути корисним своєму народові і хочу це зробити”. Вже після смерті В.Іжевського з радянської України І.Фещенку-Чопівському надійшло офіційне запрошення очолити

кафедру металургії КПІ, причому попередньою умовою мало бути „каяття”. Така необґрунтована вимога для талановитого вченого була неприйнятною, і він залишився в Польщі, дедалі більше утверджуючи свій авторитет у науковому світі як провідного фахівця в галузі металургії.

Різнобічні знання, наукові та практичні здобутки І.Фещенка-Чопівського активно використовувались для зміцнення обороноздатності Польської держави. 1927 року разом з представниками тресту польської військової промисловості І.Фещенко-Чопівський побував у відрядженні в Берліні, де в політехнічному інституті проходила міжнародна виставка досягнень у галузі металознавства та обробки металів, читалися лекції. Вченого ввели також до складу груп польських інженерів, які знайомились із заводами з виробництва зброї в Англії, Чехословаччині, Швеції. Це дало йому змогу добре зарекомендувати себе серед фахівців військово-технічної галузі й консультувати виробників зброї у Польщі.

Подальшу долю І.Фещенка-Чопівського вирішило звернення фірми „Гута-Покуй” до Гірничої академії надати допомогу в з’ясуванні причин швидкого зношення залізничних рейок, які випускала ця фірма. Після вдало проведених досліджень І.Фещенка-Чопівського запросили на роботу завідуючим заводською лабораторією. Нова робота захопила ученого, і він два роки поспіль поєднував свою діяльність у Гірничій академії і на заводі, поки наприкінці 1930 р. відмовився від професорської роботи й переїхав у м. Катовіце, де продовжував керувати лабораторією на заводі „Байльдон”, що виготовляв переважно спеціальні сталі. Близько половини своєї продукції підприємство направляло на військові потреби Польщі.

Як бачимо, у Другій Речі Посполитій не вважали за злочин боротьбу І.Фещенка-Чопівського за самостійну Україну й високо цінували його як спеціаліста. Надане йому 1928 року польське громадянство відкрило необмежені можливості вести наукову та освітню діяльність аж до початку Другої світової війни. Вже працюючи в заводській лабораторії, І.Фещенко-Чопівський при підтримці тресту військової промисловості Польщі опублікував у 1930–1936 рр. тритомник „Металознавство” – підручник для вищих навчальних закладів, п’ять томів наукових праць, які увібрали результати дослідницької діяльності співробітників його лабораторії у галузі інструментальних і конструкторських сталей. Статті І.Фещенка-Чопівського друкувалися в польських, німецьких, англійських і французьких журналах, його доповіді звучали на різноманітних міжнародних конгресах. І.Фещенко-Чопівський, незважаючи на перипетії життя, до кінця своїх днів не забував України і вважав рідною мовою українську, хоча вільно володів також польською і російською, добре знав німецьку.

1933 року за розробки в галузі спеціальних сталей І.Фещенко-Чопівський нагороджений польським урядом орденом „Золотий хрест заслуги”.

Загарбавши у вересні 1939 р. Польщу, гітлерівці змінили адміністрацію заводу „Байльдон”. Добре знаючи фахові знання І.Фещенка-Чопівського, з лабораторії його не звільнили. Радянсько-німецька війна ненадовго оживила старі сподівання на створення самостійної соборної України. Вони, однак, швидко розтанули, коли фашисти заборонили діяльність українського уряду, сформованого в Львові 30 червня 1941 р., і заарештували його членів, тим самим цинічно продемонстрували вороже ставлення до української державності. Це нагадало І.Фещенку-Чопівському події квітня 1918 р., коли німці в пошуках вигідного їм уряду розігнали Центральну Раду. Він дійшов висновку, що нацистська Німеччина не розв’яже українського питання і неминуче зазнає у війні поразки. Бажання вижити самому і врятувати свою сім’ю спонукало вченого-металурга до підневільної праці на артилерійському заводі. У ньому переміг не політик, а вчений. Без ентузіазму поставившись до своїх обов’язків рядового співробітника на заводі, І.Фещенко-Чопівський заглибився у вивчення можливостей заміни гостродефіцитних матеріалів та нагромаджував науково-технічний досвід, котрий міг би бути успішно реалізований у мирних умовах.

І.Фещенко-Чопівський в еміграції ніколи не забував своїх українських коренів і всією душею хилився до української громади. У роки війни він підтримував зв'язки з Українським допомоговим комітетом (УДК) та Українським національним об'єднанням (УНО). Усе ще сподіваючись на створення самостійної України, І.Фещенко-Чопівський дав згоду в травні 1941 р. очолити обласну управу Українського національного об'єднання, центр якого розміщувався у Берліні. У серпні 1944 р. на пленарному засіданні було винесено рішення про ліквідацію управи.

З приходом радянських військ у Польщу інтелект ученого більше не знадобився. Не знаючи, що радянські спецслужби розпочали справжнє полювання на українських діячів в еміграції, він не став перебиратися на захід, до того ж нова польська влада обіцяла йому працевлаштування в Краківській гірничій академії. Незважаючи на те, що він мав іноземне громадянство і польський уряд повинен був самостійно оцінювати його заслуги й провини, І.Фещенка-Чопівського в числі багатьох інших політичних емігрантів очікувала сумна доля в'язня радянських таборів і в кінцевому підсумку знищення.

Знаючи про політичну діяльність І.Фещенка-Чопівського в 1917–1921 рр. та про його причетність до виробництва продукції, що могла використовуватися проти СРСР у роки Другої світової війни, оперативна група радянської військової контррозвідки „Смерш” 14 березня 1945 р. затримала І.Фещенка-Чопівського „для встановлення його ворожої діяльності проти СРСР”. Польський паспорт, виданий 1938 р. дирекцією поліції м. Катовіце, не допоміг; його було вилучено і відправлено у Москву в НКДБ СРСР. Затриманого кілька разів допитували, цікавились участю у створенні Української Народної Республіки, роботою за кордоном, громадською діяльністю. Згодом І.Фещенка-Чопівського на деякий час відпустили, щоб 5 квітня арештувати й переправити в Київ. Тут він як в'язень очищав від руїн Хрещатик. У Радянському Союзі досить негативно реагували на його політичні уподобання, у тому числі двадцятип'ятирічної давнини. Призначених йому в жовтні 1945 р. Військовим трибуналом військ НКВС Київської області десяти років ув'язнення й тяжкої фізичної праці в суворих умовах Карелії І.Фещенко-Чопівський не витримав і 2 вересня 1952 р. відійшов із життя.

Творчий шлях видатного ученого І.Фещенка-Чопівського типовий для багатьох людей його покоління. Перейнявшись ідеями визволення свого народу й будівництва незалежної держави, вони зіткнулись із жорстокою протидією з боку більшовиків, які на словах декларували рівність націй і їхнє право на самовизначення, а на ділі всіма засобами намагалися зберегти новітню імперію, придушували національні рухи та знищували носіїв визвольних ідей. Політичні оцінки в Радянському Союзі постійно превалювали й безпосередньо впливали на долю багатьох народів та виразників їхніх інтересів. Такі особистості, як І.Фещенко-Чопівський навіть за кордоном становили реальну загрозу для більшовицького ладу, бо вони назавжди залишались українцями, патріотами, прихильниками створення незалежної української держави. Актуальними й нині є його заклики зрестися вузької партійності і взаємонепогодженості та єднатися в одну національну родину й тільки так виборювати свободу та право на існування в цьому світі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Фещенко-Чопівський Ю. Фещенко-Чопівський І. – професор, український вчений, політичний і громадський діяч: Біографічний нарис з приводу 80-ліття з дня його народження. – Нью Йорк, Український технічний інститут, 1964.
2. Z dziejów Akademii Górniczo-Hutniczej w Krakowie w latach 1919–1967. – Kraków, 1970; Działalność Profesora Ivana Feszchenko-Czopińskiego // Hutnik. – 1984. – № 7–8.
3. Іван Фещенко-Чопівський: Життєписно-бібліографічний нарис. Відп. редактор О.Романів. – Львів, Наукове товариство ім. Шевченка, 2000.
4. Романів О.М. Творець крици та української державності // Аксіоми для нащадків. – Львів: Меморіал, 1992; Романів О.М., Москаленко Ю.Н. Іван Фещенко-Чопівський. – Металознавство та обробка металів. – 1995. – № 1; Костиця М.Ю. І.А.Фещенко-Чопівський – автор праць з економічної географії // Український географічний журнал. – 1997. – № 2.

5. Фещенко-Чопівський І. Природні багатства України. – Ч. 1. Мінеральні багатства та велика промисловість України. – К.: 1918; Ч. 2. Сільське господарство та сільськогосподарська промисловість. – К.: 1919; Економічна географія України. – К.: 1921.
6. Фещенко-Чопівський І. Хроніка мого життя. Спогади міністра Центральної Ради та Директорії. – Житомир: КВО “Газета “Житомирський вісник”, 1992. – С. 62.
7. Срібняк І. Українці на чужині. Полонені та інтерновані вояки-українці в країнах Центральної та Південно-Східної Європи: становище, організація, культурно-просвітницька діяльність (1919-1924 рр.). – К.: 2000. – С. 129.
8. Наше слово. – Варшава, 1990. – 18 березня.
9. Колянчук О. Шлях армії УНР у Польщу (1917–1939). – Наше слово. – Варшава, 1998. – 19 квітня.
10. Москаленко Ю. Патріот і вчений. – Київський політехнік. – 1993. – 23 вересня.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Бабак Оксана Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми історії Польщі в новітній період, проблеми дослідження української діаспори у XX столітті.

УКРАЇНСЬКІ ОСТАРБАЙТЕРИ

Наталія БІДЕНКО (Кіровоград)

У статті досліджується процес залучення до примусової праці в Німеччині та інших державах Західної Європи жителів України, а також висвітлюються умови життя та роботи в таборах примусової праці та ставлення до остарбайтерів після повернення на Батьківщину.

The article is dedicated to examination of the process of involving into enforced work of the Ukrainian inhabitants in Germany and other countries of Western Europe/ The author depicts life and work conditions in the camps and then attitude to these “eastern workers” in their native countries after their returning home.

Питання про визнання злочином насильницької відправки робочої сили до Німеччини постало вже на Нюрнберзькому процесі. Нацистські злочинці були звинувачені в тому, що ними була ініційована та реалізована “концепція рабської праці”, за цими звинуваченнями були покарані Шпеєр, Заукель, головні організатори деяких німецьких каральних кампаній, частина командного складу СС.

У Радянському Союзі тема рабської і примусової праці протягом сорока років не набула належної актуальності. Тільки під час перебудови стало можливим говорити про проблеми жертв нацизму та їх скалічені долі.

Виходячи з вищесказаного, автором поставлене завдання на основі публікацій, архівних матеріалів та усного опитування очевидців більш детально вивчити процеси примусового переселення українців на примусові роботи до Німеччини та умови перебування їх там і ставлення до них після повернення на Батьківщину.

Московська газета “Известия” одною із перших у номері від 10.02. 1985 р. помістила статтю Л. Цвика “Про це не забути” про долю радянських дітей – жертв нацистських експериментів в Освенцимі. Тема викликала великий резонанс. Одна за одною почали з’являтися публікації про малолітніх в’язнів: “Правда” №131 від 10 травня 1988 р. – стаття Г. Яковлева “Опалене дитинство”, “Правда України” від 17 червня 1988 року – його ж стаття “Живим лишився один з десяти”.

У цей же час виходять перші наукові праці про остарбайтерів та військовополонених. Так, наприклад, 1985 року Т.Першина видає працю “Фашистский геноцид в Украине 1941 – 1944”, 1996 року П.Полян опублікував свою працю на тему “Жертви двох диктатур. Остарбайтери й військовополонені Третьому Рейху”. 1998 року виходить праця

О. Потильчака “Трудові ресурси радянських військовополонених та оstarбайтерів з України в нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни”. Досить цікавий матеріал з цієї тематики вміщений у книзі Г.Грінченка “Невигадане. Усні історії оstarбайтерів”. Не менш значущою є праця С. Гальчака “Східні робітники з Поділля”: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. Багатим за змістом є наукове дослідження А.Кравченка, С. Батуріна “Українські невільники Третього рейху”.

Вищезгадані наукові праці дають нам підстави стверджувати, що вже від самого початку війни до роботи в Німеччині почали залучати населення з окупованих територій Радянського Союзу. У серпні 1941 року було заплановано використати 100 тисяч військовополонених для роботи в сільському господарстві, на будівництві доріг та ін. 26 серпня рейхсміністерство праці розробило інструкцію та направило у війська листи, у яких рекомендувало використовувати працю військовополонених не лише на окупованих територіях, а і в Німеччині [1,8-9]. Уже 24 грудня 1941 року фельдмаршал Кейтель вимагав від Е.Коха переправити для роботи у військовій промисловості Німеччини максимальну кількість військовополонених. Фактично з листопада до середини грудня 1941 року до Рейху було відправлено 325 тис. осіб, а до кінця року ще 125 тис. значна кількість цих військовополонених була вивезена з України [2,38].

Цивільне населення окупованих територій спочатку використовувалося на місцях для налагодження господарства та використання його для потреб Рейху. Німці зберегли радянську колгоспно-радгоспну систему, а селян перетворили фактично в кріпаків, прикріплених до господарств, які працювали на “благо України та Великої Німеччини”. До пропаганди такої праці залучалася й українська преса. Газета “Українське слово”, яка почала виходити із осені 1941 року спершу в Житомирі, а згодом у Києві, вміщувала ряд статей з закликом до праці, яка “..мусить стати священним обов’язком кожного свідомого члена української нації” [3,1]. У перші місяці війни серед молоді були такі, які повірили в добре життя українських робітників у Німеччині й самі добровільно прагнули виїхати до Німеччини. Однак добровільний виїзд до Німеччини не набув масового характеру.

Генеральний уповноважений з мобілізації іноземної робочої сили для Рейху Ф. Заукель у березні 1944 р. заявив: “З п’яти мільйонів іноземних робітників, що прибули до Німеччини, добровільно прибуло не більше двохсот тисяч” [4,15]. З весни 1942 року вивезення людей на роботу до Німеччини стало примусовим. За циркуляром, підписаним А. Розенбергом 6 березня 1942 р., вимагалось відправити до Німеччини 627 тис. “східних робітників”, з яких з України повинні були набрати 572 тис.[1,18] З 15 березня встановлювалися щоденні норми вивезення робітників з України – 1000 осіб. З першого квітня ця квота повинна була зрости вдвічі.

На окупованих територіях створювалися спеціальні табори, де відібрані робітники проходили медогляд та перевірку на благонадійність. Відправляли робітників в окремих замкнених транспортах під охороною поліції. Потім робітники проходили карантинні табори на кордоні Німеччини, а згодом через пересильні табори направлялися на місця роботи. Фашистське командування розміщувало східних робітників в ізольованих від німецького населення таборах з відповідною огорожею, часто – колючим дротом. Якщо в сільській місцевості це було впровадити неможливо, то місця розташування щільно замикалися та добре охоронялися. У таборах були приміщення для вмивання, приміщення для ізолятора та арештантські камери з розрахунку на 100 осіб.

Місця проживання східні робітники мали право лишати тільки для роботи на підприємстві, а весь свій вільний час проводити в таборі. Крім того, на підприємствах були створені такі умови, за яких німецький робітник, що працював поряд зі східними робітниками, відчував свою зверхність і в нього не виникало відчуття робочої солідарності зі східними робітниками [5,54-55]

У великих містах для забезпечення регулярного етапування до Німеччини створювалися пересильні табори. Вони розміщувалися в будинках, двори яких обносили колючим дротом. Пересильних годували один раз на день рідкою юшкою без картоплі, видаючи по 200 грамів хліба. Тут людей били за найменші провини, саджали в камери з ґратами. Спали пересильні просто на цементній підлозі казарми [6]. Взимку вагони не опалювалися, тому часто з вагонів при прибуття на станцію призначення доводилося вивантажувати трупи [7,188].

Під час перевезення багато людей не полишали надію втекти з “трудового полону”. За це вони тяжко каралися. Коли в одному з вагонів на станції Цвітоха Камянець-Подільської області втекли кілька пасажирів, то по прибуттю на станцію Славута, німці розстріляли кількох спійманих утікачів та ще 33 юнаків, яких везли на роботу. Згодом зростання дефіциту робочої сили змушувало німців більш ретельно її зберігати. Тому, коли ловили втікачів, їх засуджували і відправляли на різні строки ув’язнення до концентраційних таборів, таких, як Дахау Освенцім та інші. Адже там ув’язнені також могли працювати та ще й безкоштовно [8,102].

З березня до червня 1943 р. за наказом Заукеля необхідно було депортувати мільйон радянських цивільних робітників, з 15 березня встановлювалась щоденна норма вивозу – 15 тис. осіб. Тому за розпорядженням рейхскомісара все населення 1923, 1924, 1925 років народження зобов’язувалося пройти дворічну трудову повинність у Німеччині. Кожне місто, село, хутір отримали рознарядку щодо кількості вивозу людей до Німеччини. Так наприклад, у м. Олександрії було дано оголошення про те, що вся молодь 1926 року народження мусила була з’явитися в зазначені дні до біржі праці. Хто не виконає наказу, той буде покараний каторжною тюрмою і в особливих випадках буде негайно покараний смертю [9,79]. Люди чинили опір. Збільшилися випадки добровільного покалічення або зараження тяжкими хворобами. Таких випадків лише на станції Знамянка, що на Кіровоградщині, зафіксовано понад 1000 [10,217].

З окупованої території фашистам необхідно було відправляти не лише робочу силу, а й награване майно. Отже, з’явилися проблеми з транспортом. Іноді навіть вже підготовлений до відправки транспорт з робітниками доводилося залишати через наступ радянської армії. Щоб ці ешелони не дісталися нападаючим військам, фашистське командування вдавалося до чергового злочину. Один з таких випадків стався на Поділлі. Перед відступом німці погнали жителів села Підлісці Ізяславського району на станцію Чотирбоки для відправки на каторгу до Німеччини. На збори давали тільки 20 хвилин. При обході будинків гітлерівці розстрілювали хворих людей похилого віку. На станцію німці привели під конвоем багато тисяч радянських громадян з усієї округи і загнали їх у вагони. Коли радянські війська стали наближатися до станції, німці вчинили над мирними жителями жахливу розправу. Два ешелони з людьми гітлерівці пустили під укіс, а два залізничні состави обілляли бензином і підпалили. Решту ешелонів німцям знищити не вдалося. Бійці Червоної Армії захопили дев’яносто вагонів, вщерть заповненими радянськими громадянами, і “таким чином врятували їх від мученицької смерті” [11,103-104].

Як свідчать матеріали Кіровоградського обласного відділення Українського Національного Фонду (далі УНФ) “Взаєморозуміння і примирення”, кількість жителів тільки Кіровоградської області, вивезених на примусові роботи, взятих на облік станом на 1 грудня 2002 року становив 18120. У тому числі з м. Кіровограда було вивезено по Кіровському районі – 1573, по Ленінському районі – 969 осіб. Аналіз даних по окремих районах показує, що із Бобринецького району було вивезено 550 осіб, із Вільшанського – 246, Гайворонського – 745, Голованівського – 972, Добровеличківського – 684, Волинського – 481, Знамянського – 407, Кіровоградського – 697, Компаніївського – 249, Маловісківського – 1080, Новгородківського – 256, Новоархангельського – 928, Новомиргородського – 912, Новоукраїнського – 759, Олександрійського – 862, Олександрійського – 731, Онуфріївського – 680,

Петровського – 260, Світловодського – 463, Ульяновського – 899, Устинівського – 376, із міст Знам'янки – 253 осіб, м. Олександрії – 1314, м. Світловодська – 774 особи [12,1].

На сьогоднішній день в живих їх залишилося дуже мало. Це можна показати на прикладі остарбайтерів с. Федорівни Добровеличківського району Кіровоградської області. 1991 року тут проживали Тетяна Михайлівна Сіроштан, Іван Прокопович Кириченко, Юлія Карпівна Кириченко, Андрій Юхимович Кириченко, Наталія Степанівна Кириченко, Галина Семенівна Шипилюк, Галина Степанівна Шипилюк, Валентина Петрівна Палій, Марія Тимофіївна Рибалко, Євдокія Назарівна Скрипник. 10 – це ті, що повернулися додому, а четверо не повернулися. Із десяти сьогодні живі лише троє [13,4].

Для робітників Радянського Союзу наказом Гімлера від 20 лютого 1942 р. було введено обов'язкове носіння знака "ОСТ", що підкреслювало "другорядність" походження цих людей. Знак "ОСТ" замінили в 1944 р., коли були введені нові знаки національної належності для українців, білорусів та росіян.

Селили людей переважно в бараках по декілька десятків осіб у кімнаті. Замість ліжок були двоповерхові нари. Тут панував холод, темрява, відсутність санітарних умов. Табори охоронялися наглядачами та собаками. На роботу в більшості випадків теж водили під охороною.

Залишати табір можна було лише для виробничих потреб. Великим привілеєм уважався відпуск робітника у місто на вихідний, але в межах місцевої поліцейської дільниці. Втім, навіть при виході в місто остарбайтерам забороняли відвідувати ті установи, де проводили своє дозвілля німці. На магазинах, кафе, театрах з'явилися написи "Лише для німців". Заборонялося навіть їздити втрамваях. Повернутись у табір слід було до 21-ої години, обов'язковим при цьому було носіння знака "ОСТ" та наявність при собі письмового дозволу на відпуск.

Умови праці на фабриках і заводах були дуже тяжкими. Працювали остарбайтери по 12-14 годин на добу. На роботі встановлювали норму, яку необхідно було виконати, інакше не давали їсти. Люди падали, а поліцаї люто били їх. Хто не міг встати, того відправляли в карцер на 10-15 днів. Годували дуже погано. Основною їжею були хліб, який видавали приблизно по 200 грамів на добу, та суп-баланда, який варили з брукви або шпинату без картоплі. Плата за роботу остарбайтерів була невисокою: по 22 марки щомісячно. З них 16 вираховували за харчування та одяг. Деякі категорії східних робітників заробітку взагалі не отримували. Не виплачувалася заробітна платня і підліткам.

Загалом німецька влада планувала залучити для роботи в Рейху протягом квітня 1943-1945 років 8.250.00 осіб. Загальна кількість іноземців та військовополонених, які працювали на території Німеччини, від початку війни зростає з 0,3 до 7,1 млн. осіб. Загальна їхня кількість становила 10-12 млн. Осіб, а на кінець війни кожен п'ятий робочий в Рейху був іноземцем [14,118-119].

Слід зазначити, що радянські люди перебували на примусових роботах не лише на території Німеччини. За даними "Звіту про виконання рішень уряду Союзу РСР з проведення репатріації громадян СРСР та громадян іноземних держав" 1946 року, найбільша кількість остарбайтерів (за неповними даними) на час репатріації звісно перебували в Німеччині становила 3.338.583 особи, другою за кількістю перебування східних робітників була Австрія – 379.929 осіб, далі йшли Румунія, Фінляндія та Франція – від 133 до 136 тис. осіб. Крім того, радянські люди перебували в Угорщині, Італії, Бельгії, Голландії, Данії, Норвегії, Польщі, Чехословаччині, Греції, Югославії, Болгарії, Албанії [15,5].

Загальна кількість жителів Кіровоградської області, які були насильно вивезені на роботи до Німеччини та інших країн Європи і були живими станом на 16.06.1993 року, становила 18070 осіб. Та це були неповні дані, тому що багато остарбайтерів жили на території Кіровоградської області, яких було забрано до Німеччини з інших областей України, з Білорусії та Росії. Підтвердження про їх примусову роботу були подані дещо пізніше. Остарбайтери, примусово вивезені з Кіровоградської області, працювали не лише в

Німеччині, а і в Східній Пруссії, Литві, Чехословаччині, Румунії, Голландії, Данії, Норвегії [12,4] 31 серпня 1944 року в Україні було прийнято постанову “Про організацію прийому радянських громадян, що повертаються на Батьківщину, насильно вивезених німцями, а також тих, що за різних умов потрапили за кордонну лінію між СРСР та Польщею”. Ця постанова зобов’язувала НКВС УРСР у Львівській, Дрогобицькій та Волинській областях організувати перші шість перевірконо-фільтраційні табори або пункти.

20 лютого 1945 року при Військових радах діючих фронтів було створено відділи зі справ репатріації. На кінець березня таких відділів налічувалося 57, вони мали наповнюваність до 5.000 осіб кожен. Крім того, у всіх родах військ було сформовано 127 збірно-пересельних пунктів(таборів). Протягом січня –травня 1945 року через військові органи репатріації пройшло 1.835.377 осіб. На перевірку репатріантів відводилося 10-15 днів, фактично вказаних строків не дотримувались, і люди перебували уфільтраційних установах 1-2 місяці. 10 приміщень були землянками або палатками [16,208].

Перевезення репатріантів здійснювалося в основному залізничним та автомобільним транспортом. іноді за відсутність транспорту здорових чоловіків об’єднували в колони за ознаками належності до районів та областей і відправляли пішим ходом до радянського кордону. Для супроводу колони в1000 – 1500 осіб виділяли офіцера, фельдшера, політпрацівника та групу бійців. Така група за день повинна була проходити 15 кілометрів.

Влітку 1945 року, у пік репатріації, відправка на Схід оstarбайтерів збіглася з поверненням демобілізованих червоноармійців, що спричиняло нестачу вагонів. Тому керівництво органів репатріації залучило до цієї справи товарняки.

На репатріантів заводились облікові картки, які складалися особистим опитуванням у двох екземплярах на збірно-пересельних пунктах, у таборах, у комендатурах або спецчастинах народного комісаріату оборони, перевірконо-фільтраційних пунктах НКВС.

Під час перевірки репатріанти, крім карток,заповнювали ще й анкету. Там містилися і такі питання “Чи служили в арміях країн, що воювали проти СРСР?”, “Кого з радянських громадян знаєте як зрадників Батьківщини?”. Ще один пункт анкети вимагав назвати людей, які могли б підтвердити анкетні дані.

У післявоєнний час доля колишніх оstarбайтерів складалася по-різному, але тавро фашистського невільника залишилося, здається, з ними назавжди.”Запроданці”, “Зрадники”, “Німецькі вівчарки”... на думку П.Поляна, більше третини вихідців із села піддавалися тим чи іншим переслідуванням або неприємностям, для городян цей показник був більше 70відсотків, а для городян-чоловіків – близько 90 відсотків.

До цих пір дослідникам не вдалося визначити остаточну кількість українських оstarбайтерів. Сучасні вчені називають різні цифри і стверджують, що протягом вігни із України було депортовано 2,2 млн. осіб – 78,6 відсотки від усіх депортованих із Радянського Союзу [18,196]. До 1950 року додому з фашистської неволі повернулося 1.800.000 оstarбайтерів, а приблизно 150 тис. осіб лишилися на Заході [18,284].

Та для більшості репатріантів це все ж таки було повернення додому, зустріч зі своїми рідними й близькими, радість від повернення з неволі на Батьківщину.

Таким чином, наші дослідження підтверджують, що основна маса оstarбайтерів була вивезена примусово, умови проживання та роботи в Німеччині були дуже важкими, каторжними. А тому звинувачення їх у зраді Батьківщини були безпідставними.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та “оstarбайтерів” з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни. – К.; ТОВ “Міжнародна фінансова агенція “, 1998.
2. Полян П. Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе. М.; Ваш выбор ЦИРЗ, 1996.
3. Українське слово, 6 грудня,1941р.
4. Нюрнбергский процесс. – Т.7.– М.,1998.

5. Белорусские оstarбайтеры. Угон населения Белоруси на принудительные работы в Германию (1941–1944) Документы и материалы. В 2 кн. Кн.1(1941–1942).-Минск, 2002.
6. Известия, 2 декабря, 1943г.
7. Невигадане. Усні історії оstarбайтерів.- Харків. Видавничий дім “Райдер”, 2004.
8. Першина Т. Фашистський геноцид на Україні 1941–1944.- К., Наукова думка, 1985.
9. Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945. – Дніпропетровськ, 1965.
10. Безсмертя. Книга пам’яті України. 1941-1945.-К.: Пошуково-видавниче агентство “Книга Пам’яті України”, 2000.
11. Гальчак С.Д. “Східні робітники” з Поділля у Третьюму рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам.– Вінниця, 2003.
12. Із матеріалів Кіровоградського обласного відділення УНФ "Взаєморозуміння і примирення" //архів УНФ.– Спр.№89.
13. Із архівних матеріалів Федорівської сільської ради Добровеличківського району Кіровоградської області.– Спр.№ 39.
14. Із спогадів Кириченка Івана Прокоповича, Шепелюк Галини Семенівни, Рибалко Марії Тимофіївни, Палій Валентина Петрівни – оstarбайтерів жителів села Федорівки Добровеличківського району Кіровоградської області.
15. Із спогадів Тетяни Михайлівни Сіроштан 1926 року народження, жительки с. Мартинівки Новоархангельського району.
16. Полян П. Жертвы двух диктатур. Оstarбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе. М.; Ваш выбор ЦИРЗ, 1996.– С.208.
17. Кравченко А., Батурін С. Українські невільники третього рейху.– Львів 2005.
18. Коваль В.М. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.) – К., Видавничий дім “Альтернатива”, 1999.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Біденко Наталія Іванівна – доцент кафедри історії України КДПУ ім. В.Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми історії України ХХ століття.

З ІСТОРІЇ БЛАГОДІЙНИЦТВА НА ЄЛИСАВЕТГРАДЩИНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХVІІІ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

Нінель БОКІЙ, Ірина КОЗИР (Кіровоград)

Проблема меценатства надзвичайно актуальна в сучасному українському суспільстві. У статті розглядаються деякі кроки в становленні добродійних традицій на Єлисаветградщині впродовж двох з половиною століть.

The problem of patronage is highly actual in the modern Ukrainian society. Some steps in formation of charitable traditions at the territory of Elisavetgrad during 2,5 centuries are under considerations in the article.

Меценатство (благодійництво, добродійництво) відоме людству понад 2 тис. років як прояв сприяння (покровительства) в розвитку мистецтва, освіти, літератури, науки. З часом зміст його значно змінився, і набагато ширшим став діапазон благодійних справ, обсяги яких, зокрема в Україні, не піддаються обрахуванню.

Впродовж кількох віків і до початку ХХ ст. благодійництво в Україні невпинно набувало все більшого розвитку. Не кажучи про столицю (сьогодні в цілому світі відомі імена київських меценатів Терещенків, Ханенків, Симиренків, Бродських), одним з найактивніших на ниві меценатства провінційних міст був Єлисаветград. Але беззаперечним є й інше: з приходом до влади в Російській імперії внаслідок подій 1917 р. більшовиків під благодійництвом, цим “явищем, знаним у всіх цивілізованих країнах” [1, 6], була підведена риска, – воно було визнане буржуазним пережитком і лицемірством, яке мало на меті відволікати “бідноту від класової боротьби” [2, 4].

З другої половини XVIII ст. в Україні формується потужний прошарок купецтва, а торгівля стає однією з найприбутковіших галузей економіки. Саме купецьким містом стає Єлисаветград, а елисаветградське купецтво, накопичивши з часом значні багатства, зуміло зберегти душевну щедрість, благородство поведінки в суспільстві, здатність до співчуття, шануючи один з принципів християнської моралі – милосердя. Проявами доброчинства були охоплені фактично всі аспекти громадського життя: міжкласові, міжнаціональні, міжконфесійні стосунки, соціальна сфера, галузі освіти і культури, охорона здоров'я. Кошти жертвували не лише представники заможних прошарків (дворянство, купецтво), а й середнього – міщани, інтелігенція. Слід зазначити, що, коли навіть декотрі з благодійників не надавали допомоги за життя, то в заповітах обов'язковою умовою було перерахування певних коштів (чи відсотків, чи заповідання землі, будинків, парків та іншої власності) з благодійною метою. Можна назвати кілька сотень напрямків, куди елисаветградські меценати вкладали свої кошти, починаючи від створення притулків для немовлят (підкинутих дітей), богаділень і лікарень і закінчуючи будівництвом храмів і бібліотек [3].

Найвищий рівень розвитку меценатства в Україні, у тому числі в Єлисаветграді, припадає на другу половину XIX – початок XX ст. Виникає ціла низка благодійних товариств, створюються благодійні заклади, до благочинної діяльності долучаються підприємці – власники заводів і фабрик, військові.

Але початок благодійницької діяльності у Єлисаветграді бере ще в другій половині XVIII ст. Першими благодійними закладами в місті стали дитячий притулок і християнська богадільня. Дитячий притулок був заснований у фортеці св. Єлисавети за розпорядженням начальника Нової Сербії генерал-поручика О.П.Мельгунова 7 грудня 1763 року: “... учредить при крепости воспитательный дом, на содержание которого и на дачу за принос младенцев извольте на первый случай употребить положенные мне столовые 1000 рублей, которые из главной Новосербской канцелярии вам будут присланы. И для воспитания тех младенцев определить на первый случай хотя двух или трех женщин доброго состояния.., к тому воспитанию способных и надежных» [5, 78].

Перша міська християнська богадільня заснована в Єлисаветграді 1794 року. Ініціатором її створення був чиновник для особливих доручень князя Г.О. Потьомкіна Павло Шарой, якого підтримала міська купецька громада. У заяві П. Шароя йдеться: «Пребывая в Елисаветграде... многократно заприметил, что бедные люди, страждущие разными болезнями, остаются без всякого призрения и устройства... В здешнем городе нет для них никакого прибежища» [5, 71–72]. Рішення купецького зібрання від 4 вересня 1793 р. було одностайним: “Приговор городского купеческого общества об учреждении в Елисаветграде городской христианской богадельни и госпиталя для бедных и калек, лишенных судьбой дневного пропитания”. Під рішенням стоять 43 прізвища, всі засновники – купецького стану [5, 73].

Створення богадільні обійшлося в 1533 крб., з яких 841 крб. – благодійні пожертвування і 692 крб. – кошти міської думи. Розрахована богадільня була на 20 осіб, але кількість місць у закладі постійно зростала. 1832 року був затверджений статут богадільні, визначений штат персоналу, кількість мешканців, розмір коштів на щорічне утримання. До 1865 р. заклад “... існував на доброчинні пожертвування і на відсотки від них”, коли сума, яка належала богадільні (8290 крб.), була передана до Єлисаветградського міського банку, і з цього часу на утримання богадільні виділялися кошти з міських доходів. Але пожертвування до кінця століття продовжували надходити (в основному за заповітами): від купця П.Є. Сахарова – 500 крб., поручика А.І. Парфентьева – 200 крб., від дворянки Ольги Карнаухової – 1004 крб., від М.Т. Акімова – 3000 крб. і т. д. [5, 69].

Серед численних подібних закладів, створених на благодійницькі кошти, деякі варто згадати окремо. 1824 року була заснована Єлисаветградська міська лікарня, спочатку на 50 ліжок. Вона була створена замість ліквідованого військового госпіталю, який існував з 1777 р. і знаходився у фортеці св. Єлисавети. Кількість ліжок у лікарні також постійно зростала і 1857 року їх уже було 165 [4, 76–77]. 1850 року виникла міська єврейська богадільня з лазаретом. У

вересні 1867 р. було відкрито Олександрівський дитячий притулок на 40 сиріт «из числа беднейших здешних граждан» і при ньому – лікарня; утримувалися як на кошти міської думи, так і на пожертвування [5, 77–78; 6, 1–2].

Нарешті 1867 року як підсумок багаторічної активної добродійної діяльності й створення мережі благодійних закладів у місті виникає Єлисаветградське благодійне товариство. Серед його засновників було й подружжя Соколових-Бородкіних, для яких і саме товариство, і благодійництво взагалі стали понад усе в житті. У своєму будинку вони обладнали палату для немовлят і утримували її за власні кошти. Передаючи дітей годувальницям на найближчі села, вони й надалі про них піклувалися, оплачуючи годувальниць, надаючи медичну допомогу [7, 3].

1885 року за ініціативою херсонського губернатора О.С. Ерделі Товариством був створений нічліжний притулок для дорослих на 150 мешканців. При ньому була облаштована їдальня. Плата за ночівлю за одну ніч складала 3 коп. з людини, за ночівлю з вечерею і ранковим чаєм – 5 коп. [5, 78–79]. На всі ці потреби було використано 4000 крб. Окрім того, Товариство утримувало притулок для підкинутих дітей і дитячі ясла. На кінець століття завдяки постійному надходженню пожертвувань Товариство мало понад 14 000 крб. власних коштів [5, 117].

1867 року в місті відбулася ще одна важлива подія – відкриття театру. Він був побудований за власний кошт і за власним проектом інженером-полковником (згодом – генерал-майором) Г.В. Трамбицьким. В одному із звернень до міських властей він писав: «Побудувавши театр в м. Єлисаветграді за бажанням міської громадськості... без будь-якої допомоги з боку міста, я відкрив театральні вистави, не шкодуючи витрат на утримання якомога кращої трупи... Але єлисаветградська громадськість настільки нечисленна, що потрібні найенергійніші зусилля і любов до мистецтва, аби підтримати в місті театр... Прошу громадськість міста про забезпечення витраченого мною капіталу¹ на захід, який, якщо підтримають суспільство та обставини, може принести незліченну користь населенню» [5, 120].

Подібних добродійних справ у місті було здійснено безліч на сотні тисяч карбованців. Більшість єлисаветградських православних храмів, католицький собор, лютеранська церква, синагога і багато інших були збудовані на благодійні кошти. Опікунськими закладами, окрім згаданого Єлисаветградського благодійного товариства, були також Єлисаветградське повітове попечительство дитячих притулків (1871 р.), Єлисаветградське товариство поширення грамотності і ремесел (1873 р.), Комітет Червоного Хреста (1875 р.), Товариство допомоги бідним католикам (1899 р.), Товариство допомоги бідним євреям (1899 р.) та ін. Загалом на початку ХХ ст. (1907 р.) в місті діяли 13 благодійних товариств [8, 25–26].

Серед благодійників міста були і вчителі (Н. Бракер), військові (генерал-майор М.Ф. Федоровський), лікарі (М.І. Тезяков), діячі науки і літератури (О. Тарновський, Є. Тамм, С. Шимановський), єлисаветградські підприємці, де особливе місце посідають англійські інженери Роберт і Томас Ельворті.

Брати прибули до України на початку 70-х років ХІХ ст. Якийсь час приглядалися до Чернівців, до Харкова і нарешті вирішили осісти в Єлисаветграді. Тут 1874 року вони створили майстерню зі складання, регулювання та підготовки до продажу сільськогосподарських машин [9, 40], водночас ввозячи з-за кордону, з Англії і Німеччини сільськогосподарське обладнання. Це дало змогу створити матеріальну базу і перейти до виготовлення власної ґрунтообробної, посівної та іншої техніки. Тим більше, що Єлисаветградщина була «... значним регіоном з вирощування зернових культур, і вони почали виготовляти власні машини, потреба в яких була дуже великою» [9, 40; 10, 26].

Партнерство братів було успішним, і справа процвітала. Цьому сприяло й те, що кожен з них мав певну орієнтацію діяльності: Роберт очолив конструкторський напрямок, Томас здійснював управління бізнесом [11, 28; 12, 2]. Але 1891 року у віці 44 роки Томас помер від

¹ Йдеться про можливе створення в місті ще одного театру як конкурентного закладу.

запалення легенів. Ця тяжка втрата, однак, не вибила Роберта з колії. Завод і надалі виготовляв велику кількість двигунів для сільськогосподарських машин, плугів, молотарок, жаток, обладнання для млинів, олійниць та сівалок найновіших конструкцій, конкуренції яким на європейських ринках не було [11, 27; 12, 2].

1907 року² завод перетворюється на фірму під назвою «Акціонерне товариство Р. і Т. Ельворті, виробники та імпортери сільськогосподарських машин» [11, 28; 12, 2; 13, 1]. До складу правління ввійшли 18 осіб. Капітал Товариства при створенні складав понад 6 млн. крб. [12, 8; 14, 16]. Для збуту своєї продукції Товариство мало понад 50 філіалів у багатьох містах України, Росії і за кордоном [12, 2; 10, 30]. До Першої світової війни на заводі працювало 2500 осіб, а завод напередодні війни досяг найвищого рівня розвитку й прибутків. У цей час він був «провідним європейським виробником сівалок та іншої сільськогосподарської техніки» [11, 27].

Але Ельворті були не просто талановитими керівниками, інженерами, підприємцями. Опинившись в інокультурному і іномовному середовищі, вони придивлялися до місцевих звичаїв і поряд з налагодженням виробництва активно вчилися чужої мови. Як згадує донька Р. Ельворті, «обидва вони (Роберт і Томас – Н.Б., І.К.) писали та говорили російською мовою, як рідною» [10, 26]. Будучи висококультурними, інтелігентними людьми, вони завжди з респектом ставилися до робітників, дбали про поліпшення їхнього побуту і налагодження дозвілля, опанування освіти, набуття і вдосконалення фахових знань і навичок. Недарма ще й сьогодні нащадки колишніх робітників заводу Ельворті, зокрема мешканці Новомиколаївки, з глибокою повагою згадують «ельвортівські часи». Сумлінною працею англійських капіталістів і українських робітників був створений високий імідж підприємства в місті, яке постійно відчувало їхню щедру меценатську допомогу. На кошти підприємців було побудовано дві школи для заводської молоді, бібліотека, створений театр, духовий оркестр, футбольна команда [15, 16–17; 16, 29–29; 17, 29–32]. Значна частина будинків на Новомиколаївці, де мешкало багато робітників заводу, побудована за їхньої матеріальної допомоги. При заводі існував притулок для вдів і робітниць похилого віку. Товариство знайшло кошти на будівництво в місті ще однієї електростанції, виділивши для цього 92 тис. крб., на облаштування при реальному училищі креслярських класів (1884 р.), де навчалися також і робітники заводу [16, 30; 10, 30].

Війна і наступні за нею події призвели до зруйнування налагодженого механізму виробництва. Спочатку його довелося перепрофілювати. Завод майже припинив виробництво сільськогосподарської техніки, а «день і ніч виконував військові замовлення, виготовляючи снаряди, набої, бомби, міни, артилерійські лафети, санітарні вози і ін.» [12, 2; 10, 32]. Кількість робітників заводу з початком мобілізації зменшилася до 1500 осіб, хоча у зв'язку з необхідністю виконання військових замовлень згодом була доведена до 5 тис. робітників.

Незважаючи на труднощі воєнного часу, Акціонерне товариство не припиняло благодійницької діяльності. При заводі було створено лазарет [10] для поранених на 100 ліжок у приміщенні колишнього робітничого театру, облаштування якого обійшлося в 42 тис. крб. У подальшому на його утримання правління регулярно виділяло кошти. «Дуже значними витратами і витратами, які доведеться продовжувати, є облаштування і утримання лазарету для поранених воїнів, а також допомога і щоденні обіди для сімей запасних. Облаштування лазарету обійшлося в 12 тис. крб., і на утримання його Правління асигнувало 30 тис. крб. Для сімей призваних робітників заводу видається пайок у розмірі 5 коп., порція борщу чи супу і порція хліба на кожного члена сім'ї на добу. Витрати з цього приводу становлять близько 6 тис. крб. щомісяця» [10; 13]. Допомога ця надавалася впродовж усіх років війни, незважаючи на те, що від початку 1917 р. прибуток підприємства почав зменшуватися. У протоколі засідання Правління Акціонерного товариства «Р. і Т. Ельворті» від 20.07.1914 р. занотовано:

² Рішення про передачу заводу Акціонерному товариству було прийняте у вересні 1907 р., а перші збори акціонерів відбулися 10 березня 1908 р.

«Створити кухню для сімей мобілізованих робітників і щоденно видавати їм на кожного члена допомогу в розмірі 5 коп. Сім'ям службовців компанії, призваних на війну, видавати 75 % платні» [18].

Коли відбулася «згубна революція» [10, 131], протягом одного тижня виробництво впало на 50 %. Стало «важко мати справу з групою робітників пробільшовицьки налаштованих, – все ґрунтується на погрозах і насильстві..., вимогам не видно кінця, що може привести підприємство до краху» [10, 41].

Предметом особливих турбот Р. Ельворті був створений при заводі 1911 року пенсійний фонд для забезпечення пенсіями кадрових робітників і службовців заводу. З протоколу загальних зборів акціонерів Акціонерного товариства «Р. і Т. Ельворті» від 11. XI. 1911 р.: «Правління доводить до відому загальних зборів, що розробляється проект статуту пенсійної каси, і Правління планує видавати щомісяця на підсилення коштів цієї каси суму, яка дорівнює сумам внесків усіх членів каси, але річний внесок Правління не мусить перевищувати 15 тис. крб.» [13]. Отже, фонд складався з добровільних внесків членів Правління заводу (акціонерів) – 2,5 – 5 % від коштів, що їм належали, і щомісячних відрахунків з платні самих службовців. Право на пенсію мали ті з них, хто досяг 60- річного віку і хто сплачував внески не менше як 10 років. 14 червня 1914 року Міністерством фінансів Статут пенсійного фонду був затверджений із застереженням, що «у випадку ліквідації Акціонерного товариства «Р. і Т. Ельворті» Правління товариства гарантує повністю виплату пенсіонерам вислужених ними пенсій» [11, 29; 13].

Але з перемогою радянської влади вся фінансова діяльність підприємства була заблокована. «Декрети оголошують землі, інвентар, фабрики, заводи і церковне майно без викупу національною власністю, обов'язковою і для іноземців... Хочеться сподіватися, що скоро всьому цьому буде покладено спільними зусиллями рішучий край, бо в іншому разі всьому світу буде загрозувати це російське безумство...» [10, 49].

Однак подальший перебіг подій відомий... У квітні 1919 року завод було націоналізовано [9, 40; 10, 133]. Через кілька днів, 30 квітня 1919 року до Правління Акціонерного товариства надійшло розпорядження: «Зважаючи на відсутність правомочних директорів Правління, а також внаслідок декрету від 17 квітня ц.р. про порядок націоналізації всіх машинобудівних заводів Відділ Народного Господарства пропонує членам Правління, що залишилися, передати всі повноваження і справи колишнього Акціонерного товариства «Р. і Т. Ельворті» згідно з Інструкцією Української Ради Народного Господарства новообраному 29.04.1919 р. заводоуправлінню..., яке має всі права і повноваження по керівництву заводом. Членам Правління належить залишатися на своїх місцях (із збереженням оплати) і передати всі наявні справи і звітність заводу в повному порядку» [19; 20].

З початком більшовицького перевороту британський уряд рекомендував усім британським підданам вивезти свої сім'ї з Росії [10, 32]. Перебуваючи вже за кордоном, 1923 (1924 ?) року Р. Ельворті звернувся з листом до міської влади з проханням задля соціального захисту робітників заводу звільнити з-під арешту пенсійний фонд підприємства. «В справах заводу колишнього Акціонерного товариства «Р. і Т. Ельворті» в Єлисаветграді... знаходився пенсійний фонд для службовців. Фонд був заснований згідно з офіційно затвердженим Статутом..., сума якого складала декілька сот тис. крб... Заради справедливості до людей, що багато років сумлінно працювали, я звертаюся до влади з проханням... повернути абонентам суму з нашого пенсійного фонду. Прізвища їх можна з'ясувати із старих книг. Р.Е. Ельворті» [10, 159].

Відповідь в Англію не надійшла.

Тема меценатства на Єлисаветградщині, неосяжна і невичерпна, все ще чекає на своїх дослідників. У дещо кращому становищі в цьому питанні перебуває обласний центр, з яким пов'язана діяльність на цій ниві багатьох яскравих особистостей XVIII – початку XX ст. Але майже нічого невідомо про меценатів з периферії – Знам'янки, Олександрії, Новоукраїнки, Новомиргорода та ін. Втрачену чи притлумлену пам'ять і традиції можна відновити лише

спільними зусиллями всіх, кому небайдужа історія краю – вчителів, краєзнавців, науковців і ... сучасних меценатів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Слабошпицький М. Українські меценати. – К., 2001. – 325 с.
2. Народне слово. – 1997, 16 грудня. – № 137.
3. Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО). – Ф. – 78. – Оп. 2.– Спр. – 292, 296, 300–302; Ф. – 78. – Оп. 3. – Спр. 907, 966.
4. ДАКО. – Ф.– 331. – Оп. 1. – Спр. 352.
5. Исторический очерк г. Елисаветграда. Напечатано по изданию 1897 г.– Кіровоград, 1992. – 175 с.
6. Елисаветградские ведомости. – 2004, 2 января. – № 1 (60).
7. Народне слово. – 2005, 24 лютого. – № 21.
8. Поляруш С.І. Благодійні товариства м. Єлисаветграда другої половини ХІХ – початку ХХ ст. // Кіровоградщина на зламі тисячоліть: стан, проблеми, перспективи. Всеукраїнська науково-практична конференція. – Кіровоград, 1999. – 252 с.
9. Антонов Ю.І. Основні етапи виробництва сільськогосподарських машин у регіоні (1874 – 1999) // Кіровоградщина на зламі тисячоліть: стан, проблеми, перспективи. Всеукраїнська науково-практична конференція. – Кіровоград, 1999. – 252 с.
10. Іноземні підприємці в Україні (за документами меморіального архіву Роберта Ельворті). – Упорядник П. Босий. – Кіровоград, 1999.– 184 с.
11. Босий П.В. Ділова активність та приватне життя Роберта і Томаса Ельворті – засновників Єлисаветградського заводу сільгоспмашин // Кіровоградщина на зламі тисячоліть: стан, проблеми, перспективи. Всеукраїнська науково-практична конференція. – Кіровоград, 1999. – 252 с.
12. Кіровоградська правда. – 2004, 15 червня.
13. ДАКО. – Ф. – 331. – Оп. 1. – Спр. 103. – С.8.
14. ДАКО. – Ф. – 331. – Оп. 1. – Спр. 260. – С.16.
15. Народне слово. – 1997, 13 грудня.
16. Босько В.М. Историчний календар Кіровоградщини на 2006 р. Люди. Події. Факти. – Кіровоград, 2005. – 137 с.
17. Маленький Париж. Елисаветград в старой открытке. Авторы-составители В.В. Петраков, В.П. Машковцев. – М., 2004. – 229 с.
18. ДАКО. – Ф. – 331. – Оп. 1. – Спр. 102. – С. 19 зв.
19. ДАКО. – Ф. – 331. – Оп. 1. – Спр. 351. – С. 7.
20. ДАКО. – Ф. – 331. – Оп. 1. – Спр. 352. – С. 48.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бокій Нінель Михайлівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: давня та середньовічна історія України.

Козир Ірина Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: давня та середньовічна історія України.

НІМЕЦЬКИЙ ЕТНОС УКРАЇНИ В УМОВАХ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ І ЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ КАТАКЛІЗМІВ (50 – 80-і РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ)

Володимир ВАСИЛЬЧУК (Київ)

У статті зроблена спроба розглянути один із періодів українсько-німецької історії, головні етапи розвитку німецьких поселень і їхнє співробітництво з місцевим населенням України. У цей хронологічний відрізок часу німецькими поселенцями був зроблений великий внесок у розвиток України.

The aim of the article is an attempt to depict one of the periods in Ukrainian-German history, to follow the main stages of development of German settlements and their cooperation with the native population on Ukraine's territory. The chronology and contribution made by the first German colonists to the development of Ukraine have been covered.

Україна в спадок від минулого дістала вкрай строкате етносоціальне суспільство, „елементи” якого багато в чому все ще перебувають у різних ціннісно-смыслових горизонтах, специфічно сприймають минуле й бачать майбутнє, перебуваючи в орбіті різних політичних міфологем. Справа національної ідентифікації наражається на перешкоди та непорозуміння. Це зрозуміло, адже Україна лише спорадично мала досвід монолітного й цілісного існування, досить довго її „фрагменти” були в становищі своєрідних окраїн імперій, де домінували різні політичні традиції та правові засади.

Вагомим внеском у розвиток господарсько-економічних традицій, духовної культури є життєдіяльність німців в Україні. Практично за всіх історичних епох вони, незмінно залишаючись носіями власної, особливої своєрідної етнічної самобутності, успішно споріднювалися з українцями та іншими спільнотами, що проживали на її широких просторах. Доля цих працьовитих і талановитих людей нерідко кардинально й круто змінювалася, мала чимало трагічних моментів.

Актуальність обраної теми зумовлена ще й тим, що історія етносів України у вітчизняній історіографії є малодослідженою. Особливою прогалиною у цьому спектрі виявився, безперечно, радянський період. В умовах так званої реалізації державної національної політики, що передбачала неодмінне й незворотнє злиття усіх етносів через нівелювання етнічних ознак в єдину спільність – радянський народ, на такого роду дослідження було покладене жорстке вето.

В останні роки одним з пріоритетних напрямків української історіографії стали етнічні, міжетнічні відносини в минулому і в роки незалежності України.

Слід відзначити, що значна частина їх з'явилася вже в умовах незалежної України. На нашу думку, доречно підкреслити, що, виходячи з праці „Німці в Україні (1920-ті – 1990-ті рр.)”, дослідники В.Свтух і Б.Чирко справедливо зазначають: „Сьогодні, на жаль, доводиться констатувати, що про німецьке населення в Україні не існує не те, що вичерпного дослідження, але більш-менш наукових розвідок про його історію та сучасний стан. Маються на увазі праці, в яких німецькі переселенці та їхні нащадки розглядалися б в українському контексті, тобто простежувалась їхня взаємодія з українцями, інтеграція в українське суспільство тощо” [1, 3].

Розв'язанню цієї проблеми певною мірою сприяла праця істориків І. Кулинича та Н. Кривець під назвою „Нариси з історії німецьких колоній в Україні”. У цій праці на ґрунтовних джерелах та широкому літературному матеріалі багатоаспектно розкривається проблема заселення українських земель німецькими колоністами, їхнє економічне, громадсько-політичне, духовне життя [2, 13].

Наслідки державної політики депортації розкриті в публікації М.Бугая та ін. [3, 36].

У науковому виданні автора В. Наулко йдеться про історію формування на терені України різних етнічних спільнот особливості їхнього соціального розвитку [4, 80].

Надзвичайно важливою є монографія О. Рафальського „Національні меншини України у ХХ столітті: Історіографічний нарис” – на широкому фактичному матеріалі досліджено провідні тенденції розвитку знань з історії національних меншин [5, 447].

Позитивною рисою є те, що в цих працях, крім раніше опублікованих матеріалів, широко використані джерела державних архівів як центральних, так і регіональних, поточних архівів організаційних самоврядних структур, особисті архіви громадських діячів, спогади очевидців тощо.

З перших днів після завершення Другої світової війни й відбудови переважна частина німців мала статус спецпереселенців, що істотно відрізняло їх від решти громадян СРСР. Постанова Ради Народних Комісарів від 8 січня 1945 р. „Про правове становище спецпереселенців” вимагала від них: займатися суспільнокорисною працею, не порушувати трудової дисципліни; без дозволу коменданта спецкомендатури НКВС не полишати межі району розселення (самовільне відлучення або втеча каралися в кримінальному порядку);

суворо дотримуватись установленого режиму й громадського порядку в місцях поселень та неухильно виконувати всі розпорядження спецкомендатури НКВС [6].

В Україні питання про умови життя німецьких депортантів офіційно не піднімалося. Місцеве партійно-державне керівництво, патологічно боячись звинувачень у „націоналізмі”, за який Москва безжалісно карала, не торкалося цієї проблеми.

На кінець 40-х рр. через жахливі умови проживання та безробіття, масового характеру набувають утечі депортованих із спецпоселень. У відповідь на це 26 листопада 1948 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла секретний Указ „Про кримінальну відповідальність за втечу з місць обов’язкового і постійного поселення осіб, висланих у віддалені райони Радянського Союзу в період Вітчизняної війни”. У ньому підкреслювалося, що проведене переселення є довічним, без права повернення на колишні місця проживання, і встановлювалася міра покарання: втікачам зі спецпоселень – 20 років каторжних робіт, а тим, хто приховував факт утечі, – п’ять років ув’язнення [7, 176].

Радянські тоталітарні методи регулювання життя національних меншин викликали занепокоєння світової громадськості, зокрема, у ФРН. Її уряд через дипломатичні служби намагався якимось чином вплинути на державне керівництво СРСР і поліпшити долю радянських німців. Самі ж депортовані не мали можливості відверто заявити про свої проблеми, до того, навчені попереднім досвідом, просто не відважувалися на такі кроки.

Коли радянське керівництво очолив М. Хрущов, тільки тоді проводилася більша відкрита зовнішня політика. Це сприяло, зокрема, встановленню дипломатичних відносин між СРСР і Федеративною Республікою Німеччина, що створило можливість для обговорення проблем радянських німців на найвищому державному рівні. Важливою віхою на цьому шляху став візит до Москви канцлера ФРН К. Аденауера у вересні 1955 р. Німецька делегація порушила питання про долю німців-спецпереселенців та ув’язнених, висловила занепокоєння з приводу неможливості їхнього спілкування з родичами в Німеччині й навіть заявила про готовність прийняти в себе всіх тих, хто виявить бажання переселитися до ФРН. Радянська сторона поставилася до цих пропозицій з явною настороженістю, розуміючи ідеологічні наслідки таких акцій для СРСР [8]. Німецька ж спільнота сприйняла факт переговорів з оптимізмом. Уперше за багато десятиліть німці відчували підтримку з боку своєї історичної батьківщини, що додало їм віри в майбутнє й активізувало їхній рух за громадсько-політичне й національне рівноправ’я.

Більша частина населення України сприйняла рішення XX з’їзду з ентузіазмом та надією на краще. На березень 1957 р. із таборів, спецпоселень та інших місць позбавлення волі було звільнено близько 65,6 тис. осіб [9, 55]. Республіканськими органами, що відповідали за реабілітацію, переглядалися й справи незаконно засуджених німців, проте це були поодинокі випадки. Стосовно народів, етнічне коріння яких перебувало за межами СРСР, реабілітація здійснювалася в так званій «тихий» спосіб, що не допускав радикальних заходів.

Указом Президії Верховної Ради СРСР „Про зняття обмежень у правовому становищі з німців і членів їхніх сімей, що знаходяться на спецпоселеннях” від 13 грудня 1955 р. депортанти знімалися з обліку спецпоселень і звільнялися з-під адміністративного нагляду органів МВС. Але при цьому, як свідчив п. 2 Указу, для них не передбачалося відшкодування конфіскованого при виселенні майна, а також права повернення на попереднє місце проживання.

Цей документ ставив за мету не стільки практичні, скільки політичні цілі. Певною мірою він дозволяв переміщення спецпоселенців, але тільки туди, куди було вигідно державі. Повернення на Волгу, на землі колишньої республіки німців, заборонялося. Тому депортантам з України доводилося переселятися до Казахстану, інших республік Середньої Азії. Кінець 50-х – початок 60-х років став для радянських німців періодом хаотичних поневірян по різних регіонах СРСР, де була потрібна робоча сила. Влада не мала ніякої

програми «укорінення» німецького населення й не уявляла, де розмістити цю «ідеологічно невідповідну» етнічну спільноту.

До позитивних набутоків цього періоду слід віднести вихід у світ газети „Арбайт”. У повоєнні роки вона стала першим друкованим органом, адресованим німецькому читачеві. (Для порівняння зауважимо, що до початку Другої світової війни у СРСР виходило кілька десятків періодичних видань німецькою мовою). Газета друкувалася в Алтайському краї Російської Федерації, та через сувору цензуру й ідеологічний тиск не могла об’єктивно висвітлювати життя й проблеми радянських німців. Російськомовні центральні засоби масової інформації для більшості з них залишалися малодоступними.

У повоєнні роки відбулися певні зміни в соціальній структурі німецького населення. Зайняте раніше переважно в сільському господарстві, воно поступово призвичаювалося до промислової праці й поповнювало ряди робітництва. З’явився певний доступ до адміністративної, радянської і партійної роботи.

Наприкінці 50-х – початку 60-х років відбувається значне поживлення релігійного життя. Помітний вплив на цей процес справила постанова ЦК КПРС від 10 листопада 1954 р. «Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди». У ній говорилося, зокрема, про недопустимість адміністративного втручання в діяльність церков, необхідність зважати на почуття віруючих і священнослужителів [10, 202]. Хоча постанова не змінила загальної стратегії держави щодо церкви, але все-таки наступ тоталітаризму на релігійну свідомість мас дещо уповільнився. За цих умов релігія для німців стала чи не найважливішим об’єднуючим чинником і духовним стрижнем. До неї потяглися усі без винятку представники німецької спільноти. Однак для задоволення релігійних потреб доводилося вишукувати різні завуальовані форми. Так, німецькі проповідники організували свою роботу під прикриттям гуртків за інтересами: співу, танців, крою і шиття, вишивання і т. п. Тут спілкувалися рідною мовою, поширювали релігійну літературу, обговорювали проблеми етнічної консолідації тощо.

У цей період з’явилися передумови для активізації творчості німецьких письменників, зросла їхня роль у громадському житті етносу. Твори художньої літератури стали вагомим елементом відродження національної самосвідомості. Серед німців було чимало талановитих письменників: Віктор Клейн, Йоганнес Варкентін, Зепп Естеррейхер, Фрідріх Больгер, Олександр Реймген, Андреас Крамер [11, 31]. Їхні твори в різні роки були відзначені комісією Союзу письменників СРСР як кращі серед розрахованих на німецького читача. Але слід зауважити, що німецьким авторам доводилося працювати в умовах постійного ідеологічного диктату й намагання спрямувати їхню творчість у певне русло. Не випадково тематика німецьких творів у повоєнні роки кардинально змінилася: лейтмотивом більшості стала пропаганда інтернаціоналізму, радянського патріотизму, уславлення держави і партії. Через це чимало письменників свідомо почали уникати публіцистики, переорієнтовувалися на інші жанри – лірику, дитячу літературу тощо. Твори, в яких йшлося про гіркі сторінки історії радянських німців, висловлювалися міркування щодо відновлення автономії, опублікувати було майже неможливо, оскільки видавництва перебували під контролем цензури, а за поширення їх самвидавом можна було потрапити до в’язниці.

Однак німецькі літератори намагалися не стояти осторонь потреб свого народу. Найпоширенішою формою вияву їхньої громадської позиції стали творчі вечори. Саме на них і обговорювалися проблеми, що заважали гідному облаштуванню життя німецької спільноти, передавалася неофіційна інформація тощо.

Разом з тим навіть в умовах «відлиги» німцям не вдавалося позбутися того морально-психологічного тиску, який створювали державні ідеологічні інституції. З одного боку, радянська пропагандистська машина намагалася представити їх як особливий етнос, відмінний від німців, що проживають на Заході, а з іншого – активно формувала у свідомості широких мас образ Німеччини як ворога. Траплялося, що радянських громадян

німецької національності ототожнювали з німцями, які воювали в гітлерівських військах під час Другої світової війни, і це викликало неприємне ставлення до них з боку колег по роботі, сусідів тощо.

Проблема загострювалась і через те, що державні рішення 50 – 60-х років не містили чітких юридично-правових формулювань і не давали відповіді на питання, реабілітуються чи амністуються радянські німці. Отже, залишалося незрозумілим, чи з них знімаються висунуті сталінським режимом несправедливі звинувачення, чи вони визнаються як такі, що вчинили державний злочин і тепер їм вибачили.

До ідеї відновлення німецької автономії радянські державно-партійні органи ставилися байдуже, старалися її не помічати, що заганяло проблему в глухий кут. 1964 р. німці чітко поставили свої вимоги перед керівництвом СРСР: повністю урівняти їх у правах з іншими народами Союзу; скасувати всі державні рішення, що кваліфікували їх як зрадників, шпигунів і т. п.; відновити німецьку республіку.

У серпні 1964 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла Указ „Про внесення змін до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 28 серпня 1941 року „Про переселення німців, що проживають у районах Поволжя”. Фактично це був черговий захід, який не розв’язував проблеми. У документі говорилося, зокрема, що в Указі від 28 серпня 1941 р. по „стосовно великої групи німців – радянських громадян були висунуті звинувачення в активній допомозі й співпраці з німецько-фашистськими загарбниками. Життя показало, що ці огульні звинувачення були необґрунтовані й були виявом свавілля в умовах культу особи Сталіна. У дійсності в роки Великої Вітчизняної війни переважна більшість німецького населення разом з усім радянським народом своєю працею сприяли перемозі Радянського Союзу над фашистською Німеччиною, а в повоєнні роки брали активну участь у комуністичному будівництві” [12, 67].

Таким чином, держава офіційно визнавала невинуватість більшості німців і високо оцінювала їхній внесок у державне будівництво та перемогу. Але в Указі наголошувалося, що „німецьке населення міцно вкоренилося на нових місцях проживання і користується правами громадян СРСР..., сумлінно працює на підприємствах, у радгоспах, колгоспах, закладах, бере активну участь у громадському і політичному житті...” [12, 67].

Указ ліквідував лише частину положень акта 1941 р. Його приписи, що передбачали прикріплення депортованих німців до нових, визначених державою місць проживання, залишилися непорушними. Документ не був опублікований у центральних засобах масової інформації, а тому не став надбанням не тільки широкого загалу, а й багатьох із тих, кого безпосередньо стосувався і кому був конче необхідний.

У кінці 60-х років німці не полишали спроб «переконати» владу в необхідності задовольнити їхні прагнення. Для цього використовувалися різні форми: делегування представників до Москви, виступи в засобах масової інформації, прийняття відповідних резолюцій і рішень громадських організацій тощо. Не втрачаючи віри в те, що партія й уряд прислухаються до їхніх вимог, німці намагалися активізувати своє національне й громадсько-політичне життя. У цей період їм удалося заручитися гарантією влади, що на виборах до вищих та місцевих органів німцям буде відведена певна квота. У результаті розширилось їхнє представництво в радах усіх рівнів, у тому числі Верховній Раді СРСР. Подекуди вони займали і відповідальні партійні посади. Здебільшого такими обранцями ставали передовики промислового й сільськогосподарського виробництва, частково – представники інтелігенції. У ці ж роки діяльність ініціативних груп з питань відродження німецького національного життя поступово набувала рис громадсько-політичного руху, який з часом оформився у всесоюзне товариство „Wiedergeburt“ – „Відergebурт” („Відродження”).

Важливою історичною подією для німців, особливо тих, що були депортовані з України, став Указ Президії Верховної Ради СРСР від 3 листопада 1972 р. „Про зняття

обмежень при виборі місця проживання, передбачених у минулому для окремих категорій громадян”. Крім того, що він скасовував попередній указ 1955 р., цей акт спеціально наголошував на необхідності роз’яснити, що „особи, на яких поширювалися зазначені обмеження, та члени їхніх сімей, що є громадянами СРСР, користуються, як і всі радянські громадяни, правом обирати місце проживання на всій території СРСР відповідно до чинного законодавства про працевлаштування і паспортний режим...” [7, 179].

Указ дозволив депортантам повернутися на колишні місця проживання, у тому числі в Україну. Та, як зазначається у спогадах багатьох сучасників, документ умисно приховувався місцевою владою і не публікувався. Лише на практиці німці з подивом пересвідчувалися, що ніхто не перешкоджає їхньому переїзду, а на новому місці їх не чіпають, дають можливість осісти та облаштуватися.

Повернення німців в Україну розпочалося ще в другій половині 60-х років. Кілька тисяч депортантів німецької національності, порушуючи чинне законодавство, нелегально перебралися й оселилися в різних регіонах республіки. Чимало їх знайшли притулок у колишніх односельців-українців. На початку 70-х років в Україні вже налічувалося близько 30 тис. німців [13, 66]. Указ 1972 р. легалізував їхнє становище та стимулював подальший переселенський процес.

Позиція радянського уряду щодо розв’язання національних проблем була особливо жорсткою і непохитною. Українське керівництво досить чітко виконувало рекомендації Москви, тому процеси централізації та уніфікації тут здійснювалися найбільш послідовно. Спроби української національної еліти дистанціюватися від Москви нищилися на корені. Відбувалося нівелювання національних особливостей, ігнорування національних запитів і потреб, русифікація культурної та інформативної сфер. Інтернаціоналістські гасла використовувалися для прикриття великодержавних інтересів. Нестримно звужувалися нормотворчі можливості республік, провідні галузі промисловості переводились у союзне підпорядкування, нарешті, були встановлені такі сфери державного й суспільного життя, у яких республіки взагалі не брали участі. Внутрішня політика спрямовувала розвиток країни через інтеграцію національних регіонів в унітарну державу при зовнішньому збереженні атрибутів федералізму. Будь-який спротив цьому курсу викликав боротьбу з «буржуазним націоналізмом» та ескалацію репресивних заходів.

У 70-і роки радянські німці особливо гостро стали відчувати на собі ідеологічний тиск з боку держави. Причиною цього було прагнення багатьох із них налагодити контакти з родичами за кордоном, а то й виїхати за межі СРСР. Державні органи пильно стежили за настроями в німецькому середовищі й вишукували запобіжні засоби, у тому числі й правового характеру: ускладнювалася процедура оформлення закордонних паспортів та віз, накладалися різного роду обмеження на виїзд з країни. При виконках рад депутатів трудящих були створені спеціальні комісії з інтернаціонального виховання, які ретельно розглядали мотиви від’їзду за кордон та ухвалювали своє рішення з цього приводу. Найчастіше воно було негативним.

У Західній Німеччині питання громадянських свобод у СРСР, порушення прав німецького етносу з року в рік набували все більшого резонансу. Їм присвячувалися парламентські слухання, виступи відомих політиків і громадських діячів. Проте ці акції мало допомагали радянським німцям, хіба що давали деяку моральну підтримку.

У кінці 70-х років тоталітарна держава значно звузила можливості національного розвитку німців, більш жорсткою стала політика русифікації, посилювались атеїстичні утиски, що не могло не викликати відповідного опору.

На середину 80-х років радянські німці були розпорошені по всьому Союзу. Дані про чисельність етносу, місце проживання і т. п. до офіційної статистики не потрапляли. Перепис населення 1959 р. про існування німців у СРСР не повідомляв. Уперше в історії всесоюзних переписів про них було згадано лише 1979 р. Та й тоді інформація була вкрай

скупою: вказувалася лише загальна кількість, частково зайнятість, але про розселення мови не йшло. З партійних документів відомо, що на кінець 70-х рр. 46 % (900 тис.) радянських німців проживали в Казахстані. З них 15 % – це нащадки тих, хто переїхав сюди під час Століпінської реформи або в перші десятиліття радянської влади з Поволжя, України та Північного Кавказу. Решта – жителі ліквідованої Республіки Поволжя; депортанти, виселені під час Другої світової війни; репатріанти з числа тих, хто мав німецьке підданство („фольксдойче”) [13, 66]. Значну частину їх становили вихідці з українських земель.

В Україні протягом 70 – 80-х років кількість німців зростає майже на вісім тисяч і становила на 1989 р. 37 859 осіб [14, 21]. Як підкреслюють дослідники В. Євтух та Б. Чирко, ці дані не є повними, оскільки перепис 1989 р. не фіксував наявності німецького населення на Волині, Буковині та в Галичині. У цих регіонах, за підрахунками вчених, їх мешкало близько 10 тис. осіб [1, 80], а в цілому в СРСР налічувалося майже 2 млн. німців.

Поселенська структура німецького населення мала свою специфіку, яка зумовлювалася процесом урбанізації, еміграцією до Німеччини та іншими чинниками. За підрахунками авторитетного українського історика й етнологі С. Тимченка, кількість німців на селі за 1979 – 1989 рр. зростає з 10 742 до 11 003 осіб, але міський їхній прошарок зростає значно швидше. На думку дослідника, високий рівень урбанізованості німецького населення пояснюється насамперед його небажанням проживати в незадовільних соціально-побутових умовах тодішнього села [15, 7 – 71].

У сфері сімейно-шлюбних стосунків німці виявляли консервативність. Серед них був найменший відсоток змішаних шлюбів та міжнаціональних сімей.

Рівень зайнятості в матеріальному виробництві був досить високим порівняно навіть з такими етносами України, як болгари, молдовани, греки. Переважала зайнятість фізичною працею, що зумовлювалося, головним чином, обмеженими можливостями в здобутті освіти, проживанням здебільшого у сільській місцевості та недостатнім забезпеченням джерелами інформації. Незначною була їх частка серед управлінців і керівників, проте ці обставини не можуть слугувати підставою для приниження участі німців у суспільному виробництві та соціальних перетвореннях в Україні.

Політика перебудови, ініційована 1985 р. М. Горбачовим, сприяла активізації національного руху німців. Вище партійно-державне керівництво здійснювало кроки щодо оздоровлення суспільно-економічного й політичного життя, намагалося усунути найбільш кричущі вияви соціальної несправедливості, найганебніші наслідки політики минулих десятиліть, розпочалося звільнення політв'язнів, розгортався правозахисний рух.

Атмосфера перебудови та активні дії широких мас викликали необхідність змін у наявній системі національно-державних відносин. В Україні, як і в інших республіках Союзу, розгорнувся національно-визвольний рух, який став ґрунтом для піднесення етнічної самосвідомості німців. Процеси гласності уможливили відкрити багато „білих плям” в історії як українців, так і інших народів, що населяли республіку, сприяли відкритому доступу до джерел інформації.

Союзне керівництво, намагаючись узяти під контроль етнонаціональні процеси в СРСР і республіках, зробило кілька політичних спроб удосконалити практику міжнаціональних відносин. На вересневому 1987 р. Пленумі ЦК КПРС було визнано, що попередній досвід національної політики мав багато вад і деформацій. Але модель нової політики партійно-державна верхівка, як і в попередні часи, вбачала в збереженні унітаризму та сильного центру, до якого тяжіли б республіки. Рух за незалежність республік у кінці 80-х років зростає і стає некерованим, що й спричинило невдовзі розпад СРСР.

Визвольний рух республік викликав загострення національної самосвідомості етносів, що населяли СРСР, у тому числі й німців. Цим обставинам сприяли також вимоги сил національно-патріотичного спрямування відновити в правах депортовані народи. Досить

згадати виступи на їхню підтримку відомого правозахисника академіка А. Сахарова у Верховній Раді СРСР.

У 1988 – 1989 рр. делегації німців кілька разів зустрічалися з високими державними посадовцями: Головою Ради Національностей Президії Верховної Ради СРСР, представниками ідеологічної комісії ЦК КПРС. У липні 1989 р. при Раді Національностей Верховної Ради СРСР була створена Комісія з проблем радянських німців. Її очолив народний депутат Г. Кисельов. До складу комісії увійшли представники німецької громадськості – Г. Гроут, Б. Раушенбах, Г. Штойк. Перед комісією стояло завдання вивчити весь комплекс проблем, породжених прийнятим у серпні 1941 р. актом про виселення радянських німців з місць проживання, насамперед з районів Поволжя, коли фактично була ліквідована німецька автономна республіка, та виробити рекомендації щодо їхнього розв'язання. Комісія визнала за необхідне: 1) прийняти декларацію Верховної Ради СРСР про повну реабілітацію репресованих німців; 2) домогтися від уряду визнання для них статусу трудармійців; 3) створити Державну комісію для розробки перспективної Комплексної програми відновлення автономії; 4) у місцях компактного проживання німців утворити національні райони і сільські ради; 5) створити в Поволжі сприятливу для німців суспільну атмосферу [7, 275]. Ці рекомендації були схвалені постановою Верховної Ради СРСР „Про висновки і пропозиції комісії з проблем радянських німців і кримськотатарського народу” від 28 листопада 1989 р.

Слід зауважити, що тоді центр розв'язання національних проблем перемістився з керівних партійних інстанцій до вищого законодавчого органу держави – Верховної Ради СРСР. Саме цей орган в умовах перебудови прийняв Декларацію „Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, що зазнали насильницького переселення, та забезпечення їхніх прав”. У документі проголошувалося, що „Верховна Рада СРСР засуджує практику насильницького переселення цілих народів як найтяжчий злочин, що є порушенням основ міжнародного права..., та гарантує, що порушення прав людини на державному рівні більше ніколи не повторяться...” [16, 449].

Цим документом було дано політичну, правову й моральну оцінку політики тоталітарної держави щодо радянських німців. 21 грудня 1989 р. Рада Міністрів СРСР утворила Комісію з організації виконання Постанови Верховної Ради СРСР „Про висновки і пропозиції комісії з проблем радянських німців і кримськотатарського народу”. Вона дала доручення урядам республік, де проживали названі етноси, організувати відповідні комісії для відновлення прав цих народів. Ставилося також завдання розгорнути цілеспрямовану роботу з формування в районах переселення німців сприятливої суспільної атмосфери, яка сприяла б створенню нормальних умов для спільного проживання громадян різних національностей та неможливіювала конфліктні ситуації [7, 281 – 282].

Для координації діяльності республіканських органів 29 січня 1990 р. була сформована Державна комісія з проблем радянських німців. Але практичні результати її діяльності були обмеженими, жодного разу не розглядалося питання про виконання доручень цього органу.

Таким чином, у 50-х – 80-і рр. ХХ століття стали в історії німців періодом боротьби за свої політичні й національні права. Вона вилилась у масовий рух, який мав у своєму розвитку спади та піднесення і об'єднував німців навколо ідеї зняття з них ганебних звинувачень тоталітарної держави. Були створені органи етнополітичної самоорганізації, проте вони діяли не узгоджено, лідерам була властива надмірна амбіційність, боротьба за владу, максималізм, нездатність консолідуватися навколо головної мети – відродження автономії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Євтух В.Б., Чирко Б.В. Німці в Україні (1920-ті – 1990-ті роки). – К., 1994.
2. Кулинич І.М., Кривець Н.В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. – К., 1995.

3. Бугай М.Ф. Депортації населення з України (30-50-і роки) // Український історичний журнал. – 1990. – №10.
4. Наулко В. Хто і відколи живе в Україні. – К., 1998.
5. Рафальський О.О. Національні меншини України у ХХ столітті: Історіографічний нарис. – К., 2000.
6. Кичихин А. Трагедия советских немцев в документах // Neues leben – 1991. – № 33. – 14 августа.
7. История российских немцев в документах (1763 – 1992 гг.). / Составители Ауман В.А. , Чеботарёва В.Г./ – М., 1993.
8. Переговоры между правительственными делегациями Союза Советских Социалистических Республик и Германской Федеративной Республики // Правда. – 1955. – 10 сентября.
9. Панченко П.П., Турченко Ф.Г, Тимченко С.М. Новітня історія України. – К., 1995.
10. Україна: друга половина ХХ століття. Нариси історії. – К., 1997. – С. 202.
11. Бауер В., Илларионова Т. Российские немцы: право на надежду. – М., 1995.
12. Немцы в России и в СНГ. – 1763 – 1993. Совет по культуре российских немцев. – Stuttgart, 1993.
13. Панчук М., Польовий Л. Під пресом тоталітарного. Німці України в радянський період // Політика і час. – 1992. – № 9–10.
14. Населення Української РСР (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 р.). – К., 1990.
15. Тимченко С.М. Українське село: проблеми етносоціальних змін. 1959 – 1989. – Запоріжжя, 1995.
16. Ведомости Съезда народных депутатов и Верховного Совета СССР. – 1989. – № 23.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Васильчук Володимир Миколайович – кандидат історичних наук, доцент Київського національного лінгвістичного університету.

Наукові інтереси: етнічні процеси в Україні; історія німецько-українських відносин.

РОСІЙСЬКА ІСТОРИЧНА НАУКА 90-х рр. ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.: ПОШУКИ МЕТОДОЛОГІЇ

Геннадій ВАСИЛЬЧУК (Київ)

Стаття присвячена проблемі пошуку нових методологічних засад історичного пізнання в російській історичній науці на рубежі ХХ–ХХІ сторіч. Автор звертає увагу на наявність різних парадигмальних концепцій у середовищі російських істориків, теоретико-методологічні прогалини цих модерних підходів.

Clause is devoted to search of new methodological approaches to historical knowledge of the Russian historical science of boundary XX–XXI of centuries. The author pays attention to presence various paradigm of concepts in the environment of the Russian historians, theoretic and methodological failures of these modern theories.

Наприкінці 80-х рр. ХХ ст. суспільство виявило неабияке зацікавлення історичним минулим, особливо до його трагічних сторінок. Попит на інформацію значно випереджав пропозицію, позаяк історикам бракувало нових архівних документів, а почасти здатності подолати теоретико-методологічні кайдани, вибудовані політико-ідеологічною системою. Соціальне замовлення кінця 80-х – початку 90-х рр. стосувалося так званих «білих плям» історії: сталінізму, масових репресій, голодомору, партійно-радянської номенклатури тощо. Історики, відгукнувшись на суспільний запит, зосередилися переважно на фактології, на сенсаційно-публіцистичних рефлексіях, вишукуючи в архівах різного гатунку «чтиво».

Розпад СРСР 1991 р. означав повний демонтаж монометодології для суспільних наук – марксизму-ленінізму, що до певної міри спричинило так звані «кризові» явища. Захоплення конкретними фактами, подіями, явищами політичного й соціально-економічного життя радянського періоду, нехтування концептуальними основами фундаментальних наукових досліджень гальмувало розвиток історичної науки. «Обвал марксизму як методу», на переконання російського історика А.М. Сахарова, виявився віддзеркаленням «краху тоталітарної держави», основу якої становив сурогат з марксистських ідей, імперських

традицій, самодержавної амбіційності, революційного месіанства, утопічних обшинних ілюзій, невігластво керівників [1, 3 – 20]. На руїнах колишньої союзної держави виникали самостійні політичні системи, які в пошуках інтеграційної національної ідеї вимагали від суспільствознавців радикального переосмислення історії. Розпочався процес формування власних концепцій, інколи суперечливих, ідеологічно зумовлених, теоретично недосконалих і навіть штучних, запозичених з арсеналу західної політології та соціології.

Пошук альтернативної методології, тобто теоретичного замітника марксизму-ленінізму, припадає на початок 90-х рр., відколи історики сперечаються стосовно наявності «кризи» історичної науки. Одні її визнають, інші заперечують. Так, А.М. Сахаров, аналізуючи рефлексії західних учених щодо сучасного стану російської історіографії, не використовує поняття «криза», оскільки «ці труднощі не були пов'язані з деградацією історичної науки, а навпаки, з початком її одужання» [2, 727]. Суспільство, отже і наука, вважає вчений, «звільнилося від революційно-тоталітаристських концепцій». Замислюючись над майбутнім науки, він виокремлює своєрідний дуалізм – «політизацію історії» та «науковий плюралізм» [3, 11 – 22]. Він розкриває недоліки радянської історіографії, вибудовує періодизацію її ідеологічного уярмлення: 1919–1923 рр. – закриття дореволюційних історичних видань, початок політизації; пропаганда установок більшовизму за канонами 30–40-х рр.; їхнє часткове послаблення у 50–60-х рр. і чергове посилення протягом 70-х рр. Виникла «струнка соціальна система історичних уявлень», яка, на думку А.М. Сахарова, «стала канонічною» [4, 159].

Визначаючи критику радянської історіографії «обґрунтованою», його колега А.К. Соколов підкреслює об'єктивну ситуацію, яка склалася в історичній науці початку 90-х рр.: питань виявилось значно більше, ніж відповідей на них. Плюралізм думок породив поліверсійність тлумачень тих чи інших подій і явищ [5, 5 – 7]. Історики звертали увагу на питання про «фактичну базу історичного знання» [6], на проникнення нових ідеологем у сферу суспільних наук. Вони почали з'являтися на «перебудованому ґрунті 1989–1990 рр., коли «політична кон'юнктура» й догми «ніжно викручували нам руки» [7]. Таке образне тлумачення стану історіографії, яке використали Г.А. Бордюгов та В.О. Козлов, стосувалося пошуку нових концепцій висвітлення політичної історії радянського періоду. Історики переймалися тоді не розвитком знань про суспільство, а формуванням нових ідеологічних схем його пояснення, не пошуком справжньої наукової концепції, тобто «великого алгоритму», а ще однієї теоретичної схеми [7, 46]. Вони дійшли загалом слушного висновку: пояснити суть минулого через теперішнє складно й безперспективно, позаяк «контекст сучасного» невідомий. Зокрема, порівнюючи різні типи суспільного розвитку, у тому числі 20–30-х рр. ХХ ст., вчені висловилися за необхідність «нової моделі історичного знання» [7, 144]. Історики А.М. Сахаров, А.К. Соколов, Г.А. Бордюгов, В.А. Козлов, С.В. Журавльов не заперечують виразного догматизму радянської історіографії, але одночасно вказують на деякі конкретні досягнення, уникаючи висловлювань «криза». Вона, судячи з контексту їхніх праць, була характерною для радянської доби, коли «вбили душу науки», а на початку 90-х рр. спостерігалось її відродження.

Особливості «кризи» історичної науки підкреслювали історики різних поколінь. 1994 р. В.Г. Афанасьєв звернув увагу на чергове міфотворення в пошуках нових концепцій висвітлення радянської історії [8, 397 – 407], а Г.Д. Алексеєва вважала «причиною кризи» науки «глобальну кризу теорії та методології вивчення історичного процесу», «неспроможність концепцій в історіографії 30–80-х рр.» [9, 635 – 643]. Її колега Ю.Л. Дьяков, з'ясовуючи причини «кризи» історичної науки, виокремлював «застійні явища» та «деформації історичного мислення» [10, 643 – 654]. Засуджуючи сталінізм, котрий витворив «брехливу історію», історик зазначив, що «плюралізм думок не звільняє від відповідальності» [10, 644]. Його позиція стосовно радянської історичної науки виявилася загалом позитивною, судячи з наступного висловлювання: «ніколи, як тепер,

радянська історична наука не відігравала такої активної ролі у житті суспільства» [10, 648]. Зазначу, що збірник статей, у якому була стаття Ю. Дьякова, побачив світ 1994 р., а отже виникає питання щодо наявності «кризи».

Політична система, яку презентувала радянська партійно-державна структура з відповідною ідеологічною побудовою, зникла, але тривалий час існували теоретичні основи старої методології, рефлексії якої виявляли себе в деяких працях. На думку В.П. Данилова, протягом першої половини 90-х рр. відбувся «розпад радянської історіографії, просякнутої догматизмом» та становленням «нової історіографії» [11, 22 – 30]. Така еволюція історичної науки, на думку метра аграрної історії, означала «вихід з кризи».

1995 р. вийшла книга відомого російського історика Ю. Полякова про «наше непередбачуване минуле», яка стосувалася концептуальних змін, що відбувалися в історичній науці Росії наприкінці 80-х рр. ХХ ст. [12, 216]. Він показав подолання старих теорій і складне, суперечливе формування нових. Учений обережно оцінює минуле без нового революційно-перебудовного пафосу, підкреслюючи багатомірність історичного процесу, суспільну гідність історика, «непросту правду історії», три основні хвороби: догматизм, кон'юнктура, дилетантизм. До його книги потрапили статті, опубліковані в газетах і журналах протягом 1987–1992 рр., у яких автор критично, але водночас об'єктивно оцінює праці колег. На його думку, «криза» ще не подолана, тому що «історична наука не набула народної довіри, не зміцнила свій престиж» [12, 8]. Рецензенти та одночасно опоненти Ю. Полякова – російські історики О.М. Померанцев і М.М. Горинов – визнали його наукову добірку «першою ластівкою історико-філософського осягнення останнього «славного» десятиліття розвитку країни, змін, що відбувалися в історичній науці» [13, 124 – 125]. У 1985–1986 рр. радянська історична наука «без сумніву, переживала кризу, насамперед методологічну й морально-психологічну», а реформована в наступні роки вона переходила в іншу якість. Вчений виділив дві фази кризи: доперебудовна і перебудовна. Протягом першої зруйнували стару історіографічну школу, але не вибудували концептуальних підвалин нової. Переломний період, на думку Ю. Полякова, припав на 1993 р., хоча простежувалися елементи «постперебудовного догматизму» [14, 31 – 42].

Помірковане й виважене ставлення до радянської історіографії істориків старшого покоління співіснує з радикально-нігілістичними оцінками дослідників середнього віку. Так, Н.В. Іллерицька, називаючи другу половину 80-х рр. «рубінною» для історичної науки, не визнає її такою, оскільки вона перестала бути наукою [15, 186]. Отже, проаналізувавши різні погляди щодо «кризи» історичної науки, які висловлюють провідні російські історики, слід зазначити співіснування двох позицій: перша, до якої належать А.М. Сахаров, Ю.О. Поляков, А.К. Соколов та інші, які визнають догматизм радянської історіографії, її кризовий стан, але спростовують «кризу» науки постперебудовного періоду. На початку 90-х рр. історична наука почала долати рудименти минулого, відтворюючи власний гносеологічний потенціал, хоча й спостерігалися нові тенденції її політизації; друга, яку уособлює молодше покоління і радикальна частина старшого, негативно тлумачать історичне минуле, у тому числі й самої радянської історичної науки. Водночас переважна більшість істориків погоджується з тим, що концептуальні зміни в науці зумовлені «крахом марксистської теорії історичного процесу» [16]. Відмова від марксизму, що правив роками за функціональну ознаку «державного світогляду», відокремила простір для формування «методологічного плюралізму й принципової толерантності стосовно наукових парадигм, що конкурують [17, 12 – 22].

Російська історіографія початку ХХІ ст. мала виразні ознаки поліметодології наукових досліджень, еволюційності, контрверсійності. «Сьогодні, – зазначає Л.П. Рєпіна, – можна говорити про новий стан інтелектуальної історії, характерною ознакою якої є максимальне розширення дослідницького простору, інтенсифікації міждисциплінарної взаємодії,

щільний методологічний плюралізм» [17, 17]. Вона сприймає інтелектуальну історію як «зміну парадигм», хоча не називає обставини дискретності, їхньої гносеологічної необхідності.

Оцінюючи «пошук нових парадигмально-методологічних орієнтацій» сучасного стану «вітчизняної і зарубіжної науки», російський історик з Ульяновська І.Л. Зубова згадала про різні тлумачення «кризи» історії як науки. Витоки гострих дискусій, на її думку, полягають за відсутності «загальноприйнятої парадигми і єдиного наукового стандарту історичного дослідження» [18, 57 – 64]. Вона розмежовує кризу історичної дисципліни і «кризовий стан історичного пізнання», позаяк останній існує давно. Тлумачення «кризової ситуації» зазвичай пов'язують з питанням про можливість досягнення історіографією рівня теоретичної зрілості, достатньої для побудови пояснювально-описових схем. «Кризи історіографії», на її переконання, є необхідними «моментами перманентного оновлення історичної думки» [18, 57 – 58]. Оновлення історичного знання є нормальним явищем з гносеологічного погляду, а також з історіографічного, яке сприяє набуттю його відповідного статусу. Драматизувати «кризову ситуацію» у контексті наукового пізнання – марна справа, особливо з песимістичними висновками. «Контекст всякого оновлення, – зазначає І. Зубова, – у тому числі й стану історичного пізнання і знання, дає змогу виразно окреслити динамічність знання, вищою формою виявлення якої є смислотворення» [18, 58]. Фактично її стаття долає скептичні дискусії про кризу історичної науки як концептуального занепаду. Спираючись на досвід попередників і заглиблюючись у теоретико-методологічні проблеми історичного знання, дослідниця зазначає, що свого часу «в кризі класичного історизму виявилась обмеженість редуccionістської методології», а з'ясування «кризи класичної парадигми пошуково-дослідницької діяльності» свідчило про оновлення історичного пізнання. Так, перегляд класичного історизму прихильниками антипозитивістських орієнтацій у гуманітарній галузі відбувався через антропологізацію (М. Бердяєв, В. Соловйов, Л. Карсавін, М. Блок) та культурологізацію (М. Данилевський, О. Шпенглер, А. Тойнбі) історії. Критичний перегляд «методологічних основ історичного пізнання», на переконання І. Зубової, сприяв утвердженню «плюралістичних підходів, методів, методик», якими користувалися і продовжують користуватися історики різних напрямків. Історична наука переживає стадію методологічної модернізації, а тому спостерігається наявність «ідеографічної методології», яка зосереджує увагу на одиничному, унікальному й цілісному окремого історичного явища, отже кожен історик пише власну історію, враховуючи «теперішність». Діють також «раціоналістичні» підходи, згідно з якими дослідник вишукує повторення в історії, щоб виявити «об'єктивні закони розвитку суспільства й прогнозувати майбутнє; від пояснювального до понятійного, від метафізичного до діалектичного, від описового до кількісно-формалізованого методів» [18, 59 – 60]. Перелічені нею методики є надбанням сучасної історіографії, але вони, вважає І. Зубова, вимагають ґрунтового оновлення. Класична схема висвітлення історії (послідовна зміна стану з виразною залежністю наступного стану від попереднього, тобто принцип детермінізму в його класичному варіанті, має завершено і закрити характеристику, тому вона пропонує некласичну методику, яка допомагає трактувати соціум як нелокальну й відкриту систему. Можна погодитись з її тлумаченням «нової парадигми як динамічної структури, котра одночасно вбирає і презентує все багатство й розмаїття онтологічних схем історичного пізнання і знання» [18, 60]. Застосування класичних і некласичних підходів з упередженим ставленням до подій неминуче призведе до їх фальсифікації навіть за наявності «принципу відкритості й презентативної цілісності». Викладені нею думки є загалом теоретичним «проривом», котрий стосується насамперед гносеології історії, хоча надають обґрунтуванню «нового онтологічного статусу історично думки» [18, 61].

Подолання загальної кризи історичної науки характерне не лише для «перебудованої методології» кінця 80-х рр., а також для країн Заходу 60 – 70-х рр. ХХ ст., внаслідок чого

«західна історична думка» успішно подолала «кризу основ», запроваджуючи міждисциплінарний підхід «як провідну дослідницьку стратегію пізнання минулого» [19, 178]. В історіографії поступово утверджуються нові соціальні дисципліни через виокремлення та інституціалізацію власного наукового статусу, «розмивання кордонів» та методологічних обмежень [20, 132 – 148]. Виявляється, що за допомогою традиційних підходів складно виявити реальні «взаємозв'язки соціально-історичних систем, їхні особливості та специфіку, способи функціонування» [21, 6 – 21]. На думку А.К. Соколова, «головним об'єктом має стати суспільство» російське чи радянське, а економіку, державні інститути, політичний лад необхідно розглядати як похідне. «Ця методологічна схема, – наголошує вчений, – відповідає дослідницькій моделі соціальної історії, яка дає змогу ефективно вивчати минуле людського суспільства» [21, 3]. Така методика активно запроваджується російськими істориками, але стосовно тоталітарного режиму в СРСР 20 – 30-х рр. має певні гносеологічні обмеження та недоліки. Їхнє застосування ускладнюється наявністю монопартійної системи влади, єдністю політики та економіки, а тому для наукового аналізу суспільства й держави доцільно використовувати комплексний підхід, залучаючи наявні пізнавальні технології.

Для 90-х рр. ХХ ст. була характерною концепція тоталітаризму, яка слугувала історикам як метод історичного пізнання радянського суспільства. Вони ототожнювали його онтологічні та гносеологічні аспекти, аналізуючи реалії соціально-економічних та політичних відносин. Так, на початку 90-х рр. висвітлення обставин здійснення Жовтневої революції сприймалося деякими істориками як «шлях до тоталітаризму» [22, 5]. Об'єктом і предметом наукового дослідження були тоталітарні держава і суспільство, які висвітлювалися в контексті масових репресій, зміцнення політичної цензури й розкриття феномена сталінізму, хоча траплялися намагання з'ясувати походження самої ідеології тоталітаризму. Визнаючи апріорі тоталітарну природу функціонування суспільства, дослідники вибудували й відповідну концепцію наукового пізнання, порушивши принципи інтелектуальної історії, специфіку методології історії. Теорія тоталітаризму, на переконання В.С. Измозіка та Н.Б. Лебіної, неспроможна вичерпно охарактеризувати багатоаспектні «суспільні явища, характерні для 20–30-х рр.» [23, 98–110]. Поняття «тоталітаризм», як зазначає О.В. Голубєв [24, 7–17], стало загальноновживаним, проте його варто використовувати для з'ясування «конкретної історичної реальності радянської доби», оскільки спочатку використовували його синонім «командно-адміністративна система».

Теорія тоталітаризму мала прихильників та опонентів. Відомий російський історик А.С. Сенявський вважає суперечливими ідеї «тоталітарної школи», згідно з якою радянське суспільство належить до «тоталітарної моделі лівої модифікації» [25, 33 – 58]. Він не погоджується з тезою про те, що все ХХ ст. проходило під «знаком тоталітаризму», а сам термін вважає лише «робочим інструментом», бо концепція тоталітаризму є «вузькою» пізнавальною технологією в арсеналі історичної науки, яка позбавлена ознак універсального методу. Її застосування уможливорює виставити своєрідний діагноз суспільно-політичного життя, а тому радянська система була лише одним з різновидів авторитарної держави, влада якої нав'язала суспільству ідеологію і відповідні цінності, партія монополізувала все і вся. Суспільство й держава стали близнюками, демонструючи феномен абсолютного тоталітаризму.

Надбанням сучасної російської історіографії стали концепції модернізації, цивілізаційного підходу, хоча вони не потрапили до посібників з методології історії, які з'явилися на початку ХХІ ст. [26]. Історична наука виявила певний консерватизм, захищаючи класичні принципи й методи дослідження, а новітні пізнавальні технології (модернізм, глобалізм, повсякденність, тоталітаризм) лише апробує на конкретних «ділянках історії». Вони існували на Заході, перебуваючи в арсеналі західної політології, соціології, презентуючи так звані «некласичні підходи», зумовлені, на думку

Н.М. Дорошенка, «намаганням подолати марксистську інтерпретацію історії» [27, 23 – 31], характерні для середини ХХ ст. (математично-кібернетичні, інформаційно-кібернетичні, культурно-інформаційні моделі тощо). Проаналізувавши праці представників «неокласичних» і «постнеокласичних» підходів, Н.М. Дорошенко виокремив тенденцію пошуку істориками «системного підходу», тобто «створення історичної синергетики і синергетичного стилю мислення» [27, 26]. Він звернув увагу «з філософського погляду», на концепцію В.П. Брянського, котрий розглядає соціальну організацію на трьох рівнях: онтологічному (у формі диференціацій та інтеграції соціальних інститутів (установ), гносеологічному (у формі диференціацій та інтеграції знання) й аксіологічному (у формі диференціацій та інтеграції цінностей). Така теоретична парадигма, на його думку, поглиблює обґрунтування методів пізнання історії в онтологічних, гносеологічних, логічних, аксіологічних аспектах. Абсолютизація одного або ігнорування іншого, як слушно зауважує Н. Дорошенко, «призводило й призводить до кризи в історичній науці» [27, 28].

Підсумовуючи наукову літературу з питань методології історії, він прогнозує два підходи вивчення історії в ХХІ ст.: універсального (у формі єдиної «інтегративної теорії історичного процесу»); антицивілізаційного (модернізаційного). Реалії сучасного історіографічного дискурсу в Росії, особливо з проблем соціальної та політичної історії ХХ ст., свідчать про наявність різних підходів – класичного і неокласичного, модерністського, цивілізаційного, антицивілізаційного, глобалістського. Методологічний плюралізм у контексті теорії знаходить свою нішу для відповідної інтерпретації, але значно складніше дається їх конкретне застосування.

Суперечливість «теорії модернізації» в історичному дослідженні полягає у тому, що онтологічні й гносеологічні аспекти дуже тісно переплітаються, отже втрачається її прагматична пізнавальна роль. Історик А.С. Сенявський вважає модернізацію переходом від традиційного сільського до індустріального й одночасно міського суспільства [28, 281 – 298]. Він фактично використовує елементи класичного методу історичного аналізу з виразними ознаками формаційного підходу, тобто зміни стану суспільного розвитку. «Теорія модернізації, – наголошує вчений, – побудована на ідеї відставання Росії від західної цивілізації, у тому числі соціально-економічних, культурних, політичних процесах» [29, 34 – 35]. Він не заперечує використання «категорії модернізації», а також побудованих на ній концепцій, але вважає їх надто «аморфними та історично неконкретними», які можна однозначно застосовувати до «петровської епохи» й «радянського періоду». Не заперечують один одного модернізаційний і цивілізаційний підходи, а тому їхнє прагматичне використовують до розгляду конкретних історичних подій, явищ, процесів. Їх загалом вдало реалізував В.Г. Вишневський, оцінюючи розвиток російського і радянського суспільства з погляду «консервативної модернізації» в СРСР [30].

Історико-філософська думка у ХХ ст. висунула чимало теорій, які суттєво вплинули на розвиток гуманітарних і навіть прикладних наук. Теорія модернізації посіла тут одне з ключових місць, але переважно на Заході, починаючи з другої половини ХІХ ст., вибудувавши відповідний методологічний ряд. Сучасна російська історіографія намагається її адаптувати протягом 90-х рр. ХХ – початку ХХІ ст. Модернізаційний підхід, на переконання В.М. Шевельова [31, 36 – 46], допомагає збагнути трансформації традиційних цінностей, структур, але виявив себе найпродуктивніше в соціології. Він має пізнавальні функції, прикладне значення, але сама теорія модернізації вибудувана «в рамках методології однолінійного прогресивізму і моністичної інтерпретації історії, породженої синдромом безальтернативності» [32, 47 – 49].

Аналізуючи сучасні концепції пізнання, дослідники виокремлюють три соціологічні макротеорії: формаційну, цивілізаційну й модернізаційну. Їх виносять за «межі власне історичної науки», але застосування подібних підходів дає змогу «вписати» конкретне суспільство в контекст загальносвітової історії через універсальні закономірності

суспільного розвитку (стадіальний підхід) або через соціокультурне розмаїття суспільств як цілісності (цивілізаційний підхід) [33, 153 – 163]. Зокрема, Н.А. Проскурякова дослідила особливості методологічного плюралізму в російській історіографії, зосередившись на теоріях модернізації і цивілізації, їхнього сприйняття і спростування істориками різних поколінь та напрямків. Методологічна ситуація, на її думку, характеризується наявністю в історіографії оновленого формаційного підходу, розробок цивілізаційного методу, співіснування обох парадигм, освоєння модернізаційних теорій. Критика формаційного підходу й пошук макромоделей пояснення історичного процесу висунули на авансцену концепції модернізації і цивілізаційності. Дослідниця зазначає, що початок переходу від формаційного універсалізму до цивілізаційного плюралізму, тобто до ідей багатовекторності історичного розвитку, заклав І.Д. Ковальченко в 90-х рр. Макроісторичні парадигми продовжували розвивати інші вчені, змагаючись у тлумаченнях поняття «цивілізація», апелюючи до культурологічного підходу, а тому цивілізація розглядається як соціокультурна спільнота, котра, формується на основі універсальних цінностей, що виявили себе у світових релігіях, системах моралі, права, мистецтві.

Історики, філософи, соціологи теоретично обґрунтували сучасні підходи, але не випрацювали конкретного механізму їхнього застосування. Теорія цивілізаційного підходу характерна для визначення стану суспільства, проте не називає критерії його зрілості, обмежуючись географічним фактором та деякими соціокультурними ознаками (євразійська цивілізація тощо). Виразно постає неузгодженість теоретичного обґрунтування «цивілізаційної парадигми» та її конкретного застосування в історичних дослідженнях. Варто історикам вдатися до прикладного використання теорії модернізації чи цивілізації, як одразу виникають оціночні характеристики («імперська модернізація», «псевдомодернізація», «консервативна модернізація» тощо), тобто онтологічний аспект нівелює гносеологічний. Визначення «європейська цивілізація» чи «євроазійська», якщо не досліджувати соціокультурні, економічні, політичні відносини, залишатимуться гучними й привабливими макрооцінками.

В історіографічному процесі Росії з'являлися розвідки про застосування пізнавальних концепцій постмодерну для з'ясування історичних явищ, змін, подій. Вони були сформовані на Заході наприкінці 70-х рр. для інтегральної характеристики сучасного постіндустріального, інформаційного суспільства з виразними ознаками цивілізаційності, але їх переважно використовували як методології для вивчення культури, психології, мови. Постмодернізм набув статусу культурологічної і філософської теорії, а його гносеологічну базу становлять філософсько-культурологічні підходи [34, 261 – 279]. Історики уникають постмодерністських теорій, які суперечать традиційним методам історичних досліджень, позаяк суспільство постає у постмодерністів поза історією, а «теоретизування про соціальний світ» вихолощує реальні процеси. «Постмодерністський інтелектуальний настрій на відмову від істини, від суті, від визнання закономірностей історичного процесу, – наголошує Ю.В. Ірхін, – породив скептичне ставлення до можливості теоретичного обґрунтування шляхів розвитку суспільства» [34, 269]. На думку інших дослідників, постмодерністські теорії можна використовувати для аналізу соціуму, держави, цивілізації [35, 124 – 136].

Таким чином, підсумовуючи історіографічний аналіз наукової літератури з теорії та методології історичної науки, опублікованої в Росії протягом 90-х рр. ХХ – початку ХХІ ст., слід підкреслити еволюційний шлях становлення її нових теоритично-методологічних орієнтацій. Дискусії стосовно «кризи» історичної науки, які тривали упродовж першої половини 90-х рр., свідчили про пошук методологічної альтернативи, оскільки з крахом СРСР втратила пізнавальну цінність марксистська парадигма висвітлення історичного процесу. «Криза», на переконання провідних російських істориків, була характерною для радянської історіографії, а постперебудовний період вирізнявся оновленням методології

історичних досліджень. Переважна більшість дослідників зазначає неспроможність марксистської теорії суспільного розвитку, скасування якої спонукало істориків до пошуку нових пізнавальних технологій. В історіографії запанували теорії модернізації, цивілізації, повсякденності, тоталітаризму, постмодернізму, глобалізації, які мають теоретичну привабливість, макрооціночну здатність і можливість, але не претендують на неокласичну монометодологію. Характерною ознакою сучасного історіографічного процесу є наявність методологічного плюралізму, верифікації, цілісності й системного підходу. Жоден з перелічених підходів (тоталітаризму, модернізму, цивілізаційного) не претендує на звання універсального, а тим паче єдиного способу висвітлення історії. Багатьом з них бракує саме діалектичності.

Спостерігається теоретико-методологічна прогалина між концептуальним обґрунтуванням сучасних підходів, того ж модернізму, і їхнього конкретного застосування в історичних дослідженнях. Інколи історики ототожнюють онтологічні й гносеологічні аспекти, змішують історію і теорію. Практика свідчить про доцільність застосування системного підходу, тобто елементів формаційного та інших (модернізму, тоталітаризму, цивілізаційного), особливо до характеристики соціально-економічних і політичних відносин у 20–30-х рр. в СРСР. Між теорією і практикою наукового дослідження відсутній механізм самореалізації, а він загалом існує, виписаний прикладними методами історичних досліджень. Без них неможливо здійснити згадані модерні пізнавальні підходи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Сахаров А.Н. О новых подходах к истории России // Вопросы истории. – 2002. – № 8. – С. 3 – 20.
2. Сахаров А.Н. Отечественная историография: западные оценки и наша реальность // Россия в XX веке. Судьбы исторической науки. – М., 1996.
3. Сахаров А.Н. Новая политизация истории или научный плюрализм? (О некоторых тенденциях в мировой историографии истории России в XX в. // Россия в XX веке. Судьбы исторической науки. – М., 1996.
4. Сахаров А.Н. Дискуссии в советской историографии: убитая душа науки // Советская историография. – М., 1996.
5. Профессионализм историка и идеологическая конъюнктура. Проблемы источниковедения советской истории. – М., 1994.
6. Журавлев С.В. Партийность и профессионализм историка // Там само. – С. 243–252; Историк и время. 20–50-е годы XX века. А.М. Панкратовна. – М.: Изд-во РУДН и изд-во «Мосгорархив», 2000. – 360 с.
7. Бордюгов Г.А., Козлов В.А. История и конъюнктура. Субъективные заметки об истории советского общества. – М.: Политиздат, 1992. – 352 с.
8. Афанасьев В.Г. Новые концепции и старые мифы // Историки мира спорят. – М.: Наука, 1994. – С. 397–407.
9. Алексеева Г.Д. Историческая наука России в поисках новых концепции // Историки мира спорят. – М.: Наука, 1994. – С. 635–643.
10. Дьяков Ю.Л. О некоторых причинах кризиса исторической науки. Проблемы и перспективы их решения // Историки мира спорят. – М.: Наука, 1994. – С. 643–654.
11. Данилов В.П. Современная российская историография: в чем выход из кризиса? // Россия в XX веке. Судьбы исторической науки / Под общ. ред. чл.-корр. РАН А.Н. Сахарова. – М., 1996. – С. 22–30.
12. Поляков Ю.А. Наше непредсказуемое прошлое. Полемические заметки. – М.: АИРО-XX, 1995. – 216 с.
13. Новая и новейшая история. – 1997. – № 5.
14. Поляков Ю.А. Историческая наука: время крутых поворотов // Россия в XX веке. Судьбы исторической науки. – М., 1996. – С. 31–42.
15. Иллерицкая Н.В. Становление советской историографической традиции: наука не обретшая лица // Советская историография. – М., 1996.
16. Логунов А.П. Трансформация образа отечественной исторической науки в середине 90-х гг. XX в. // Россия в новое время: историографический обзор и проблемы интерпретации. Сб. докл. I–V научных конференций. – М.: РГГУ, 1998. – 124 с.
17. Репина Л.П. Интеллектуальная история на рубеже XX–XXI веков // Новая и новейшая история. – 2006. – № 1. – С. 12–22.
18. Зубова И.Л. Современное состояние исторической науки: о некоторых результатах поиска новых парадигмально-методологических ориентаций // Фигуры истории, или «общие места» историософии.

- Вторые Санкт-петербургские чтения по истории, методологии и философии истории. – СПб.: Изд-во «Северная звезда», 2005. – С. 57–64.
19. Могильницкий Б.Г. История исторической мысли XX века: Курс лекций. Вып. 2: Становление «новой исторической науки». – Томск: Изд-во Томского ун-та, 2003. – 178 с.
 20. Осипов Г.В., Култыгин В.П. Социальные науки на пороге XXI века // Российская наука на пороге XXI века. Материалы международной конференции, Санкт-Петербург, 17–19 сентября 1998 г. – СПб.: Изд-во ОАО ВНИГ им. Б.Е. Веденеева, 2000. – С. 132–148.
 21. Россия в XX веке: Людид, идеи, власть / Отв. ред. А.К. Соколов, В.М. Козьменко. – М., 2002. – С. 6–21.
 22. Российская империя, СССР, Российская Федерация: история одной страны? Прерывность и непрерывность в отечественной истории XX века. Доклады и конференции / Отв. ред. Г.А. Бордюгов. – М., 1993.
 23. Измозик В.С., Лебина Н.Б. Жилищный вопрос в быту ленинградской партийно-советской номенклатуры 1920–1930-х годов // Вопросы истории. – 2001. – № 4. – С. 98–110.
 24. Голубев А.В. Тоталитаризм как феномен российской истории XX века // Власть и общество в СССР. Политика репрессий (20 – 40-е гг.). – М., 1999. – С. 7–17.
 25. Сенявский А.С. Российский тоталитаризм: урбанизация в системе факторов его становления, эволюции и распада // Власть и общество в СССР. Политика репрессий (20–40-е гг.). – М., 1999. – С. 33–58.
 26. Коломийцев В.Ф. Методология истории (от источника к исследованию). – М.: РОССПЭН, 2001. – 191 с.
 27. Дорошенко Н.М. О современных подходах к изучению истории // Фигуры истории, или «общие места» историографии... – С. 23–31.
 28. Сенявский А.С. Социальная динамика России в XX веке в контексте модернизации // Этот противоречивый XX век. К 80-летию со дня рождения акад. Ю.А. Полякова. – М., 2001. – С. 281–298.
 29. Сенявский А.С. Российский тоталитаризм: урбанизация в системе факторов его становления, эволюции и распада // Власть и общество в СССР... – С. 34–35.
 30. Вишневский А.Г. Серп и рубль: Консервативная модернизация в СССР. – М.: ОГН, 1998. – 432 с.
 31. Шевелев В.Н. Российская модернизация в контексте опыта XX столетия // Социально-гуманитарные знания. – 2005. – № 3. – С. 36–46.
 32. Лубский А.В. Цивилизационные образы России // Социально-гуманитарные знания. – 2005. – № 4. – С. 47–49.
 33. Проскурякова Н.А. Концепции цивилизации и модернизации в отечественной историографии // Вопросы истории. – 2005. – № 7. – С. 153–163.
 34. Ирхин Ю.В. Постмодернистские теории: достижения и сомнения // Социально-гуманитарные знания. – 2006. – № 1. – С. 261–279.
 35. Хвостикова К.В. Постмодернизм, синергетика и современная историческая наука // Новая и новейшая история. – 2006. – № 2. – С. 22–34; Комисаров Б.Н. История нового времени и новистика: соотношение понятий // Россия в контексте мировой истории. Сб. статей. – СПб.: Наука, 2002. – С. 124–136.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Васильчук Геннадій Миколайович – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри новітньої історії України Київського національного університету ім. Т.Шевченка.

Наукові інтереси: методологія та ітсориографія історичної науки на рубежі XX – XXI сторіч.

УКРАЇНСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА: ФОРМУВАННЯ ОСНОВНИХ ЗАСАД МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Тарас ВІНЦКОВСЬКИЙ (Одеса)

Стаття присвячена одному з найменш вивчених напрямів діяльності Центральної ради. Визначаються головні теоретичні аспекти місцевого самоврядування. Спроби втілення їх у життя та об'єктивні реалії регіональної політики, які впливали на цей процес.

The article is dedicated to one of the less studied directions of the acting of the Central Rada. The main theoretical aspects of the local selfgoverning are depicted. There were the attempts of embodiment them into the life and impartial realities of the regional politics which had influence upon this process.

Початок новітнього періоду історії людства разом з Першою світовою війною і революційними подіями в цілому ряді країн Європи стали визначальними чинниками в подальшому розвитку як світу загалом, так і України зокрема. З того часу й до сьогодні не одне покоління істориків намагається охопити своїм поглядом весь складний і багатовекторний характер явищ епохи. До таких об'єктів дослідження вже давно належить історія української революції та супутні їй події, що мали місце на землях, заселених переважно українським етносом.

Проте, більшості істориків у своїх дослідженнях не вдалося передати всю гаму проблем та особливостей революційного періоду. До таких малодосліджуваних тем належить регіональна політика Центральної ради, формування її органів влади й зрештою створення концепції функціонування державного механізму, який мав би забезпечити підтримку дій уряду на місцях. Поодинокі винятки становлять публікації Л.Гарчевої, О.Гонтаря, О.Мироненка, П.Тригуба [1] та ряд інших, у яких розглядаються ті чи інші аспекти зазначеної проблеми. Натомість, монографій, присвячених питанню регіональної політики Центральної ради немає й до нинішнього дня. А в солідних концептуальних працях вказані напрямки діяльності української влади або не досліджуються взагалі, або лише побічно торкаються [2].

Таким чином, слід визначити, по-перше, чи існувала розроблена лідерами Української Центральної ради програма вибудовування системи вертикалі влади, по-друге, якщо так, то яким чином вона втілювалась у життя.

В умовах розгортання революційних подій, створення Центральної ради, її легітимізації на всеукраїнському національному конгресі головними завданнями ставали ті, які були пов'язані з формуванням центрального апарату влади й створенням певної формули майбутнього України, яка відповідала б рецепції української політичної еліти й прагненням народних мас. Не дивно, що вже в перші місяці 1917 року головний теоретик української автономної державності М.Грушевський запропонував таку концепцію, опублікувавши цілу низку програмних статей у часописі "Нова рада". Зважаючи на підтримку Центральної ради з боку делегатів конгресу і необхідність негайно приступити до державотворчої роботи, лідер УНР визначає головні завдання для такої діяльності й на місцях. У загальних рисах вона мала бути такою: "...організація українських комітетів по волостях і містах, де їх ще нема, комітетів повітових так само, і об'єднання їх в густу організовану сіть по-губернськи, об'єднану губернськими українськими комітетами. Після переведення сеї роботи повітові й губернські комітети повинні бути вибрані делегатами з місцевих комітетів, від організацій просвітніх, економічних і партійних, які працюють в сім окрузі..." [3, 108]. Паралельно із суто українськими органами представницької влади мала творитися мережа територіальних (губернських, повітових) комітетів, до деяких входили б і структури національних меншин. Такі територіальні комітети трактувалися М.Грушевським як паралельні міським і земським самоуправам, щоправда, організованих на нових підставах. А в окремих випадках перші можуть "місцями фактично здаватися зайвими, коли й ті органи міські та земські будуть також об'єднанням різних класових і національних елементів в відповідній пропорції" [4, 109]. Як бачимо, чіткого уявлення ні про структуру органів місцевого самоврядування, ні про строки виконання роботи в керівництві Центральної ради на момент проведення конгресу не існувало. Було лише переконання, що ці адміністрації повинні створюватися на принципі широкого представництва за національною, партійною, професійною ознаками. Відкритим залишалось питання про механізм функціонування усїєї державної структури.

Відзначимо, що вже 13 квітня на засіданні Центральної ради було вирішено надіслати листа у всі губернські міста України з проханням скликати якомога швидше губернські українські з'їзди, щоб, окрім іншого, зорганізувати губернські українські ради. За десять днів з'являється постанова Центральної ради, яка роз'яснювала функціональне призначення і структурну будову запропонованої системи влади. Вони містили лише п'ять пунктів, позаяк визначали загальні риси конфігурації місцевої адміністрації: 1) для оборони національно-

політичних прав українського народу й упровадження в життя постанов щодо того національних з'їздів і Центральної ради засновуються губернські, повітові й міські українські ради; 2) повітові українські ради складаються з представників: волосних комітетів – по 2 особи, партій та політичних організацій, які працюють у повіті – 4, від просвітних, економічних та професійних повітових організацій – по 2; разом – 70–80 осіб; 3) губернські ради складаються: від кожної повітової ради – по 4, від партій і політичних організацій, які працюють у губернії – по 4, від губернських просвітних, економічних і професійних організацій – по 2; разом 70–80 осіб; 4) великі міста прирівнюються до повітів і мають свої ради з 80 членів, половину яких надсилають партії і політичні організації, а другу половину – економічні, просвітні та професійні організації; 5) українські губернські, повітові і міські ради для розв'язання поточних справ обирають комітети, кількість членів яких установлюють самі ради [5, 72]. Таким чином, ці ради планувалося утворити як розгалужену мережу в усіх губерніях України. Але про якісь політичні функції не йшлося. Можливо, на початковому етапі вони повинні були виконувати роль не владних організацій, а тільки національно-культурницьких. Більшої ясності, очевидно, вніс статут про губернські повітові та волосні українські ради, який обговорювався і був прийнятий 28 квітня на засіданні комітету Центральної ради. Але сам документ автору відшукати не вдалося.

Те, що формування регіональної політики Центральної ради не допускалося в спілці з іншими організаціями, підтверджується наступними документами та висловлюваннями лідерів української революції, які припали на червень 1917 р. У Декларації Генерального Секретаріату від 27 червня йдеться про незавершення "процесу перетворення моральної влади в публічно-правову, правомочну, з усіма властивими їй ... функціями і апаратами" [6, 158]. Серед однієї з найнагальніших справ називається пристосування всього адміністративного механізму до потреб організованої, усвідомленої демократії і підготовка за допомогою цього самого апарату до наступного шабля – організації єдиної мережі "...крайової автономної влади в порозумінні з демократіями інших національностей на Україні. Вся організація влади може стати в органічний зв'язок з Центральною радою тільки тоді, коли демократія, яка утворює ці органи, стоїть також в тісному зв'язку з Центральною радою" [7, 158]. 30 червня під час переговорів з делегацією Тимчасового уряду в Києві В.Винниченко йде далі у своїх міркуваннях і заявляє, що ми вже стоїмо перед фактом переходу до нас державної влади [8; 148]. Не дивно, що до того часу, коли Центральної рада сама не отримала всіх атрибутів повноцінної загальноукраїнської влади, вона не йшла далі простого обговорення ситуації на місцях і пошуку партнера для найбільш раціонального використання моменту.

Ситуація ускладнювалася тим, що, як влучно висловився російський історик Г.Герасименко, в умовах революції влада на місцях перебувала в рухливому, перехідному стані. За неї боролися різноманітні організації та заклади: громадські комітети, комісари Тимчасового уряду, міські думи, земські управи та інші. У результаті в одних губерніях було повне безвладдя, в інших – багатовладдя [9, 63]. Українська дослідниця Т.Бевз вважає, що причиною затягування і нерозв'язаності проблеми "українських рад" стали міжпартійні розбіжності, а значить, до середини осені 1917 року Центральній раді не вдалося створити розгалужену мережу власних державних структур [10]. Погоджуючись з таким висновком, разом з тим не можна, на нашу думку, закидати київській владі, що вона повністю ігнорувала це питання. Час від часу український уряд виносив на обговорення проблему, озвучуючи свою позицію. Так, у своїй відозві від 27 липня Генеральний Секретаріат знову наголошує на необхідності заміни старого цензового ладу новими народними установами, які були б органами справжнього народоправства. А вибори до них мають відбутися по всій Україні з метою перебрання волосними та повітовими народними радами функцій і майна земств [11, 206]. Помітно, що залишилася незмінною з квітня концепція формування вертикалі влади, щоправда, без чіткої конкретизації функціонування усього механізму.

Така невизначеність і поверховість у розробці регіональної адміністрації спостерігалися й надалі. У великій за обсягом і доволі ґрунтовній Декларації Генерального Секретаріату від 29 вересня йшлося про нагальні напрями майбутньої діяльності уряду, такі, як освіта, військова політика, економічний блок та інші, але про організацію місцевої влади не було сказано ні в контексті пріоритетних завдань, ні другорядних [12; 323–327]. Пояснення цьому, на нашу думку, може бути наступним – Центральна рада ще не відчувала себе повністю публічно-правовою владою по всій Україні. Це особливо помітно на фоні дій української влади після падіння Тимчасового уряду, коли було вжито низку заходів, спрямованих на підпорядкування собі наявних державних структур і створених під егідою Центральної ради нових, як наприклад, революційні комітети для охорони революції в Україні. Майже одразу після петроградських подій на закритому засіданні комітету УЦР приймається постанова, що на всій території України комітет має розпоряджатися всіма силами революційної демократії і йому підпорядковуються в порядку охорони революції всі органи влади означеної території. А сам комітет є відповідальним тільки перед Центральною радою [13, 359].

Протягом наступних тижнів з'являється чи не більше постанов Генерального Секретаріату із зазначеного питання, аніж за всі попередні місяці. Вже з листопада уряд ухвалив доручити генеральному секретарю внутрішніх справ звернутися з поясненням, що органами влади на місцях є комісари й місцеве самоврядування, котрі працюють під керівництвом Генерального Секретаріату. І якщо формально генеральне секретарство внутрішніх справ опікувалося органами місцевого самоврядування із серпня 1917 року, то реально це розпочалося саме з даного доручення. У середині листопада В. Винниченко ще раз зауважує, що губернські, повітові комісари та їхні помічники є органами влади Генерального Секретаріату, і відповідно тільки уряд мав право відхиляти й призначати на посади комісарів та їхніх помічників. А сам прем'єр цього разу на засіданні Малої Ради, звітуючи про діяльність окремих генеральних секретарів, визначив головними напрямками роботи секретарства внутрішніх справ, окрім іншого, поширення місцевого самоврядування [14, 100].

Значно більша актуалізація уваги Києва до регіональних адміністрацій спостерігалася і на правовому рівні. Після проголошення Української Народної Республіки центральна влада приступила до розробки закону про урядування в губерніях і повітах. Відомо, що такий проект було підготовлено до 12 грудня 1917 р., проте не знаходимо відомостей, чи його було прийнято хоча б згодом. Поряд з цим, окремим законом від 19 грудня Центральна рада вдається до зміни назв земських інституцій: губернское земское собрание стає губерніальною народною радою, а губернская земская управа – губерніальною народною управою. Відповідно цей принцип застосовувався і до повітових земств [15, 16,50]. Зрештою, не зрозуміло якими мали бути їхні функції, адже на той час у всіх губерніях уже існували українські губернські ради, створені ще до падіння Тимчасового уряду. Жодних роз'яснень щодо цього в документах не містилося. У цілому до кінця 1917 р. на 8-и сесіях Центральної ради і засіданнях Генерального Секретаріату жодного разу не ставилося питання про комплексні заходи щодо організації місцевої влади. Процес якщо й не був залишений напризволяще, то у всякому разі розвивався без належної регламентації, підтримки та контролю з боку центру. Недаремно військовий комісар Центральної ради в Одесі полковник В. Поплавко, доповідаючи в кінці року про становище в місті й регіоні, зауважує, що праця всіх державних інституцій на місцях утруднюється дуже слабким зв'язком з Києвом, з якого часто не надходить жодних директив [16, 65].

З початком 1918 року робота з відлагодження системи місцевої влади після невеликої перерви тривала. На цей раз Рада Народних Міністрів підготувала більш деталізований проект наказу про утворення губернської і повітової влади, датований 15 лютого. У ньому визначалися функції губерніальних і повітових комендантів, губерніальних і повітових комісарів. Свій розвиток над проектом залишила складна військово-політична ситуація в УНР, що позначилося в переплетенні суто військових з цивільними зобов'язаннями, які

покладалися відповідно на комендантів і комісарів. При цьому зазначалося, що влада комендантів є тимчасовою, вочевидь, до закінчення воєнних дій, а губернiальний комендант підпорядковується безпосередньо військовому міністру. Обов'язок такого коменданту – допомагати губернiальному комісарові "у тому випадку, коли той звернеться за такою допомогою, не чекаючи кожного разу вказівок військового міністра" [17, 69]. В окремих випадках, коли загроза громадському спокою вимагатиме негайних дій, місцеві коменданти отримували право втручатися і в цивільні справи, повідомляючи міську владу. Зокрема, губернiальний комендант за згодою з губернiальним комісаром міг утворювати військовий революційний суд для розгляду грабежів, вбивств, інших насильств [18, 170]. Прикметно, що функції й обов'язки місцевих комісарів, як представників цивільної влади були повністю проігноровані в документі.

Процес перманентного державотворення у регіонах далі тривав уже навесні 1918 року у зв'язку із скасуванням законом про адміністративно-територіальний поділ України від 6 березня поділу на губернії. Передбачалося параграфом 5 закону доручити Раді народних міністрів якнайшвидше розробити окремий законопроект про організацію місцевого самоврядування й адміністративної, судової і військової влади. Наступним параграфом стверджувалося, що колишні губернські й повітові установи будуть скасовані одразу після сформування нових структур [19, 181]. Проте, документальна база не дає можливості перевірити, чи встигла Центральна рада втілити ці нововведення в життя, а якщо встигла, то коли і в якій формі, з якими функціями тощо. Принаймні можна припустити, що цього не сталося, адже 17 квітня 1918 р. Рада народних міністрів затверджує проект кошторису на утримання губернських і повітових комісарів, тобто старого механізму реалізації владних функцій [20, 285]. Тим часом основні владні повноваження на місцях продовжували виконувати, крім губернських і повітових комісарів, також міські, повітові, волосні та сільські управи, які, судячи з циркуляра Міністерства внутрішніх справ УНР, перебували в занедбаному стані й не були здатні до скрупульозної щоденної роботи [21, 190]. Як зазначає О.Кудлай, протягом весни 1918 р. департамент місцевого самоврядування Міністерства внутрішніх справ отримував багато відомостей про надто скрутне фінансове становище місцевих органів самоврядування, а тому їхня культурно-господарська та організаційна робота майже не проводилась, а в деяких місцях і зовсім припинилася. За часів Центральної ради спеціальної інституції для кредитування цих органів не було, тому для їхньої підтримки МВС розробило проект закону для видачі позик органам земського й міського самоврядування. Але суттєво вплинути на ситуацію це не могло. У провінції влада й надалі була надто слабкою або не було взагалі ніякої [22, 102].

Отже, враховуючи вищесказане, можна дійти наступних висновків. Лідери Центральної ради із самого початку усвідомлювали необхідність створення власної мережі органів влади на місцях, але через складний і тривалий процес перетворення в публічно-правовий інструментарій реалізації державницьких прагнень українського народу до реалізації цих ідей приступили лише після падіння Тимчасового уряду. Чіткої та зрозумілої вертикалі влади теоретикам Української держави створити так і не вдалося. Через це впродовж майже всього періоду існування Центральної Ради паралельно діяли різноманітні адміністративні органи – комісаріати, комендатури, управи, земства та інші, у тому числі й ті, що збереглися з царських часів. А відсутність належної кількості кадрів і фінансування паралізувало функціонування тих владних структур, які вдалося створити. Загалом пропонується тема вимагає подальшого вивчення, особливо щодо ситуації в окремих регіонах УНР.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Гарчева Л. П. Місцеві органи влади УНР (листопад 1917 – квітень 1918 рр.) // 80-річчя відродження української державності: минуле і сучасне. – Сімферополь, 1997. – С. 22–25; Гонтар О.В. Українська Центральна Рада: проблема центру і регіонів // Центральна Рада і український державотворчий процес. – К., 1997. – I част. – С. 78–84; Мироненко О. Національні органи місцевої влади управління в

- УНР // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С. 333-335; Тригуб П. М. Органи місцевого самоврядування в період української народно-демократичної революції 1917–1918 рр. // 80-річчя відродження української державності: минуле і сучасне. – Сімферополь, 1997. – С. 31–32
2. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914–1923 рр. У 2-х томах. – Львів, 1998. – 524 с.; Дорошенко Д. І. Історія України, 1917–1923 рр. – Б. м., б. р. – Т.1. – 437 с.; Солдатенко В. Ф. Українська революція: Історичний нарис. – К., 1999. – 976 с. та інші.
 3. Грушевський М. Вільна Україна // Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991.
 4. Там само.
 5. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – К., 1996. – Т.1.
 6. Там само.
 7. Там само.
 8. Там само.
 9. Герасименко Г. А. Трансформація влади в Росії в 1917 году // Отечественная история. – 1997. – №1.
 10. Бевз Т. Протистояння парламентської й радянської моделей державності у листопаді – грудні 1917р. // Історія України. – 2005.– № 9.
 11. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – К., 1996. – Т.1.
 12. Там само.
 13. Там само.
 14. Кудлай О. Б. Діяльність Народного міністерства внутрішніх справ УНР // Український історичний журнал. – 2005. – № 5.
 15. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – К., 1997. – Т.2.
 16. Там само.
 17. Там само.
 18. Там само.
 19. Там само.
 20. Там само.
 21. Там само.
 22. Кудлай О. Б. Вказ. праця.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Вінцовський Тарас Степанович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України ОНУ ім. І. І. Мечникова.

Наукові інтереси: історія української революції 1917р. (регіональний аспект).

ДЖИРОЛАМО САВОНАРОЛА Й РЕНЕСАНСНИЙ ГУМАНІЗМ В ІТАЛІЇ

Борис ГОД (Полтава)

У статті розкривається феномен Савонарола в контексті епохи Відродження. Розглядаються філософські, політичні та педагогічні ідеї флорентійського проповідника. Зроблено порівняльний аналіз його поглядів і поглядів ренесансних гуманістів. Автор підкреслює взаємовплив гуманістичної та реформаційної течій під час Ренесансу.

The article deals with Savonarola's phenomenon in the context of Renaissance. The philosophical, political and pedagogical ideas of the Florentine preacher are considered. Comparative analysis of Savonarola's and humanists' views is made. The interdependence of humanistic and reformation streams in Renaissance time is emphasized.

Джироламо Савонарола – одна з видатних постатей епохи італійського Відродження, але водночас найбільш суперечлива й неоднозначна. Серед біографів і дослідників Савонарола поширені думки, що він був ворогом гуманістичної культури, релігійним фанатиком і предтечею Реформації. У той же час його називають ворогом тиранії і захисником знедолених. У зв'язку з цим дослідження поглядів і діяльності “флорентійського пророка” видається актуальним і необхідним для кращого розуміння складнощів та протиріч

ренесансної доби, взаємозв'язку й динаміки різнопланових процесів, що її наповнювали, ментальних особливостей людини того часу.

Мета статті – з'ясувати взаємозв'язки Дж. Савонароли з гуманістичним рухом XV століття; встановити ренесансні ідеї, які були сприйняті та відкинуті проповідником; показати як це позначилося на його діяльності; визначити місце Дж. Савонароли в розвитку реформаційного процесу в Італії. Це стало можливим завдяки нашим попередникам – італійцям П. Віллари та М. Растреллі, німцям В. Кларку, К. Мейеру та Л. Ранке, росіянам Д. Бережкову, О. Волинському та І. Красновій.

Дж. Савонарола народився 21 вересня 1452 року у Феррарі в незаможній, але освіченій сім'ї (його дід був університетським викладачем та особистим лікарем герцога). Батьки Джироламо прагнули, щоб він став медиком, але юнак вирішив присвятити себе Богові. Савонарола 7 років провів у монастирі Св. Доменіка в Болоньї, мандрував і проповідував у Тоскані та Ломбардії, зрештою, знайшов помешкання у Флоренції. Флорентійський період, особливо коли Савонарола очолював монастир Св. Марка (1494 – 1498 роки), був найбільш плідним і водночас трагічним етапом його життя.

Савонарола – глибоко релігійна людина. Головним джерелом освіти для нього були Біблія і твори Фоми Аквінського. Схильність до усамітнення, релігійної екзальтації характеризували його змолоду. Проте важко уявити, щоб навколишня реальність зовсім не торкнулися юнака, а вона в той час була пронизана новими, ренесансними віяннями. Місто Феррара, де пройшло дитинство Савонароли, було столицею герцогів д'Есте, які сприяли розвитку ренесансної культури. Так, нащадка правлячої династії, принца Ліонелло, виховував видатний гуманіст-педагог Гуаріно да Верона. Він же створив у Феррарі гуманістичну школу (одну з кращих у Європі) і заснував університет, де у всій повноті втілювалися принципи класичної освіти, всебічного й гармонійного виховання особистості. Школа Гуаріно користувалася величезною популярністю, куди “не лише з Ломбардії, але й із Угорщини, із усіх куточків світу посилали школярів навчатися наукам, моральності під керівництвом Гуаріно...” [15, 350]. Гуманіст був авторитетним знавцем античної літератури, філософських, історичних і природознавчих творів, перекладачем Плутарха, Авла Гелія, Цельса, Страбона, автором підручника з латинської граматики, вступу до вивчення грецької мови. У нього навчалися майбутні гуманісти – Єрмолао Барбаро, Ян Панноній, учні з Далмації, Німеччини, Чехії, Польщі, Франції, Англії.

Гуманізм здійснив глибокий позитивний вплив як на двір д'Есте, так і на двори Гонзаги та Монтефельтро, інших італійських правителів. Тут виник осередок передової культури, процвітало меценатство, довгий час не велися війни (Феррару стали називати “землею миру”). Були спроби здійснення прогресивних реформ. Феррара активно розбудовувалася, прикрашалася. Малий Джироламо міг часто спостерігати за різноманітними святковими заходами, що влаштовувалися правителями для народу.

Особливий вплив гуманістичні ідеї здійснили на італійських теологів і священників. На початку 60-х років XV століття Феррару відвідав папа Пій II, відомий гуманіст Енео Сильвіо Пікколоміні. Він був палким шанувальником класичної культури й знавцем чистої латини. Під час понтифікату Пікколоміні з'явилася булла про захист пам'яток Стародавнього Риму від руйнування. Малий Савонарола брав участь в урочистій зустрічі, яку феррарці влаштували папі під час його приїзду до міста. Понтифіка вітали кращі оратори й учені, виступали Гуаріно да Верона та Ф. Філельфо, а Пій II відзначився яскравою промовою у кращих ренесансних риторичних традиціях.

Як бачимо, майбутній проповідник зростав у ренесансному оточенні. Щоправда, наприкінці XV століття далася взнаки тенденція до формалізації гуманістичних знань, перетворення класичної спадщини на предмет сліпого наслідування. У свій час про це скаже М. Монтень, а Х.Л. Вівес, критикуючи байдуже ставлення людей епохи до античних авторитетів, зазначав: “Люди, які шукають лише старожитності, забувають, поміж яких

людей і в який час вони живуть...” [3, 92]. Що стосується правителів Феррари, особливо Борсо д’Есте, який обійняв престол 1450 року, то вони ймовірно віддавали данину моді, підтримуючи діячів ренесансної культури і влаштовуючи багаті свята. Здається, саме в такій атмосфері відбулася перша зустріч Савонарола з Ренесансом. Йому як людині глибоко релігійній не подобалося плазування перед язичництвом, зіпсованість звичаїв, дух безтурботності й веселощів, що панував у рідному місті.

Флоренція, до якої Савонарола прибув 1481 року, вже багато років славилася як головний центр італійського Ренесансу. Місто Данте і Петрарки переживало період так званого Високого Відродження – час небувалого розквіту художньої та інтелектуальної творчості, широкого визнання гуманістичної культури. Світські тенденції утверджувалися в ідеології, менталітеті, повсякденному житті різних груп населення. Ренесансний дух пронизував літературу, філософію, мистецтво. Лоренцо Медічі, який стояв біля керма влади, сам займався літературною творчістю й різними засобами підтримував нову культуру.

Це був час М. Фічино та Піко делла Мірандола, А. Поліціано та К. Ландіно, С. Ботічеллі та молодого Мікеланджело, Н. Макиавеллі та Ф. Гвіччардіні. При монастирі Св. Марка, де Савонарола навчав новітців, була створена перша публічна бібліотека в Італії. У ній зберігалася багата колекція стародавніх манускриптів, зібрана гуманістом Н. Ніколлі. Стіни монастиря прикрашали чудові фрески Б. Анджеліно, а його ченці славилися вченістю, знали Аристотеля і Платона. Будь-якого проповідника флорентійці сприймали залежно від того, наскільки він володів ораторською майстерністю, запозиченою у стародавніх риторів.

Серед флорентійських гуманістів двоє, як нам видається, привернули найбільшу увагу Савонарола: Піко делла Мірандола й М. Фічино. Піко на той час не було ще й двадцяти п’яти років, але його знали як у Італії, так і за її межами. Виходець із старовинного знатного роду, він навчався у декількох університетах – Болонському (канонічне право), Феррарському (література), Падуанському, Паризькому (філософія), захоплював сучасників широтою ерудиції і сміливістю постановки філософсько-релігійних проблем. Ренесансний гуманізм загалом не цурався християнської традиції, поєднуючи її з античною філософською думкою. “900 тез” Піко, із якими він збирався виступити в Римі 1487 року, пропагували ідею створення універсальної релігії, яка повинна була синтезувати філософський досвід різних цивілізацій. Християнська доктрина антропоцентризму була переосмислена Піко в гуманістичному дусі: людина, користуючись інтелектуальним потенціалом, здатна піднятися до свого Творця й досягнути повною мірою божественну істину. Вирішальним фактором цього процесу ставала освіта, заняття філософією. “Промова про гідність людини” Піко звучала справжнім гімном величі й творчим можливостям особистості. У трактаті “Гептапл” (1489 рік) гуманіст за допомогою герменевтичного аналізу книги “Буття” доводив особливість людської природи, що охоплює своєю субстанцією всі види реальності, і обґрунтовував істину герметичного вчення: “велике диво – людина”. “Її підвладні й покірні земля, стихія, тварини; для неї працює небо; про її спасіння піклуються ангели...” [10, 79]. Піко поєднував у собі теолога і філософа, намагався примирити язичництво з християнством. Його погляди були засуджені католицькою церквою як еретичні, а від розправи над гуманістом врятувало лише заступництво Лоренцо Медічі.

М. Фічино увійшов в історію гуманістичної культури як один із засновників ренесансного неоплатонізму й глава флорентійської Платонівської академії. На відміну від раннього гуманізму, неоплатоніки наголошували на духовних якостях людини й божественності її душі. Світ, у якому існує людина, поставав наповненим божественністю (пантеїзм), а отже, був гармонійним і пронизаним любов’ю. Гуманістична антропологія отримала філософське обґрунтування, а людина була максимально наближена до Бога, піднята до небес у її гідності й самодостатності.

Савонарола був особисто знайомим із флорентійськими філософами, товаришував із Піко та його небожем і, здається, не уникнув впливу неоплатонізму. “Остання мета людини, –

писав він у трактаті “Моральність”, – є, звичайно, блаженство, що полягає не в спогляданні крізь абстрактні поняття, як цього хочуть філософи, а в чистому, безпосередньому відчутті Бога...”. І тут же додавав, що до такого відчуття людина йде шляхом багатьох зусиль, “добрих справ”, бо блаженство є нічим іншим, як “винагородою за добродіє вчинки” [4, 115]. У цьому ж творі знаходимо точки зіткнення з антропологією Піко: “Якщо щось відрізняє людину від тварин, то це вільне самовизначення, що не є лише певною рисою або характером дій, але самою сутністю волі, *est ipso – hominus vountas*” [4, 115].

Проте, Савонарола не приділяв особливого значення філософії. Головним для нього були теологія і богослужіння, до яких він підходив із “містичним ентузіазмом”, удавався до пророкувань, видінь, релігійного екстазу. Свої зусилля мислитель зосереджував на реанімації та оновленні тих релігійних почуттів, які, здавалося, втрачалися з катастрофічною швидкістю, що призводило до втрати моральних орієнтирів і зіпсованості суспільства. І тут ми підходимо до кардинальних розбіжностей між ідеологією Савонароли і гуманістів – розбіжностей, що зумовили різне ставлення до морально-етичних, політичних, педагогічних та інших проблем.

Ренесансний гуманізм поставив у центр уваги людину як таку, особистість, покликану реалізувати всі свої потенції у земному житті. Це повинно робитися не заради вічного спасіння в потойбічному світі, а задля спільного блага й процвітання роду людського на землі. Моральне вдосконалення тоді вважалося одним із пріоритетних напрямів. Релігії відводилося у цьому процесі також вагоме місце. Але основним засобом виховання тоді були окультурення людини, освіта, вдосконалення за допомогою *studia humanitatis* – комплексу гуманітарних студій. Те, що Савонаролі видавалося залишком язичництва, пустою вченістю, мішурою, вони розцінювали як “школу людяності”. “Адже ці заняття, – писав Л. Бруні, – спрямовані на формування порядної людини, і нічого кориснішого не можна собі уявити” [2, 197].

Етика гуманістів містила традиційні християнські цінності, враховувала земні потреби реальної людини. Така категорія, як “добродієність”, у них доповнювалася новим змістом (“добродієність – доблесть”). Покірність, терплячість, нехтування тілом виходили тоді з моди. Цілком природним проголошувалося право людини на багатство, славу, земне щастя. Зрозуміло, не всі гуманісти думали з цього приводу однаково, але те, що середньовічна людина почала вставати з колін, безспірно. І те, що в цьому процесі були свої втрати, не є провиною гуманістів.

А Дж. Савонаролі так не здавалося. Його дратував дух безтурботності й веселощів, що панував у Флоренції, надто світські настрої городян, їхня любов до земних благ, гарного одягу, жіночих прикрас, ігор і розваг. Йому подобалося захоплення античною старожитністю, поезією Овідія і Горация, красномовством Цицерона тощо. Не влаштували мислителя картини на світські теми, зображення оголеної натури. За всім цим Савонарола бачив постать Лоренцо Пишного, який сприяв наукам і мистецтвам і в такий спосіб розбещував народ. Церкву Савонарола також звинувачував у язичницьких нахилах: “Піди до Риму, пройди весь християнський світ: у будинках перших прелатів і вищих начальників розмови ведуться лише про поезію та ораторське мистецтво..., ти побачиш їх із книгами гуманітарного характеру в руках, за вивченням Вергілія, Горация, Цицерона, щоб знати, як управляти душами...” [11, 591].

У своїх проповідях Савонарола викривав моральні вади флорентійців. Його погляди на моральність розходилися з гуманістичними. “Покірність і милосердя” – ось головні чесноти, які він хотів би бачити у своїх мирян. “Покірність є фундаментом, що підтримує всю споруду, милосердя – її завершення і краса. Відтак необхідно, щоб віруючий упокорився перед Богом, усвідомив свою неспроможність робити добро без його сприяння..., визнав справи свої, здійснені без допомоги Бога, лише гріхами...” [4, 122]. Багато гнівних слів було сказано проповідником на адресу розпутних жінок і взагалі природного бажання жінки видаватися гарною, насолоджуватися життям. Любов, здається, визнавалася лише до Ісуса Христа. У

книзі “Про життя вдови” (1491 рік) Савонарола закликав удовиць залишити мирські турботи й віддатися Богові. “Добра вдова завжди повинна вдягатися в темне, жити на самоті, уникати товариства чоловіків... – закликав Савонарола [4, 126].

На відміну від Савонароли, гуманісти любили людину, вірили в її добру природу, намагалися переглянути догмат про первородний гріх, який, відповідно до християнського віровчення, спотворив людське єство. У них переважав оптимістичний, життєстверджувальний погляд (Дж. Манетті, Л. Валла та інші). Ренесансний гуманізм сприяв пробудженню інтересу до світу дитинства. Зростала увага до сім’ї та дитячого виховання. Дитина, яка традиційно вважалася гріховною від народження, ставала предметом особливого інтересу й піклування. Савонаролу, звичайно, не могли не торкнутися ці віяння, тому інколи він висловлювався навіть у дусі гуманістичної педагогіки: розглядав дитинство як важливий період життя людини, засуджував недбалих батьків, матерів, які не годують дітей своїм молоком.

Але здебільшого в проповідях на морально-етичні теми домініканець збагачувався ідеєю первородного гріха, споконвічної розбещеності людини. 17 березня 1497 року він присвятив їй спеціальну проповідь, де розвивав постулати про відповідальність дітей за первородний гріх батьків (смертний гріх). “Подивіться, у пеклі лише ті діти, які відповідають за гріхи батьків; вони ніколи не побачать Бога” [7, 169]. Отже, діти, за Савонаролою, повинні обрати шлях до Бога як головну мету свого існування, а всемогутній правитель небесного царства розумівся проповідником як грізна каральна сила, що протистоїть людині. Загалом він був прихильником різноманітних залякувань, зловісних пророкувань щодо загрози місту. Проте Савонарола належав до “нових людей”, людей ренесансного часу. Його чернецтво не зводилося до споглядання, він активно втручався у соціально-політичне життя Флоренції і залишив у ньому свій слід. Коли 1494 року військо французького короля Карла VIII удерлося в Італію і розпочалися довготривалі (аж до 1559 року) “італійські війни”, а сімейство Медічі було усунуто від влади, Савонарола взяв участь у політичній боротьбі на боці республіканських сил, розробив проект широких соціальних реформ і сприяв демократизації державного устрою Флоренції. У країні утворилася Велика рада, яка разом із Радою Вісімдесяти нагадувала Народне зібрання і Сенат. Відповідно до порад мислителя була реформована податкова система (уведена “десятина”), розширено право на апеляцію, знищено лихварство через заснування ломбарду, прийнято закон про загальний мир і громадянську злагоду.

Політичні погляди Савонароли перетиналися з ідеями “громадянського гуманізму”, провідної течії суспільної думки Флоренції першої половини XV століття. Його проповіді проти тиранії, за свободу, народне правління і суспільне благо потрапляли на сприятливий ґрунт, підготовлений діяльністю багатьох поколінь гуманістів, які прагнули виховати “ідеального громадянина”, республіканця й патріота рідної комуни. Так, ненависть до тиранії прищеплював флорентійцям К. Салютаті [14, 21], патріотизм, відданість державі та народу, традиціям і цінностям флорентійської республіки пропагував Л. Бруні, який поєднував гуманістичні студії з державною діяльністю (канцлер республіки). Упродовж п’ятдесяти років служив Флоренції його молодший сучасник і послідовник М. Пальмієрі. Користуючись всезагальною повагою, він двічі обирався гонфалон’єром справедливості. У творі “Громадянське життя” гуманіст виклав соціально-етичну програму “громадянського гуманізму”. Честь і благо комуни, на його думку, повинні стояти вище приватних інтересів. “Нехай кожний, знаючи, що це послугує спільному благу та користі всієї держави, буде готовим чим завгодно пожертвувати, наразитися на будь-яку небезпеку... Суспільну користь, славу і честь ніколи не можуть заступити приватні вигоди, і ніколи не буде корисним те, що... зашкодить усьому тілу держави...” [9, 192].

Савонарола також говорив про флорентійські свободи, справедливість і громадянські чесноти. “Ви повинні любити спільне благо значно більше, ніж власне... Хто не любить його, той не є справжнім християнином, бо не розуміє свого призначення” [12, 625]. Загалом

політичним ідеям проповідник прагнув дати релігійну аргументацію. Так, Ісуса Христа він проголосив царем Флоренції, свої поради щодо нової конституції видавав за бажання Божої Матері, а скасування парламентів обґрунтовував бажанням Господа тощо. При цьому городянам щоразу нагадувалася думка про “гнів Господній”, меч, нібито занесений над містом, різні апокаліптичні жахи. Савонарола досить уміло грав на почуттях флорентійців, ураховував психологію натовпу, окремих соціальних груп. Можна припустити, що політична фразеологія була для нього засобом посилення релігійного впливу на неслухняних мирян.

Інакше слід розцінювати антипапські настрої і боротьбу Савонароли. Тут, безспірно, він виступав новатором, щирим борцем за оновлення церкви, попередником Реформації. Гуманісти такої мети не ставили, хоча, проголосивши розрив із офіційною церковно-схоластичною культурою Середньовіччя, відновлення зв’язків із античністю, своєю діяльністю сприяли цьому процесу. Савонарола ж із церковної кафедри відверто критикував зловживання й розпусту кліру, закликав повернутися до чистоти ранньохристиянської віри. Він навів десять доказів зіпсованості католицької церкви: осквернення прелатів, зникнення добрих і праведних, гоніння на справедливих, упертість грішників, зростання гріхів тощо [13, 607 – 608]. Своє розуміння католицької доктрини проповідник виклав у брошурі “Тріумф Христа”. Вона була популярною серед учасників реформаційного руху в XVI столітті. “Істини віри” розкривалися й аргументувалися в ній на основі широкого спектра філософського та церковного знання того часу (аристотелізм і неоплатонізм, містика й схоластика). “Ми не зневажаємо добрих справ і розумних законів як народів, так і філософів та імператорів язичницьких, але з усіх учень і книг вибираємо те, що в них є гарного, справжнього, стверджуючи при цьому, що все істинне й гарне походить від Бога...” [4, 459]. Отже, справжня релігія – християнська в католицькій іпостасі. Все це не мало нічого спільного з ренесансним вільнодумством Фічіно і Піко, які мріяли про широкий синтез різних конфесій, язичницької, східної, іудейської традицій.

Одним із напрямів оновлення церкви Савонарола вважав відродження релігійності простих мирян, а на цій основі – їхнє моральне виправлення. Із цією метою він ініціював “реформу звичаїв”, “молодіжну реформу”. Великі надії покладалися на дітей та юнаків. Так, за ініціативи мислителя при монастирі Св. Марка були створені спеціальні дитячі загони, що займалися наведенням порядку під час карнавалів і свят, збором пожертвувальних для бідних тощо. Дітям приписувалося суворо дотримуватися божих заповідей, цілковито підкорятися церкві, брати участь у богослужінні й проповідях, відмовлятися від поганих товаришів; їм заборонялося читати книжки світського змісту, танцювати, співати, навіть гратися. Під час свят вони повинні були уникати веселощів і розваг, уважно молитися, прославляти Бога, а також діти позбавлялися права носити довге волосся і неохайний одяг [7, 171].

Релігійний екстремізм досяг апогею під час так званих “вогнищ Савонароли”, коли спалювалися різні речі світського призначення, що підпадали під категорію аморальних (*vanitos – суета*): маски, перуки, карти, музичні інструменти, книги світського змісту (від Овідія до Боккаччо), картини на світські сюжети (навіть С. Ботічеллі). Все це збиралося дітьми, складалося у штабель на площі Синьйорії, увінчувалося чучелом Люципера і членів сімейства Медічі і під крики “ура” підпалювалося. Потім розпочиналися релігійні процесії з молитвами й церковними гімнами.

Тогочасні дитячі загони – “поліція звичаїв” – діяли вкрай агресивно. Вони вдавалися до насильства: вдиралися у будинки, де смажилося м’ясо, штрафували перехожих, відбирали прикраси в багатих жінок тощо. Все це, звичайно, не могло не викликати невдоволення городян. Адже Савонарола зазіхав на традиційні флорентійські цінності – такі, як сім’я, підпорядкованість авторитету батьків, молодших старшим. Обурювало й ставлення до світської культури з її гуманістичною орієнтацією. Розв’язана проповідником фанатична кампанія загострила соціальні суперечності, суттєво послабила його позиції перед папською курією, прискорила трагічний кінець проповідника.

Жахливою стала смерть домініканського ченця. Він був страчений у травні 1498 року, що викликало неоднозначну реакцію у суспільстві. По-різному ставилися до нього гуманісти. Багато хто з них товаришував із Савонаролою (Піко, Поліціано), схвалювали ученість, високі моральні якості. Інші (Фічино) засуджували мислителя за різке несприйняття язичницько-світського характеру ренесансної культури. Нарешті, Дж. Незі, Дж. Бенів'єні, Н. Нальді, У. Веріно прямо підтримували реформи проповідника. Дж. Незі був “фічиніанцем” і “савонароліанцем”, палким прихильником нової релігійності. Тільки для Савонароли це була очищена від схоластичних нашарувань догматика раннього християнства, а для Незі – “учена релігія” в душі Фічино. З ідеями “феррарського Сократа” (так гуманіст називав проповідника) його також пов’язували соціально-етичні погляди, проблеми демократії, морального стану суспільства. “Якщо Незі вбачав у цьому шлях до земного громадянського щастя, то Савонарола – до християнського спасіння, хоча останнє, зрозуміло, не заперечував і гуманіст” [1, 268]. Так реформаційна й гуманістична лінії у культурі Відродження то зближувалися, то розходилися.

Своє бачення “феномена Савонароли” висловили найвідоміші представники “політичної школи” – Н. Макіавеллі та Ф. Гвіччардіні. Воно теж було суперечливим. У листі до Р. Беккі, посла Флорентійської республіки в Римі (березень 1498 року), Макіавеллі розглядав виступи “пророка” з чисто політичного погляду, ловив його на протиріччях і зневажливо оцінював релігійний екстаз навколо нього. На думку гуманіста, Савонарола був хитрим політиком і вміло “прикрашав свою брехню” [8, 30]. Пізніше, вже в зрілому віці, Макіавеллі говорив про нього з більшою повагою, віддавав належне “ученості, мудрості, душевним якостям”, прагненням оновити державний лад Флоренції [4, 730].

Ф. Гвіччардіні в “Історії Флоренції” (1509 рік) прагнув об’єктивно оцінити протистояння Л. Медічі та Савонароли. Його симпатії були на боці республіканського режиму, проте Гвіччардіні не дуже співчував релігійному фанатизму проповідника, який “говорив про необхідність оновлення Церкви і про зміни способу життя не через збільшення благ і мирського благополуччя, а через багатоженства й страждання; пророкував великі муки й випробування для Італії від голоду, чуми, зброї...” [6, 112]. Що стосується моральних якостей, то Гвіччардіні знайшов у пророка тільки одну ваду – “нещирість, викликану пихатістю й честолюбством” [6, 136]. У “Нотатках про справи політичні та громадянські” (Ricordi) Гвіччардіні аналізував становлення і розвиток особистої кар’єри, уроки суспільної боротьби у Флоренції та Італії. У творі ім’я Савонароли згадується у зв’язку з розглядом проблеми про роль віри в житті людини. Флорентійці під впливом його проповідей, на думку Гвіччардіні, продемонстрували довготривалу стійкість: “Вони аж сім місяців витримували натиск іноземних військ...”. Уся справа в тому, що мешканці міста надихалися пророцтвом Савонароли [5, 274]. Проте в цьому контексті має значення й інший запис гуманіста: “Не змагайтеся ніколи з релігією..., бо надто сильною є влада всього цього над умами дурнів” [5, 310].

Ренесансний гуманізм у свій час дав потужний імпульс процесу релігійного оновлення в Європі. Його впливу не unikнув і Джироламо Савонарола. Але домініканський чернець пішов своїм шляхом, врешті-решт опинившись на ворожих позиціях до світської культури і гуманістичної лінії Відродження. Інакше не можна розцінити крайній фанатизм і навіть вандалізм його культурної політики. А примусові методи виховання молоді, запропоновані Савонаролою, іноді порівнюють із маоїстською “культурною революцією”. Реформація і Контрреформація, предтечею яких був флорентійський проповідник, ще більше поглибила розрив між гуманізмом і його противниками, викликала розкол гуманістичного руху й прискорила його поступове згасання в наступному столітті.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Брагина Л.М. Социально-этические взгляды итальянских гуманистов. Вторая половина XV века. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1983. – 303 с.

2. Бруни Л. Письмо к Никколо Строщи // Гуманистическая мысль итальянского Возрождения. – М.: Наука, 2004. – С. 196–198.
3. Вивес Х.Л. О причинах упадка искусств // Образ человека в зеркале гуманизма: мыслители и педагоги эпохи Возрождения о формировании личности (XIV – XVII вв.). – М.: Изд-во УРАО, 1999. – С. 87–92.
4. Виллари П. Джироламо Савонарола и его время. – М.: ООО “Изд-во Астрель”; ООО “Изд-во АСТ”, 2002. – 832 с.
5. Гвиччардини Ф. Заметки о делах политических и гражданских // Гуманистическая мысль итальянского Возрождения. – М.: Наука, 2004. – С. 271–332.
6. Гвиччардини Ф. История Флоренции // Сочинения великих итальянцев XVI в. – СПб.: Алетейя, 2002. – С. 72–138.
7. Краснова И.А. Проблемы воспитания во Флоренции времён Савонаролы // Школа и педагогическая мысль Средних веков, Возрождения и начала Нового времени. Исследования и материалы: Сб. науч. труд. / Под ред. К.И. Салимовой и В.Г. Безрогова. – М.: Изд-во АПН СССР, 1991. – С. 164–176.
8. Макиавелли Н. Письмо к Риччардо Бекки от 9 марта 1498 года // Сочинения великих итальянцев XVI в. – СПб.: Алетейя, 2002. – С. 27–30.
9. Пальмиери М. Гражданская жизнь // Образ человека в зеркале гуманизма: мыслители и педагоги эпохи Возрождения о формировании личности (XIV – XVII вв.). – М.: Изд-во УРАО, 1999. – С. 180–197.
10. Пико делла Мирандола Дж. Гептапл // Образ человека в зеркале гуманизма: мыслители и педагоги эпохи Возрождения о формировании личности (XIV – XVII вв.). – М.: Изд-во УРАО, 1999. – С. 86–90.
11. Савонарола Дж. Из проповеди на псалом “Сколь благ” // Виллари П. Джироламо Савонарола и его время. – М.: ООО “Изд-во Астрель”; ООО “Изд-во АСТ”, 2002. – С. 591–604.
12. Савонарола Дж. Из проповеди на псалом “Хвалите Бога” // Виллари П. Джироламо Савонарола и его время. – М.: ООО “Изд-во Астрель”; ООО “Изд-во АСТ”, 2002. – С. 618–637.
13. Савонарола Дж. Проповеди на тему обновления церкви // Виллари П. Джироламо Савонарола и его время. – М.: ООО “Изд-во Астрель”; ООО “Изд-во АСТ”, 2002. – С. 605–617.
14. Салютати К. Из трактата “De tytano” // А.К. Дживелегов. Возрождение. Собрание текстов итальянских, немецких, французских и английских писателей XIV – XVI веков. – М.-Л.: Госиздат, 1925. – С. 21–22.
15. Ученики и современники о Гуарино // Образ человека в зеркале гуманизма: мыслители и педагоги эпохи Возрождения о формировании личности (XIV – XVII вв.). – М.: Изд-во УРАО, 1999. – С. 360–361.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Год Борис Васильович — доктор педагогічних, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка.

Наукові інтереси: історія освіти і виховання в епоху європейського Відродження (середина XIV — початок XVII століть).

ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНИ І РОСІЇ В ЕПОХУ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Микола ГОРЕЛОВ (Київ)

У публікації розглянуто проблеми цивілізаційної ідентифікації України на рубежі XX – XXI століть.

The problems of identification of the Ukrainian civilization at the end of the XX – at the beginning of the XXI century are considered in the article.

Основна проблема сучасної теорії цивілізацій та історії української цивілізації полягає у тому, що в умовах плюралістичної пізнавальної традиції практично неможливо створити єдину, несуперечливу концепцію формування і взаємодії цивілізацій. Тому необхідно шукати компроміси, консенсус на основі наукової толерантності й зваженості. Стосовно цивілізацій і культур необхідно поєднувати або хоча б узгоджувати дві істини: екзогенну (зумовлену зовнішніми причинами) та ендогенну (результат внутрішніх факторів). Оцінки ж народів,

цивілізацій та їхніх культур зсередини та ззовні (з погляду зовнішнього світу) збігаються нечасто. Особливо важко гомогенізувати суб'єктивну самооцінку цивілізації та її об'єктивні параметри: тут спрацьовує надзвичайно велика група факторів, тому досягти збігання як зовнішніх, так і внутрішніх оцінок і установок надзвичайно складно.

Зрештою, цей стан не слід надміру драматизувати: зіткнення різних концепцій, теорій, гіпотез та підходів стимулює евристично сприятливу атмосферу наукового пошуку й діалогу цивілізацій. Це означає, що перехід у другій половині ХХ ст. від класичних концепцій історії людства (наприклад, позитивістської та марксистської), які будували єдину картину світу на основі категорично-уніфікованого критерію, до неокласичних (модерністських та постмодерністських), які відкидають можливість створення єдиної картини світу, містив значний креативно-евристичний потенціал. Світ почав тлумачитися як єдність багатоманітності, де жодна цивілізація не має беззаперечних переваг, а є лише конкурувальним сегментом світового процесу розвитку.

Зазначимо, що наступну уніфікацію всесвітньої цивілізації передрікав ще О.Герцен. Як зазначив 1905 р. у своєму есе "Грядущий хам" Д.Мережковський, у майбутньому людство має виробити якісь середні критерії поведінки, зручні для більшості, й привести врешті-решт весь світ до спільного знаменника. "Мещанство победит и должно победить", – пише Герцен в 1864 году в статье "Концы и начала". – Да, любезный друг, пора прийти к спокойному и смиренному сознанию, что мещанство – окончательная форма западной цивилизации". Почавши цією цитатою своє есе, Д.Мережковський продовжує: "Трудно заподозрить Герцена в нелюбви к Европе. Ведь это именно один из тех русских людей, у которых, по выражению Достоевского "две родины: наша Русь и Европа". Может быть, он и сам не знал, кого любит больше Россию или Европу. Подобно своему другу Бакунину, он был убежден, что последнее освобождение есть дело не какого-либо одного народа, а всех народов вместе, всего человечества, и что народ может освободиться окончательно, только отрекаясь от своей национальной обособленности и входя в круг всечеловеческой жизни" [1, 5].

Проблема специфіки, характерних рис української регіональної цивілізації, яка інколи визначається неологізмом "українська політична нація", значною мірою залишається *tabula rasa* соціального пізнання. Дехто може заперечувати цю тезу на тій підставі, що українська регіональна цивілізація має надзвичайно багато складових: і анамнез (спомин про героїчне та знеславлене минуле), і почуття другорядності (синдром "молодшого брата" Росії), і стійку толерантну компоненту традиційної свідомості, й амбівалентне ставлення до Сходу та Заходу, і небажання з наукових позицій витлумачувати геополітичне й геоекономічне становище України, і мрійно-хімеричні міркування про унікальність України.

Суспільні науки в сучасній Україні – породження європейської історії і науки в цілому. У них панує європоцентричний підхід, ними часто ігнорується специфіка локальних цивілізацій та місцева історична реальність, у тому числі й українська. Для нас ситуація ускладнюється ще й тією обставиною, що спочатку Російська імперія, а згодом більшовизм упродовж тривалого часу фальсифікували українську історію. Вітчизняна ж історія і реальність не тотожна ні західноєвропейській, ні російській історії та соціальній реальності в цілому. У цьому – специфіка й велика проблема України як "мосту" між Заходом та Сходом, "санітарного кордону" між НАТО та Росією, "міжцивілізаційного простору" між європейською та євразійською культурами. Цивілізаційна реальність України гетерогенна: у ній химерно поєднані певні елементи модернізаційної проективності Заходу та традиційної стереотипичності Сходу. Тож не дивно, що здебільшого світоглядно-аксіологічний формат України вживається в контексті категорій-символів: Захід/Схід, Європа/Азія, цивілізованість/дикунство (варварство).

У кінцевому результаті функціонування суспільств залежить від здатності його членів зберігати потенціал відповідності своїх можливостей зростаючій складності зовнішніх та внутрішніх проблем, спроможності відповісти на реальні та потенційні загрози. Водночас,

життєздатність суспільств у сучасну епоху багато в чому залежить від спроможності сприймати позитивні, креативні інновації, встановлювати зв'язки з іншими країнами на рівні вимог часу.

Різниця між закритими та відкритими цивілізаціями містить чимало аспектів. Виявляється вона й на рівні особи. Зокрема, у тоталітарних та закритих суспільствах особа повністю підпорядкована цілому, оскільки системи цінностей таких суспільств вимагають придушення інновацій, заперечення свободи мислення і дій вищевстановленою владою або традицією рівня (зрізати все, що вище певної межі – своєрідна модифікація “закону газонокосарки”). Відкрита ж цивілізація орієнтує особу й соціальні групи на розвиток здібностей до інновацій, на свободу мислення, дій, слова, прав та обов'язків. Якщо в першому випадку функції особи жорстко підпорядковані державній або традиційній структурі, то в другому держава прагне забезпечити простір розвитку особи й людських спільнот у форматі демократичного розвитку.

Поки що важко однозначно стверджувати, до якої цивілізації нині належить Україна. Це зумовлено співіснуванням тоталітарної та ліберальної культури мислення і дій, конфронтацією і розколом орієнтацій на системи цінностей. Більше того: характерною рисою не лише українського суспільного життя, а й культури та способу життя кожної людини залишається традиціоналізм, тоталітаризм та лібералізм, які переплетені в настільки химерних поєднаннях, що інколи здається, ніби і суспільство, і окрема особа зависли в своєрідній добі межичасся, у вакуумі міжцивілізаційного простору.

Самоідентифікації української політичної нації як локальної цивілізації, а також “політичного українця” як громадянина України заважають деякі історичні та цивілізаційні фактори. Наприклад, історично склалося так, що доля України визначалася нашими сусідами – Росією, Польщею, Австро-Угорщиною. Безперечно, це наклало істотний відбиток на спосіб мислення й поведінки, на оцінку місця України в історії. Втім, не варто перебільшувати: особливості України не є доказом винятковості, унікальності чи месіанізму української цивілізації – насправді самотність України не вища самотності Португалії, Греції, Шотландії або Норвегії.

Цивілізаційна цілісність України також поки що не беззаперечна. Досить пригадати, що існують протестні настрої частини населення проти “українізації” (яка *de facto* відсутня); крім того, збереження соціокультурної багатоманітності як духовного багатства країни не завжди виявляється перевагою українського державотворення. Втім, цивілізаційна цілісність України можлива лише через суперетнічний (політична нація), суперкультурний цивілізаційний характер форм національної свідомості й самосвідомості. Питання стоїть жорсткіше, ніж просто абстрактні рефлексії на тему майбутнього України: чи зможуть органи влади та етнічні громади країни знайти нові підходи до міжкультурного спілкування, до обміну символами та нормами різних культур без взаємознищення, зі збереженням ціннісних змістів?

Висновок, що Україна йде шляхом загальноєвропейського розвитку, виявиться уразливим, якщо ми не звернемо увагу на беззаперечний факт: українській локальній цивілізації притаманно багато рис цивілізації порубіжної. До таких цивілізацій відносять ті, що відзначаються неоднозначним, часто конфліктним переплетінням характеристик базової національної культури, та двох великих типів цивілізаційного розвитку людства, між якими локальна цивілізація перебуває. В Європі до країн порубіжної цивілізації можна віднести пострадянські країни, більшість країн Балкано-Дунайського регіону, навіть Іспанію та Португалію, які запозичили чимало зразків культури своїх колоній.

Країни-цивілізації порубіжного типу відрізняються від інших специфічним способом розв'язання контраверсійних проблем буттєвості, більш багатоманітною, синтетичною культурою. З одного боку, це містить значний потенціал позитиву, з іншого ж – в окремі періоди історичного розвитку порубіжність може виявитися істотним негативом,

ускладнюючи механізми співіснування культур, релігій та мов. Крім того, домінування багатоманітності може набувати дестабілізаційних для єдності суспільства й держави ознак.

Якщо класичним цивілізаціям притаманна деяка цілісна основа, наприклад, духовно-релігійний фундамент цивілізацій, то в порубіжних цивілізаціях така основа є неоднорідною і хиткою, а тому й проблеми, що виникають, розв'язувати значно складніше. Наприклад, Великобританія набула рис порубіжності тоді, коли на проблеми міжнаціональних відносин нашарувалися ще й проблеми релігійного розколу (йдеться про протистояння католицької та англіканської церков).

Для класичних цивілізацій більш характерним є синтез, а для порубіжних – складна взаємодія симбіотичних та синтетичних складових. Якщо в разі порубіжних цивілізацій перемагає синтетична складова, то така цивілізація прямує до класичних цивілізаційних форм (або цивілізацій-держав); якщо ж перемагає симбіотичний чинник (Австро-Угорщина, Росія, Югославія і т.д.), то цивілізація-держава приречена на розпад. Тому в Україні важливо всіма можливими цивілізованими засобами підтримувати синтетичні процеси соціокультурного та політичного розвитку: взаємозбагачення культур, релігійну й загалом національну толерантність, недопущення расового та міжетнічного протистояння.

Залежно від конкретно-історичних обставин у формулі цивілізаційного синтезу можуть домінувати різні складові. Звідси – гнучке корелятивне співвідношення між економічною, політичною, культурно-духовною підсистемами цивілізаційної системи. Вихід на перший план тієї чи іншої складової визначає міру динаміки й телеологічну акцентованість цивілізаційного процесу. Наприклад, культурна складова діє повільніше, проте глобальніше. А от політична та економічна складові підштовхують динаміку цивілізаційного процесу, однак вони більш уразливі до впливів зовнішнього характеру (воєн, світових криз і т.ін.), а також значно частіше виявляються причиною соціальних конфліктів.

Усі порубіжні цивілізації характеризуються незавершеністю історичного формату. Сучасна українська цивілізація також перебуває у процесі становлення. Основні її риси остаточно ще не структурувалися; у ній ще живуть залишки субцивілізацій (російської, австро-угорської та ін.), до яких уходили різні частини України. Західноєвропейський вплив в українській цивілізації хоч і присутній, проте не визначальний. У соціокультурний і генетичний код нашої цивілізації він закладений приблизно в однаковій пропорції з іншими геополітичними й цивілізаційними впливами. Тому поки що траєкторія історичного руху українського суспільства залишається телеологічно й аксіологічно невиразною і суперечливою. Виникає запитання: чи перетвориться Україна на складову західноєвропейської цивілізації, не засвоївши при цьому західні цінності як домінантні? Будь-яка відповідь на сформульоване запитання поки що виявиться верифікаційно небездоганною й аргументаційно уразливою.

Цивілізаційна ідентифікація України цікава і з наукового погляду, і з погляду формування свідомості й самосвідомості соціальних груп. Можна зустріти як аргументовані позитивні оцінки західної та східної цивілізацій, так і жорстку критику курсу України на зближення із Західною Європою та Євразією. Також існує думка, яка взагалі заперечує український проект входження у світову цивілізацію, ставить під сумнів реальність побудови демократичної, соціально-правової держави. Логіка мислення така: по-перше, Україна настільки відстала від країн, які є лідерами світового розвитку, що ніколи не зможе їх наздогнати; по-друге, спосіб життя в Україні склався як євразійський, аутсайдерський, ізоляціоністський, як наслідок багатовікового панування Росії, і такий спосіб життя, на жаль, переважно більшістю визначається нормою; по-третє, українська еліта зорієнтована на пограбування власного народу, а народ звик до цього й спокійно дозволяє над собою знущатися.

На зламі тисячоліть потребує переосмислення сам ідеал гуманізму. За попередні півстоліття світ настільки змінився, що деякі соціально-культурні, політичні, естетичні,

правові, економічні ідеали в цілому, і гуманізму зокрема, необхідно переглядати й уточнювати, особливо у зв'язку із загальною перебудовою світових економічних, політичних, військових, інформаційних відносин. Істина необхідності цивілізаційної ідентифікації України, створення в ній повноцінного відкритого суспільства потребують якомога швидшого засвоєння спочатку суспільною елітою, а згодом і масовою свідомістю України в цілому.

Це – саме той виклик часу, на який Україна або сформулює переконливу відповідь і цим підтвердить статус локальної цивілізації, або не зможе запропонувати креативну концептуалістику, визнавши необґрунтованість цивілізаційних претензій [2, 32–40].

Тенденція до “європеїзації” з'явилася в незалежній Україні як відповідь на виклик певних політичних кіл Росії, котрі в середині 90-х років минулого століття почали активно розробляти ідею посткомуністичної неоімперської соборності від гаслами цивілізаційного протистояння Сходу і Заходу. Обґрунтовуючи “необхідність” нового об'єднання, російські науковці зазначали, що єдиний шлях до подолання кризових явищ у пострадянських країнах з переважно слов'янським населенням – це “путь реинтеграции большей части бывшего СССР в форме новой России. Я думаю, первыми на этот путь будут вставать хлебнувшие самостийного лиха наши братья из Казахстана, белорусы, украинцы. Они сами, я надеюсь, избавятся от своих местечковых политиканов и начнут давить на московский центр, требуя объединения” [3, 320].

Для аргументації своєї позиції апологети “об'єднання” використовували й висновки популярних істориків: “Весь XVIII в. соседние народы... – писав свого часу Л. Гумільов, – воспринимали Россию как страну национальной терпимости... И потому все хотели попасть “под руку” московского царя, жить спокойно... То, что приобрела в XVII в. Украина, не пожалевшая крови ради присоединения к России, безо всяких усилий получили и казахи, и буряты, и грузины, страдавшие от набегов соседей. Так старая московская традиция привлекла целый ряд этносов, органично вошедших в единый российский суперэтнос, раскинувшийся от Карпат до Охотского моря” [4, 291].

На таке розуміння проблеми в Україні висловлювалися протилежні думки типу: “Загроза українській державі і українській нації з боку Росії існуватиме до того часу, доки існуватиме московське месіянство. Річ в тім, що ... месіянство московське органічно в усіх відношеннях (і генетично, і структурно, і функціонально) пов'язане з московським імперським експансіонізмом і московським гегемонізмом” [5, 83]. І далі: “Третій Рим” став власне, граничним звуженням, а не поглибленням православної свідомості. Москва, іменувавши себе “третім Римом”, прагнула не до утвердження і поглиблення християнства, а тільки до самоутвердження. Сама ідея “третього Риму” аж ніяк, зрозуміла річ, не відповідала реальній значущості Москви, зате створила якийсь ореол значущості у власних очах. Уже у той час на рівні буденної свідомості закорінювався автостереотип власної величч” [5, 83].

У взаємовідносинах між Україною і Росією склалася ситуація, яка не може не викликати занепокоєння демократичної громадськості обох країн. Так, академік НАН України І.Дзюба зазначає, що “поки офіційна Росія розглядатиме Україну як сферу свого впливу і фактично свого сателіта (попри всю риторику про стратегічне партнерство), а в Росії “неофіційній” (серед широкого спектру політичних сил, від комуністів до нацистів, за винятком вузького демократичного прошарку) пануватиме мотив повернення України в “исконное лоно”... доти в Україні житимуть недовіра і тривога щодо намірів могутнього сусіда, а то й страх перед ним” [6].

Головними перевагами інтеграції України до ЄС для останнього слід визнати такі: по-перше, об'єднана Європа буде мати значно більший економічний простір для розвитку, ніж тепер. Об'єкт модернізації – народне господарство України – настільки великий, що дасть змогу створити велику кількість робочих місць не лише для України, а й для ЄС, причому і для науковців, і для проєктантів, і для фахівців інших професій. Український економічний

простір може виявитися плацдармом економічної співпраці з Євразією та країнами Кавказу, де українські товари конкурентоспроможні. По-друге, політична вага ЄС значно підвищується. Тут матимуть значення географічний, людський, інтелектуальний, ресурсний та інші фактори. По-третє, істотно зростає військовий потенціал Європейського Союзу. НАТО в Європі зможе спиратися винятково на європейські збройні сили. Що ж стосується США, то вони дістануть можливість повернути свої війська з Європи й значно скоротити військовий бюджет на користь цивільних (зокрема соціальних) програм.

Можна дискутувати, чи вдасться Заходу створити гомогенний і контрольований як політично, так і економічно світ, проте таке завдання сформульовано. Зрештою, ідея створення нового світопорядку зовсім не оригінальна. Вона запозичена, хоча і в новій інтерпретації, у соціалістичній системі і комуністів, які теж проголошували тезу створення гомогенної комуністичної цивілізації.

Нова стратегія Заходу поки що не проголошується відкрито. Вона маскується гаслами “відповідальності” Заходу за мир на Землі, за триумф демократії, за утвердження прав людини, програмами боротьби зі світовим тероризмом, тоталітаризмом тощо. Певною мірою ці гасла й програми мають гуманістичний зміст, а частково є ідеологічним і політичним прикриттям нової стратегії Заходу і, насамперед, – США.

Виклавши деякі аргументи на користь тісної співпраці ЄС з Україною, а відтак – і прийому України до Союзу важливо наголосити на тому, що ні владі, ні еліті, ні народу не слід робити трагедії з приводу неможливості найближчим часом вступити до НАТО і ЄС. Необхідно забезпечити підвищення життєвого рівня населення, демократизацію і дотримання прав людини, розвивати охорону здоров’я, науку, освіту та ін. За таких умов вступ України до ЄС перетвориться на суто технічне питання [7, 108–115].

Вищевикладене не означає, що задля інтеграції у Західну цивілізацію Україна має якомога далі дистанціюватися від Росії. З цього приводу хотілося б звернутися до теоретичної спадщини видатного вітчизняного політичного мислителя В.Липинського.

Співвідношення “нація-держава” розглядалися ним дуже ретельно. В.Липинський уважав, що “без своєї власної суверенної державної орієнтації не може бути нації. Власна держава – це синонім влади власної аристократії, і як не може бути нації без своєї власної національної аристократії, так і не може бути національної аристократії, а значить і нації, без своєї власної держави. Тільки у власній державі моральні організаційні форми даної нації можуть йти паралельно й ритмічно з розвитком її матеріальної техніки та культури. Тільки власною державою може дана нація захистити свою власну матеріальну і духовну культуру од знищення її чужими націями, однаково, чи ці нації хочуть її знищити силою якоїсь національної чи “інтернаціональної” держави, іншими словами, чи хочуть вони одірвати дану національну аристократію від її пасивних мас, від тіла її нації, гаслами чужонаціональними та денаціоналізацією, чи гаслами інтернаціональними та інтернаціоналізацією. І тому протиприродний розділ понять нація і держава – теоретичне шукання формули практично неможливого мирного співжиття кількох націй в одній державі...- все це новочасна схоластика, породжена тими самими причинами, що і схоластика середньовічна... Отже, відкидаючи схоластичне одділення нації від держави – початок нації розглядатиму як початок власної окремої державної організації активних елементів серед даної пасивної маси на даній, зайнятій цією масою, території” [8, 211].

Міркуючи про майбутнє суверенної України, В.Липинський постійно звертав увагу на її стосунки з Росією та Білоруссю. Він обстоював тезу про те, що “політичний союз з Білорусею і Великоросею – це категоричний імператив закордонної політики нашої будучої держави, нашої будучої правлячої аристократії. Тільки активною політикою у справах “Руського Сходу” Україна зможе забезпечити собі – здобути її внутрішніми силами – незалежне державно-національне існування. Пасивне ставлення приведе нас неминуче до руїни, до нового загарблення нас активнішими в цьому напрямі націями. Така політика може бути

тройка: 1. Або як авангард демократичного Заходу в руйнуванні і розламанні Руського Сходу. 2. Або як авангард охлократичного Сходу в руйнуванні Заходу. 3. Або, врешті, як авангард в органічному класократичнім відродженні Руського Сходу в його обороні як перед західною демократією, так і перед азійською охлократією. Перша політика вже змонополізована Польщею, друга змонополізована Москвою і, ставши на перший або другий шлях, ми зможемо бути тільки пасивними попіхачами Польщі або Москви, гарматним м'ясом в їх боротьбі між собою. Тільки третій шлях єсть нашим старим традиційним національним шляхом, від часів держави Галицько-Володимирської, Литовсько-Руської і козацької, в добі її могутності, за великого Богдана. Як політика традиційно національна – вона мусить бути політикою всіх нас, українських консерваторів-класократів. Україна, як окрема незалежна держава, мусить або загинути, або стати на чолі великого грядучого руху – органічного і національного відродження всіх трьох Русей” [8, 329].

Так само продуктивною є і теза Липинського про історичну роль України на Сході Європи. “Маючи в своїй нації і Схід і Захід, – писав він, – ми мусимо, коли хочемо бути нацією, ці два напрями під гаслом єдності та індивідуальності нашої національної в собі весь час гармонізувати. Без такої гармонізації ми гинемо як нація: підпадаєм – не завойовані ніколи чужою державою, а завжди власним внутрішнім розладом – під впливи то східної Москви, то західної Польщі. Гинемо, покарані за невиконання того завдання, яке дано тільки нам, бо ці дві наші, загарбуючі нас в часах слабкості душі нашої, сусідки – одна по своїй східно-православній, друга – по своїй західно-католицькій ексклюзивності – його виконати не в силі” [9, 54–55].

Пояснюючи ці думки, український історик І.Мірчук писав, що за Липинським, перед Україною “стоїть велике завдання синтези двох культур, двох цивілізацій, об'єднання Сходу з Заходом. Щоби навіть поляки і росіяни з походження служили вірно цій державі, на якій території вони живуть, мусить ця держава мати моральні цінності, якусь притягуючу силу. І ось цю притягуючу силу дав українській нації Липинський у формі месіянстичної ідеї. Досконала синтеза Сходу з Заходом – це коротка формула, в яку він вбирає українську месіянстичну ідею” [10, 43].

Важко сказати, чи виконає Україна цю місію. Також проблематично побачити її на чолі майбутнього союзу “трьох Русей”. Тим більше, що й сам цей союз, на нашу думку, справа досить віддаленої перспективи.

Адже зараз політичні системи наших країн дуже різняться між собою, а після перемоги на президентських виборах 2004 р. Віктора Ющенка різниця ця ще більш поглибилася. Але в перспективі глобального розвитку людства, коли західна цивілізація буде в змозі просунутися на Схід, ідея Липинського має всі шанси на практичну реалізацію. У рамках ЄС ми бачимо приклади того, що близькі за історичною долею країни утворюють між собою субоб'єднання, які тільки поліпшують загальний клімат об'єднаної Європи. Очевидно, що Україна потрапить до Євросоюзу першою і буде дороговказом для Росії та Білорусі.

«Не має сумніву, – писав у посмертній згадці про вченого Осип Назарук, – що Липинський се найбільший з політичних мислителів нашої землі і що черга на його розуміння ще прийде. Ще здійсняться величаві замисли його” [11, 237]. Переконані, що так буде і з майбутнім союзом “трьох Русей”».

У той же час, на думку відомого політолога Збігнева Бжезинського, Київ і Москва не повинні синхронізувати свої кроки в євроінтеграційному процесі. Впливові політичні кола й досі бачать Україну потенційною складовою нової імперії. Сучасна Росія виявляє тенденції до перетворення в націоналістичну державу, намагаючись поширити свій вплив від Польщі до Китаю. За таких умов, якщо Україна залишиться у сфері впливу “старшого брата”, надії на те, що ЄС схоче мати у своїй структурі геополітичного монстра немає. Отже, в Європу вони мають уходити поодиночі. Якщо Україна увійде до ЄС раніше Росії, вона позбавить останню імперських амбіцій і спонукає її погодитися на участь у співтоваристві в ранзі рівноправного

партнера. Американський експерт вважає, що сама така постава України приведе Росію до Європи. Від нашої держави залежатиме, чи буде Європа 2050 року простягатися не тільки до Уралу, а від Карбо да Рока (Португалія. – Авт.) по Камчатку. “Україні судилося зіграти історичну роль у революційному відродженні Росії”, – резюмує Бжезинський [12].

Таким чином, українська цивілізація має всі шанси нарешті, не пориваючи зв’язків з російською, інтегруватися з цивілізацією європейською, стаючи тим локомотивом, який повинен вивести східних слов’ян зі споконвічного цивілізаційного заповідника.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Мережковский Дмитрий. Грядущий хам. – М., 1991. – С.5.
2. Михальченко М., Самчук З. Українська цивілізація: логіка, закономірності та курйози становлення.// Актуальні проблеми внутрішньої політики. – 2004. – № 4. – С.32-40.
3. Бородай Ю.М. Эротика – смерть – табу: трагедия человеческого сознания. – М., 1996. – С.320.
4. Гумилев Л.Н. От Руси к России. – М., 1992. – С.291.
5. Кісь Роман. Фінал третього Риму. – Львів, 1998. – С.83.
6. Дзеркало тижня. – 2003. – 4 жовтня.
7. Михальченко М. Взаємини України та ЄС: ми прагнемо, нас ігнорують? // Актуальні проблеми внутрішньої політики. – К., 2004. – № 3. – С.108-115.
8. Липинський В’ячеслав. Листи до братів-хліборобів. – Відень, 1926. – С.211.
9. Липинський В. Релігія і Церква в історії України. – Філадельфія, 1925. – С.54 –55.
10. Мірчук І. Месіанізм Липинського. Збірне видання. У.С.Х.Д. – Ужгород, 1931. – С.43.
11. Цит. за: Лисяк Рудницьким Іван. Історичні есе. – К., 1994. – Т.2. – С.237.
12. Киевские ведомости. –2005. – 5 грудня.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА:

Горелов Микола – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.

Наукові інтереси – суспільно-політична історія XIX – XX століть, цивілізаційні проблеми України.

ГАЛІЛЬ ІНАЛДЖИК ПРО ОСМАНСЬКУ ІМПЕРІЮ XIV–XVI ст.

Олена ГРЕБЕНЮК (Кіровоград)

У статті аналізується дослідження відомого вченого Галіля Іналджика з історії Османської імперії, держави, вплив якої на історичну долю України був досить значним.

The researches of famous scientist Galil Inaljuk are analyzed in the article. The researches deal with the history of Osmanian Empire, the country, which greatly influenced the historical future of Ukraine.

Завдання цього наукового повідомлення полягає в тому, щоб ознайомити широкий загал з ґрунтовним дослідженням відомого сходознавця Галіля Іналджика, яке присвячене історії становлення, розвитку й занепаду Османської імперії.

В історії України впродовж багатьох віків важливу, але не завжди позитивну роль відігравали сусідні держави. У XIV–XVII століттях це були Польща, Московська держава, Кримське ханство, за яким стояла могутня Османська імперія [1]. Як зазначає В.В.Газін, один з відомих дослідників історії України XVII ст., жодна з цих сторін не була зацікавлена в існуванні міцної, потужної Української держави [2]. Кримське ханство впродовж усієї своєї історії значною мірою впливало на ситуацію на українських землях. До 1475 р. відбувалося зближення татар із слов’янським світом. Між ними неодноразово уклалися мирні торговельні угоди. Хан Хаджи-Девлет-Гірей (1551–1577 рр.) не шкодував пожертвувати для християнських монастирів [3, 321]. Ситуація кардинально змінилася після того, як Кримське ханство потрапило під васальну залежність від Туреччини [4,3]. Одразу після проголошення верховенства Османської імперії над Кримом розпочалася активна експансія проти земель

Північного Причорномор'я. Ці території стали осередком турецько-татарської агресії на українські та інші землі.

Історії Туреччини періоду середньовіччя присвячене одне з досліджень, опубліковане в багатьох країнах, відомого турецького вченого Галіля Іналджика „Османська імперія. Класична доба 1300–1600”. В Україні (Київ) воно видане 1998 року в перекладі з англійської фахівця із середньовічної проблематики О.Галенка. За словами автора: „...призначення цієї книги – ознайомити з інститутами та суспільством Османської імперії насамперед масового читальника, проте вона може стати в нагоді й більш підготовленому шанувальникові історії” [5,10].

За короткий час маленьке прикордонне князівство Османа I Газі (1288–1324/26) перетворилося на могутню імперію, яка досягла свого розквіту в XV–XVI ст., коли до її складу входили Передня Азія, Балканський півострів, Єгипет та інші країни Північної Африки, і стала лідером ісламського світу. Автор детально розкриває причини й рушійні сили османського піднесення. Одним з основних факторів він вважає Священну війну проти Візантії, яка завершилася її падінням (XV ст.) [6]. Подією вирішального значення було здобуття османами плацдарму на Балканах, що давало можливість необмеженої експансії у західному напрямку. Завойовники проводили політику примирення й толерантності стосовно християнського населення, у подальшому це сприяло розширенню їхніх володінь та збільшенню джерел доходів [5, 23].

На початку XVI століття імперія стала ісламським халіфатом, османи контролювали найбагатші у світі центри транзитної торгівлі, прибутки держави зросли вдвічі. До 1596 р. не було жодного питання міжнародної політики, яке б так чи інакше не торкалося османів [5, 45].

Науково важливим є те, що автор дослідження детально характеризує періоди злетів та падінь Османської імперії, аналізує причини розпаду держави, головною з яких називає вплив нової Європи, де в цей час у багатьох країнах ішов активний процес державотворення.

Друга частина монографії присвячена державному устрою Османської імперії. Дослідник простежує, як у ході розвитку імперії змінювалася османська концепція держави, аналізує султанське право (канун) та релігійний закон (шаріат). Структура та інститути імперії змінювалися разом з мінливими обставинами, що складалися відповідно до певних періодів. Зміни в її внутрішньому устрої та політичному розвитку свідчать, як спершу прикордонне князівство стало на кінець XVI ст. імперією, побудованою за традиціями близькосхідних держав. Багато уваги автор дослідження приділяє опису суспільного феномена султанського Палацу, який був справжнім центром державного правління, потужним осередком султанської влади. Всі службовці вважалися рабами султана [5,87]. В османському суспільстві стати рабом султана було дуже почесно. Султанський Палац являв собою невід'ємною системою. Персонал Палацу був численним. Раби султана проходили курс навчання, перш ніж їх призначали на вищі посади в державі. Навіть жінки для султанового Палацу ретельно відбиралися або купувалися на невід'ємних ринках і проходили тривалий період навчання та підготовки, перш ніж потрапляли до гарему султана, який також був невід'ємною частиною султанського Палацу.

Вищим органом правління в Османській імперії була імперська рада, яка виконувала роль верховного суду, а також слугувала чимось на зразок кабінету міністрів.

Багато уваги автор приділяє розвитку міст та шляхів сполучення в імперії, міжнародній торгівлі, народній культурі. Значним був вплив османської культури на сусідні з нею території. Зокрема, на територію Західного Причорномор'я цей вплив посилювався після набуття Кримським ханством 1475 р. васальної залежності від Туреччини [7].

Надзвичайно важливим і цікавим є вивчення контактів османської та української культур. Цей напрямок дослідження є актуальним для істориків, археологів, культурологів і фахівців багатьох інших галузей, зокрема при вивченні соціальних, економічних і культурних інститутів як Османської імперії, так і державотворчих процесів в Україні періоду козацької

доби [8,55]. Велику роль у становленні й розвитку двох держав відіграла взаємоприсутність різнокультурних компонентів, різних державних систем та векторів зовнішньополітичного напрямку [7, 23].

Перебування частини українських земель у складі Османської імперії довгий час було маловивченим періодом в історії як України, так і Туреччини. У зв'язку з цим монографія Галіля Іналджика як наукове дослідження набуває особливого значення. Робота пройшла довгий шлях від написання до першої публікації, і сьогодні ще невідома широкому загалу. Важливо, що автором охоплені всі аспекти історії і устрою Османської держави. Це уможливорює здобути ґрунтовне уявлення про державу, яка протягом тривалого часу відіграла важливу роль в історичному розвитку України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Апанович О. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії 50-70-ті рр.. XVII ст. – К., 1961.
2. Газін В.В. Крим-Україна: політичні стосунки періоду гетьманування Павла Тетері (1663–1665) //Укр.іст.журн. – 2001.-№ 1. – С.62-72.
3. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – У 3-х т. – Т.1. – К., 1990. – 560 с.
4. Священко З. Вплив політики Кримського ханства на історичний розвиток Уманщини //Київська старовина. – 2005. – № 3. – С.3- 13.
5. Галіль Іналджик. Османська імперія. Класична доба 1300-1600. – К., 1998. – 287 с.
6. Шеремет В.И. Становление Османской империи. XIII-XVI вв.//Новая и новейшая история. – 2001. – №1 – 60-69 с.
7. Біляєва С.О., Карашевич І.В. Деякі аспекти картографування та вивчення пам'яток турецької культури на території Північного Причорномор'я //Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 10-літтю археологічних досліджень золотоординської пам'ятки в с.Торговиці: Північне Причорномор'я і Крим в добу середньовіччя (XIV-XVI ст.) – Кіровоград, 2006. – С.19-27 .
8. Оленковський М. Турецькі археологічні та історичні пам'ятки в пониззі Дніпра (проблеми охорони та дослідження) //Україна і Туреччина. Тези доповідей міжнародної наукової конференції з нагоди 80-річчя заснування Турецької Республіки. – К., 2003 – С.51-53.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Гребенок Олена Іванівна – пошукувач, старший лаборант кафедри історії України КДПУ ім. В.Винниченка.

МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ БІОГРАФІЇ І.Є.КЛИМЕНКА

Віктор ГРІНЧЕНКО (Кіровоград)

У статті висвітлюються деякі маловідомі сторінки останнього десятиліття життя І. Є. Клименка – одного з представників радянського політичного та господарського керівництва, що стали жертвами сталінського режиму й були репресовані.

In the article are some not popular of the last decade of life of I. Y. Klimenko – are lighted one of representatives of soviet political and economic guidance of, which became prestalin's mode and were subjected to repression.

Іван Євдокимович Клименко (1891–1937) належить до представників радянського політичного та господарського керівництва, репресованих у 1930-х рр., імена яких на певний час були викреслені з нашої історії. В останні десятиліття в історичній науці окреслилися значні досягнення в процесі подолання її знеособлення, однак і сьогодні актуальним залишається написання біографій діячів різних політичних орієнтацій, у тому числі й тих, яким уже присвячені дослідження, розширення їхньої джерельної бази, внесення нових фактів, очищення цих біографій від ідеалізації, догм і стереотипів. Під таким ракурсом, зокрема, можна написати про багатьох більш-менш відомих діячів, які працювали в 1920–30-

х рр., і в біографіях яких розкрилися складні й суперечливі процеси перших десятиліть радянської доби.

Сьогодні ім'я І. Є. Клименка щось говорить дуже небагато, а свого часу, скажімо в 1920-х рр., його досить добре знали в Україні і як відомого в недалекому минулому професійного революціонера, і як керівника одного з найбільш великих та важливих наркоматів республіки – Наркомату землеробства України, і як порівняно молодого, але вже досвідченого партійного функціонера, одного з представників вищого керівництва КП(б)У.

І. Є. Клименко народився в бідній селянській сім'ї на Чернігівщині. Маючи лише три класи освіти, з молодих років почав працювати у друкарнях Києва і рано прилучився до революційної діяльності. 1912 року вступив у партію більшовиків, піддавався арештам, перебував на засланні у Сибіру. Він один з керівників профспілкового руху у Києві. Був членом першого українського радянського уряду – Народного секретаріату (займав посаду народного секретаря праці). Вів активну діяльність у харківському і, зокрема, в одеському підпіллі, де в кінці 1918 – на початку 1919 рр. був одним з керівників нелегального обкому КП(б)У. Подальша його діяльність (крім другої половини 1919 р., коли він перебував на фронті, будучи військовим комісаром 45-ї стрілецької дивізії) була пов'язана з вищими посадами в органах радянської влади в Одесі, Києві, Катеринославі.

Найбільш масштабним в діяльності І. Є. Клименка був період 1922–1927 рр. Працюючи майже три роки наркомом землеробства України, а потім другим секретарем ЦК КП(б)У, він в силу свого високого становища справляв помітний вплив на розв'язання проблем, до яких був причетним. Але неспрацьованість з тодішнім генсеком ЦК КП(б)У Л. М. Кагановичем привела до залишення Клименком України в кінці 1927 р.

Саме на цьому факті та на окремих подальших фактах останнього десятиліття діяльності І. Є. Клименка, яке повністю пройшло за межами України, ми й зосередимось у пропонованій публікації. У літературі, спеціально присвяченій І. Є. Клименку [1, 113–114; 4; 6, 94–95; 16, 152–153], ці факти, що торкаються сфери його міжособистісних стосунків у партійно-державному керівництві, діяльність на останніх посадах та обставини загибелі, практично не знайшли свого висвітлення.

Прихід Кагановича – політичного діяча нової сталінської формації, майстра інтриг та адміністрування – в Україну 1925 р. був пов'язаний з розпочатою у середині 20-х рр. сталінською „кадровою революцією” у партії, підвищенням ролі партійного апарату, поступовим перетворенням його в простий механізм реалізації вказівок „вождя”. Зміни у внутріпартійному житті означали специфічний добір кадрів, активне висунення на ключові посади працівників, особисто відданих своєму патрону.

Згадка про те, що Каганович був грубим адміністратором і вів лінію на дискредитацію керівних працівників КП(б)У, з'явилась у літературі ще в роки хрущовської „відлиги”. У нарисах історії компартії України з цього приводу говорилося: „Під його [Кагановича – В. Г.] нажимом з Політбюро ЦК КП(б)У були необґрунтовано виведені К.О. Кіркїж, І.Є. Клименко, О.Ф. Радченко” [7, 376]. У той час Каганович, як недавній учасник „антипартійної групи”, був позбавлений членства в КПРС, піддавався різкій критиці й про нього могли говорити все, часом і не надто об'єктивно. І хоча доказів, котрі прямо вказували б на розбіжності й проблеми в стосунках Кагановича й Клименка, в документах, з якими ми мали можливість ознайомитися, не знайдено, але все ж цілий ряд непрямих фактів свідчать на користь цього, й уможливають нам зробити такий висновок та підтвердити вищесказане.

Демонстрація показної єдності в керівництві КП(б)У не могла приховати тих реальних суперечностей, які там існували. Так, В. Я. Чубар, який у травні 1926 р. був ініціатором колективного листа від партійного керівництва України Сталіну на захист Кагановича (нарком освіти України О. Я. Шумський поставив тоді перед Сталіним питання про необхідність заміни генсека ЦК КП(б)У), через деякий час, у червні 1928 р., вже говорив, що Каганович створив нездорову обстановку, порушив взаємний контакт, сів недовір'я і

розв'язував багато питань за спиною політбюро. „Ця обставина, – заявив Чубар, – мене пригнічує” [8, 222]. Посилаючись на гіркий досвід Шумського, який мав сміливість не погоджуватися з Кагановичем, Чубар сказав: „Шумський з такими ж заявами виступав... і наштовхнувся на відсіч” [9, 117–118]. Це було вже після відставки Клименка, але про наявність суперечностей і раніше свідчить так звана „справа Кіркіжа”.

Виникла вона внаслідок того, що в січні 1927 р. два делегати XI Харківської окружної партконференції написали в ЦК КП(б)У заяву (а фактично донос) на секретаря одного з районних партійних комітетів Харкова Бутіна, який розповідав про наявні розбіжності в ЦК КП(б)У. У заяві відмічалось, що Бутін говорив про них так: „Мається в політбюро дві групи: 1) Каганович, Петровський, Затонський і Клименко; 2) Кіркіж, Радченко, Чубар, Рухимович” [15, 2]. Потім з'ясувалося, що інформація йшла від К.О. Кіркіжа – колишнього керівника Харківської парторганізації, а тоді голови ЦК КП(б)У. 15 січня 1927 р. на спільному засіданні політбюро й президії ЦК КП(б)У Кіркіжа звинуватили в дезорганізації роботи ЦК, створенні у Харківській організації центру боротьби проти ЦК партії [5, 519] та визнали необхідним „зняття з поста голови ЦК КП(б)У і залишення ним України” [22, 7].

На лютнево-березневому (1927 р.) пленумі ЦК КП(б)У Каганович заявив, що Кіркіж, будучи ображеним за зняття його „з Харкова”, „намагався багатьох товаришів ввести в оману”. „Говорив про якісь розбіжності, що ось, мовляв, мається угруповання, з однієї сторони, Каганович, Петровський, Затонський, а з іншої Чубар, Клименко, Радченко і т.д.” [20, 15]. Далі за стенограмою читаємо: „Голос. – Клименко був у першій групі [очевидно, це зауваження було зроблено кимось з учасників пленуму, знайомим з текстом доносу в ЦК. – В. Г.]. Каганович. – Значить Клименко з нами (сміх)” [20, 15].

Як це слід розцінювати? Чи обмовився тут Каганович, причисливши Клименка до угруповання, що протистояло йому, чи може випадково, мимоволі назвав речі своїми іменами? Але навіть якщо Клименко тоді дійсно був з „ними”, з Кагановичем (або ж лише намагався це демонструвати) то за декілька місяців стосунки могли й змінитися. Так чи інакше, але 13 жовтня 1927 р. об'єднаний пленум ЦК і ЦК КП(б)У на своєму закритому засіданні задовольнив прохання Клименка про увільнення його від обов'язків секретаря ЦК КП(б)У і про те, щоб його відпустили в розпорядження ЦК ВКП(б) для навчання [21, 14]. Вважаємо, що таке „прохання” Клименка не могло виникнути без належної причини, і в нього з Кагановичем, безумовно, були свої незгоди.

Про це ж досить промовисто говорить і такий факт. Через кілька років, у вересні 1930 р. на пленумі Західно-Сибірського крайкому ВКП(б) різко критикуючи Клименка за участь у так званій „безпринципній групівщині”, йому не пропустили нагоди пригадати і його минуле: „...Відомо, що тов. Клименко не перший вже раз приймає участь в таких угрупованнях і чварах. Історія в Україні дуже багатом відома” [18]. Вважаємо, навряд чи було б так сказано, якби в тій „історії в Україні” Клименко був на боці Кагановича, адже 1930 року останній був секретарем ЦК ВКП(б) і входив у найближче оточення Сталіна. Отже, стосунки Клименка у 1920-х рр. зі сталінським ставлеником на Україні були аж ніяк не ідеальними, і це негативно вплинуло на його кар'єру.

У 1928–1929 рр. І. Є. Клименко працював заступником наркома землеробства РРФСР, а з кінця 1929 р. – заступником наркома у союзному Наркоматі землеробства.

З початку 1930 р. І. Є. Клименко працює на посаді голови Сибірського крайвиконкому. Однак, тут він пропрацював лише півроку. Причиною цього стала справа про так звану „безпринципну групівщину” в керівництві Сибірської парторганізації, до якої він був причетним. Більша частина членів бюро Сибкрайкому, з якою у цілому був солідарний і Клименко, звернулася до Сталіна з аргументованою пропозицією про заміну Р. Ейхе на посту першого секретаря Сибкрайкому. Проаналізувавши суть цієї справи за різними джерелами, вважаємо за можливе заявити, що об'єктивно вони вступили в певні суперечності зі сталінськими методами керівництва, які насаджувались Ейхе (утиски внутріпартійної

демократії, відсутність належної колегіальності в прийнятті рішень тощо). Виникла досить парадоксальна ситуація – хоча члени групи апелювали до Сталіна, однак фактично деякою мірою становили опозицію сталінському курсу, який проводив Ейхе в Сибіру. Питання розглядалось у ЦК ВКП(б), і сталінське керівництво стало на бік Ейхе. Клименко і ще ряд осіб були піддані критиці в постанові ЦК ВКП(б) „Про безпринципну групівщину в Сибірській парторганізації” [10].

Місцева парторганізація ще з більшою завзятістю вдалася до цькування і навішування ярликів. У газетному звіті про широкий актив Новосибірської парторганізації читаємо: „З визначною одностайністю промовці в дебатах рішуче засуджували антипартійний виступ безпринципного угруповання, очолюваного тт. Клименком і Кузнєцовим” [17]. Крім „безпринципності”, справа набула й більш різких означень. У групі вже знайшли „правоопортуністичні джерела і зв’язки” та „праві коливання”. У закритому листі, надісланому крайкомом усім парторганізаціям, було сказано: „Як тільки група Клименка – Кузнєцова розгорнула свою „роботу”, до неї негайно приєдналися правоопортуністичні елементи, які лише недавно боролися проти партії” [14, 170]. Показово, що група була піддана критиці в основному за відхід від наміченої „партійної лінії”. У цьому ж листі, зокрема, зазначалось „...коли голова крайвиконкому на засіданні бюро ставить питання про те, що нема чого займатися колективізацією під час збору врожаю..., хіба не слід було дати цьому відсіч?” [14, 168].

Ми ж зазначимо, що голова крайвиконкому Клименко аж ніяк не був противником колективізації. Просто тут при обговоренні питання про сільськогосподарську заготівельну кампанію він висловив слушну й тверезу думку про те, що слід спочатку зайнятися більш невідкладною справою. Напевно, при цьому враховував ситуацію початку 1930 р., коли проведення колективізації у Сибіру негативно позначилося на весняній посівній кампанії, а також ті регіони, які були допущені керівництвом Сибірської парторганізації (у тому числі і за його участі). Але тоді це йшло врозріз з вимогами центрального керівництва. Адже, незважаючи на боротьбу з викривленнями партійної лінії у колгоспному русі, на місцях добре усвідомлювали, чого насправді чекають від них центральні органи в Москві – продовження прискореного здійснення курсу на суцільну колективізацію. У масовій пресі позицію Клименка оцінили, як „явно правоопортуністичну, оскільки цим він висловлювався за зниження темпів колгоспного руху” [18].

Після описаних подій Клименко був підданий опалі, з якої не вийшов до кінця свого життя. Усі наступні роки він перебував на суто господарській роботі, займаючи вже не такі високі пости, як раніше. Він фактично зійшов на більш низький рівень у номенклатурній ієрархії, якою „затикали дірки” в різних місцях і часто посилали на невігідні «проривні» посади.

У 1930–31 рр. Клименко працював начальником Середньоазіатської залізниці, у 1931–33 рр. – начальником комунального управління союзного Наркомату шляхів сполучення. Очолюване ним відомство неодноразово піддавалося критиці. Так, 4 жовтня 1932 р. колегія НКШС визнала стан житлового будівництва на транспорті незадовільним і констатувала відсутність з боку центрального комунального управління „справжньої перевірки плану виконання житлового будівництва на транспорті” [12, 27]. Хоча Клименко в доповіді на колегії і говорив, що його „апарат 600 днів пробув на лінії, виявивши на дорогах повну безгосподарність, що одержали догани деякі директори, а ряд працівників навіть віддано під суд” [12, 19]. У червні 1933 р. це ж управління критикувалося за повільне запровадження госпрозрахунку у всі ланки комунального господарства, відмічалася відсутність „ділового керівництва” комунальним господарством [2].

З серпня 1933 по березень 1934 р. Клименко працював начальником Рязано-Уральської залізниці. З цієї посади він був зміщений 3 березня 1934 р. наказом наркома шляхів

сполучення А.А. Андрєєва за „грубе порушення дисципліни у виконанні регулювальних наказів НКШС” [3].

Регулювальні накази – це накази про перекидання порожняка на інші залізниці. Зрив регулювальних завдань був нерідким явищем у практиці різних залізниць. У передовій статті „Гудка”, з приводу наказу наркома, що стосувався Клименка, говорилося, що він повинен слугувати попередженням начальникам інших доріг, ... які систематично зривають регулювальні завдання і нагромадили в себе на дорогах величезну кількість вагонів [3]. Але потрапили під наказ наркома саме Клименко та ще начальник Закавказької залізниці Розенцвейг, якому, правда, лише винесли догану. На їхніх дорогах, особливо в Клименка, нагромадився на той момент лишок вагонів.

Очевидно, Клименку дісталось ще й тому, що для керівництва НКШС він був підходящою „мішенню”, щоб продемонструвати свою завзятість у виконанні свіжих директив „вождя”, даних на XVII з’їзді ВКП(б), який тільки-но закінчився. У передовій статті „Гудка”, що коментувала наказ про покарання начальників доріг за зрив регулювального завдання, фігурувала цитата з доповіді Сталіна на з’їзді, під яку „підігнали” персону Клименка.

„На транспорті і зараз, – говорилося у статті, – після XVII з’їзду, після вказівок тов. Сталіна, після виступів т.т. Кагановича, Ворошилова, Кірова все ще є люди і, на жаль, навіть серед керівників доріг, які показують приклад злісного порушення регулювальних завдань. „Це ті ж самі люди, які не вважають своїм обов’язком виконувати рішення партії та уряду... На що вони розраховують, порушуючи партійні й радянські закони? Вони сподіваються на те, що Радянська влада не наважиться чіпати їх через їх старі заслуги. Ці вельможі, які зазналися, думають, що вони незамінні і що вони можуть безкарно порушувати рішення керівних органів. Як бути з такими працівниками? Їх треба без вагань знімати з керівних постів, незважаючи на їхні заслуги в минулому. Їх треба знімати із зниження посади й публікувати про це в пресі” (Й. Сталін). У Донбасі накопичилися величезні запаси палива. Щоб вивезти їх, необхідно перекидати порожняка на Донецьку дорогу... А „вельможа” з Рязано-Уральської залізниці тов. Клименко не бажає виконувати регулювальний наказ і скидати надлишковий вагонний парк. Такої ж приблизно тактики дотримується і начальник Закавказької залізниці тов. Розенцвейг. Їм немає діла, що заводи й фабрики відчувають труднощі з паливом...” [3].

Тон статті вельми тенденційний. З Клименка і його колеги робили ледве не шкідників. Адже не можна було уявляти справу так, що вони не хотіли виконувати регулювальний наказ. Вони, на наш погляд, не змогли організувати його своєчасне виконання, а це не одне й те ж. Але керівництву НКШС у дусі рішень останнього партійного з’їзду необхідно було покарати одних для науки іншим, і газета належним чином подала це, не забувши жорстко пройти по одному з „вельмож”, коли це дозволялося згори. До речі, зміщення Клименка не поліпшило становища. Через десять днів після цього багатотиражка Рязано-Уральської залізниці писала, що керівні працівники залізниці „не зробили для себе необхідних висновків з наказу наркома, не перебудовують роботу, і в результаті цього РУЗ продовжує порушувати регулювальні зобов’язання” [11].

Як бачимо, перебуваючи на явно „програшних” посадах і повільно скочуючись вниз по службовій лінії, Клименко і чимало таких же як він, могли слугувати „стрілочниками”, через яких можна було „випускати пару”, списуючи на них багато недоліків у тій чи іншій сфері господарювання, не змінюючи саму систему. Доживши в такому становищі до тяжких часів сталінських репресій, Клименко міг стати зручною „мішенню” для якої-небудь чергової „справи”.

Після зняття 1934 року з посади начальника Рязано-Уральської залізниці І.С. Клименко переходить на іншу роботу. Останнім місцем його роботи знову став Наркомзем СРСР, у якому він працював з 1934 по 1937 рік заступником начальника головного зернового управління. Тут же трагічно завершився його життєвий шлях.

Звернемося до подій 1937 р. Після сумнозвісного лютого-березневого пленуму ЦК ВКП(б) у Наркомземі СРСР, як і в багатьох інших організаціях, наростає масова кампанія бичування кадрів, вишукування „шкідників” і „ворогів народу”. 11 травня 1937 р. газета „Правда” публікує повідомлення від імені комісії радянського контролю при РНК СРСР „Про зрив Наркомземом Союзу РСР виконання плану забезпечення колгоспів сортовим насінням”. У ньому І. Є. Клименко звинувачувався в тому, що він розробив директиви про відміну апробації сортового насіння колгоспних посівів, що заплутало й дезорганізувало роботу із створення фондів сортового насіння. Крім того, він і ще ряд посадових осіб звинувачувались у злочинній бездіяльності в забезпеченні документацією сортового зерна колгоспів при його здаванні, а також у тому, що склали явно неправильний план забезпечення колгоспів сортовим насінням, в якому перебільшили його розмір видачі колгоспам. Прокурору СРСР Вишинському доручалося провести термінове розслідування цієї справи і винних притягти до судової відповідальності.

Можна по-різному оцінювати міру справжньої вини Клименка і його колег у висунутих їм звинуваченнях. Ми вважаємо, щось тут дійсно могло бути помилкою в керівництві насінницькою справою, у чомусь, можливо, не-допрацьовували на місцях, а свою безгосподарність хотіли списати на неправильність інструкцій вищестоящих інстанцій.

Що стосується апробації, то у своїй доповідній записці наркому землеробства М. А. Чернову І. Є. Клименко, спираючись на результати минулого року, аргументовано обґрунтовував необхідність перегляду в 1936 р. порядку апробації сортових посівів. Площі сортових посівів розширились, а кошти на апробацію відпускались у такому ж обсязі. Виходячи з цього, а також з того, що практичні результати апробації в 1936 р. були лише для Держсортфонду, Клименко пропонував апробацію за всіма правилами проводити лише для посівів Держсортфонду для культур, які заготовлялися ним. Стосовно всіх інших сортових посівів пропонувалось обмежитись лише реєстрацією та обліком на основі перевірки наявних сортових документів у господарствах й огляду посівів у полі. Для реалізації цього, зокрема, намічалось прикріпити агрономів для безпосереднього керівництва з виробництва і зберігання посівного матеріалу до насінницьких ділянок у колгоспах. А кошти, відпущені на апробацію (крім тих, що передавалися Держсортфонду на апробацію посівів), використати на преміювання агрономів залежно від результатів їхньої роботи [13, 6–7]. Таким чином, можливо, директиви, запропоновані Клименком, в чомусь справді були неправильними, не виправдалися на практиці, але нічого „шкідницького” в них не було.

Звинувачення ж Клименка та його колег у злочинній бездіяльності, у складанні „явно неправильних» планів були продиктовані вимогами політичної кон’юнктури того моменту, коли у всіх інстанціях вимагалось знаходити «шкідників». І коли газета „Социалистическое земледелие” писала, що „впродовж останніх років колишні працівники Голозерна Іщенко, Клименко, Татаєв і Богословський займалися шкідництвом” [19], то надуманість таких звинувачень очевидна.

13 травня 1937 р. І. Є. Клименка заарештували. Перебував він у Бутирській тюрмі. Крім зазначених вище, йому намагалися приписати і взагалі абсурдні звинувачення в тому, що нібито він наказував труїти зерно і т. п. 26 листопада 1937 р. відбувся суд (якщо його взагалі можна так назвати) над Клименком, що тривав тільки 15 хвилин. Його засудили до вищої міри покарання – розстрілу. Вирок було виконано того ж дня.

Факти про арешт, звинувачення й останні дні життя І. Є. Клименка були повідомлені нам його дочкою – Іриною Іванівною Клименко, мешканкою Москви. Вони були отримані у відповідь на її запит на початку 1990-х рр. з колишнього Центрального архіву КДБ СРСР. На основі одержаних даних остаточно офіційно з’ясувалася дата смерті І. Є. Клименка, про яку до того часу не було повної ясності ні в сім’ї покійного (після реабілітації у 1950-х рр. їм видали свідоцтво де датою смерті Клименка вказано 16 грудня 1943 р.), ні у дослідників (в деяких статтях датою смерті Клименка називали і 1938 і 1942 роки).

«Історики – це адвокати, котрі захищають своїх клієнтів посмертно» – так висловився англійський політик ХХ століття Гарольд Макміллан. Звичайно ж факти репресій і посмертної реабілітації І.Є. Клименка не можуть слугувати підставою для якоїсь його ідеалізації. Адже і він, і такі ж, як він партійні, радянські, господарські керівники, що стали жертвами сталінізму, свого часу тією чи іншою мірою фактично долучились до становлення цього режиму. Разом з тим його ім'я заслуговує на те, щоб бути збереженим у пам'яті поколінь.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Голубова Г. Г. Один з керівників КП(б)У (До 80-річчя від дня народження І. Є. Клименка) // Укр. іст. журн. – 1971. – № 9.
2. Гудок. – 1933. – 12 июн.
3. Гудок. – 1934. – 4 мар.
4. Дейнега О. І. Иван Клименко. – Одеса, 1968.
5. Діброва С. С. К.О. Кіркїж. „Особисті моменти у мене ніколи не були вищі за партійні...” // Маршрутами історії. – К., 1990.
6. Мотієнко А. П. До 90-річчя від дня народження І. Є. Клименка (1891– 1942) // Укр. іст. журн. – 1981. – № 9.
7. Очерки Коммунистической партии Украины. – К., 1964.
8. Панчук М. І. „Націонал-ухильництво”. Анатомія проблеми // Маршрутами історії. – К., 1990.
9. Панчук М. І. Комуністична партія Західної України: героїзм і драматизм історії // Про минуле заради майбутнього. – К., 1989.
10. Правда. – 1930. – 22 авг.
11. Рабочий транспорта. – 1934. – 12 мар.
12. РДАЕ (Російський державний архів економіки). – Ф. 1884. – Оп. 28. – Спр. 545.
13. РДАЕ. – Ф. 7486. – Оп. 1. – Спр. 861.
14. РЦЗВДНІ (Російський центр зберігання і вивчення документів новітньої історії). – Ф. 17. – Оп. 21. – Спр. 3192.
15. РЦЗВДНІ. – Ф. 17. – Оп. 6. – Спр. 10.
16. Случевська С. А. Полум'яний більшовик І. Є. Клименко // Укр. іст. журн. – 1962. – №4.
17. Советская Сибирь. – 1930. – 2 окт.
18. Советская Сибирь. – 1930. – 25 авг.
19. Социалистическое земледелие. – 1937. – 27 мая.
20. ЦДАГОУ (Центральний державний архів громадських об'єднань України). – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. – 253.
21. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. – 268.
22. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. – 121.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Грінченко Віктор Григорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: історична персоналістика; проблеми політичної історії України перших десятиліть радянського періоду.

«ВЕЛИКИЙ ПЕРЕЛОМ» 1920 – 30-х рр. У КОНТЕКСТІ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

Олександр ЖИТКОВ (Кіровоград)

Розглядається регіональна політика більшовиків щодо селянства у 1920 – 30-х роках, висвітлюється опір селянства насильницькій колективізації в Центральній Україні.

The regional policy of bolsheviks in relation to peasantry in 1920 – 30 is examined – x years, is lighted resistance of peasantry to violent collectivization in Central Ukraine.

На межі тисячоліть історики вперше отримали змогу зазирнути за лаштунки більшовицької влади, яка в тридцять років вчинила на родючих українських чорноземах найстрашніший в історії людства злочин – страту голодом мільйонів громадян УСРР.

За роки незалежності дослідниками було зроблено світоглядний прорив у вивченні регіональної політики більшовиків в українському селі кінця 1920-х – початку 1930-х років: від замовчування факту голодомору, як політики державного тероризму, до визнання причинно-наслідкового зв'язку злочинної діяльності більшовицької партії та голодомору, який забрав життя багатьох мільйонів українців.

Поява в Україні праць Р.Конквеста, Д.Мейса, публікація праць С.Кульчицького, В.Марочка, О.І.Ганжі, Г.Капустян та інших дослідників окреслили теоретичні аспекти вивчення теми голодомору в Україні, ввели у науковий обіг значний документальний матеріал, залучили до обговорення громадськість, започаткувавши її інервацію в суспільну свідомість [1]. Нарешті, у грудні 2006 року довгий шлях морального одужання суспільства завершився визнанням Верховною Радою голодомору 1932 – 33 рр. актом спланованого геноциду проти українського народу.

Значний науковий та суспільний інтерес до проблеми активізував регіональні дослідження історії колективізації та голодомору. Було надруковано низку добірок документів та матеріалів, у яких відображено особливості хлібозаготівельної кризи кінця двадцятих років, висвітлено опір селянства насильницькій колективізації на місцях та наведено страшні факти проявів людомору в багатьох регіонах України [2].

У даній публікації зосереджено увагу переважно на оціночній стороні політики властей напередодні та у роки голоду, наведено типові прояви трагічних подій, які мали місце в Центральній Україні, зокрема, на Кіровоградщині.

Слід підкреслити, що більшовицька партія, яка називала себе класовою силою пролетаріату, із великою підозрою ставилася до селянства. У лютневій демократичній революції 1917 року РСДРП(б) дотримувалася розробленої В.Леніним тактики встановлення союзу пролетаріату з біднішим селянством та нейтралізації його середніх і заможних верств. Велике значення вже після жовтневого перевороту партійне керівництво надавало розгортанню соціалістичної революції на селі. У доповіді В.Леніна на 8 з'їзді російської комуністичної партії більшовиків зазначалося, що основним завданням того часу було "...виділення ... пролетарських і напівпролетарських елементів (села авт.), згуртування їх із міським пролетаріатом для боротьби проти буржуазії на селі"[3, 192]., Курс на класовий розкіл селянства, обґрунтований В.Леніним, в Україні сприймався місцевими партійними організаціями як керівництво до дії. Зокрема, квітневий пленум ЦК КП(б)У (відбувся у першій декаді квітня 1919 р.) прийняв резолюцію: "Куркульська контрреволюція і завдання партії", у якій зазначалося, що основним завданням більшовиків є об'єднання "пролетарів та напівпролетарів села шляхом організації комітетів бідноти з залученням до них середнього селянства там, де це...не ускладнює боротьбу з куркульською контрреволюцією" [4, 56]. Як бачимо, нелегітимні навіть в радянській системі влади класові організації, створені більшовицькими партійними комітетами на селі – комітети бідноти та комнезами, мали виконати роль троянського коня: розколоти селянство за майновою ознакою. Такий маневр відкривав шлях до зміцнення влади більшовиків та здійснення комуністичних експериментів на селі.

Поширення у 1919–1920 рр. в Україні досвіду РРФР щодо комунізації села, невирішеність аграрного питання, воєнно-комуністичні методи проведення продовольчої політики призводять, у сукупності, до протестного об'єднання селянства та нового вибуху повстанського руху. П'ята конференція КП(б)У (листопад 1920 р.) констатувала наявність в Україні єдиного фронту боротьби проти більшовиків [4, 118].

Проголосивши у 1925 р. курс на індустріалізацію ВКП (б), радянське керівництво заздалегідь планувало використати селянство як основну податну категорію населення та джерело фінансування технічної реконструкції промисловості. Критикуючи троцькістів на одному з багатолюдних партійних зібрань за відверту репресивну антиселянську політику та спробу запровадити сільськогосподарський податок на індустріалізацію, Й.Сталін вказував, що така політика призведе до громадянської війни на селі [5, 256]. Проте, через короткий час він

сам вдався до практики реквізицій збіжжя під час проведення хлібозаготівельної кампанії 1928 року та розгортання суцільної колективізації у 1929 – 1930 рр. Як свідчать документи, діяльність сталінського керівництва напередодні проголошення суцільної колективізації села фактично була поверненням до політики воєнного комунізму на селі. Зокрема, у грудні 1927 року на ХУ з'їзді ВКП(б) проблема товарності сільського господарства розглядалася не з економічної, а з політичної точки зору. Напередодні було проведено ідеологічну підготовку. В матеріалах періодичної преси передз'їздівського часу масово друкувалися критичні матеріали стосовно кооперативного руху на селі, закликалося обмежити куркуля економічно, витіснити його з ринку. У виступі ж на з'їзді Й.Сталін вже відкрито пропонував на місцях вдаватися до боротьби з куркулем із застосуванням “необхідних адміністративних заходів” [5, 309]

У 1929-1931 рр. більшовики форсували усупільнення індивідуальних селянських господарств. За короткий час в СРСР було створено більше 200 тис. колгоспів і 5 тис. радгоспів зернового і тваринницького напрямів. В Україні, відповідно, за період з 1929 р. по 1931 р. примусово до колгоспів було залучено 87% селянських господарств Степу, 70 % Лівобережного Лісостепу та 65% Правобережного Лісостепу.

Політика більшовицького наступу на приватне землеволодіння селянства призводить до різкого зменшення так званих “капіталістичних господарств” з 4% у 1928 до 1,4% у 1929 р. [6, 89]. В окремих районах Єлисаветградщини селяни на знак протесту проти політики суцільного “колгоспного ошасливлення” вдавалися до псування сільськогосподарського реманенту, знищення поголів'я продуктивної худоби тощо. Зокрема, лише за шість місяців 1929 року тут було вирізано 1916 голів великої рогатої худоби та 933 свині [7, 48].

Наслідки дій влади на місцях по вилученню зерна призводили до катастрофічного продовольчого становища. Так, у зверненні Зінов'євського міського партійного комітету КП(б)У з нагоди підготовки до посівної кампанії 1932 року повідомлялося, що стан з посівоматеріалом у районі склався дуже тривожний. На 4 березня колективні господарства були забезпечені ним лише на 14 % [8, 5].

Під час проведення хлібозаготівельної кампанії, на фоні загальної неорганізованості та штурмівщини, допускалися масові зловживання апарату. Зокрема, уповноважені з хлібозаготівлі вдавалися до системи поручництва, привласнювали реквізоване майно, допускали факти аморального, по своїй суті, втручання в приватне життя громадян та господарську діяльність селянської родини. Згодом широке застосування методів насилля щодо селянства обтічно буде назване Сталіним у партійних документах “деяким адміністративним захопленням апарату”[5, 194].

Наслідком політики економічного терору щодо селянських господарств стає криза виробництва сільськогосподарської продукції. У січні 1932 до Політбюро ЦК ВКП(б) почала надходити тривожна інформація про випадки голодування серед колгоспників та невдоволення на місцях діями влади. Зокрема, про зловживання на місцях та появу випадків голодування йшлося у листах на ім'я Й.Сталіна, Г.Петровського, інших радянських можновладців. Так, про необґрунтоване вилучення залишків продовольчих запасів у родини колгоспника-бідняка Л.Бартко з Брацлавщини повідомлялося у листі до генерального секретаря більшовицької партії Й.Сталіна, а випадках голодування дітей на Одещині – у листі на ім'я Г.Петровського [9, 389, 397].

Переконавшись, що колгоспи не рятують селян від голодної смерті, а фактично існують для організації державної хлібозаготівлі та безоплатної праці, селяни почали масово виходити з них. Своєрідною формою порятунку сільського населення в цей час стають втечі на новобудови.

Про нові тенденції у “колгоспному будівництві” повідомлялося в доповідній записці ДПУ УСРР до ЦК КП(б)У від 13 липня 1932 р. Документи виявили невтішні для влади факти: якщо за перші 20 днів червня заяви про вихід з колгоспу подали 6.126 осіб з 239 колгоспів, то в останню декаду місяця – 7.029 осіб із 306 колективних господарств.Всього протягом червня

1932 р. в Україні заяви про вихід з колективних господарств подали 14.055 колгоспників 475 колгоспів. Найбільше заяв випадає на сільські райони Вінницької, Київської та Харківської областей [10, 30]. Виходячи з колгоспів, селяни висували вимоги негайного повернення їм продуктивної та робочої худоби, польової землі, угідь та робочого реманенту.

Навесні 1932 р. було зафіксовано перші втрати від голодної смерті в селах Центральної України. Зокрема, комісія представників медичних закладів м. Зінов'євська (нині Кіровоград), обстежуючи населені пункти однойменного району, виявила лише в селі Тарасівка 15 осіб померлих від голоду в період з 1 по 20 травня 1932 року. В багатьох селах було виявлено ознаки масового голодування та голодних смертей. Норма харчування працюючого колгоспника в середньому становила 200 гр. хліба, який доповнювався рідкою їжею на основі сої або ж макухи. Члени сімей колгоспників взагалі не забезпечувалися продовольством. Типовою для того часу була картина запустіння сіл. У селі Високі Байраки, що в Центральній Україні, із 405 будинків господарями було залишено 226, у с. Сасівка (той самий регіон) із 518 – 193 [11, 1–2].

Малоефективними, в умовах тотального дефіциту продовольства, виявилися спроби налагодити дитяче харчування. Комісією представників медзакладів м. Зінов'євська, відзначалося, що дитячі притулки хоча й були організовані в більшості сіл округи, так і не змогли вирішити проблеми харчування. Добове забезпечення продовольством у багатьох з них зводилося до 100 гр. хліба і рідкого супу – суцільної води [12, 4].

Не кращим було становище учнівської молоді. Обстеження школи – п'ятирічки села Козирівки Зінов'євського району показало, що багато дітей не відвідує цей навчальний заклад через те, що разом з батьками працює у полі, здобуваючи собі харчування. За повідомленням вчителів, дев'ять школярів мають виразні ознаки голодування. Постійними в класах школи були випадки голодної втрати свідомості школярами [13, 6].

Із серпня 1932 по липень 1933 р. голод охопив майже всю територію Центральної України. У доповідній записці начальника Зінов'євського міського відділу ДПУ від 7 червня 1933 р., зокрема, повідомлялося, що із зменшенням продовольчої позики населенню на 41% у селах району відбулося значне поширення смертності. Особливо складним було забезпечення продовольством у таких селах, як Грузьке, Аджамка, Лелеківка, Губівка, Високі Байраки, Клинци, Велика Мамайка. Аналіз документів свідчить, що більшість постраждалих – це колгоспники-бідняки, які працювали в колективних господарствах. Так, поіменний список колгоспників, що потребували допомоги, по Покровській сільській Раді (Центральна Україна) станом на 25 лютого 1933 р. виявив, що із 266 громадян хворіли на дистрофію у важкій формі 90%. Всі вони належали до сільської бідноти [12, 24].

Зусилля окремих установ та організацій, покликаних боротися з примарою голодної смерті, зводилися нанівець жорстокими діями влади з виконання хлібозаготівельних планів, поганою організаційною роботою властей.

Інформаційні повідомлення уповноважених парторганів, місцевих відділень ДПУ свідчать про наростаючий опір населення злочинним діям влади. Нерідко загальні настрої селянства впливали на прийняття рішень місцевих партійних організацій, керівництва колгоспів. Колгоспники переховували залишки хліба, щоб врятувати від голодної смерті свої родини, забивали робочу худобу, займалися збиранням колосків. Окремі голови колгоспів, порушуючи так звану “першу заповідь”, за якою врожай 1933 р належало першочергово здати державі у рахунок виконання планів хлібозаготівлі, розподіляли його серед колгоспників на трудодні. Про такі випадки повідомлялося, зокрема, у спецзведенні уповноваженого ДПУ по Онуфріївському районі, що на Зінов'євщині. Так, у селі Лозуватка із 80 центнерів намолоченого зерна станом на 29 липня 1933 року держава не отримала жодного кілограма. Колгоспники залишили для розрахунку у вигляді натурального авансу на зароблені трудодні 19,1% намолоченого зерна [12, 22]. Проте, такі випадки були поодинокими. Загальновідомо, що опір селян був пасивним. Переважали такі форми протесту як переховування зерна,

навмисне пошкодження та знищення тяглої сили, реманенту, постриг колосків на колгоспному полі, яке селяни справедливо вважали своїм [14, 118 – 119]. Українське село 1930 рр., розколоне за класовою ознакою та поставлене під контроль каральних органів, не змогло самоорганізуватися у боротьбі за виживання.

Гуманітарна катастрофа завдана злочинними діями тоталітарної системи із кожним роком видається все масштабнішою, вражає уяву цивілізованого світу. Саме тому привернення уваги громадськості до теми голодомору в її регіональному вимірі надає нам унікальний шанс повернути моральний борг жертвам тоталітарної системи, засвоїти найважливіший урок новітньої історії України – тоталітаризм у будь-якій формі не повинен мати жодного шансу на повторення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Кульчицький С.В. Ціна "великого перелому". – К.,1991; Голодомори в підрадянській Україні. Праці членів Асоціації дослідників голодоморів в Україні. – Київ – Львів – Нью –Йорк, 2003; Панченко П.П.,Вівчарик М.М.,Голуб А.І. Смертю смерть подолали. Голодомор в Україні 1932–1933. –К.,2003; Капустян Г.Т. Дві "правди", або українське село в двадцять роки двадцятого століття. Кременчук,2003.
2. Жорна. Нариси, спогади, документи. – Черкаси, 1999; Безкровна війна. Мовою архівних документів про голод 1921 – 1923, 1932 – 1933 рр. – Кіровоград, 2003; 3 історії голодомору на Херсонщині у 1932–33 рр. Додаток до документів. – Херсон, 2003; Голодомор 1932 – 33 рр. на Чернігівщині: мовою документів. – Чернігів,2003.
3. Ленін В.І. Повн.зібр.твор. –Т.38.
4. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – К.,1976.
5. Сталін Й. ХУ з'їзд ВКП(б).2-19 грудня 1927 р. Політичний звіт Центрального Комітету. // Сталін Й. – Твори. –Т.10.
6. Кульчицький С.В.,Шаталіна Є.П. Процес розкуркулення 1929-1932 рр.: очима селян. // Проблеми історії України:факти, судження, пошуки. – Вип.2. – К.,1992.
7. Державний архів Кіровоградської області. (Далі ДАКО). – Ф. – П – 68. – Оп.1, спр. 229.
8. ДАКО. – Ф.4. – Оп.1. – Спр.118.
9. Колективізація і голод на Україні.1929–1933. Збірник документів і матеріалів. – К.,1992.
10. Смертю смерть подолали. Голодомор в Україні 1932–1933.-К.,2003.
11. ДАКО. – Ф. – П-4. – Оп. 1. – Спр. 18.
12. ДАКО. –Ф.П-402. – Оп. 1. – Спр.195.
13. ДАКО. –Ф.П-402. – Оп. 1. – Спр.14.
14. Безкровна війна. Мовою архівних документів про голод 1921 – 1923, 1932 – 1933 рр. Кіровоград, 2003.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Житков Олександр Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: історія та історіографія селянського руху в Україні.

ИСТОРИЧЕСКИЕ КОРНИ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ КРЫМСКОГО ХАНСТВА

Алие ИБРАГИМОВА (Бахчисарай)

Публікація присвячена проблемі генези Кримського ханату. Подано характеристику причин і передумов відділення ханату від Золотої Орди і оформлення його в окреме державне утворення.

The problem of the genesis of Crimean khan state is considered in the article. The author gives the reasons and preconditions for the separation of khan state from the Golden horde and the establishment of the independent state.

В конце XII и в течение первой половины XIII в. в Центральной Азии, где в результате объединения разрозненный, долго враждовавших между собой, кочевых союзов племен

образовалось и бурно развивалось новое государство – Великое монгольское государство. Во главе его оказался наиболее удачливый правитель по имени Темучин (Темуджин). В начале 1206 г., во время возведения на престол кагана, т.е. верховного хана всех монголов, он получил титул Чингис хана.

С этим своеобразным таинственным титулом, заменившим собственное имя человека, вернее с деятельностью его носителя, связано событие XIII в., развернувшееся на просторах двух континентов – Азии и Европы. Ибо Чингис хан после укрепления своей власти и осуществления ряда важных военно-административных, социальных преобразований, начал последовательную внешнюю экспансию.

Еще при жизни Чингис хана в состав его государства были включены земли и племена Саяно-Алтайский гор, некоторой части южной Сибири, уйгурские княжества. В дальнейшем в результате нашествия и мощных военных походов, иногда более кровавых повторный погромов, монголами были покорены Северный Китай, государства и народы Средней Азии, Северного Кавказа, Крыма и Царства тангутов Си-Ся. Влияние монголов распространилось от Японского и Желтого морей на востоке до Нижнего Поволжья и Северного Кавказа на западе. Таким образом, за какие-то пятнадцать-двадцать лет Чингис ханом было создано большое по территории и многоэтническое по населению государство, фактически новая империя.

После смерти Чингис хана (1227) завоевания продолжали его сыновья и внуки. На востоке были покорены государство чжурчженей, Империя южно-суньской династии, государства Корейского полуострова, на юго-западе – города и области и области Авганистана, Ирана, бывшего Арабского халифата; на северо-западе подверглись завоеваниям Волжская Булгария, княжества северо-восточной Руси, некоторые области юго-восточной Европы. Правда, отдельные территории – княжества и области на крайнем западе и северо-западе не были полностью включены в состав государства чингизидов. Они находились в положении протекторатов, регулярно облагаемых данью и налогами. Таковыми оказывались видимо, те страны и народы, князья которых, не оказывая сильного сопротивления, находили общий язык с завоевателями.

Так в течение сорока-пятидесяти лет образовалась огромная по территории и весьма пестрая по населению держава чингизидов – Великая монгольская империя, простиравшаяся от Тихого океана до Атлантического. В связи с этим вполне уместен следующий вопрос: Как удавалось монголам, находившимся лишь на кочевом, т.е. на «примитивном» уровне социального развития, везде и всюду побеждать, создавая тем самым невиданную до того времени огромную империю. На этот вопрос представители различных эпох и культур пытались найти убедительный ответ, занимая часто крайние и резко противоположны и позиции. В качестве причин назывались часто гениальность, талантливость полководца, создавшего очень боеспособную армию, так и необузданная жестокость «диких» монголов, способных лишь к «поголовному избиению» народов, разорению культурных и богатых стран, разрушению «цветущих» городов и т.д.

Большая историческая наука, представленная некоторыми западными и русскими ориенталистами, пыталась и пытается освещать проблему более или менее объективно, не увлекаясь извечным противопоставлением культур, цивилизаций, этносов и рас, но и не закрывая глаза на ужасы войн. Однако такие мнения публиковались, как правило, в специальных изданиях и оставались достоянием лишь узкого круга читателей. Следовательно, они, в отличии от учебников и научно-популярных изданий не могли оказывать существенного влияния на широкую общественную мысль, бытовую психологию. Поэтому в представлении широкой публике преобладали филистерской монголо-татаро фобии, временами специально раздуваемой политиками от истории.

В действительности, успехи монгольского оружия и правления ранних чингизидов были обусловлены теми преобразованиями, фактически реформами, которые

осуществлялись Темучином после прихода к власти. В кратком изложении они сводятся к следующим основным пунктам.

Первое. Специалисты по истории монгольских завоеваний отмечали, что Чингис хан ввел в свое войско знаменитую десятичную систему. Как указывали исследователи (например, Б. А. Владимирцов), элементы этой системы были известны в зачаточной форме древним тюркам, чжурженям и другим народам домонгольской эпохи. Чингис хан распространил ее, кроме войска, и на административное устройство всего кочевого населения по принципу способности выставлять десятки, сотни, тысячи и т.д. воинов. В результате такого слияния военной и гражданской структур всего населения стало возможным создания легко управляемого, максимально мобильного общества, получившего условное название «народ-войско».

Второе. В управлении как войском, так и гражданским обществом Чингис хан придавал большое значение правовым аспектам, поэтому уделял должное внимание законодательству, стремясь создать устойчивые правовые нормы. Об этом свидетельствуют сохранившиеся части и специальные части его знаменитой Ясы (ясак или джасак). В ней почти детально описаны нормы взаимоотношений между членами общества, каждого человека с государственной властью, нижестоящего с вышестоящим; в Ясе также были регламентированы обязанности и права государственных чиновников, воинов, офицеров, членов их семей; особое внимание уделялось вопросам этики, дисциплины, размерам наказания за преступления и т.д.

Чингис хан, таким образом, опираясь на богатый опыт народов всей Центральной Азии, превратил предписания обычного права, бытовой морали и этических норм в непреложные законы – в официальное право. Оно было строго обязательным как для простолюдинов, воинов, так и для аристократии, вплоть до кагана.

Яса Чингис хана действовала со всей строгостью и оказывала сильное влияние на установление всеобщей дисциплины, нарушение которой каралось сурово, вплоть до смертной казни. Для наблюдения за исполнением предписаний Ясы была создана специальная служба вроде верховной прокуратуры во главе со строгим царевичем Чагатаем. Был назначен также главный судья, которым стал отличавшийся неподкупностью Шегги-Кутуку. Все это способствовало установлению в Империи относительно образцового* порядка: уменьшению убийств, грабежей, лжи, семейной неверности; порицанию неуважения к старшим и нарушения этических норм и т.п.

Яса в целом и ее отдельные положения долгое время служили основным кодексом права, оказывая сильное влияние на все стороны жизни монголов и покоренных ими народов. Достаточно сказать, что некоторые предписания Ясы в виде пережитков обычного права наблюдаются в быту ряда тюркоязычных, в том числе мусульманизированных народов, вплоть до наших дней. Например, почитание старших, обычаи наследования родительского очага младшим сыном, уважительное уважение к огню очага, порицание осквернения воды и т.п.

Судя по всему, ничего из этих военно-административных, социальных, правовых и этических правил – предписаний не было придумано, заново создано самим Чингис ханом. Он собрал их из жизненной практики, управленческого опыта многих народов Центральной Азии и привел в систему, тем самым подняв до уровня статей Ясы – обязательного для всех Закона. Все это вместе взятое дало в конечном счете результаты подлинной реформы, способствовавшей превращению общества в мобильный, боеспособный «народ-войско», что и помогло Чингис хану и его прямым потомкам за короткое время покорить почти половину Старого Света. Таким образом, успехи Чингис хана и его потомков были обеспечены не случайными частными факторами. Они являлись результатами крупных преобразований, т.е. социально-общественных реформ, приведших объективно к военно-административной консолидации всего населения.

Следовательно, так называемое «торжество монгольского оружия» было «продуктом» особой системы, своеобразной культуры, рожденной в наивысший период развития – апогея кочевого общества и кочевой цивилизации в целом.

Чингизидам была чужда как отмечал В. В. Бартольд, идея сужения обществу, народу, но они отличались достаточной меркантильностью, что и* давало им возможность отличать цену живого человека от цены трупа Поэтому в покоренных странах чингизиды производили перепись населения, т.е. осуществляли учет объекта эксплуатации путем поголовного (подушного) обложения данью, налогами. Завоеватели были заинтересованы в развитии хозяйственной деятельности населения и установлении правопорядка на всей территории державы, включая и земли зависимых стран. Не случайно, начиная с середины XIII в. в различных регионах и улусах громадной Империи возрождаются и возникают новые города, происходит оживленный обмен товарами между Востоком и Западом, между Югом и Севером. Предписания Ясы в какой-то степени способствовали достижению этих целей.

Такой политике Чингис хана и его ближайших потомков способствовало и то, что монголы не вмешивались в религиозные дела, вообще в духовную культуру (язык, письменность, обычаи, нравы) покоренных народов. Наоборот, они добивались благосклонных отношений со стороны местных религиозных князей, предоставляя им привилегии. Такое поведение завоевателей объяснялось по-разному. Чаще это трактовалось как проявление суеверного страха шаманистов-язычников. На самом деле проводилась осознанная политика. Например, в Ясе Чингис хан по этому поводу сказал вполне определенно: «Уважать все исповедания, не отдавая предпочтение ни одному. Все это «как средство быть угодным Богу» (Хара-Давин 1929).

Однако суперимперии Чингис хана и его сыновей не суждено было существовать долго. Примерно через сорок пять-пятьдесят лет после начала внешней экспансии начался процесс ее постепенного распада. Он был вызван внутренними противоречиями из-за различий социально-экономических, политических, этнокультурных интересов различных регионов и улусов, ускорен – ослаблением центральной власти в 60-х гг. XIII в., во время борьбы Хубея и Ариг-буги за великоханский престол. В результате образовались четыре новых государства – удел Великого хана (в дальнейшем Империя Юань), уделы сыновей и внуков Чингис хана, т.е. улусы Джучи, Чагатай и Хулагу. Они в свою очередь так же были крупными империями как по территории, так и по составу населения.

Среди четырех улусов – империй, образовавшихся после державы чингизидов, Золотая Орда, вместе с вассальными странами, была, видимо, самой крупной по территории. Границы улуса Джучи, начиная примерно с Саяно-Алтайско-Тяно-Шанских гор на востоке, проходя по низовьям Сырдарьи, охватывая Хорезм, северокаспийские просторы, значительную часть Кавказа, включая иранский Азербайджан, Крым и северные причерноморские степи на юге, доходили до Нижнего Дуная. На западе они охватывали часть территорий южнорусских княжеств, задевая южные области северо-восточной Руси. Далее, включая в свой состав территорию бывшего Булгарского царства, проходя через Урал, охватив всю Западную и Южную Сибирь, доходили до Саянских гор. Джучиев улус являясь монгольским лишь по происхождению правящей династии, а также определенной части аристократического сословия, с самого начала своего существования складывался, был и оставался тюркским государством по основному его населению. Справедливость этого вывода подтверждают и археологические материалы: в результате завоевания монголами просторов восточной Европы сменилась лишь ханско-аристократическая верхушка, а народ в целом оставался прежним (Г. А. Федоров-Давыдов).

Наивысшего расцвета Золотая Орда достигла в первой половине XIV в. (1312–1342 гг.). В этот период она имела теснейшие торгово-экономические, политические, дипломатические и культурные связи как с восточными, так и с западными странами,

начиная с Дальнего Востока, Индии, кончая Византией, Египтом и рядом королевств Европы. Распад Золотой Орды происходил в первой половине и середине XV в. Так, в 20-х гг. образуется Сибирское, в 30-х гг. – Казанское, в 40-х гг. – Крымское ханство; В эти же годы выделяется Ногайская Орда, затем в 60-х гг. и позже обособляются Астраханское, Казахское, Узбекское ханство.

Итак, Золотая Орда как самостоятельное государство в политическом, точнее в династийном плане образовалось в результате распада Монгольской суперимперии. Но она сама как по территории, так и по составу основного населения, а также по наличию у нее зависимых, налогооблагаемых стран была крупной империей. Хан-Джучид являлся главой государства. При нем функционировал своеобразный государственный совет, названный диваном. Членами его были различные беки – представители крупных аристократических родов. Среди них особенно выделялись по влиянию четыре бека – Карачи (советники), представители могущественных кланов.

Наиболее важные вопросы решались на курултаях – съездах с участием аристократических племен и родов, следовательно, государственным строем Золотой Орды была представительная монархия.

Во главе правительства стоял бекляр беги, т.е. правитель правителей. К титулом нижестоящих беков прибавлялись определения управляемых ими ведомств, например, диван-бек и т.д. Было много разновидностей государственных чиновников – от канцеляристов дивана, сборщиков налогов, почтовых и таможенных служащих до полицейских, охранников переправ, мостов, базарных и т.д. После объявления ислама государственной

религией появляется категория духовных князей как представителей господствующих слоев общества. Набор обозначений различных чиновников представлен в ханских жалованных ярлыках.

Крымское ханство унаследовало структуру государственного устройства Золотой Орды. Но в период вхождения в Османскую Империю изменило закон престолонаследования.

Родоначальник династии крымских ханов Гераев – Хаджи-Герай –девятый внук Чингис хана, сначала обосновался в Эски-Крым (ныне г. Старый Крым). Впоследствии, опасаясь сначала генуэзцев, прочно обосновавшихся на морских берегах крупных городов Феодосии, Судака, Балаклавы, а затем в 1475 году турок, захвативших генуэзские колонии и прочно утвердившихся на побережье, Хаджи-Герай перенес свою резиденцию в труднодоступное место: Кырк-Ор или Кырк-Ер, ныне – Чуфут-Кале. Об этом свидетельствуют сохранившиеся ханские ярлыки, монеты, чеканные в Кырк-Ере, а так же многие эпиграфические находки [1]. Кырк-Ер -крепость в горной труднодоступной местности, становище феодальной знати, поселение с обширной хозяйственной структурой. Она возникла в XIVв. Крепость была расположена на горной равнине междуречья Качи и Альмы, на границе с предгорьем, к западу от старого Бахчисарая [2] (близ нынешнего вокзала), до урочища, известного ныне как Эски-Юрт. Кырк-Ер был важным экономическим центром, в нем находились восточные базары, ремесленные мастерские, караван-сарай, пастбища для скота и кладбища. Кырк-Ер был городом-крепостью и резиденцией ханов [3].

От раннетатарского периода на плато Чуфут-Кале сохранилось два здания – *остатки мечети (камень с датой 746 г.х./1346 г.н.э.)* и *дюрбе Джаныке-ханым (дата смерти 841 г.х./1437 г. н.э.)* [4].

Под городищем – кладбище при текие *Гази-Мансура*.

Еще в XV веке в нынешнем предместье Бахчисарая – Салачике, близ крепости беев Яшлавских в Кырк-Ере хан Хаджи-Герай основал здесь свою резиденцию и построил для себя дворец, который постепенно оброс другими сооружениями.

Эвлия Челеби это место называет Старая Салачикская Крепость.

История Бахчисарая начиналась именно здесь. Уже в 1578 году существовал, по словам Мартина Броневского, «в конце Бахчисарая другой город, называемый Салачик с хорошими домами, здесь находились Ханский дворец с мечетями, гробницами и банями» [5]. От всего этого великолепия сохранились лишь два памятника – медресе и дюрбе (мавзолей). Оба здания построены при хане Менгли-Герае (1466-1515 г.).

Как и другие произведения ранней татарской архитектуры в Крыму, медресе в Салачике представляет собой уменьшенный и сильно упрощенный вариант сельджукских медресе Малой Азии. С медресе контрастирует стоящий рядом мавзолей (дюрбе) хана Хаджи-Герая, построенный его сыном Менгли-Гераем в 1501 г. н.э. По композиции здание напоминает мавзолей на плато Чуфут-Кале. Дюрбе в плане -восьмигранник, каждая грань повторена снаружи – 3,81 м., внутри от грани до грани напротив – по 5,91 м., глубина портала 2,33 м., ширина по 5,24 м. Высота стены до цоколя – 0,85 м. С левой стороны от входа с внутренней стороны есть ниша в стене, из которой внутри стены устроена лестница (ширина 60 см.), ведущая вверх и выходящая правее портала. Эта лестница устроена для технического обслуживания куполов. Купол над порталом, по-видимому, был двойной. Возможно, внешний купол был разрушен еще в ханское время (XVIII в.). Стены портала внутри покрыты высеченными плоско по камню растительными арабесками; потолок – в виде кессона, сужавшегося кверху путем ступенек; по бокам портала по одной полукруглой богато декорированной нише с колонками. Над входом -каменная плита с именем и титулами строителя и датой постройки 1 (ЗООИД. т. II. Одесса, 1848 г.); письмо «сулюс» турецкого характера в отличие от «сулюс» сочного золотоордынского стиля на дюрбе и саркофаге дочери Токтамыш-хана в Чу фут-Кале.

«Эту священную, покойную и красивую гробницу приказал соорудить великий Хан, знаменитый Хакан, повелитель мира, Менгли – Гирей – хан, сын Хаджи – Гирей – хана. 907 г. (1501 г.)» [6].

На памятнике вместе с преобладанием восточных приемов, чувствуется влияние и итальянского ренессанса, к примеру, использование типично античного ступенчатого кессона, суживающегося кверху, в архитектурном решении плафона. Сильно выступающий портал является декоративным центром мавзолея.

По фасаду портал обрамлен «сельджукской цепью». Верхняя часть портала, вероятно, разрушилась, так как декоративный орнамент, символизирующий бесконечность, прерван. Сравним его с порталом с «сельджукской цепью» портал двери в монастыре Сурб-хач, резными украшениями входа старой синагоги в Кафе и с наличником окна дворца Мангупа. Этот элемент обрамления двери должен окружать и портал. Сплошным ковром резьбы покрыты боковые плоскости портала, обращенные ко входу. Они окаймляют михрабы (боковые ниши) Причем узоры орнамента не трафаретные, они нигде не повторяются. Это единственный памятник в Крыму с таким декоративным решением узора. Так же сплошь орнаментированы подоконники портала и весь наличник самого входа с мастерски выполненной узорной надписью, с «сельджукской цепью» и рядами стаканчиков. Сплошной резьбой в виде различных плетенок покрыты и полуколонки, поставленные на стыке грани дюрбе.

Под мавзолеем, ниже уровня дневной поверхности, находится погребальный склеп, с восточной стороны которого находится арочный вход, заложный кладкой из штучного камня на известковом растворе). По историческим источникам в этом дюрбе были похоронены четыре первых правителя Крымского ханства:

Хаджи-Герай-хан I(1466 г.)

Менгли-Герай-хан I (1515 г.)

Газы-Герай-хан I (1524 г.)

Сахиб-Герай-хан I (1551г.) [7].

Сведения о первом захоронении в XV в. свидетельствуют о более древнем строительстве мавзолея, нежели дата, указанная над входом. Видимо, Хаджи-Герай был похоронен в склепе в 1466/67 г. по золотоордынскому обряду, а его сын Менгли-Герай построил мавзолей над склепом в 1501 г. Богатство декора этого здания должна была и подтверждала его значительность: это была усыпальница хана Золотой Орды и первого независимого правителя Крымского улуса – Хаджи-Герая.

При исследовании памятника выявлено 2 строительных периода:

- 1) строительство склепа Хаджи-Герая;
- 2) постройка мавзолея Менгли-Герая.

Но погребения последующих ханов, тем не менее, произведены по золотоордынскому обряду. Они были дозахоронены в ранее построенный склеп. Как пример, развития погребального обряда при первых ханах, рассмотрим погребения в мавзолее XVI в. на территории Бахчисарайского ханского дворца. В нем 16 впускных погребений с надмогильными плитами и с каменными саркофагами. Т.е., в тот период склепы уже не строили.

Учитывая древность и архитектурную ценность этого уникального сооружения в 2003-2004 гг. были произведены архитектурно-археологические исследования дюрбе Хаджи-Герая хана с целью создания проектной документации для последующей реставрации этого замечательного памятника. Во время раскопок обнаружено большое количество археологического материала XV – XVIII вв.: фрагменты архитектурных деталей; надмогильные плиты с надписями; строительная керамика – плинфа, черепица кровельная, фрагменты штукатурки – «хорасан», водопроводные трубы; большое количество красноглиняной керамики с зеленой поливой; коллекция керамических подсвечников красноглиняных и с зеленой поливой, чернильницы; красноглиняные расписные кувшины и блюда; значительная коллекция курительных трубок – белоглиняных, светлоглиняных, красноглиняных, сероглиняных, с серым лощением и краснолаковых; цветочные горшки; стеклянные браслеты; импортная керамика – производство керамических мастерских Изника и Кютахии, изделия из металла – гвозди, замки, засовы, дверные и оконные петли.

Многовековые традиции художественной керамики из древних центров ее производства послужили источниками форм, декоративных приемов и орнаментальных мотивов поливной керамики XV – XVIII вв. на территории Крыма. Хотя формы и ассортимент поливных керамических изделий связан с керамическими изделиями из Персии, Закавказья и Турции, они во многих случаях по-своему оригинальны и не являются простым подражанием. В привнесенную форму композиционного орнамента бахчисарайские мастера вкладывали новые мотивы, создавая тем самым свои собственные оригинальные черты. Раскопки последних лет позволяют считать, что часть поливной керамики является продукцией местного производства, изготовлялась на местном сырье и здесь же могла сбываться [9].

При широком осмыслении исторического наследия Крымского ханства следует учитывать, что тюрко-татарская цивилизация, сложившаяся в результате слияния элементов материально-духовных ценностей многих стран и различных этносов, оказало в дальнейшем влияние на развитие государственности, политических структур, культур и других народов, в том числе и украинского.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Бартольд В. В. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов//Сочинения в 9 т./ АН СССР. Ин-т народов Азии – Ин-т востоковедения. – М: ИВЛ – ГРВЛ, – Т. 5. – 758 с.
2. Бартольд В. В. Ислам и культура мусульманства. – МГТУ, 1992. – 143 с.
3. Боданинский У. А., Засыпкин Б. Н., Акчокраклы О. А. Чуфут-Кале (оттиск из Известия Таврического о-ва истории, археологии и этнографии, т. III, Симферополь 1929г.)

4. Борзенко А., Домбровский Ф. М., Негри А. Ф. Бахчисараские арабские и турецкие надписи. ЗООИД. т. II. Одесса, 1849.
5. Броневский М. Описание Татари (1578 г.) ЗООИД, VI.
6. Владимирцов Б. Я. Работы по истории и этнографии монгольских народов. – М.: Издательская фирма «Восточная литература РАН. – 2002.
7. Ибрагимова А. М. Архитектурно-археологические исследования в 2003 – 2004 гг. // Археолічні відкриття в Україні в 2003–2004 рр. – К., 2005. – С. 139–140.
8. Тюрки, їх мови та література // Збірник історично-філологічного відділу України АН. – № 105. – К., 1930. – С. 113–122.
9. Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты. – СПб. – 1887.
10. Усманов М. А. Золотая Орда: истоки и наследие // Сокровища Золотой
11. Орды. – Санкт-Петербург: Славия, 2000. – С. 26–46.
12. Федоров Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью
13. золотоордынских ханов. – М., 1966.
14. 12.Халим-Герай-султан. Розовый куст ханов. – Симферополь, 2004, с. 36–37. 13.Oktay Aslanapa. Kınm ve Kuzezy Azerbaycan'da türk eserleri. Istanbul 1979.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ

Ибрагимова Алие Мустафаевна – соискатель Института археологии НАН Украины, зав. отделом археологии «средневекового города» Бахчисарайского государственного историко-культурного заповедника.

Научные интересы: проблемы истории Крымского ханства; археологические исследования Крыма периода средневековья.

ТРИ ПОДОРОЖІ ЯРОСЛАВА ІВАШКЕВИЧА ДО КАЛЬНИКА

Григорій КАЗЬМИРЧУК, Марія КАЗЬМИРЧУК (Київ)

Публікація присвячена польському письменнику та політичному діячу першої половини ХХ ст. Я. Івашкевичу. Автори зосереджують увагу на маловивчених сторінках життя письменника – його дитячих подорожах.

The article deals with the polish writer and political figure of the first half of the XX century Y. Ivashkevuch. The authors attract attention to the poorly known period of his life – his child's journeys.

Дитинство, босоноге дитинство, воно закарбовується в пам'яті людини на все життя. Якщо ж спогади про нього записані на папері або переказані вдячному слухачеві, то вони стають історією не тільки того, хто це зробив, але й прийдешнім поколінням.

Щасливе дитинство, ми так думаємо, прожив кальничанин, син бухгалтера Кальницької цукроварні кінця ХІХ – початку ХХ ст., шляхтич Леон (Ярослав) Івашкевич. Пішовши у світ життя і боротьби, свого ствердження з Кальника до Варшава, Єлисаветграда та Києва, він завжди в думках линув до кальницької землі, яка дала йому життя. Доля, що його вела по життю, завжди кликала згадати дитинство. Він зробив у 50–70-ті роки ХХ ст. три подорожі в роки дитинства та юності до с. Кальник, до його “запашних левад”, які письменник завжди оспівував [1, 284].

Відомий польський письменник, політичний діяч, син української землі залишив помітний слід в українсько-польських і кальницьких візіях. Його життя, літературна праця хвилювала не одне покоління дослідників та краєзнавців, які написали низку досліджень про нього, про його творчість, вишукуючи найдрібніші скалочки думок письменника, щоб через них краще пізнати світ, його принади й смуток втраченого.

Історіографію праць про Ярослава Івашкевича можна умовно поділити на кілька напрямків: офіційний радянський, сучасний український та зарубіжний. На першому етапі дослідження мали енциклопедично-бібліографічний характер. Ці праці цінні тим, що в них вперше в узагальнюючому вигляді сконцентрована “глянцева” інформація про письменника. Вони не позбавлені певних помилок, допущених у результаті незнання авторами архівних

матеріалів, які часто йшли за спогадами Ярослава Івашкевича, не позбавлених певних неточностей. Так, більшість енциклопедичних довідок повторюють одну й ту саму помилку, про те, що він, мовляв, закінчив навчання в Імператорському університеті Св. Володимира 1918 року [2, 21; 3, 332; 4, 203]. Про помилковість цієї думки переконує особиста розписка студента Леона Івашкевича, яка зберігається в його справі. Вона написана 1 червня 1917 року і свідчить: “Випускне свідоцтво від травня 27 дня 1917 р. за № 1396, посвідчення про явку для виконання військової повинності, свідоцтво про припис до призовної дільниці, посвідчення про стан, метричне свідоцтво, залікове посвідчення отримав. Івашкевич Леон” [5, Арк. 8.]. Отже, Я.Івашкевич завершив своє навчання в університеті 1917 року.

В інших енциклопедичних міні-статтях коротенько переповідаються життєві віхи Ярослава Івашкевича, назви його художніх творів, література про життя, окреслюється напрямок діяльності [6, 296]. Меншою мірою звертається увага на громадсько-суспільну працю письменника. Тільки музикознавець І.М.Ямпольський наголосив на тому, що він був лауреатом Міжнародної Ленінської премії “За зміцнення миру між народами”, та кілька разів очолював письменницьку організацію Польської Народної республіки [7, 487–487].

Українські радянські письменники, поети тісно співпрацювали з Ярославом Івашкевичем особливо під час його перебування в Україні з нагоди певних визначних дат, як-то: днів польської культури або святкування 150-річчя з дня народження Тараса Шевченка. Як завжди, Спілка письменників України підтримувала бажання Ярослава Івашкевича відвідувати місця свого народження й дитинства – містечко Кальник. Його завжди супроводжував хтось із письменницького цеху України. Після таких відвідин українські літератори публікували свої спогади про спілкування з польським колегою, про почуте й побачене під час подорожей.

До новітніх розвідок віднесемо працю М.Казьмирчук, написану на основі виявленої студентської справи студента Імператорського університету Св. Володимира Леона Івашкевича, яка зберігається у Державному архіві міста Києва та спогадів письменника. В ній звернуто увагу на маловивчені сюжети життя й діяльності Леона (Ярослава), спростовано низку допущених неточностей у працях наших попередників [8, 28–32]. Плідно працює над Кіровоградською сторінкою життя Я.Івашкевича С.Шевченко, який акцентує увагу на недостатньо знані сторінки його перебування в Єлисаветграді, чітко окреслюючи коло мало знайомих і близьких йому людей [9, 31–35].

На жаль, нам невідома польська література про Ярослава Івашкевича. Директор музею “Анни і Ярослава Івашкевичів” у м. Ставицько Польської держави пан Оскар Кошутський у телефонній розмові з нами повідомив, що польські івашкевознавці написали статтю про його кальницьке дитинство. Думаємо, що в майбутньому ми будемо мати її, що уможливить проінформувати читачів про роздуми польських колег, показавши їхні концептуальні погляди з цього питання.

Завдання нашої розвідки полягає у тому, щоб зосередити увагу читачів і майбутніх дослідників на маловідомих сюжетах біографії Ярослава Івашкевича, привернути увагу вчених на доцільності продовження вивчення життя і творчості письменника. Ми акцентуємо увагу, на перший погляд, на незначний відтінок життя Ярослава Івашкевича, на його подорожі в роки дитинства та юності.

У першу радянську подорож у світ дитинства Ярослав Івашкевич поїхав у 1958 р. з Миколою Упеником, заступником головного редактора часопису “Всесвіт”, та водієм “Волги” Володимиром Дяченком. Не будемо переповідати весь зміст спогадів Миколи Упеника, а зосередимося на переказі його вражень про відвідини Кальника. “Потім заглянули на короткий час до Кальника. Це було село, звичайне для України. І в ньому війна, що прогрімала, залишила свій невеселий слід. І тут ще не всі рани були заліковані. І бачили ми зруйновану Ярославову хату. І сумно постояли біля неї. І останній раз вклонившись їй, поїхали знайомим шляхом в зворотню дорогу – до Києва” [10, 113].

Український письменник припустився кількох прикрих помилок. Перша полягає у тому, що він стверджує, що Ярослав народився в Дашеві [10, 111]. Ця думка спростовується кількома документами із студентської справи Ярослава Івашкевича, зокрема в атестаті зрілості, де записано “народився в с. Кальник Липовецького повіту” [5, Арк. 7, 13.], та у “витягу з оригінальної метричної книги Іллінецького римо-католицького приходу за 1894 рік, частини першої про народження”: “Потомствен[ного] почесн[ого] громад[янина] Болеслава і Марії уродже[ної] Піонтовською Івашкевичів зак[онної] друж[ини] син народився тисяча вісімсот дев’яносто четвертого року лютого двадцятого дня в с. Кальнику” [5, Арк. 12.].

Другий раз приїздив Ярослав до с. Кальник 1964 р., щоб “вклонитися рідним місцям” [10, 114]. Про це є цікаві роздуми, які правильно описують життя Ярослава в Кальнику, тут не виявлено якихось казусних розповідей. Тому ми не будемо зупинятися на їхньому змісті.

Про третю, й останню, подорож Ярослава Івашкевича до Кальника у своїх спогадах описує поет Дмитро Павличко. Вона відбулася у квітні 1977 р. Дмитро Павличко уточнює, що “в Кальнику, де народився, хата його не збереглася, на її місці – двір колгоспного машинного парку” [11, 192]. Знову ж не будемо переповідати враження Дмитра Павличка про подорож з польським письменником до Кальника та Дашева, але звернемо увагу на одну невідповідність, яку розповів сам Ярослав Івашкевич, а український поет її письмово оприлюднив.

Дмитро Павличко пише: “По дорозі письменник згадав про випадок, який трапився з ним, дитям, десь під Іллінцями зимою 1894 року, про що йому розповіла рідня. Він жалкував, що йому раніше не прийшло в голову написати про свою першу подорож із Кальника в Іллінці. Так ось колись-то в Іллінцях був костел і польських дітей округи хрестили в тому храмі. Привезли туди і маленького Ярослава. Куми після хрещення щедро пригостили батьків. Ті, добре випили, проспівали дитині “Sto lat” і відправилися в ночі додому. Їхали на санях, коні по морозу неслися, гарячі, з вітерцем. Приїхали в Кальник, кинулися до дитинки, а дитяти немає. Загубили! Дитинка випала на якомусь крутому повороті із саней, а захмелілі батьки навіть не помітили. Повернулися і найшли в кучугурі снігу коштовну втрату” [11, 192–193].

Це гарна літературна легенда. Батьки інколи розповідають щось подібне своїм дітям, щоб опоетизувати їхнє народження або дитинство. Це, мабуть, зробили й батьки майбутнього польського письменника, художньо описавши його хрещення. Ярослава Івашкевича хрестили не взимку, а в кінці квітня, не в Іллінцях, а в Дашеві, не в костелі, а у “філіяльній каплиці”.

Неприємно руйнувати чудову легенду – ілюзію, але! Документи, поводитирі дослідників, переконливо це роблять. Ось, зокрема, фрагмент із “Витягу із справжньої метричної книги Іллінецького римо-католицького приходу за 1894 рік частина перша про народження”. У ній читаємо: “тисяча вісімсот дев’яносто четвертого року квітня двадцять сьомого дня в Дашівській філіяльній каплиці Іллінецького римо-католицького приходу хрещене немовлятко на ім’я **Леон** (вид. – авт.) настоятелем цього приходу ксьондзем Чеславом Горкевичем із виконанням всіх обрядів” [5, Арк. 12.]. Хрещеними батьками були “Антон Івашкевич з Марією Бєсядовською дружиною Юліяна” [5, Арк. 12.].

Значно менше маємо матеріалів про дитинство та підлітковий вік Ярослава. Звертаючись до його спогадів про кальницький період життя, ми підтримуємо думку Ярослава Івашкевича, що саме тут відбувалося становлення “коріння” чи стовбура, “навколо якого могло б витися” все майбутнє духовне життя [12, S. 67.]. Ті незначні фрагменти все ж дають змогу твердити, що хлопець убирав у себе все, що його цікавило, чим він захоплювався [13, 200–206]. Наприклад, згадуючи “чистий четвер”, він пише, що “видно було, як люди поверталися з церкви із запаленими свічками, які треба було донести до хати, поки не згасли. Крихітні іскорки спиналися схилами пагорба у блакитній темряві групами по дві, по три і зникали поволі у невидимих хатах” [14, 189]. Цей епізод запам’ятався йому, оскільки найвеличніше свято

українського селянина, коли люди після всеношної, очищені духовно, святково налаштовані поверталися додому, щоб передати своє духовне піднесення своїм дітям.

Дитячу уяву завжди вражали народні дійства, пов'язані з різдвяними святами. Особливою увагою у дорослих і дітей користувалося “Свято Йордани”. Ярослав запам'ятав, що жителі села на ставку вирізали хрести, фарбували їх у сині, червоні та жовті кольори й ставили біля ополонки. Після служби в храмі “процесія” прихожан разом з священнослужителями приходили до Йордану, де освячувалась вода, яку набирали в різний посуд учасники святкової служби. Пізніше на ставках продовжувала веселитися молодь села, святкування Йордану “виразно відбивалося в дитячій уяві” [14, 190].

Формування особистості відбувається в дитячі та юнацькі роки. Значний вплив має суспільне й сімейне оточення. Ярослав Івашкевич не раз наголошував, що “службовці цукрового заводу, скромні люди, майже без винятку поляки, склали демократичне суспільство, хоча і не позбавлене ознак шляхетства оточення”. Крім того, відчувається вплив оточення української сільської дійсності. Переплетіння цих важливих складових і виплекали Ярослава – репрезентанта двох культур – польської і української.

Після смерті батька у 1902 р. сім'я переїжджає до Варшави, де Ярослав пробув два роки. 1904 р. він з родиною повертається в Україну до Єлисаветграда (тепер Кіровоград), де поринає у гімназійне життя. Тут була досить потужна польська діаспора, зокрема видатні представники музичного та літературного бомонду [15, 24–29, 43–45; 16, 31–35; 17, 38–40; 18, 40–45].

Важливу роль у формуванні Ярослава як особистості відігравали гімназії, де виокремлювалися думки і погляди, його інтереси та світогляд – це надзвичайно важливий етап у житті. Спочатку він навчався у Єлисаветградській гімназії (1904–1909), коли: “Період мого отроцтва від 8 до 15 років проходив ніби під знаком родини Шимановських, під їх впливом у колі їх інтересів” [19, 34], тобто музики, літератури та польського оточення, заняттям “польською, та німецькою мовами з моїми сестрами, французькою – з тіткою Геленою Крушинською, музикою – з тіткою Марцеліною Нейгауз” [20, 59]. 1909 р. Ярослав разом з матір'ю переїхав до Києва й був зарахований до 4-ї Київської чоловічої гімназії. Приїзд до міста – третьої столиці Російської імперії – вразив його, оскільки воно “в кожному разі було столицею багатой України” [20, 59].

Ярослав Івашкевич пізніше справедливо згадував, що в Єлисаветграді були закладені підвалини знань, ерудиції, привитої любові до книг, музики та споглядання буремного світу. Навчання в 4-й чоловічій гімназії, яка розміщувалася у власному будинку на вулиці Великій Васильківській 98, коштувало 1905 р. 50 крб. на рік [21, 398]. Не думаємо, що під час навчання в ній Ярослава плата за навчання була меншою. Переїзд до Києва позитивно вплинув на рівень навчання хлопця, “замість трійок з мінусом я почав отримувати п'ятірки” [20, 59]. Поступивши в Київську 4-ту гімназії 1 листопада 1909 р., “при відмінній поведінці навчався по 2 червня 1912 року і закінчив повний восьмикласний курс, при чому виявив наступні знання: *Закон Божий* – відмінно; *російська мова і словесність* – добре; *філософська пропедевтика* – відмінно; *латинська мова* – добре; *математика* – добре; *математична географія* – добре; *фізика* – задовільно; *історія* – відмінно; *географія* – відмінно; *французька мова* – відмінно; *німецька мова* – відмінно; *законознавство* – добре.

На основі чого й видано йому, Івашкевичу цей атестат” [5, Арк. 7–7 зв.].

Успішне закінчення Ярославом гімназії відкривало перед ним двері російських університетів. Він обрав юридичний факультет Імператорського університету Св. Володимира у Києві. В особовій справі студента є прохання від 18 липня 1912 р. на ім'я ректора про зарахування “сина спадкового почесного громадянина Леона Болеславовича” до університету [5, Арк. 10.]. Цікавою є перша сторінка – написане власноручно прохання від 20 вересня 1913 р.: “Бажаючи вступити на історично-філологічний факультет, історичне відділення, групу історії мистецтв, найпокірніше прошу перевести мене на зазначений факультет.

Леон Болеславович Івашкевич” [5, Арк. 1.].

Ця заява порушила прийнятий порядок оформлення студентських справ. Як звичайно, на першій сторінці розміщувалася заява вступника з проханням зарахувати до університету, яка чомусь міститься на десятій сторінці справи Леона Івашкевича. Його “прохання” свідчить, що в його написанні хтось допомагав, оскільки звернення до ректора написано рукою чиновника, а весь текст – прохачем. Він просив ректора “зробити розпорядження про зарахування” його “в число студентів юридичного факультету” [5, Арк. 10.].

У справі студента зберігається ще одне “прохання” на ім’я ректора про його переведення з юридичного факультету Івашкевича на історико-філологічний. Цей документ розкриває неординарну особистість юнака, його пошук, розвиток своїх здібностей, розкриває витоки пошуку глибинних знань юнаком історичних процесів – у майбутньому канви всіх художніх творів Ярослава Івашкевича. Непорозуміння, викликане чиновницьким зволиканням у розв’язанні питання про переведення з юридичного факультету на історико-філологічний, не дозволило йому реалізувати цей задум. Про це свідчить резолюція – “довідка” 3 жовтня 1913 р. “перерахов[аний]” на філолог[ічний] ф-т на якому є по цей час” [5, Арк. 8.]. З невідомих причин Ярослав твердить, що “так як про задоволення мого прохання я дізнався тільки весною, після того, як мною були складені іспити” [5, Арк. 8.], то прошу перевести знову на юридичний факультет. Тут є якась невідповідність, оскільки в зверненні він називає себе студентом 1-го семестру історико-філологічного факультету, на якому він навчався з 3 жовтня принаймні до середини грудня 1914 р. [5, Арк. 8.] Ця тяганина завершилась тим, що Ярослав продовжив навчання на юридичному факультеті, який успішно закінчив 1917 р.

Заслугує на увагу івашкевознавців ще один скромний набраний у друкарні документ, виданий проректором Імператорського університету Св. Володимира у листопаді 1914 р. Він був направлений до Київського міського по військовій повинності присутствія. Це означало, що Івашкевич “звільнений 15 жовтня 1914 року за не внесення плати за навчання” [5, Арк. 6.] Івашкевич мав бути поставлений на військовий облік як потенційний призовник до армії. Як довго він уважався відчисленим з університету, і як зумів погасити оплату за навчання, залишається загадкою. Можемо тільки наголосити на тому, що він мав відбувати “військову повинність у 1915 році” [5, Арк. 6.]. Можливо, загроза бути призваним до армії допомогла колишньому студенту університету зібрати потрібні кошти для сплати за навчання.

Наші роздуми над біографією Ярослава Івашкевича були спрямовані на ті аспекти його життя, які біографами письменника раніше не аналізувалися. Ці думки ґрунтуються на архівних матеріалах, які до цього часу не були відомі ні широкому читацькому загалу, а ні фахівцям. Крім цього, необхідно наголосити, що вивчення біографії Ярослава Івашкевича на побутовому рівні є надзвичайно важливим напрямком дослідження майбутніх івашкевознавців. Проблема “сім’я Івашкевичів й Кальник” також потребує глибокого доопрацювання.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бажан М. Думи і спогади. – К., 1982. – С. 284.
2. Хореев В.А. Івашкевич // Большая Советская энциклопедия. – Изд. 3-е. – М., 1972. – Т. 10. – С. 21;
3. Вєрвєс Г.Д. Івашкевич // Українська Радянська енциклопедія. – 2-е вид. – К., 1979. – Т. 4. – С. 332.
4. Вєрвєс Г.Д. Івашкевич // Украинская Советская энциклопедия. – К., 1980. – Т. 4. – С. 203.
5. ДАК. – Ф. 16. – Оп. 464. – Спр. 4112. – Арк. 8.
6. Івашкевич // Большая Советская энциклопедия. – Изд. 2-е. – М., 1952. – Т. 17. – С. 296.
7. Ямпольский И.М. Івашкевич // Музыкальная энциклопедия. – М., 1974. – Т. 2. – С. 486–487.
8. Казьмирчук Марія. “Україна – батьківщина моя”: кілька штрихів до біографії Ярослава Івашкевича // Казьмирчук Марія. Село Кальник: поступ до промислового суспільства (кінець XVIII – на початку XX ст.). Зошит № 2. Документи з історії села. – К., 2006. – С. 28–32.
9. Шевченко С. Спогади Я.Івашкевича про Єлисаветград часів австрійської окупації // Центральна Україна. – Польща в дослідженнях науковців та краєзнавців Кіровоградщини. – Кіровоград, 2004. – С. 31–35 та ін.

10. Упеник М. Путешествие на родину // Воспоминание о Ярославе Ивашкевиче. – М., 1987. – С. 113.
11. Павлычко Д. Два дня с Ярославом Ивашкевичем // Воспоминание о Ярославе Ивашкевиче. – С. 192.
12. Iwaszkiewicz do zony Anny o sobie I swojej two'rcosci. Zestawie M. Iwaszkiewicz // Two'rczosc. – 1985. – Т. 2. – С. 67.
13. Сокіл В. Ярослав Івашкевич // Сокіл Віктор. Під Кальницьким небом: поезії, поеми, історичні оповідки, нариси. – Вінниця, 2002. – С. 200–206.
14. Фют О. Портрет українця у прозі Ярослава Івашкевича // Ярослав Івашкевич і Україна. Київські полоністичні студії: Збірник наукових праць. – Т. 3. – К., 2001. – С. 189.
15. Шевченко С. На пограниччі культур: Кіровоградщина – Польща в літературних зв'язках (XIX – початок ХХІ ст.). – Кіровоград, 2004. – С. 24–29, 43–45.
16. Полячок О. Україна в житті та музиці Кароля Шимановського // Центральна Україна – Польща в дослідженнях науковців та краєзнавців Кіровоградщини. – Кіровоград, 2004. – С. 31–35.
17. Мовчан А., Шевченко С. Спогади Я.Івашкевича про Єлисаветград часів австрійської окупації // Там само. – С. 38–40.
18. Полячок Д. Вокальний цикл “Пісні шаленого “Богуслав” на слова Ярослава Івашкевича – один із Єлисаветградських творів Кароля Шимановського // Там само. – С. 40–45.
19. Вервес Г.Д. Ярослав Івашкевич / Пер. с укр. – М., 1985. – С. 34.
20. Івашкевич Я. Гімназія. Переклад з польської за твором “Книга моїх спогадів” // Єлисаветградська гімназія. – Бог. 1. – Кіровоград, 1997. – С. 59.
21. Адресная справочная книга “Весь Киев” на 1905 год / Бог. С.М.Богуславского. – К., 1905. – Столб. 398.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Казьмирчук Григорій Дмитрович – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В.Винниченка

Казьмирчук Марія Григорівна – аспірантка Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ БІЛЬШОВИЦЬКОГО ЦЕНЗУРНОГО ДИКТАТУ НАД ЗАСОБАМИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ У РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

Валерій КІЗЮН (Кіровоград)

У статті проаналізовано основні тенденції формування партійно-політичної цензури в Україні в першій половині 20-х років ХХ століття.

In the article analyzed the basic tendencies of forming of party-political censorship in Ukraine in the first half of 20th of XX age.

У пострадянській історіографії серйозна стала приділятися проблемі становлення та розвитку системи радянської цензури лише із середини 90-х років ХХ ст. Зокрема, можна виділити праці А. Блюма, Т. Горяєвої, В. Масненка, О. Кручека, в яких розглядається специфіка радянської цензури в епоху тотального терору, докладно аналізується структура Головліту СРСР, організація ним контролю за засобами і каналами інформації. В пропонуваній роботі автор на основі аналізу переважно архівних джерел спробував висвітлити процес зародження та становлення комуністичної цензури в епоху непу, українізації і певної лібералізації суспільно-політичних відносин, посилення конкуренції цензурних установ з іншими репресивним органами держави диктатури пролетаріату за право тотального контролю і впливу на українське суспільство. Серйозне, ґрунтовне вивчення цієї проблеми набуває особливого значення в умовах демократизації українського суспільства, пов'язаної з помаранчевими подіями 2004 року.

Перебравши владу на переважній частині території колишньої імперії, партія більшовиків поступово встановила політико-ідеологічний контроль над друкованими ЗМІ, визначивши їх пріоритетним завданням формування у свідомості населення уявлень про

законність існуючої влади та прогресивність здійснюваної нею політики. Прийшовши до влади, більшовики не стали руйнувати той ефективний механізм боротьби зі свободою слова, який існував у царській Росії, а посилили та вдосконалили його. Отже, „відмінність радянської цензури від царської визначалась, головним чином, у відсутності законності та, звідси, у повній безнаказаності, таємничості й розмитості допустимих норм. Це призводило до того, що будь-який твір міг бути визнаний ідеологічно небезпечним на основі тенденційно сфабрикованих мотивів [1,19]. У директивах, що надсилалися губернським управлінням у справах друку, рекомендувалося наступне: ”Уникати формального використання слова „цензура” як при листуванні, так і при всіх зв’язках з установами та приватними особами”[6,82]. Радянська тоталітарна система створила таку контрольну-заборонну систему, яка немає аналогів в історії світової цивілізації: монополія на всі без винятку форми суспільної свідомості підтримувалася не лише заборонними актами, традиційними для царської цензури. Використовувалися найрізноманітніші форми впливу на засоби масової інформації: видавнича та гонорарна політика, державне фінансування, засоби зв’язку, що перебували в руках напіввійськового відомства – Міністерства зв’язку, залучення органів держбезпеки [5,150]. Радянська цензура ще на початковому етапі своєї діяльності створила дуалістичну систему в здійсненні цензурної політики: з одного боку, більш-менш законний шлях, що передбачав судово-адміністративне переслідування осіб та закладів, які порушували визначені державою норми, з другого шлях ”умілого ідеологічного тиску та впливу, провокацій та злочинів проти особи”[3,7].

На початку 20-х років відбувався інтенсивний процес формування контролю над друком. Сама ідея держави з диктатурою одного класу передбачала згортання свободи друку для всіх інших класів, передусім антагоністичних або "несоюзних". Цю думку досить чітко висловив В.Ленін у листі до О.Ф.Шляпнікова (1921 р.), де він зазначав, що свобода друку в тих умовах буде свободою політичної організації буржуазії, буде допомогою класовому ворогові.

Наприкінці 1920 року у Наркоматі освіти УРСР було створене спеціальне управління – Головополітосвіта, до функції якого входила не тільки політико-освітня робота в масах, а й цензура друку. Згодом, у квітні 1922 р., у його складі згідно з рішенням Колегії Агітпропу ЦК КП(б)У голосуванням з перевагою лише в один голос було створено Головне управління в справах друку /ГУД/ [7,12]. ГУД займалося виключно цензурними справами. Більша частина роботи управління була секретною і здійснювалась у тісному контакті з органами Державного політичного управління /ДПУ/. Воєнно-цензурний відділ ДПУ, з яким безпосередньо співпрацювали Головополітосвіта та ГУД, називався Політконтролем /ПК/. Політичним куратором органів цензури була комісія для боротьби з дрібнобуржуазною ідеологією при ЦК КП(б)У, створена у жовтні 1922 р. (очолив її спочатку С.В.Косіор, а потім В.П.Затонський) [4,28]. Нагадаємо, що до цієї комісії обов'язково входив голова ДПУ республіки (спочатку В.Н.Манцев, а згодом В.А.Балицький).

Усі ці органи перебували під контролем партійного апарату, їхній склад формувалася переважно з членів партії. Особисті взаємини керівників ГУДу з партійним керівництвом часом нагадували догідливо-принизливий звіт провинного учня перед суворим викладачем, перший з яких будь-що намагається частку своїх вчинків перекласти на плечі іншого. Характерним у цьому плані може бути лист голови ГУДу В.Ікса секретарю ЦК КП(б)У Е.Квірінгу. "... Всі Ваші друковані отримали візу в той же день і навіть в ту ж годину, коли надходили в ГУД, оскільки вони зазвичай не переглядалися, і віза ставилася тільки для реєстрації.

Видавництво "Пролетарий" чомусь впродовж 5 днів не надсилало за Вашою брошурою "Уроки Грузинського восстання". У цьому факті я бачу одну з ланок у тому ланцюгу інсинуацій, якою деякі представники нашого видавничого світу і літературної богемі намагаються оточити ГУД за його боротьбу з халтурою і ідейним непотребом. Сподіваюсь,

що Ви зробите декому серйозне зауваження” [8,64]. Цікаво, що зволікання з випуском партійним видавництвом брошури секретаря ЦК КП(б)У ГУД, зокрема його керівник, глобально інтерпретує як злобну кампанію саботажу керованого ним закладу. Вище політичне керівництво України, таким чином, ненав'язливо підштовхувалося до думки про те, що саме ГУД – найнадійніший гарант недопустимості найменших відхилень від ортодоксальної партійної лінії. Інакше кажучи, ГУД у завуальованій формі виявляв свою готовність до повної та всеосяжної цензури всіх друкованих органів (навіть центральних партійних), тобто контролювати партію від імені самої ж партії.

До основних функцій та завдань новоутвореного Управління у справах друку УРСР входило: перегляд усіх видів літератури, які видавалися в Україні та ввозилися з-за кордону, дозвіл чи заборона їхнього друку. Не дозволялося друкувати рукописи такого характеру: ті, що вихваляють, звеличують монархічний або буржуазний лад, підбурюють, збуджують національну ворожнечу, а також порнографічні та бульварні, до яких було віднесено серіал про Пінкертон, книги з окультизму, сонники, кримінальні романи і т. ін.[1,50] Не варто доводити, що з погляду демократичної держави, якою було проголошено СРСР, лише пункт про заборону літератури, яка збуджує національну ворожнечу, не обмежував свободи друку, не кажучи вже про правомочність існування самого ГУДу.

На початку 20-х років структура ГУДу передбачала такі відділи: адміністративно-контрольний, відділ внутрішньої та іноземної літератури, відділ військової цензури, який, до речі, складався лише з одного цензора [8,21]. Крім центрального апарату, периферійних відділів управління не передбачалося. З передачею функції військової цензури з підпорядкування ПК ДПУ до ГУДу поширилася сфера діяльності останнього, що вимагало додаткових кадрів[8,38]. Це й послугувало однією з причин того, що саме ДПУ 1923 року виступило ініціатором скликання наради в Агітпропі ЦК КП(б)У з метою покласти на відповідальних редакторів періодичної преси турботу про попередню цензуру друкованих матеріалів[9,149]. Таким чином, за планами ДПУ вся видавнича система в республіці повинна була перетворитися з об'єкту в суб'єкт цензури. Ясна річ, такі вимоги торкалися лише партійно-радянських видавництв, оскільки приватні вважалися тимчасовим буржуазним пережитком.

Згідно з постановою ВУЦВК „Про введення в дію кодексу законів про народну освіту” від 19 грудня 1922 р. з метою об'єднання всіх видів цензури друкованого виробництва та достатнім забезпеченням державно-політичного контролю над видавництвами й розповсюдженням друкованої продукції було створено Центральне управління у справах друку при Головополітосвіті УСРР [2,867]. Звичайно, до справи політичного контролю за книжковим ринком та оптової торгівлі постійно та обов'язково залучалися представники ДПУ. Якщо в містах торгівля книжками дозволялася державним установам та приватним особам, то в сільській місцевості – лише відділам народної освіти та кооперативам, об'єднаним у державному масштабі [1,11]. Очевидно, що село, яке в цей час було майже не охоплено цензурною мережею, не викликало довіри в держави диктатури пролетаріату через постійні рецидиви "дрібнобуржуазного ухилу".

Крім політконтролю ДПУ, ЦУД постійно координувало свою діяльність з Центральним методологічним комітетом Наркомосу[10,32], відділами народної освіти, відділом мистецтв Наркомосу, Книжковою палатою[10,74] та Наркоматом іноземних справ[8,3]. У співпраці з останнім не обійшлося без курйозу. Наркомату іноземних справ досить наполегливо доводилося тлумачити ЦУДу про необхідність зняти штамп "Дозволено цензурою" з екземплярів мирного договору з Литвою, призначених для обміну ратифікаційними грамотами між парламентами обох держав[8,73]. У формальній логіці ЦУДу не відмовиш, оскільки друкована продукція дійсно була призначена для вивезення за кордон.

У листопаді 1922 р. виник ще один цензурний орган, сферою діяльності якого був контроль за видавництвом та рецензуванням навчальної літератури в галузі соціального виховання,

політичної та професійної освіти – Центральний методологічний комітет при Наркомосі – ЦМК[11,2].

Згідно з постановою РНК УРСР "Про порядок видання навчальних посібників" (квітень 1923 р.) навчальні посібники дозволялись до друку ЦУДом чи його місцевими органами тільки після відповідного висновку ЦМК, яке він повинен був надати у двотижневий строк. ЦУД же у свою чергу зобов'язувався разом зі своїми місцевими філіями передавати ЦМК одержані від авторів рукописи навчальних посібників у триденний строк. Особи, які були винні в порушенні цього положення, притягалися до відповідальності, а видані ними посібники конфісковувалися [12,7]. Останнє положення урядової постанови є непрямим доказом того, що в цей період ще існувала можливість видання навчальних посібників в обхід цензури чи через недогляд з її боку.

Рукописи навчальних посібників необхідно було подати в ЦМК з відповідними рецензіями. Список рецензентів установлювався ЦМК та затверджувався Колегією Наркомосу. На переглянутій літературі ЦМК ставив відповідні грифи: "Рекомендовано", "Допущено", "До друку не допускається"[12,10]. Інакше кажучи, на початку 20-х років ще практикувалося залучення до рецензування позаштатних працівників, що пояснювалося дефіцитом кадрів ЦМК та їхньою недостатньою підготовкою.

В 1925 р. – пізніше за всі управління НКО України – було засновано ДНМК – Державний науково-методологічний комітет зі штатом, який разом з його секціями при управліннях становив 27 осіб – близько 10% всього апарату НКО[13,75].

ДНМК як центральний орган НКО проводив загальне методологічне керівництво й методичний контроль, розглядав та обговорював проблеми лише принципового характеру. Детальне їх опрацювання та пристосування до вимог практики проводилися за трьома напрямками з відповідними секціями: методкомів соцвиху, політосвіти та профосвіти й чотирьох комісій: навчальних планів та програм, підручників, суспільствознавства, наукової організації праці [14,198]. Згодом кількість цих комісій поповнилася ще двома – в галузі художньої літератури та фізкультури. Треба відзначити, що збільшення штатів ДНМК проходило менш інтенсивно, ніж у ЦУДі. Це певним чином свідчить про ступінь значення кожного з цензурних органів для більшовицького уряду України.

Центральне управління у справах друку УРСР було складовою частиною загальносоюзної цензури. Саме тому під час проведення каральних заходів Радянської влади проти церкви на початку 20-х років директиви ЦУДу стосовно здійснення контролю за їхнім висвітленням в українській пресі йшли безпосередньо від ЦК РКП(б) з Москви. Дуже цікавий стосовно цього відношенні лист В.Молотова, надісланий всім республіканським ДПУ 1923 року у ході проведення кампанії із вилучення церковних цінностей для „потреб голодуючих” „...Газетна кампанія з вилучення цінностей ведеться вкрай неправильно. Вона спрямована проти духовенства взагалі. Ця сатира завдає удар по нижчому духовенству... Політичне завдання полягає у тому, щоб ізолювати вищих церковних ієрархів, компрометувати їх на конкретних фактах допомоги голодним, а потім показати їм сувору руку робітничої держави” [9,125]. Воістину безмежна єзуїтська лицемірна політика вищого партійного керівництва країни, яке, використовуючи принцип "розподіляй і володарюй", намагалось здобути собі "класового союзника" в особі нижчого духовенства. Останні рядки листа являють собою доказ того, що голод початку 20-х років був використаний більшовиками з метою дискредитації церкви та поповнення за її рахунок державної скарбниці, народні ж маси у черговий раз були використані як засіб для досягнення мети.

Мабуть, саме з причини непристосованості до виховання людини з безкомпромісними класовими принципами був заборонений до друку "Буквар" (азбука для дорослих) Анюти Софії. У короткому резюме зазначалося: "Хоча в тексті букваря нема нічого антирадянського, але ж написано його в сентиментальному дусі"[8,43] . В умовах диктатури пролетаріату державі, мабуть, була зовсім не потрібна сентиментальна людина, бо вона не могла в разі

рішучої необхідності показати „сувору руку робітничої держави” (за Молотовим). Буквар було заборонено саме тому, що він „замість стимулювання читача до творчої роботи викликає непотрібну в сучасний момент меланхолію, розмагнічування волі” [8,45]. Одним словом, це – “інтелігентсько-міщанський” друкований витвір.

Тісний контакт у діяльності між ПК ДПУ та ЦУДом робив цензурний режим у республіці ще більш жорстокішим. Книговиданням та поширенням друкованої продукції могли займатися тільки ті особи, що мали довідку про політичну несудимість [8,34]. Достатньо було навіть найменшої, часом необґрунтованої, підозри, щоб людина автоматично втрачала право займатися видавничою чи поширювальною діяльністю. Для одержання права на друк видання спочатку повинні були одержати в ЦУДі відповідну картку про проходження рукописом попередньої цензури. Після цього один екземпляр рукопису з візою ЦУДу, наприклад "Дозволено цензурою", надходив у друкарню для друку. Три екземпляри надрукованої продукції разом із завізованим ЦУДом рукописом надходили в ПК ДПУ для порівняльної перевірки. Для термінових видань така перевірка здійснювалась представником ДПУ безпосередньо в типографії [15,20]. Після цієї цензурної тяганини типографія повинна була надіслати 30-40 екземплярів ЦУДові для подальшого контролю, 5 екземплярів – у Книжкову палату та ще 5 – в ДПУ. До того ж, усі видавництва, крім партійних, державних та професійних повинні були сплатити податок у розмірі одного карбованця золотом"[16,6]. Таким чином, за підозру в нелояльності треба було ще й платити. Найгірше в цьому плані доводилося виданням з маленькими тиражами, які з відрахуванням органам цензури більш як 50 контрольних екземплярів своєї продукції та сплатою гербової податі, ставали економічно нерентабельним и .

Від попередньої цензури звільнялися всі видання ЦК КП(б)У та ЦК КСМУ, видавництво "Пролетарий", видавництво Південбюро ВЦРПС, газети "Комуніст", "Торговля и промисленность Украины", "Продовольственная газета", "Новая мысль", "Южный гудок", оскільки персональна відповідальність за дотримання норм цензури перекладалась на керівників вищезазначених видавництв.[17,68]. Але навіть вони були зобов'язані надсилати контрольні екземпляри своєї продукції для здійснення наступної цензури.

Утворене як цензурний орган Політосвіти, ЦУД постійно намагалося домогтися від Наркомосу для себе автономії. З цієї причини ЦУД дуже ревниво стежило за тим, щоб інші цензурні органи не втручались у сферу його діяльності. Держава відкрито не ставала ні на чию сторону, намагаючись за допомогою конкуренції стимулювати збільшення ефективності в роботі підпорядкованих їй цензурних установ. Так, наприклад, ДПУ віддало наказ книжковим магазинам терміново підготувати списки літератури, яку вони мали на той час, хоча аналогічні списки були вже надіслані йому ЦУДом. Політосвіта, натхненна цим розпорядженням, також почала самостійну роботу з перевірки книжкового асортименту окремих бібліотек [16,5]. З погляду ЦУДу ці дії ДПУ підривали його авторитет, негативно відбивались на плановій роботі Центрального управління у справах друку. Коли з'ясувалося, що розпорядження на проведення цих акцій Політосвіта та ДПУ отримали з Центру, ЦУДові нічого іншого не залишалось, як апелювати до інструкції, згідно з якою ДПУ являє собою "підсобний виконавчий орган ЦУПу".

Сфера компетенції ДПУ зосереджувалася, головним чином, на розшуково-карній діяльності. Робота ж у галузі цензури передбачала більш високий рівень інтелектуальної підготовки. Не досить високий рівень загальноосвітньої підготовки працівників ПК ДПУ часто-густо призводив до нарікань з боку закладів, які він обслуговував. Харківська митниця, наприклад, неодноразово скаржилася на те, що більш ніж двотижневі затримки ПК ДПУ закордонної літератури, яка підлягала цензурі, призводили до збільшення складських відрахувань [9,154]. Особливі проблеми виникали із закордонною літературою, яка призначалась для національних меншин в Україні й була надрукована їх мовою. Керівництво ЦУДу не втрачало можливості натякнути своїм колегам з іншої цензурної установи на їхню,

м'яко кажучи, професійну некомпетентність. У відповідь на службову записку ПК ДПУ керівник ЦУДу сповіщає своїх колег, що "...списки складені вкрай невдало... Замість прізвища "Ключевський" надруковано "Кульчевський", замість "Фаррар" – "фарор". Найбільш невдалий список книг, що були вилучені з бібліотеки Нарзв'язку; жодна з них вилученню не підлягає" [9,241]. Одним словом, констатувався повний провал операції із вилучення літератури, що був проведений ПК ДПУ.

Щоб не дати конкуренту ніяких шансів на відповідну критику, ЦУД сам часом демонструє надмірну прискіпливість на своїй ділянці роботи. Керівник ЦУДу просить прокурора притягнути до відповідальності редколегію газети "Харьковский понедельник" за те, що в статті "Всеукраинский церковнообновленческий съезд" автор В.Федорівська, яка, мабуть, звикла в своїй роботі висвітлювати переважно події у сфері партійно-державного будівництва "... допустила злочинну недбалість", надрукувавши в статті "В президію ВУЦВКа обрані: голова о. Тихон, зам. голови. прот. Шаповалов і т.п." [18,1]. Цілковито очевидне прагнення цензурних органів, роблячи "із мухи слона", виправдати необхідність збільшення своїх штатів, зріст асигнувань на їхні потреби. Спроби ЦУДу створити образ ворога в середині 20-х років можна цілком розцінити як своєрідну мікромодель тих показових гучних політичних процесів над "ворогами народу", які були сфабриковані й проведені в 30-ті роки. Цензурно-репресивні органи, таким чином, можна вважати певною мірою творчими натхненниками тієї істерії з боротьби з "антирадянським підпіллям", яку було розгорнуто в наступному десятиріччі.

Ще більші прогалини можна побачити в роботі відділу військової цензури ЦУДу. Характерними рисами діяльності цього підвідділу ЦУДу в першій половині 20-х років були крайній ступінь політизованості цензури та намагання будь-що виявити якнайбільше антирадянських намірів розкрити державну таємницю СРСР. Була піддана наступній цензурі стаття в газеті "Моряк" (Одеса), де говорилося про очікування прибуття англійського пароплава "Міхаельстон", який мав перевезти хлібні вантажі до Німеччини [18,5]. "Секрет полішинеля" для всіх, окрім населення України, намагалися зробити із факту завантаження для експорту за кордон 2500 вагонів хліба [18,18]. Ясна річ, що в умовах голоду в республіці уряд будь-яким чином намагався зберегти торговельну операцію у таємниці, передусім, від свого народу.

Намагання держави за всяку ціну запобігти підриву в населення віри в інститути Радянської влади привело до вилучення нового тиражу газети "Голос труда" (Полтава), яка надала гласності факт арешту банди колишніх міліціонерів [18,8]. Можна припустити, що факт участі правоохоронців у кримінальних справах був непоодиноким, а його замовчування непрямым чином сприяло та полегшувало виникненню подібних банд, підвищуючи ризик для населення республіки. Факт піддання цензурі статті про втечу з тюрми засудженого до страти в "Червоній Лубенщині" межує з відвертою недовірою до населення, для чого в державі, мабуть, були підстави [18,10].

Особливо яскраво виявилась політизованість військової цензури ЦУДу, яка разом з ПК ДПУ вилучила з бібліотек один із номерів харківського "Комуніста" "Антирадянська" стаття з'явилась у партійному органі з тієї причини, що не підлягала, як відомо, попередній цензурі. Стаття, відзначаючи погані справи з постачанням робітникам продовольства, промислових товарів, низький рівень зарплати, робила неприємний для робітничої влади висновок: „Погано живеться робітникам Харківського губернського військово-інженерного складу вибухових речовин” [18,18]. Парадоксальне в цьому випадку те, що цензура, підпорядкована Наркомосу, не погоджувалася з поглядом, висловленим в одному з центральних партійних органів. Такі "проколи" в діяльності столичної партійної преси були, мабуть, поодинокі, а з часом і зовсім неможливі. У всякому разі 1923 року в директиві ВНК всім своїм губернським відділенням зазначалося: „ У зв'язку з великим значенням, яке приділяється американською громадськістю виступам нашої преси в питанні діяльності АРА... , пропонується

провінціальним газетам висвітлювати її роботу передрукуванням столичних газет” [18,124]. Як відомо американська організація допомоги країнам, які постраждали в ході першої світової війни (АРА), сприяла в 1921–23 рр. ліквідації голоду в нашій республіці. Пам'ятаючи про часті витоки інформації стосовно експорту зерна за кордон у провінційній пресі, що могло призвести до виникнення небажаних в умовах голоду в населення асоціацій, ВНК вимушена була орієнтувати цю пресу на центральні патрійно-радянські видавничі органи. Але, як бачимо, і стосовно преси такого рівня цензурним установам доводилося держати "вухо гостро".

З роками цензурний контроль ставав усе жорсткішим і прискіпливішим. Факту втрати при перевезенні на відкритих вантажних машинах кількох десятків екземплярів "контрреволюційної" літератури, яку було закуплено Папітрестом для утилізації у Київського губвідділу у справах друку, було надано ваги, достатньої для порушення кримінальної справи [9,102]. Слід відзначити, що в цьому випадку класову безкомпромісність і твердість стосовно своїх колег з ЦУДу виявив ПК ДПУ. Отже, боротьба різних цензурних установ за підвищення якості в роботі не давала "внутрішній контрреволюції" майже ніяких шансів на існування, не кажучи вже про відвертий ідейний опір Радянській владі.

Не менш класово принциповою була позиція ЦУДу і щодо тих видавництв, які намагалися надати посильну допомогу Комуністичній партії у справі налагодження політикопросвітницької роботи. 1923 року 12 членів науково-просвітнього товариства "Коваadlo"), з яких 7 було безпартійних, у тому числі й колишній член Української есерівської партії, подали заявку про реєстрацію. У статуті товариства вказувалося, що основною його метою є залучення незаможних прошарків суспільства до вивчення проблем марксизму, розробки та популяризації цього вчення. Товариство не мало комерційної мети. Вивчати марксизм передбачалося за допомогою лекцій, доповідей, організації студій, різних клубів [17,87]. Проте загроза монолітної єдності думок навіть стосовно тлумачення основоположних догматів марксизму зробила свою справу, а товариству було відмовлено в реєстрації. Не менш значним фактором було, мабуть, і те, що в переважній більшості безпартійний склад редколегії товариства робив його діяльність менш контрольованою з непередбачуваними наслідками. Резолюція ЦУДу була однозначною: "... вважати недоцільним дати дозвіл на видавничу діяльність товариства "Коваadlo", оскільки згадане товариство має на думці (як це видно із статуту) фактично виконувати властиві лише Головополітосвіті, як державному органіві, функції. Прецедентів таких ЦУД в своїй практиці не мало, що знову ж унеможлиблює видання дозволу в даному випадку"[17,61]. ЦУД не міг, як видно, висловити таку відверту неповагу до Головополітосвіті, у якій ще зовсім недавно він був одним із підпорядкованих структурних підрозділів.

Найбільш яскраво повна залежність ЦУДу від вищого партійного керівництва, зокрема відділу преси ЦК КП(б)У, виявлялась у нестандартних ситуаціях. Прикладом такого нетипового випадку стала участь комуністів Рязанова і Танкова в діяльності видавництва "Смех" та його друкованого органу – гумористичного журналу "Жало". Обережно зонduючи ґрунт, керівник ЦУДу надсилає доповідну записку в ЦК КП(б)У, у якій повідомляє своїм кураторам про прохання видавництва "Смех" розпочати видання журналу "Жало" та запитує: мають або ні вищевказані комуністи дозвіл на співробітництво в приватному журналі [17,193]. У цій же записці голова ЦУДу посилається на інформацію ДПУ про те, що "... редколектив – не журналісти й не письменники, а відвідувачі ресторанів "Не рыдай" і "Новая Бавария", одним словом, герої рознузданого НЕПа". У ті часи такого суттєвого аргументу, одержаного в результаті неймовірних оперативно-пошукових зусиль ДПУ, напевне, було достатньо для доказу професійної неспроможності редакційного колективу новостворюваного видання. Крім цього, ДПУ підтверджує свої докази тим, що редакційний

колектив в більшості своїй безпартійний, за винятком двох членів КП(б)У, які дали згоду на співробітництво, але в редколегію не входять [17,196]. І все ж таки ДПУ, незважаючи на його широкі повноваження, не наважується дати навіть рекомендацію ЦУДові, обмежившись нагадуванням, що при відкритті такого роду видавництв необхідно бути дуже обережним, оскільки такі видання важче піддаються цензурі. І лише після пояснення Агітпропу ЦК КП(б)У, що співробітництво комуністів у приватних видавництвах без санкції партії, безумовно, неможливе, доля видавництва була вирішена – його заборонили [17,205]. Після оголошення вищого політичного рішення було розгорнуто кампанію з його громадської підтримки в засобах масової інформації, які з рішучою одностайністю висловилися проти відродження буржуазної жовтої преси, за негайне звільнення таких комуністів з роботи в радянських виданнях [17,206].

Таким чином, цей приклад яскраво показав, "хто є хто" у вищій партійно-державній політичній ієрархії і кому належало останнє слово при прийнятті остаточного рішення.

Отже, уже в середині 20-х років контроль за засобами масової інформації з боку партії та підпорядкованих їй цензурних установ був повним і всеосяжним. Жоден журнал чи газета не могли виходити без санкції Секретаріату ЦК КП(б)У. До цього додавалося періодичне й масове вилучення „ідеологічно шкідливої літератури” з книжкових складів, магазинів, ларків, тощо. Усе це свідчило про закономірну трансформацію українського суспільства першої половини 20-х років ХХ ст. в тоталітарну державу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Горяева Т.М. Очерки истории советской цензуры. – М., 1995.
2. Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1922. – № 49.
3. История советской политической цензуры. Документы и комментарии. – М., 1997.
4. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. – Київ, Едмонтон, 1992.
5. Коваль С. Формування системи тоталітарного контролю в Радянському Союзі // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2004. – Вип. 15.
6. Масненко В. Цензура в під радянській Україні 20-х років: система, інструкції, репресивна політика // Сучасність. – 1996. – № 6.
7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України . – ЦДАВОУ. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 920.
8. Центральний державний архів громадських організацій України – ЦДАГОУ . – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1848.
9. ЦДАВОУ. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 926.
10. ЦДАВОУ. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 975.
11. ЦДАВОУ. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 922.
12. ЦДАВОУ. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 467.
13. ЦДАВОУ. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 467.
14. ЦДАВОУ. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 682.
15. ЦДАВОУ. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 705.
16. ЦДАВОУ. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 928.
17. ЦДАВОУ. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 981.
18. ЦДАВОУ. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 976.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Кізіон Валерій Карпович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: проблематика історії видавничої діяльності в Україні у 20-х роках ХХ століття.

ДО ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ КАТЕГОРІЇ “НАУКОВА ШКОЛА” В ІСТОРІОГРАФІЇ

Олександр КІЯН (Кіровоград)

Розглядаються змістові параметри визначення категорії “наукова школа” в сучасній зарубіжній й вітчизняній історіографії. Аналізуються методологічні принципи наукового підходу при осмисленні цього історіографічного феномену.

The contents and main parametres of the defenition of the category “scientific school” in the contemporary foreign and native historiography are regarded. The methodological principles of the scientific approach in the process of comprehension of the given historiographic phenomenon are anylised.

Наукова постановка проблеми. Дослідження процесу зародження й трансформації неформальних “організацій, які отримали статус “наукових шкіл”, є однією з найбільш складних і водночас перспективних тенденцій у розвитку сучасної історіографії. Свідченням процесу стала публікація в останні роки низки праць тематично присвячених ролі різноманітних об’єднань, більшість з яких ідентифікується рангом “історична школа”, в еволюції як національної, так і загальноєвропейської історичної думки.

Характерною рисою синтезів є зміщення понять “школа”, “течія”, “напряма”, що виразно демонструє методологічну невизначеність та концептуальну неузгодженість при інтерпретації цих історіографічних явищ. Для подолання зазначених прогалів у системі категоріального визначення, досить дискурсивним видається проведення історіографічного аналізу сучасної наукової літератури з проблеми з тим, щоб виділити загальні, найбільш суттєві критерії дефініції “історична школа” та виробити певну дисциплінарну матрицю стосовно її подальшого впровадження в історіографії.

Вивчення історії історичної науки має здійснюватися в єдності аналізу діяльності як окремих учених, їхніх концепцій, так і цілих історіографічних напрямів та наукових шкіл. Методологічна проблема “інтегрованого знання”, коли історія історичної думки спостерігається у взаємозв’язку творчості персоналій та різноманітних організаційних форм, через які втілювались їхні концептуальні ідеї, привела до складання цілої галузі наукознавства. На думку Ф. Блюхера, одного із сучасних дослідників проблеми, історіографія найбезпосередніше пов’язана з наукознавством, оскільки “історик історичної науки завжди має справу не лише з індивідуальною тональністю, але й з конкретним виявом історичної ситуації: історія науки, історія культури і т. п.” [1, 264]. Саме тому інтегроване поєднання історіографічного персоналізму з організаційними формами наукознавства для їхнього виразу, розглядається нині у формі моделювання антимоній історичного знання.

Для визначення ролі видатних учених в становленні як осібних концепцій історії, так і історичної науки взагалі важливим методологічним компонентом є з’ясування епістемологічного аспекту категорії “наукова школа”, що не є чітко окресленою в історіографії та досить часто несе в собі різний дослідницький контекст і різноманітне змістовне навантаження. В спеціальних дослідженнях, навчальних посібниках, які мають стосунок до наукових співтовариств, ця категорія є чи не найбільш поширеною. В західноєвропейській історіографії XIX – XX ст. трапляються десятки історичних шкіл, об’єднаних на основі досить суб’єктивних дослідницьких критеріїв. Зокрема, у німецькій історіографії традиційно виділяються: “історична школа права”, “школа Л. Ранке”, “гейдельбергська школа”, “Малогерманська” й “Великогерманська” школи, “баденська”, “Стара” й “Нова” школи та ін. У французькій історичній науці – “Синтетична школа”, “Школа Олара”, “Академічна школа”, “Школа Анналів” та ін., в англійській – “вігська школа”, “оксфордська й “кембріджська” школи та ін.; в американській історіографії – “Рання школа”, “англо-саксонська школа”, “коммонсовсько-вісконсинська школа” та ін. Досить очевидно, що, виділяючи наукові школи, дослідники історичної науки постійно стикаються з

проблемою їхньої ідентифікації та розмежування, вдаючись переважно до типологізації на основі різноманітних соціально-наукових форм.

Подібна методологічна невизначеність властива також й українській історіографії, де не досить чітко відрефлектовано поняття історико-наукової школи. Відповідно ведеться мова про “школу” практично будь-якого, більш-менш видатного дослідника української історії. У посібниках з національної історіографії згадуються: “Соціально-економічна школа О. Лазаревського”, “Територіальна школа Д. Багалія”, “Галицько-Київська школа М. Грушевського”, “Школи” Д. Яворницького, О. Оглобина та ін. Специфікою українознавчих досліджень можна вважати збереження властивої для радянської доби, інтерпретації категорії “історична школа” на основі визначення ідейно-політичних критеріїв (“державницька”, “народницька”, “буржуазна” школи) і теоретико-методологічних принципів (“романтична”, “позитивістська”, “марксистська” школи).

Аналіз сучасної історіографічної літератури як вітчизняної, так і зарубіжної дає можливість зробити кілька принципових узагальнень стосовно осмислення проблеми в теоретико-методологічному аспекті. Насамперед, варто зазначити наявність кількох варіативних підходів її розв’язання. Перший з них, розроблений на загальних постулатах наукознавства, має на меті ідентифікувати категорію “історична школа” як своєрідного уніфікованого явища, притаманного характеру й змісту еволюції історичної науки взагалі. “Наукова школа в історіографії, – на думку І. Колесник, – це колектив дослідників, об’єднаних спільною проблематикою, єдиними методологічними принципами, які гуртуються навколо певної організаційної структури (кафедри, наукового товариства, історичного часопису)” [2, 39]. Тотожних принципів дослідження категорії “історична школа” дотримується і росіянин С. Михальченко. Згідно з розробленою ним методикою розгляду явища необхідно, по-перше, вивчити погляди та діяльність лідера чи засновника школи; по-друге, потрібен аналіз його методологічних філософських поглядів, педагогічного спілкування з учнями, розгляд методів і принципів праці, близькість конкретно-теоретичних концепцій та тематики досліджень [3, 57]. Подібний підхід превалює в працях Л. Гутнної [4, 9–10], С. Погодіна [5, 71–73], Я. Калакури [6, 34] та інших представників сучасної східнослов’янської історіографії. Головна мета, яку мають представники даного методологічного підходу, полягає у намірі структурувати контури дефініції, переважно не виходячи за рамки історіографічних категорій.

Другий підхід, який отримав особливу популярність у новітній літературі, збудований на широкому впровадженні понять, запозичених із суміжних з історіографією галузей знання – насамперед культурології, прагне ідентифікувати критерії дефініції “історична школа” на основі змістової характеристики соціо-психологічних чинників колективної діяльності вчених. “Основними складниками категорії “історична школа”, – вважає Г. Мерніков, – є змістовна характеристика та функції понять: “лідер”, “наукова атмосфера”, “наукова результативність”, з’ясування мотиваційних чинників творчості вчених (психоінтелектуальних, соціо-психологічних), які дають змогу зрозуміти наукову програму лідера, найважливішого фактору життєдіяльності наукової школи” [7, 12]. На думку згаданого дослідника, лише в контексті психології творчості можливе створення логіко-доказової моделі функціонування наукової школи в історіографії. Однак, практичне застосування логіко-лінгвістичної моделі “наукова школа”, збудованої на засадничих принципах напрацьовань класиків психоаналізу (Е. Фромм, К. Юнг) та дослідників психології творчості в науці (Л. Косарева, Г. Сел’є) стосовно історіографії, виразно виявили слабості й одномірність подібного методологічного підходу. Як приклад можна привести узагальнення одного з adeptів “історіографічної психоаналітики”, згідно з яким “специфічна нервова система, виняткова цілеспрямованість, фантастична працездатність – ключові риси промоторів вітчизняного історіографічного процесу” і що саме ці фактори “особистісно-психологічного

плану суттєво вплинули на форми й методи колективної співпраці істориків та (в кінцевому підсумку) на появу й результативність наукових шкіл” [7, 13].

Подібне досить апріорне узагальнення вимагає суттєвих фактологічних уточнень, оскільки як свідчить історія історичної науки, виняткова більшість з числа провідних європейських істориків (С. Соловйов, М. Костомаров, О. Т’єррі, Т. Корзон та багато інших) будучи “генераторами ідей” та маючи не менш “специфічні нервові системи” й “працездатність” (про що свідчить обсяг написаних ними історичних праць) порівняно з фундаторами шкіл (В. Ключевський, В. Антонович, В. Калінка та ін.), усе-таки в силу ряду обставин, не витворили власної наукової школи. Тому абсолютизація культурологічного принципу без належного опрацювання сцієнтистської доміанти історіографії, попри всій оригінальності узагальнень, не дає відповідь на ряд важливих аспектів як постання, так і функціонування “наукової школи” в історичній науці.

Своєрідну позицію у європейській історіографії щодо “історичної школи” займають польські дослідники проблеми. Аналітичне опрацювання теми було вперше здійснено В. Смоленським в студії “Школи наукові в Польщі”, де постання подібного роду організацій оцінювалось у дусі історико-політичного партикуляризму [8, 155–156]. Розроблена В. Смоленським концепція “історичної школи” мала сильний резонанс не лише в польській, але й українській історіографії, по суті визначивши підхід до її інтерпретації таких видатних національних вчених, як М. Грушевський, С. Томашівський, Д. Дорошенко [9, 141–157]. Превалювання політичних критеріїв оцінки “історична школа” триває і в сучасній польській історіографії, про що свідчать студії Г. Ольшевські “Роздуми про школи історіографічні” [10, 129–140] та Є. Шацкі “Школи в соціології” [11, 91–103].

Ведучи мову про роль лелевелівської історичної школи доби романтизму в історіографічному процесі, А. Вербицький, один з найавторитетніших фахівців серед сучасних дослідників історії історичної науки в Польщі, стверджує, що “двохаспектний феномен”, методологічний і, особливо педагогічний критерії, які традиційно виділяються східнослов’янськими істориками, є “недостатньо надійним для означення категорії “історична школа” романтичної доби” [12, 336]. Тому домінантою при означенні історичної школи Й. Лелевеля у польській романтичній історіографії він схильний вважати “єдність в засадничих поглядах на історію Польщі, окреслених у сфері (postawe) політичній, що проявляється в патріотичній упередженості (zaangażowaniu), республіканізмом і демократизмом” [12, 337].

Дещо інший, підкреслено сцієнтистський підхід до визначення категорії “історична школа” склався в німецькій історіографічній традиції. Починаючи з класиків німецької історіографії (Ф. Савін’ї, Л. Ранке, Г. Дройзен та ін.) парадигма “історичної школи” традиційно виводиться з “ідіографічних” параметрів національної історичної думки. Відповідно, головним критерієм для визначення дефініції “історична школа” вважає Е. Трельч є “наявність категорії” історичної органології, поєднаної з своєрідним поняттям історичної спільності предмета й поняття розвитку” [16, 238]. У подібному методологічному ракурсі як органічну субстанцію в еволюції німецької історіографії до вироблення “національної ідеї” – кінцевої мети функціонування подібного роду організацій розглядає “Малогерманську історичну школу” Г. Шляєр [13, 188]. Сцієнтистський підхід до вираження категорії історична школа в західноєвропейській історіографії отримав логічне завершення в синтезі Г. Іггерса, який спостерігає динамізм їхньої еволюції в дусі національної ідіосинкразії та методологічної органології [14, 21–24].

Очевидно, що проблема ідентифікації категорії “історична школа” так і не отримала адекватного пояснення та й надалі розглядається переважно в дусі різнопланової методологічної дихотомії. Навіть спроба постмодерністської історичної науки розширити горизонти теоретичного моделювання в історіографії, залучивши ідеї інтерналізму (М. Малкей, П. Фейерабєнд та ін.) для визначення закономірностей розвитку історичного

знання, викликали ряд принципових заперечень. Головне з них лежить у площині того, що історіографія як субпродукт історії має свої специфічні “ідіографічні принципи” та не може базуватись на теоретичних канонах, розроблених для “номотетичних” галузей пізнання. Більшість західноєвропейських дослідників проблеми вважає “постмодерністські новації” не властивими характеру історичного пізнання і продовжує триматися теоретичних узагальнень Б. Кроче, згідно з якими “історія історіографії це насамперед розвиток історичної науки та суб’єктів, через які вона розкривається” [15, 104].

Невизначеність і методологічний плюралізм у підході до осмислення категорії “наукова школа”, властиві національним історіографічним синтезам, підштовхнули окремих сучасних європейських істориків до думки відмовитися від самої ідеї чіткої диференціації поняття взагалі. Таку позицію займає зокрема росіянка М. Матюшевська, яка заперечує доцільність введення в історіографію “жесткой системы иерархического соподчинения критериев. Подтверждающих деятельность научных школ, поскольку феномен этот весьма сложен и не всегда поддается однозначному пониманию” [17, 158]. Як приклад, М. Матюшевська посилається на неможливість використання традиційних принципів і методологічних кліше для історіографічного аналізу “Московської історичної школи” В. Ключевського, в силу її специфіки й унікальності. На думку дослідниці, найвидатніші адепти “московської школи” (П. Мілюков, М. Рожков, Ю. Готьє, М. Любавський, М. Богословський, О. Кізеветтер) хоч і були учнями В. Ключевського, але не сповідували в повному обсязі ні методологію вчителя, ні тематичний діапазон досліджень, будучи по суті самостійними оригінальними вченими. У той час як ряд російських істориків (С. Платонов, В. Пічета та ін.) не мали тісних особистих контактів з В. Ключевським, але були надзвичайно близькі до теоретичних постулатів “Московської історичної школи”. Тому, на думку М. Матюшевської “при описании феномена научной школы речь должна идти не об иерархии, а о выделении наиболее полной совокупности критериев ее существования с учетом уникальности и неповторимости каждой исторической школы” [17, 159].

На наш погляд, більш логічним і науково-послідовним є підхід до осмислення категорії “історична школа” збудований не на конструкції формальної схеми, а на розробці теоретико-методологічної системи їх досліджень. Як базова, епістемологічна модель може бути використана конструкція методологічної “експлікації” американця Т. Куна, згідно з якою розгляд когнітивного аспекту будь-якої науки має здійснюватись в нерозривному поєднанні з динамікою розвитку наукового співтовариства. Відповідно поява “наукових шкіл” визначається і здійснюється для досягнення певної мети. Згідно Т. Куну, мета має різний характер у період “нормальної науки”, що означає діяльність наукового співтовариства відповідно з домінуючими в науці теоріями (парадигмами), та в періоди зламу наукових стереотипів – “наукових революцій”. Зазначена діахронна структура містить у собі ряд послідовних етапів: генезис науки (допарадигмальний період), нормальну науку (парадигмальний період), кризу нормальної науки й наукову революцію (зміну парадигм). У концепції Т. Куна саме допарадигмальний період характеризується змаганням різних шкіл і відсутністю загальноприйнятих концепцій і методів дослідження. Ці розбіжності зникають у результаті перемоги однієї з наукових шкіл і перевагою тієї наукової парадигми, яку вона уособлює. З визнанням парадигмальної ідеї певної наукової школи розпочинається розвиток і удосконалення наукової традиції. Цей період у теоретичному моделюванні Т. Куна і відповідає статусу “нормальної науки”. Але поступово в діяльності школи, що домінує, нагромаджуються різноманітні “аномальні факти”, які не можуть бути розв’язані в рамках сформульованої її адептами парадигми. Наступає “парадигмальна криза”, що приводить до скепсису і зневіри стосовно правильності теоретичного спрямування школи. Розпочинається пошук нових ідей і методологічних правил. Результатом цього процесу є “наукова революція” – повна чи часткова заміна старої парадигми новою дисциплінарною матрицею [18, 117–132].

З певною модифікацією, що враховує специфіку історії історичної науки, означена експлікація Т. Куна може бути використана для визначення мотивів постання і ролі “наукових шкіл” в історіографічному процесі. Очевидно, що концептуальна ідея, з якої варто розпочинати дослідження категорії “історична школа”, прихована в “допарадигмальному періоді”, оскільки саме він уособлює в зазначеній теорії найбільш динамічний процес у розвитку наукового пізнання взагалі. Відсутність загальноновизнаної парадигми сприяє генерації свіжих ідей і наукової конкуренції між різними течіями історичної думки. У “Структурі наукових революцій” Т. Куна досить виразно здекларована теза, згідно якої лише “конкуренція між різними групами наукового співтовариства є одним історичним процесом, що ефективно приводить до спростування певної, раніше загальноприйнятої теорії чи до визнання іншої” [18, 139].

Подібний погляд виказує і Пол Фейєрабенд, який стверджує, що “наукові знання особливо зростають в результаті проліферації (розмноження) теорій, які незставляються (дедуктивно не зв’язані) і самі плідні періоди в розвитку науки – боротьба альтернатив, що приховані в різних світоглядних, соціальних чи національних позиціях вчених, оскільки знання не лише теоретично, але й ідеологічно завжди навантажені” [19, 104]. Історіографія дає чимало прикладів переосмислення традиційної для окремих етапів її розвитку епістемології та зміни методологічної парадигми в результаті поляризації досліджень на національно-історичному рівні й ідейно-методологічному ґрунті.

Аналіз європейського історіографічного процесу засвідчує, що поява виняткової більшості наукових організацій, яким притаманні риси історичної школи, пов’язані насамперед з розробкою онтологічних національних парадигм, здатних витримати конкуренцію з історико-теоретичними постулатами, що домінують у відповідний час еволюції історичної думки. Як приклад можна вказати на обставини зародження школи “Анналів” у Франції, котра постала як реакція на головні тенденції в розвитку німецької національної історіографії, що ставила в центр уваги ідеалістичний історизм (Г. Гегель, Л. Ранке, Г. Зібель) та морфологію культури (О. Шпенглер). Глобальність і соціальна широта історичного ракурсу, на думку засновників школи (Л. Февра, М. Блока) мала подолати ідеалістичну односторонність німецької історичної органіології [20, 137].

Взагалі при визначенні категорії “школа” проблеми виникають насамперед при спробі показати її специфіку, сформувати ту наукову установку, якої дотримувались (чи могли дотримуватись) адепти школи. В історика історичної науки, як засвідчує аналіз історичної літератури, виникає спокуса вести мову не про парадигму, а про “мета-парадигму”, здатну в силу своєї всезагальності помістити строкату різноманітність наукових поглядів і концепцій адептів школи. Тому з погляду методологічної доцільності більш плідним нам видається пошук особливих парадигм, специфічних проявів творчості окремих представників школи, теоретико-концептуальне моделювання системи їхніх досліджень з метою визначення самобутності та ролі, яку вони відіграли в еволюції історичної науки.

У цьому контексті важливими видаються кілька принципових положень щодо адекватного визначення терміна “наукова школа” в гуманітарних дисциплінах. По-перше, потрібно чітко усвідомити підстави їхнього зародження (ідейно-політичні, національні, сцієнтистські та ін.) з метою визначення тієї кінцевої ролі, яку вони переслідували самим фактом появи в історіографії. По-друге, дати поглиблений аналіз ідейного змісту творчості, методології та концепції історії засновників школи, оскільки саме в рамках їх діяльності набирає вираз конкретики “наукова революція”, повна чи часткова зміна старої парадигми новою. Третій етап являє собою аналіз структури “історичної школи”, міру самоідентифікації з нею адептів, межі її існування, аналіз методологічних (історико-філософських) критеріїв, що обумовили своєрідність статусу неформальної організації в історіографії. Четвертий етап має продемонструвати постановку конкретної історичної проблематики, історичної концепції, спільності методів і принципів роботи з джерелами, тотожність і відмінність у

реалізації тих положень, які визначили саму появу історичної школи. Лише симбіоз зазначених дослідницьких параметрів може наблизити до визначення специфіки категорії “історична школа” та розширити погляд на проблему в сфері аналітичного наукознавства й історіографії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Блюхер Ф.Н. Антимонии исторического знания исторической науки // Благо и истина: классические и неклассические регулятивы. – М., 2004.
2. Колесник І.І. Українська історіографія XVIII – поч. XX ст. – К., 2000.
3. Михальченко С.І. О критериях понятия “Школа” в историографии // Исторична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи. – Харків, 1995.
4. Гутнова Е.В. Историография истории средних веков. – М., 1985.
5. Погодин С.Н. “Русская школа” историков: Н.И.Кареев, И.В.Луцицкий, М.М.Ковалевский. – Спб., 1997.
6. Калакура Я. Українська історіографія: курс лекцій. – К., 2004. – С. 34.
7. Мерніков Г.І. Школи в українській історичній науці другої половини XIX – поч. XX ст.: проблема теорії та історіографії. – Автореферат канд. дисертації. – Дніпропетровськ, 1997.
8. Smolenski W. Skoły historyczne w Polsce. – Warszawa, 1898.
9. Кіян О.І. Генеза категорії “Київська історична школа” в історіографії // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 1999. – Вип. 9.
10. Olszewski H. Rozważania o szkołach historiograficznych // Historyka. – t. XV. – Wrocław, 1984. – S. 129–140.
11. Szacki J. Skoły w socjologii // Dylemnty histotiofralii idei oraz inne szkice I studia. – Warszawa, 1991\ – S. 91–103.
12. Wierzbicki A. Historiografia polska doby romantyzmu. – Wrocław, 1999.
13. Schleir H. Die “kleindeutsche Schule” // Studien über deutsche Geschichtswissenschaft. – Berlin< 1995. – В. II. – S. 258, 188.
14. Iggers G. New Directions in European Historiography. – Connecticut. 1996. – P. 21–24.
15. Кроче Б. Теория и история историографии. – М., 1998.
16. Трельч Э. Историзм и его проблемы. Логическая проблема философии истории. – М., 1994.
17. Вопросы истории. – 1999. – №№ 11–12, С. 156–159.
18. Кун Т. Структура научных революций. – М., 1997.
19. Фейерабенд П. Избранные труды по методологии науки. – М., 1986.
20. Ле Гофф. Существовала ли французская историческая школа “Анналов”? // Французский ежегодник. – М., 1970.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Кіян Олександр Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми історіографії і методології історії.

ДО ПРОБЛЕМИ СПРИЙНЯТТЯ ЧАСУ ТРАДИЦІЙНИМ СУСПІЛЬСТВОМ (XIX–XX СТ.): «МАГІЯ ПЕРШОГО ДНЯ» У СЛОВ'ЯНСЬКИХ УЯВЛЕННЯХ

Олександр КОВАЛЬКОВ (Кіровоград)

У статті розглядається поширений мотив “магії першого дня” в системі сприйняття часу традиційним суспільством у XIX–XX ст. на прикладі східних слов'ян на матеріалах фольклорних творів.

The widespread reason of “magic of the first day” in the system of perception of time by traditional society in the XIX–XX item on the example of east slaves on materials of folk-lore works is examined in the article.

Людина не народжується з відчуттям часу. Її часові, як і просторові поняття, завжди визначаються тим культурно-історичним середовищем, до якого вона належить. Можна говорити, що усвідомлення часу виступає своєрідним лакмусовим папірцем, який відображає

специфіку епохи чи цивілізації. За словами відомого історика ментальності А.Я. Гуревича, у розумінні часу втілюється пов'язане з ним світосприйняття епохи, поведінка людей, їхня свідомість, ставлення до речей [1,103].

Саме сприйняття часу найбільш швидко й виразно реагує на глибинні господарські, соціальні, культурні, ментальні зміни, що відбуваються в суспільстві. Дослідження особливостей духовного виміру будь-якої цивілізації неможливе без розгляду категорії часу, усвідомлення її даною цивілізацією. Дослідження ж особливостей сприйняття часу конкретно культурно-історичною спільністю, у свою чергу, неможливе без звернення до тих світоглядних і ментально-ціннісних орієнтирів, які лежали в її підмурівку. Усвідомлення часу, ставлення до нього, оперування часовими категоріями виступає як важлива складова соціально-психологічної картини світу представника культурного середовища, що досліджується.

Вивчення різних аспектів сприйняття часу в традиційній культурі східних слов'ян дає змогу відтворювати більш цілісну картину духовного життя та обрядової практики. Окремі сюжети традиційної темпоральності розглядалися нами в попередніх публікаціях [2]. У цій статті предметом нашої уваги стане поширене і по сьогодні у всіх народів уявлення про особливу семантику початкових моментів часових відрізків – так звана „магія першого дня”.

Дане питання принагідно розглядалося в класичних дослідженнях слов'янської традиційної культури. В контексті майнових табу у реліктах первісної культури воно стало предметом вивчення Д.К. Зеленіним [3] [4]. При дослідженні народної демонології цього питання торкається Н.А. Кринична [5]. Так чи інакше даного аспекту часових уявлень торкаються й інші автори. Проте слід відзначити, що цей мотив, як загалом і специфіка сприйняття часу традиційним суспільством, не став предметом спеціального дослідження у вітчизняній історичній та етнологічній науках.

Уявлення про те, що перші дні окремих відрізків часу, особливо року, меншою мірою – місяця, тижня, здатні визначати собою семантичну наповненість подальших днів даного періоду, є одним із найбільш стійких та поширених серед всіх народів. Це так звана “магія почину”, або “магія першого дня”. За уявленнями слов'ян для того, щоб забезпечити щастя, лад у родині, достаток протягом, скажімо, року, необхідно в перший день його дотримуватися певних вербальних, актових, майнових табу, ритуалів, обрядів. Найбільш яскраво “магія першого дня” простежується в новорічній обрядовості.

Здавна і понині Новий рік вважається найважливішим святом. За святковим столом збиралися всі родичі – “велика сім'я”, що об'єднувала декілька поколінь. У цьому втілюється прагнення людини цілий рік проводити в колі найближчих і найдорожчих людей. Щедрість новорічного столу символізувала прагнення селянина до такого ж добробуту протягом року. На Новий рік не можна було лягтися, сперечатися, карати дітей – свято повинне пройти під знаком гарного настрою, щоб не було сварок протягом року. До свята намагалися повернути всі борги. На Херсонщині в день Нового року ні в якому разі нічого не давати з дому і не позичали – увесь рік у боргах пройде [6,87]. На Закарпатті вірили, що гарний настрій в цей день супроводжуватиме людину протягом всього року [7, Оп.1, Од. зб. 51-Є, арк.9]. З “магією першого дня” пов'язаний і звичай ворожіння на Новий рік – вірили, що в такий час можна відкрити завісу над майбутнім, а результати таких ворожінь обов'язково збудуться [8,274]. Розпочинався новий рік, а будь-що нове породжує надію на добро, на щастя. Це втілювалося в традиційному новорічному привітанні: “З Новим роком, з новим щастям”. Д.К. Зеленін писав, що новорічне щастя – ще нове, молоде, воно щойно народилося, а тому потребує для свого збереження та закріплення за допомогою заклинань, привітань, обрядів [4,46]. Це щастя потрібно було задобрити, не злякати злим словом або необережною дією. Тому весь день Нового року і проходив у розвагах і застіллі. В цей день не можна було давати щось зі свого дому і господарства, оскільки вірили, що разом з річчю можна було віддати й нове, новонароджене щастя [4,47].

Землеробський характер цивілізації визначив і новорічні обрядові страви, поширені у слов'ян. Серед продуктів харчування, які використовувалися в новорічній обрядовості, найчастіше натрапляємо на кутю, яйця, млинці. Кутя, яку готували з зерна, була основною різдвяною стравою. Зерно традиційно вважалося символом достатку й багатства, тому за імітаційною магією вживання зерна на початку року мало забезпечити достаток протягом його. Зерно є також елементом схеми вічного кругообігу “сім'я – рослина – сім'я”, що символізує собою безкінечність життя, постійне відродження всупереч смерті.

Аналогічні повір'я супроводжують і свято масляної яка, згідно з численними дослідженнями, в минулому, коли рік розпочинали навесні, виконувала функції новорічних. Саме цим можна пояснити багатство столу на масляну – “за магією першого дня” такий достаток мав був забезпечити таку ж щедрість столу протягом усього року. Про особливий характер масляної свідчить і зафіксоване на Смоленщині повір'я, що одружені на масляну житимуть щасливо [9,34]. Ще одним доказом вище сказаного може слугувати повідомлення Ю.Г. Крачковського з Півночі Росії. “Первые четыре дня марта, по мнению некоторых крестьян, изображают общее состояние погоды всего года: 1 марта представляет собой как бы весну, 2 марта – лето, 3 марта – осень и 4 марта – зиму. Каковы эти дни, такова будет и соответствующая им пора года” [10,89-90]. Цим пояснюється особливе ставлення в народі до березневого нового місяця. Рік починався на новому місяці в березні, і тільки пізніше, з поширенням книжної традиції, початок року закріпився за 1 березня. Доказом цього може слугувати повір'я, зафіксоване серед населення Ярославської губ.: “Увидевший с правой стороны первое мартовское светило получает в текущем году счастье: девица выйдет замуж, молодец непременно женится” [11,138]. Про особливе вшанування нашими предками березневого нового місяця знаходимо і в “Стоглаві” [12,266]. Гіпотези про початок року в слов'янській культурі в березні дотримується більшість сучасних дослідників.

Подібні вірування існували й навколо народження нового місяця, Про святкування цього слов'янами в давнину знаходимо в “Стоглаві”: “...еже есть первый день коегождо месяца, паче же Марта месяца празднование велие торжественно сотворяюще...” і далі: “...вжигания огнища на новые месяцы...” [12,266]. На Закарпатті день, коли народжувався новий місяць, називали “порожнім” [7, Оп.1, Од. зб. 429, арк.108], тобто “праздним”, “святковим”. Заборона працювати в цей день (як і в день народження нового року) характерна і для інших регіонів. “Всякие посеы на молодык не дают хороших плодов, они только “мыладятся” т.е. постоянно обильно цветут” [13,218]. “На молодыку нельзя на огороде чего-либо садить – уродит много, но ничего не созреет и останется молодым” [14,4]. “На молодыку нельзя солить помидоры, огурки, яблука заливати. Пройде 2–3 дні – тоді можна” [15,235].

На молодому місяці ворожили; вірили також, що сни в таку ніч обов'язково збуваються. Вважалося, що поява на небі молодика автоматично підсилює магічну силу слова [4,29]. Тому до нього зверталися з проханням про здоров'я: “Месяце на нове, нам на здорове, ворогам на безголове” [16, Оп.1, Од. зб. 180, арк.54], “Місяць на небі, заїць у дебрі, а струг у воді. Коли всі вони втрюх зйдуться, то аби тоді мала моці хоруба лише”, “Молодиче-молодиче, поздоровляю тебе з нове, а мені щастя і здоров'я” [16, Оп.1, Од. зб. 180, арк.74], “Твої ріжки вгору, а мені здоров'я в руки й ноги” [17,233]. У Білорусі в молодика просили щастя й достатку: “Маладзичок младаый, рог залатый, дай нам способ и раду до жицця, сабе на прыбыток, а нам – на спасение” [18,191]. Вірили також, що на молодика гроші в борг не можна ні давати, ні брати [19,219]. Намагалися також не ходити в ці дні з порожнім гаманцем – весь місяць порожнім буде [20,145]. На Житомирщині говорили: “Щоб гроші були – побачиш молодика, побрязкай в кишені, а ще й поплюй на копійку, та й у кишеню, щоб зав'язувалося, як в'яжеться місяць, щоб гроші зав'язувались, прибували...” [21,4]. За “магією подібного” ріст місяця мав в цьому випадку викликати зростання достатку.

На молодому місяці, як вірили наші предки, потрібно було починати важливі справи. На Поділлі вірили, що одружені на новому місяці житимуть в щасті та злагоді все життя [22,102].

На молодика радили починати будувати хату, “щоб жили молоді добре у хаті” [23,87]. Існувало переконання, що людина, або тварина, що народилася на новому місяці, буде здорова, сильна, довговічна і навіть в старості матиме вигляд молодої [22,102]. Вірили також, що сні на новому місяці збуваються і віщують майбутню долю [7, Оп.2, Спр. 384, арк.206]. На Станіславщині записано: “Як дівка перший раз побачить новий місяць і скаже: “Місяцю новий, князю молодий, приснився який”, та візьме з-під лівої ноги грудку землі і сховає в пазуху, то вночі присниться їй майбутній муж” [16, Оп.1, Спр. 326, арк.9].

Багато схожого знаходимо і в повір'ях стосовно понеділка. Д.К. Зеленін писав: те, що день Нового року для всього року, те ж і понеділок для всього тижня [4,55]. Погода в цей день визначала погоду всього тижня. У Західній Україні вірили, що дощ в понеділок віщує дощову погоду протягом наступних днів [7, Оп.1, Спр. 51-Є, арк.8]. В понеділок не радили позичати щось з хати – чи то речі, чи то гроші – “чтоб с лёгкого денька понедельника деньги не таяли, как воск...” [24,170] В цей день не робили нічого важливого – можливо, щоб не переобтяжувати нове “тижневе” щастя, яке народилося.

Про особливе ставлення до перших днів часових відрізків свідчить також той факт, що народна уява пов'язувала з ними активізацію надприродних сил та явищ. Особливо чарівною уважалася ніч під Новий рік. Саме в цю ніч ворожили і результати таких ворожінь визнавалися такими, що обов'язково справджуються. В цю ніч активізується нечисть, відьми крадуть місяць, а в землі горять гроші. А. Онищук повідомляє: “Зеленці вірять, що в ніч з Меланії на Василя вода в криницях перетворюється на вино, всі звірі говорять, а піч іде в танець” [25,23]. В Галичині також зафіксовано повір'я, що на Різдво вода перетворюється на вино [26,142]. “Якби хто трапив на таку годину, то набрав би вино замість води” [16, Оп.1, Спр. 143, арк.30]. На Житомирщині ж вірили, що така метаморфоза з водою мала місце на Новий рік [7, Оп.2, Спр. 384, арк.258]. В повідомленнях іншого інформатора знаходимо, що вода на вино перетворюється на Хрещення: “Один раз дівка уличила таку минуту і принесла два відра вина” [27,159]. Серед українських матеріалів знаходимо численні повір'я про те, що в ці дні велика рогата худоба, переважно воли, отримує можливість говорити між собою, але слухати ці розмови небезпечно. Розмови ці відбуваються, за даними інформаторів, або в ніч під новий рік [7, Оп.2, Спр. 957, арк.27], або перед Різдвом [28,205].

Періодами активізації нечистої сили визнавалися і періоди народження нового місяця. Демонічні персонажі вночі діють під світловою егідою місяця. Місяць для них те ж, що сонце для живих. Місяць – світило потойбіччя. Тому й активізуються демонологічні персонажі залежно від положення місяця на небі, а особливо на “молодика”, коли вони святкують народження свого світила. В Україні “каждый месяц в новолуние утопленники приплывают к тому месту, где кто утонул, и купаются при лунном свете” [29, 209]. У цей час взагалі не радили ходити близько біля води [30, 62]. На Новому місяці активізуються відьми. У М. Номиса знаходимо: “Як місяць в серп, то чарівниці йдуть на границі” [31, 47]. В.М. Гнатюк підтверджує: “Кожного нового місяця сходять си упирі і відьми на свій сейм” [32, 105]. Положення місяця на небі могло впливати й на зовнішній вигляд міфологічного персонажу. С.В. Максимов повідомляє: “Никогда не умирая, тем не менее, на перемене луны водяные цари изменяются: на молодом месяце они и сами молоды, а на ущербе превращаются в стариков” [33, 321].

Чимало народних свят язичницького походження, які мають стосунок до контактів з ірраціональним світом, прив'язувалися до понеділка. Можна назвати хоча б Чистий понеділок, з яким в Україні пов'язані численні звичаї та обряди, що стосуються нечистої сили. В понеділок на Троїцькому тижні в Україні святкують проводи покійних, а в перший понеділок Петрівки – проводи русалок. За словами дослідника ХІХ ст., “понедельник посвящался нашими предками-язычниками темным силам природы – ведьмам, русалкам, душам мертвых – т.е. царству смерти, тьмы, холода” [34, 20].

Обряди “магії першого дня” поширювалися не лише на перші дні календарних відрізків часу. “Магію почину”, покликану забезпечити успіх роботи, що започатковується, зустрічаємо на старті важливих сезонних робіт. Такими є перший день оранки, сівби, косовиці, жнив, молотіння, вигону худоби на пасовисько (на “юріву росу”), перший день виходу на риболовлю рибалками. Так, при виході на першу риболовлю навесні російські рибалки, намагаючись залучитися підтримкою водяника, виливали у воду олію, іноді вбивали коня зі словами: “Вот тебе, дедушка, гостинец!” [35,36]. При виході вперше в поле у східних слов’ян було заведено класти на землю хліб [36,55]. Це був подарунок душам предків, весні й одночасно – пожертва. Саме хліб повинен був бути основною жертвою землі – хліб, який вона породила і який повинна була породити знову. З хлібом виїжджали в перший раз орати, кришили його і разом із зерном кидали у землю. В Україні, скажімо, вважалося поганою прикметою в перший день сівби зустріти по дорозі на поле кволу людину або жінку [37,ХІІ]. В такий день також ні в якому разі не можна було щось позичати [7, Оп.2, Спр. 384, арк.158], а особливо – зерно [38,146]. Такі обряди були покликані забезпечити щасливе продовження, успішне виконання започаткованого діла.

Розглянуті нами уявлення уможливають констатувати, що система традиційних уявлень, у тому числі й міфологічних, має яскраво виражений утилітарний характер. Їхнє тривале побутування було визначене бажанням селянина забезпечити максимальному сприянню з боку вищих сил успішності повсякденних справ. Важливим у цьому контексті було рахуватися з якістю часу, котрий розглядався як категорія опредмечена і, в більшості випадків, надприродна. Це змушувало застосовувати дані переконання у щоденному житті, особливо при започаткуванні важливих справ, а також на початку визначних відрізків часу. Відповідно, “магію першого дня” слід розглядати як мотив “першочасу”, “часу творення”, який нечітко простежується в численних обрядах. Це період творення, народження нової якості часу. Від обрядів, якими це народження супроводжується, залежить його подальший хід. В народних уявленнях категорії нового й першого лежать у єдиній площині – всі явища, дії, вчинки, які здійснюються вперше в новий відрізок часу, набувають вищого семіотичного статусу. Перше в цьому разі набуває не нумерологічного, а якісного змісту – йому приписують особливі властивості, завдяки яким воно виділяється із загальної маси й набуває рис сакрального.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. – М.: Искусство, 1984.
2. Ковальков О.Л. Семантика часових відрізків в східнослов’янській дохристиянській міфології // *Духовність українства*. – В.4. – Житомир, 2002. – С.80–86.; Ковальков О.Л. Язичницьке усвідомлення часу і ментальність традиційного суспільства // *Український селянин*. – В.6. – Черкаси, 2003. – С.36–38.; Ковальков О.Л. Обрядовий час в системі міфологічних уявлень традиційного суспільства (на прикладі українського селянства) // *Український селянин*. – В.7. – Черкаси, 2004 – С.28–30.; Ковальков О.Л. Віра в фатальну годину в системі традиційних часових уявлень східних слов’ян (на матеріалах українського фольклору) // *Духовність українства*. – В.7. – Житомир, 2004. – С. 44–48.; Ковальков О.Л. Уособлення добових періодів як персонажі східнослов’янської демонології // *Україна і Росія: досвід історичних зв’язків та перспективи співробітництва*. – Кривий Ріг, 2004. – С.293–299.
3. Зеленин Д.К. Имущественные запреты как пережиток первобытного коммунизма. – Л., 1934.
4. Зеленин Д.К. Табу слов у народов Восточной Европы и Северной Азии. Запреты в домашней жизни. – М., 1929. – 166 с.
5. Криничная Н.А. Русская народная мифологическая проза. Истоки и полисемантизм образов. – Т.1–2. – СПб., 2001
6. Чернявская А.С. Обряды и песни с. Белозёрки Херсонской губ. // *Сборник ХИФО*. – Т.5. – В.1. – Харьков, 1895.
7. Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології (ІМФЕ) НАНУ ім. М. Рильського. Відділ рукописів. – Ф.14-3. Фольклорно-етнографічні матеріали. Збірники.
8. Сахаров И.П. Сказания русского народа. – СПб., 1841. – Т. 1.
9. Кошелев Я.Р. Весенне-летние народные праздники на Смоленщине. – Смоленск: Издательство СГПУ, 2001.

10. Крачковский Ю.Ф. Быт западнорусского селянина. – М., 1874.
11. Костоловский И. Некоторые обряды, приметы и поверья Еремейцевской волости Рыбинского уезда Ярославской губ. // ЭО. – 1901. – №3. – С.129–139.
12. Стоглав. – СПб., 1863.
13. Дикарев М. Народний календар Валуйського повіту, Борисівська волость Воронежської губ. // МУРЕ. – Т.6. – Львів, 1903. – С.113–224.
14. Ястребов В.Н. Материалы по этнографии Новороссийского края, собранные в Елисаветградском и Александрийском уездах Херсонской губ. – Одесса, 1894.
15. Муравський шлях-97: Матеріали фольклорно-етнографічної експедиції по селах Богодухівського, Валківського, Краснокутського та Нововодолазького районів Харківської обл. – Харків: ХДІК, 1998.
16. ІМФЕ. – Ф.28-3.В.М. Гнатюк. Збірники.
17. Общественный, семейный быт и духовная культура населения Полесья / Ред. кол. В.К. Бондарчик. – Минск: Наука и техника, 1987.
18. Янчук Н. По Минской губ. (Заметки из поездки 1886 г.) // Сборник сведений для изучения быта крестьянского населения России. – В.1. – М., 1889. – С.180–221.
19. Никифоровский Н.Я. Простонародные приметы и поверья, обряды и обычаи, легендарные сказания о лицах и местах, собранные в Витебской Белоруссии. – Витебск, 1897.
20. Щапов А.П. Исторические очерки первобытного миросозерцания и суеверия // Сочинения. – Т.1. – СПб., 1906.
21. Кравченко В. Звичаї в с. Забрідді та по деяких інших недалеко від цього села місцевостях Житомирського повіту на Волині. – Житомир, 1920.
22. Данильченко Н. Народные верования, суеверия и предрассудки, записанные во втором мировом участке Литинского уезда Подольской губ. // Этнографические сведения о Подольской губ. – В.1. – Камянец-Подольск, 1864.
23. Полісся України. Матеріали історико-етнографічного дослідження. – В.1 Київське Полісся. – Львів: Інститут народознавства НАНУ, 1997.
24. Ефименко П.С. Материалы по этнографии русского населения Архангельской губ. // Известия ИОЛЕАЭ. – М., 1878.
25. Онищук А. Народний календар. Звичаї і повір'я, прив'язані до поодиноких днів у році. Записано в 1907-1908 рр. у с. Зелениці Наддніпрянського повіту // МУЕ. – Т.15. – Львів, 1912. – С. 1–61.
26. Лепкий Д. Вода в людській вірі // Зоря. – 1888. – №8-9. – №8 – С.140-143.; №9 – С. 159–160.
27. Манжура И.И. Сказки, пословицы и т.п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губ. – Харьков, 1890.
28. Гнатюк В.М. Галицько-руські народні легенди. Ч.1-2 // ЕЗ. – Т.12. – Львів, 1902.
29. Иванов В.В. Жизнь и поверья крестьян Купянского уезда Харьковской губ. // Сборник ХИФО. – Т.10. – Харьков, 1907.
30. Чубинский П.П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной ИРГО, Юго-западный отдел. – СПб., 1871-1877. – Т.1.
31. Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше. – СПб., 1864.
32. Гнатюк В.М. Знадоби до української демонології. Т.1 // ЕЗ. – Т.33. – Львів, 1912.
33. Максимов С.В. Куль хлеба. Нечистая, неведомая, крестная сила. – СПб., 1873.
34. Балов В.А. Понельничанье. Историко-этнографический очерк // ЖС. – 1901. – №1. – С.120–124.
35. Петрушевич А.С. Общерусский дневник церковных, народных, семейных праздников, примет и гаданий. – Львов, 1865.
36. Очерки демонологии малороссиян // Москвитянин. – 1842. – № 11–12.
37. Сербов И.А. Белорусы-сакуны: краткий этнографический очерк // Сборник ОРЯС ИАН. – Т.94. – В.1. – Пг., 1915.
38. Милорадович В.П. Народные обряды и песни Лубенского уезда Полтавской губ. (записанные в 1888–1895 гг.) – Х., 1897.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ковальков Олександр Леонідович – викладач кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: сприйняття часу в традиційній слов'янській культурі.

„ОТАМАНЩИНА” ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ПОЧАТКУ 1920-х РОКІВ: СОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД, ПОЛІТИЧНА СПРЯМОВАНІСТЬ, МЕТА ТА МЕТОДИ БОРОТЬБИ

Денис КРАСНОСІЛЕЦЬКИЙ (Хмельницький)

У статті здійснено аналіз проблеми соціального складу, політичної належності, мети та методів боротьби повстанських загонів Правобережної України в першій половині 1920-х років.

This article has analyzed the problem of social composition membership of political parties, the object and methods of struggle the insurgents detachments of right bank Ukrain in the first part the 1920-th.

В умовах сучасного державотворення, становлення української спільноти та структуризації відносин між окремими соціальними групами та державою виникає необхідність ґрунтовного дослідження антибільшовицького селянського повстанського руху. Останніми роками активізація вивчення цієї проблеми в історичній науці виокремила питання соціального складу, політичної спрямованості, мети та методів боротьби повстанських загонів. Про це, зокрема, частково йдеться в працях А. Лихолата [33], П. Москвіна [34], О. Кучера [32], Д. Голинкова [6], А. Зінченка, Л. Петрова [27], І. Срібняка [38], Ю. Котляра [29, 30, 31] та інших. Проте, найбільший внесок розкриття питання формування та методів боротьби повстанських загонів зроблено у працях Р. Ковалю [28], К. Завальнюка [25, 26], О. Янчука та С. Богана [46, 1–3]. Ця стаття має на меті дослідити соціальний склад, політичну спрямованість та методи боротьби повстанських загонів Правобережної України у вищезазначений період.

Порівняно із стихійними повстаннями більш вдалішими та тривалішими за своєю діяльністю відзначилися озброєні загопи селян під проводом отаманів. Рух таких загонів отримав назву „Отаманщина”. За своїм складом, походженням, станом дисципліни, стратегією, тактикою боротьби вони значно відрізнялися один від одного. Зумовлювалося це рівнем підготовки та обізнаності в підпільній боротьбі самих отаманів. Чільне місце в їхній діяльності посідала агітація і залучення селян вступати до лав повстанських загонів. 1920 р. створення або поповнення повстанських загонів відбувалося на досить примітивному, близькому до стихійного рівні. Нерідко такі загопи виникали як реакція на безчинства червоноармійців та чекістів. Наприклад, наприкінці листопада 1920 р. усі особи чоловічої статі с. Оляниця Гайсинського повіту Подільської губернії приєдналися до загону „Лиха”, внаслідок чого його кількість зростає приблизно в шість разів [25, 78]. Проте, вже з 1921 р. отамани почали застосовувати різноманітні прийоми та методи, щоб збільшити кількість власних загонів. Так, під час нападу на с. Мочулка Гайсинського повіту в ніч на 29 березня 1921 р. загін Підкови розповсюдив наказ №3 за підписом отамана про оголошення мобілізації чоловіків до 50 років та колишніх офіцерів віком до 60 років [4, 2]. 1921 р. у с. Морозівка Сквирського повіту Київської губернії діяла таємна організація, яка займалася мобілізацією селян до повстанського загону Трейка [41, арк. 10]. Отаманом Гальчевським для агітації селян до вступу в повстанський загін у липні 1922 р. було направлено в деякі повіти Подільської губернії невеликі групи повстанців, які очолювали Лісовий, Капустян, Ходатський, Панчих та інші [44, арк. 183]. У деяких випадках мала місце мобілізація за допомогою сили, що швидко завершувалося припиненням діяльності даного повстанського угруповання. Наприклад, такої тактики дотримувався отаман Ісаков, який наприкінці 1921 р. організував створення повстанського загону в районі с. Гниляки, Яцьковецька Гута, Нефедівці, Ксаверівка, Млаки та інших Кам’янець-Подільського повіту, що на Поділлі [21, арк. 2]. На початку 1920-х рр. значним джерелом поповнення повстанських загонів було масове дезертирство в Червоній армії, зумовлене цілою низкою на те причин [8, 6].

Отаманами повстанських загонів були, як звичайно колишні військові офіцери або представники сільської інтелігенції. Не було й якоїсь статевої перестороги щодо вступу до цих загонів і жінок. Нерідко вони ставали командирами цих загонів. Наприклад, відомі такі отаманші: Марія Соколовська (на Київщині, Волині та Поділлі) [25, с. 123], Щіпська (в районі сіл Кримськ, Кобринці та Погребня на Поділлі) [9, арк. 59 зв.]. Також жінки входили до більшості повстанських загонів як дружини повстанців. Наприклад, дружина отамана Я. Гальчевського, загін якого діяв на Правобережній Україні, Марія досить часто допомагала повстанцям у проведенні розвідувочої та зв'язкової роботи, агітації селян, налагодженні продуктового забезпечення повстанців [24, арк. 3, 134].

Озброєння повстанських загонів складалося як з холодної, так і вогнепальної зброї різного виробництва: російського, французького, англійського тощо. Разом з тим на початку 1920-х р. через відсутність навичок повстанців та неефективністю їхнього використання списи було вилучено із переліку тогочасної зброї [5, 22]. Гармати використовувалися лише трофейні, які потім залишалися на полі бою через неможливість їхнього подальшого транспортування [5, 20]. Переважно повстанці використовували зброю, яка залишилася на Правобережній Україні після Першої світової та громадянської воєн. Значна частина селян набула досвіду користування зброєю на фронтах Першої світової війни. Чимало селян збирали зброю з метою передати її повстанцям. Наприклад, наприкінці 1920 р. жителі с. Слобідка Користишевської волості Радомишльського повіту Київської губернії віддали повстанському загону отамана Мордалевича 12 кулеметів, який здійснив похід у напрямку на містечко Черняхів [10, арк. 29.]. Проте в наступні роки таке явище у зв'язку із цілою низкою причин поступово нівелювалося. Основою цього було розпорядження більшовицької влади в другій половині 1920 р. щодо примусового вилучення у селян вогнепальної зброї та військової амуніції. Виконання цього явища покладалося на червоноармійців. Активна діяльність органів державного політичного управління (ОДПУ) 1922 р. у цьому напрямку змусила селян здавати зброю. Відмова передбачала жорстоке покарання [40, 235].

„Отаманщина”, як і весь антибільшовицький селянський повстанський рух, мала чітко виражені два політичних напрямки: національний (петлюрівщина) та анархічний (махновщина). Окремим політичним напрямком залишався й білогвардійський. Для Півдня України було характерним певне переважання анархо-махновського та білогвардійського напрямків над національним [30, 25]. Проте, більша частина повстанських загонів Правобережної України була національними й проводила свою діяльність під синьо-жовтим прапором. Досить вірні твердження стосовно політичних поглядів отаманських загонів запропонував Р. Подкур. Він доводив, що політична орієнтація повстанських загонів залежала від специфіки регіонів. Зокрема, на Поділлі та Волині, де вплив Української народної республіки був особливо сильним, у складі повстанських загонів переважали національно свідомі елементи, які намагалися налагодити контакти із зарубіжними українськими центрами, прагнули до відновлення УНР. Подібна спрямованість спостерігалася і в більшості загонів Київщини. Однак, на Півдні України діяло чимало повстанських загонів, які не мали чіткої національної орієнтації. Їхня поява зумовлювалася переважно через виникнення економічних негараздів [35, 391]. Невід'ємною рисою діяльності отаманських загонів в усіх регіонах Правобережної України було проведення активної антибільшовицької агітації серед місцевого населення. Вона зводилася до розповсюдження листівок з відозвами, наказами, карикатурами на радянські порядки. Судячи з мови, орфографії і стилю текстів листівок, їхніми авторами були місцеві жителі [46, 39]. Отамани друкували прокламації навіть на нерозрізаних шпальтах радянських грошей [41, арк. 145]. Зокрема, такими в 1922 – 1923 рр. були прокламації отамана Ворошилова, що діяв на Волині [12, арк. 10 зв.]. Разом з тим чимало листівок надходили із-за кордону. Наприклад, нечисленні повстанські загони, які масово й періодично приходили з Польщі на Волинь, розповсюджували пропагандистську літературу від імені С. Петлюри [39, арк. 109].

Для пропаганди своєї політичної програми повстанці навіть організували мітинги. Наприклад, 14 серпня 1921 р. загін Артема Пінчука в складі 28 осіб влаштував у с. Тиврів Брацлавського повіту Подільської губернії антирадянський мітинг із закликом бойкотувати здачу продподатку [42, арк. 210 зв.]. У серпні 1921 р. невідомим повстанським загonom у с. Луги Ольгопільського повіту Подільської губернії, крім мітингу, було проведено ще й театралізовану виставу антибільшовицького змісту [41, арк. 32].

Узгодженість дій між повстанськими загонами була не характерною. Деякі із них, щоб бути обізнаним у повстанській діяльності, у своєму та наближених сусідніх регіонах України користувалися закордонною або власною розвідувальною інформацією. Траплялися випадки, коли отамани діяли на власний розсуд, не володіючи ніякими директивами та вказівками з боку вищестоящих керівних органів повстанського руху. В таких випадках вони самостійно орієнтувалися безпосередньо на місці їхньої дислокації. Усе ж, для більш активної діяльності мало місце об'єднання загонів. Основним чинником проведення такої роботи виступали з'їзди отаманських загонів. Наприклад, отаман Гальчевський неодноразово організував з'їзди командирів своїх відділів та повстанських загонів Поділля [37, 231; 5, 127, 148.].

Отаманські загоны під керівництвом військових професіоналів таких, як Карий, Гальчевський, Кравченко, Трейко, Мордалевич, Левченко, Заболотний та інші використовували державні атрибути екзильного уряду УНР спеціалізованого призначення: печатку, штемпель [45, 21], прапор [36, 3]. Окремою рисою політичного спрямування цих загонів виступав факт виконання повстанцями (особливо під час боїв з червоноармійцями) національного гімну [22, арк. 24]. Проте, патріотизм та любов до Батьківщини й власного народу визначалася не лише цим. Необхідно зважати на методи боротьби кожного повстанського угруповання. Значна частина загонів при виконанні окремих завдань прагнула приховати наслідки своєї діяльності (зادля безпеки мешканців населених пунктів). Проте чимало повстанських загонів, особливо анархічного спрямування, цим не переймалися.

Характерною рисою військової тактики отаманських загонів була здатність до швидких маневрів, висока мобільність. Кіннота та піхота на кулеметних тачанках могли здійснювати тривалі рейди, швидко долаючи за короткий час значну відстань. У ході бойових операцій повстанці намагалися діяти оперативно. Відомості, необхідні для визначення часу й об'єкта нападу, командири загонів добували за допомогою добре налагодженої власної та агентурної розвідки. Роль агентів охоче брали на себе селяни та навіть священники. Особливо цінні свідчення повстанці отримували від своїх агентів, які перебували на службі в різних радянських установах [46, 37]. Допомагали повстанцям навіть діти, які повідомляли про розташування більшовицьких установ, військ тощо [14, арк. 269 зв.]. Варто відзначити, що досвідчені отамани задля безпеки намагалися діяти вночі. У такому випадку дислокація повстанських угруповань удень проходила в лісах та садах, а увечорі – у хатах родичів або знайомих тих чи інших населених пунктів. Відомі й випадки, коли повстанці жили в землянках, що розташовувалися у лісах. Так, у Чорному лісі розташовувалися землянки повстанських загонів, які діяли в місцевості „Холодний Яр”, що поміж містечками Черкаси та Чигирин [7, 387]. Унікальним є випадок, коли загін Гальчевського деякий час переховувався у землянках циганського поселення [5, 191].

Досить вдало повстанці використовували різного роду маскування. Вони могли прямувати до місця нападу під виглядом селянського обозу або імітувати при цьому якісь церемонії (похорони, весілля тощо) [46, 37]. Особливо часто для конспірації повстанці перевдягалися у червоноармійську форму, брали із собою червоні прапори, співали революційні пісні [46, 38].

Об'єктом нападів повстанських загонів були: поодинокі радянські службовці, активісти більшовицької партії, з'єднання радянських силових структур, установи більшовицького режиму (сільські ради, виконавчі комітети, партійні осередки, міліцейські пости), промислові (заводи, заготівельні пункти, державні склади, млини) та стратегічні (мости, залізниці, пошта,

телеграф тощо) об'єкти. Наприклад, 4 травня 1923 р. загоном „Гордія” на шляху містечок Ізяслав – Старокостянтинів Подільської губернії був роззброєний червоноармієць біля Брикульського лісу. Того ж дня у тому ж місці відбувся напад на загін червоноармійців кількістю 20 осіб [19, арк. 65]. 27 листопада 1920 р. загін Хмари в складі 100 шабель розігнав у с. Триліси Олександрійського повіту, що на Миколаївщині, призовників Червоної армії [16, арк. 461]. Під час нападу загону Гальчевського 5 серпня 1922 р. на містечко Бар, що на Поділлі, приміщення виконавчого та партійного комітетів, профспілок було зруйновано, документи знищено, телефонні й телеграфні апарати, зброю та амуніцію міського загону конфісковано, а в'язнів звільнено. Декілька комуністів повстанці вбили й залишили наказ, який передбачав вимогу, щоб усі радянські службовці припинили свою діяльність, інакше вони будуть оголошені ворогами УНР і підлягатимуть розстрілу [23, арк. 11]. У ніч з 10 на 11 травня 1922 р. 10 вершників із загону Масталярчука здійснили напад на млин містечка Котельня та цукровий завод с. Андрушівка Житомирського повіту Волинської губернії [13, арк. 10]. 20 вересня 1921 р. загін Чорного здійснив напад на баржу із збіжжям, зібраного під час хлібозаготівлі, яка прямувала до Києва. Повстанцями було вбито охоронців, після чого судно спалено [41, арк. 41]. 16 листопада 1921 р. загін Солтиса зруйнував ряд залізничних мостів на дільниці Гайворон – Рудниця Ольгопільського повіту Подільської губернії [11, арк. 491]. 10 вересня 1920 р. загін Хмари кількістю близько 1 тис. осіб розібрав залізницю в районі станції Трепівка та роз'їзду Канатово Єлизаветградського повіту Миколаївської губернії. Це призвело до аварії одного із ешелонів. Повстанці знищили всіх червоноармійців та захопили багато різноманітного майна [15, арк. 86].

Здійснюючи напади на населені пункти, промислові та військові об'єкти, повстанці спершу порушували лінії зв'язку, позбавляючи місцеву владу можливості викликати допомогу, одночасно спеціальні пікети блокували всі шляхи, що вели до місця операції [46, 37]. У цей час основні сили повстанського загону, розділившись на групи, атакували важливі об'єкти. При нападах на квартири радянських службовців нерідко використовувалася агентурна інформація [23, арк. 11]. Траплялося чимало випадків, коли повстанці накладали на містечка контрибуції. Пояснювалося це масовою належністю їхніх мешканців до єврейської нації. До того ж, повстанські загонали Лижника, Шепеляв [17, арк. 38], Степанидина [18, арк. 19] та багатьох інших здійснювали єврейські погроми. Однією з причин цього була активність євреїв у розбудові більшовицької держави. Євреї масово поповнювали структури радянської влади, характеризувалися ретельністю у виконанні завдань, поставлених більшовицьким керівництвом, жорстоко ставилися до захоплених повстанців [20, арк. 11]. Наприклад, під час Другого Зимового походу в м. Житомирі відбулася сутичка між повстанцями та євреями міста, які атакували повстанців з вікон та дахів будинків [14, арк. 269 зв.]. Одночасно євреїв, які не виявляли ворожості, повстанці оберігали [19, арк. 66]. Відомі випадки, коли їм навіть дозволялося ввійти до складу повстанського загону. Так, помічником отамана Сабельського, який командував невеликим загоном у західному Поділлі, був єврей Гершко (Гриша) [23, арк. 10].

Після здійснення операції повстанські загонали, як звичайно, швидко відступали, уникаючи збройних сутичок із значно більшими військовими силами ворога. Зустрівшись з невеликими підрозділами червоноармійців, повстанці несподівано атакували їх із флангів кіннотою, вміло застосовували кулеметний вогонь, зосереджуючи його щільність на флангах або супроти цілого фронту ворожих військ [46, 38]. При цьому опорою повстанців слугували ліси, гаї, балки та яри. Як завжди, після успішної атаки повстанці при наявності кінноти наздоганяли деморалізованих червоноармійців. Бої у полях та населених пунктах відбувалися досить рідко [5, 42]. У разі невдачі повстанський загін розпорошувався прямо на полі бою, що зводило його переслідування практично нанівець. При цьому кожний із повстанців заздалегідь знав місце та час збору [46, 38]. Якщо ж отаман зміг завчасно передбачити поразку, то загін, по можливості, до оборони не переходив, а намагався

якнайшвидше втекти від переслідування, часто не припиняючи руху на перепочинок [46, 37]. При цьому повстанці пересувалися швидкими темпами, нерідко не лише вночі, але й вдень [5, 155–161].

Інколи в операціях брали участь зведені загони з різних волостей, що після завершення акції швидко розпорошувалися, чим ускладнювалося їхнє переслідування. При цьому повстанці часто розповсюджували дезінформацію з метою увести більшовицькі каральні загони в оману. Крім того, щоб заплутати переслідувачів, повстанські загони декілька разів різко змінювали напрямки руху, іноді в кардинально протилежні сторони; поміж населення поширювалися чутки щодо подальшого шляху загону, які не відповідали справжнім намірам повстанців [46, 38]. Робилося це через систему відповідальників та заручників. Повстанці з ненавистю ставилися до селян, які доносили на них радянським каральним органам. Для залякування відповідальників вони ввели свою систему покарання. Наприклад, 23 жовтня 1921 р. п'ять повстанців Трейка в с. Обієвка Сквирського повіту Київської губернії побили двох відповідальників [43, арк. 64].

Особливої тактики дотримувалися повстанці в зимовий період. Нерідко отамани розпускали своїх бійців по домівках. Але з настанням весни за новим масштабом загін знову формувався й розгортав активну діяльність [5, 13; 37, 231.]. Траплялися випадки, коли повстанці із загону розходилися по домівках, щоб провідати рідних та провести польові роботи, а згодом знову збиратися за наказом отамана, який разом з декількома помічниками постійно перебував на нелегальному становищі. При цьому зброя загону була надійно схованою у різних місцях: у річках, колодязях, хатах селян, закопаною в лісах тощо [46, 37].

Таким чином, у першій половині 1920-х рр. на Правобережній Україні розгорнули свою діяльність чимало повстанських загонів, які склалися із селян, колишніх офіцерів та сільської інтелігенції. Зазвичай, вони мали націоналістичу або анархічну спрямованість. Повстанські загони являли собою добре озброєні формування, у діяльності яких брали активну участь не лише чоловіки, а ще й жінки та діти. У своїй тактиці вони діяли партизанськими методами боротьби.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Боган С. М. Повстанський рух в Київській губернії у 1921 р.// Записки історичного факультету. – Вип. 10. – Одеса, 1999. – С. 189 – 192.
2. Боган С. М. Повстанський рух в Одеській губернії у 1920 – 1923 роках// Записки історичного факультету. – Вип. 8. – Одеса, 1999. – С. 159 – 165.
3. Боган С. Семен Заболотний – керівник селянського повстання на Одещині// Записки історичного факультету. – Вип. 11. – Одеса, 2001. – С. 285 – 292.
4. Винокурова Ф. А., Лещенко Н. М., Ковальова Є. П. Бандитизм: свідчать документи// Панорама. – 1991. – 15 червня. – С. 2.
5. Гальчевський-Войнаровський Я. Проти червоних окупантів. – У 2 ч. – Краків: „Українське видавництво”, 1941. – Ч. 1. – 205 с., Ч. 2. – 162 с.
6. Голиков Д. Л. Крушение антисоветского подполья в СССР(1917 – 1925 гг.). – В 2 кн. – Кн. 2. – М.: Политиздат, 1978 г. – 399 с.
7. Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. – Лондон: Видав Мироненко М., 1967. – 434 с.
8. Грабовский А. В 20-е годы крестьянство Подолья оказалось основной угрозой становлению Советской власти на Украине // Моя газета. – 2002. – 31 января. – С. 6.
9. Державний архів Вінницької області (далі ДАВО). – Ф. Р – 925. – Оп. 8. – Спр. 56.
10. Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО). – Ф. Р – 28. – Оп. 5. – Спр. 15.
11. ДАЖО. – Ф. Р – 28. – Оп. 6. – Спр. 2.
12. ДАЖО. – Ф. Р – 326. – Оп. 4. – Спр. 1.
13. ДАЖО. – Ф. Р – 1487. – Оп. 7. – Спр. 186.
14. ДАЖО. – Ф. Р – 1820. – Оп. 6. – Спр. 3657.
15. Державний архів Миколаївської області (далі ДАМО). – Ф. Р – 152. – Оп. 2. – Спр. 25.
16. ДАМО. – Ф. Р – 916. – Оп. 1. – Спр. 13.
17. Державний архів СБУ в Хмельницькій області. – Спр. П – 27550.
18. Державний архів СБУ в Хмельницькій області. – Спр. П – 29224.

19. Державний архів Хмельницької області (Громадські об'єднання) (далі ДАХО (ГО)). – Ф. П – 458. – Оп. 1. – Спр. 9.
20. ДАХО (ГО). – Ф. П – 458. – Оп. 1. – Спр. 22.
21. Державний архів Хмельницької області (далі ДАХО). – Спр. П – 30284.
22. ДАХО. – Ф. Р – 1010. – Оп. 1. – Спр. 207.
23. ДАХО. – Ф. П – 1067. – Оп. 1. – Спр. 64.
24. ДАХО. – Ф. Р – 6193. – Оп. 12. – Спр. П – 30437.
25. Завальнюк К. Лицарі волі. Повстанський рух на Поділлі у персоналіях (20-ті рр. ХХ ст.). – Вінниця: „Логос”, 2000. – 268 с.
26. Завальнюк К. Провісники волі. Повстанський рух на Поділлі у персоналіях (20-ті роки ХХ ст.). Науково-довідкове видання. – Літин: Видання „Літинська райдрукарня”, 2005. – 352 с.
27. Зінченко А., Петров Л. Селянство Поділля у повстанському русі 1919 – 1926 рр.// Сучасність. – 1997. – № 12. – С. 74 – 85.
28. Коваль Р. Яків Гальчевський-Орел, отаман Подільської повстанської групи// Симон Петлюра у контексті українських національно-визвольних змагань: Зб. наук. праць. – Фастів: Поліфаст, 1999. – С. 194 – 209.
29. Котляр Ю. В. Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917 – 1925). – Миколаїв – Одеса: „ТОВ Від”, 2003. – 194 с.
30. Котляр Ю. Репресивна політика проти селянства Миколаївщини і повстанська боротьба в 20-х роках ХХ ст.// Краєзнавчий альманах (Історія. Археологія. Культура. Музейна педагогіка) (Миколаїв). – 2003. – №2. – С. 22 – 26.
31. Котляр Ю. В. Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921 – 1929 рр.). – Одеса: ТОВ Від, 2004. – 354 с.
32. Кучер О. О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні в 1921 – 1923 рр. – Харків: Видавництво Харківського університету, 1971. – 172 с.
33. Лихолат А. В. Розгром націоналістической контрреволюции на Украине (1917 – 1922 гг.). – М.: Госполитиздат, 1954. – 656 с.
34. Москвін П. П. Розгром петлюрівського бандитизму на Волині у 1921 – 1922 рр.// Наукові записки Житомирського педінституту ім. І. Франка. – Т. 13. – Вип. 2. – 1961 р. – С. 97 – 134.
35. Подкур Р. Повстанський рух та опозиційні політичні угруповання в інформаційних документах органів ЧК-ГПУ (початок 20-х рр.)// З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2000. – №2/4. – С. 390 – 397.
36. Присяжнюк Л. Радвлада не виправдала надії селян. Селянські рухи на Поділлі. Яке їх підґрунтя?// Подоля. – 1998. – 29 липня. – С. 3.
37. Рибак І. В., Красносілецький Д. П. Антибільшовицький повстанський рух на Поділлі під проводом Я. Гальчевського: географія і хроніка подій// Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи. Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2002. – С. 230 – 234.
38. Срібняк І. Обеззброєна, але не скорена (інтернована Армія УНР у таборах Польщі та Румунії в 1921 – 1924 рр.). – Київ; Філадельфія: Видавництво ім. Олени Теліги, 1997. – 189 с.
39. Стегній П. До питання про діяльність 9-го повстанського району в 1921 р.// Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К.: ІПіЕНД, Полтава: АСМІ, 1999. – Вип. 9. – С. 107 – 110.
40. Трифонов І. Я. Классы и классовая борьба в СССР в начале НЕПа. Борьба с вооруженной кулацкой контрреволюцией. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1964. – 312 с.
41. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 616.
42. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 642.
43. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 425.
44. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1305.
45. Шульга І. Г. Гірка Правда. Нариси з історії Подільського селянства 1920 – 1932 років. – Вінниця: ВАТ „Віноблдрукарня”, 1997. – 152 с.
46. Янчук О., Боган С. Повстанський рух в Одеській губернії у 1920 – 1923 рр.// Визвольний шлях. – 2001. – № 8. – С. 37 – 48.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Красносілецький Денис Павлович – магістр історичних наук, аспірант кафедри історії Росії та спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського державного університету.

Наукові інтереси: антибільшовицький рух опору селян Правобережної України в 1920 – 1924 роках.

ПОЧАТКОВА ОСВІТА В ЄЛИСАВЕТГРАДІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.

Оксана ЛЮТА (Кіровоград)

У статті досліджується специфіка розвитку початкової освіти в Єлисаветграді у другій половині ХІХ ст.

At this article investigated the specificity of development of elementary education in the Yelisavetgrad at the second half of XIX century.

Після проведення реформ 1860–1870-х років у Російській імперії відчутно загострилася потреба в поширенні народної грамотності. Царський уряд вимушений був вдатися до ряду демократичних поступок, наслідком яких став широкий народний рух із створення нових навчальних закладів. Просвітительська діяльність української громадськості другої половини ХІХ ст. суттєво розширила основи історичної, мовної, культурної спадщини українців, підвалини народної освіченості, національного патріотизму. Дослідження означеного аспекту державної розбудови не втрачає своєї актуальності в сучасних умовах.

У цілому, культурно-освітній рух у Російській імперії був однією з наймасовіших та найважливіших сфер застосування громадських сил. Проте така сфера життя суспільства, особливо на регіональному рівні, ще й досі розроблена недостатньо. Водночас загальній історії дореволюційної початкової освіти присвячено багато монографій, колективних праць тощо, де певною мірою розкриваються окремі аспекти розбудови мережі початкової школи Єлисаветграда 1860–1890-х років. Зрозуміло, першими її дослідниками стали сучасники тодішніх подій. Так, досить повно еволюцію окремих навчальних закладів, ставлення тогочасного суспільства й місцевої влади до потреб народної освіти розкриває у своїй монографії тодішній міський голова О.М. Пашутін [34]. Особливо цінними є праці упорядників різних звітів, оглядів, нарисів просвітницької діяльності, де подаються конкретні дані про початкові освітні осередки різних категорій [33, 36, 38]. Важливу й маловідому інформацію про діяльність недільних шкіл наводять Я.В. Абрамов, В.П. Вахтьоров [1, 3]. Щодо сучасніших досліджень і публікацій, то більшість з них присвячена безпосередньо культурно-освітньому подвижництву. Першим вивчати проблематику дореволюційного просвітництва саме в Україні розпочав В.Й. Борисенко [2]. Досить повно громадську та приватну ініціативу, спрямовану на розбудову освітньої мережі міста, проаналізували І.А. Добрянський та В.В. Постолатій [25]. Певну інформацію про благодійницький рух на Єлисаветградщині подали у своїй статті О.А. Житков і В.В. Молдавський [29]. Тим не менше, комплексні дослідження заявленої нами проблематики в науковій літературі відсутні. Відповідно метою пропонованої публікації є спроба розкрити цілісну картину стану початкової освіти в дореволюційному Єлисаветграді.

Загалом у 1860–1890-х роках Херсонська губернія та Єлисаветградський повіт, що входив до її складу, були одними з найбільших у країні. Тільки в повітовому центрі жило тоді понад 23 тис. осіб [30, 3; 29, 65]. Сам Єлисаветград, заснований 1754 р. як містечко-супутник військової фортеці, з часом перетворився на один з найзнаніших торговельних, промислових і культурних центрів півдня імперії. За кількістю населення він поступався лише Катеринославу й Ростову-на-Дону. До кінця ХІХ ст. місто посіло в губернії перше місце за розміром фабрично-заводських оборотів і друге (після Одеси) за розміром борошномельного виробництва [40, 614; 25, 101].

У міру соціально-економічного розвитку Єлисаветграда серед місцевого населення невинно зростала потреба в освіті. При цьому вирішальним фактором розбудови освітньої мережі виступала приватна та громадська ініціатива. Справа меценатства в освітній галузі має у нашому краї глибоке коріння [29, 68; 25, 100]. Зокрема, офіційне листування з міським управлінням щодо заснування народних училищ розпочалося вже наприкінці XVIII ст. А 1792 р. міська дума отримала копію наказу імператриці Катерини II про необхідність того, щоб дворянство, міські товариства, приватні особи сприяли створенню таких закладів. Та через матеріальні труднощі й велику пожежу 1798 р. (коли згоріло вже відведене для училища приміщення) відкриття першого народного освітнього осередку відклалося майже на 20 років. Нарешті, зібравши необхідні 990 крб., місцеві купці, дворяни й органи міського самоуправління 1811 р. започаткували повітове училище. Одразу ж міська влада призначила закладу 300 крб. щорічної субсидії, з часом збільшивши суму до 2 100 крб. Крім загальноосвітніх дисциплін, у ньому з 1839 р. навчалися й іноземних мов. При училищі діяла також бібліотека, що нараховувала 1 127 томів книжок, 62 естампи, 20 креслень, 54 географічні карти, 2 глобуси та інше навчальне обладнання. У відповідь на ініціативу міської громадськості, підтриману опікуном Одеського навчального округу С.П. Голубцовим, 21 лютого 1879 р. імперські урядовці дозволили реформувати повітове училище в чотирикласну чоловічу прогімназію. 8 вересня того ж року відбулося урочисте відкриття нового закладу. А 18 грудня міська дума вирішила клопотати про перетворення прогімназії на шестикласну, зобов'язуючись додатково виділяти на її утримання 1 500 крб. щороку. Дозвіл на таку реорганізацію уряд ухвалив 2 червня 1881 р. Ще менш ніж через чотири роки, у тому числі й завдяки активному сприянню нового опікуна Одеського навчального округу Лавровського, 5 березня 1885 р. Єлисаветградську прогімназію було перетворено на повну гімназію [34, 81–83, 85–86, 94].

Якщо на рубежі XVIII–XIX ст. міська громадськість ще не відчувала гострої потреби у навчальних закладах й відгукувалася лише на ініціативи згори, то, починаючи з 1830–1840-х років, ситуація докорінно змінилася [25, 101]. Станом на 1846 р. у Єлисаветграді діяли: повітове училище (68 учнів), парафіяльна школа при повітовому училищі (70 учнів), жіночі пансіонати Погорелової (32 учні) і Вередкович (20 учнів), дівоче училище Карнаухової (10 учнів) [34, 93]. З 1859 р. громадськість міста розпочала клопотатися про заснування дівочого двокласного училища. Такий заклад було відкрито 10 жовтня 1860 р. На його утримання з 1861 р. місто щорічно виділяло 1 355 крб. Плата за навчання становила 20 крб. на рік, за вивчення іноземних мов – ще 5 крб. Навесні 1869 р. училище мало один підготовчий та чотири основних класи. Надалі статус цього осередку також зазнав низки змін: 1869 р. за громадською ініціативою його було реорганізовано з другого на перший розряд, а 9 вересня 1870 р. – на громадську жіночу гімназію, при котрій 1881 р. відкрився додатковий педагогічний клас [25, 109; 34, 89–90].

Також ще 1820 р. в місті було відкрите духовне училище, до якого насамперед зараховувалися діти духовенства, що навчалися та утримувалися в гуртожитку безплатно. На вільні місця приймалися й інші діти, які оплачували навчання: 60 крб. на рік. Заклад, заснований настоятелем Єлисаветградського Успенського собору, протоієреєм Павловським, розміщувався у власному кам'яному двоповерховому будинку. А в двох безплатних чоловічих недільних школах, відкритих при кавалерійському й повітовому училищах, діти місцевих ремісників та робітників навчалися читання, письма, Закону Божого, арифметики. Викладачами в цих закладах працювали офіцери кавалерійського і вчителі повітового училищ. 1884 р.

спеціальний збір для влаштування парафіяльної школи при Єлисаветградській римокатолицькій церкві організували її прихожани [25, 110; 26; 34, 94–95].

Загалом за тогочасними джерелами 1861 р. в Єлисаветграді налічувалися 33 початкові навчальні заклади, де 63 вчителі навчали 805 учнів, що ілюструє складена нами таблиця [25, 110; 31, 37; 34, 95].

Таблиця 1.

Єлисаветградські початкові навчальні заклади, 1861 р.

Навчальні заклади	Рік заснування	Кількість:	
		викл-чів	учнів
Повітове й парафіяльне училища	1811 р.	10	138
Пансіон Гумберта	1860 р.	4	16
Чоловіче училище Шрейтеля	1859 р.	2	14
Пансіон Титаренкової	1820 р.	7	44
Пансіон Фортвенглер	1855 р.	4	32
Міське двокласне училище	1860 р.	3	12
Школа Володимирів	1847 р.	2	38
Школа Рогге	1859 р.	2	17
Чоловічі безплатні недільні школи (2)	1860, 1861 рр.	2	50
Казенне єврейське училище	1851 р.	3	58
Талмуд-тора	1858 р.	3	105
Початкові єврейські хедери (20)	–	21	281
Разом	33 школи	63	805

Також саме в Єлисаветграді було започатковано першу (на українських землях) недільну школу духовного відомства. Ще 1888 р. місцевий священик Лашенко порушив відповідне клопотання. Архієпископ Херсонський і Одеський Никанор, дозволивши реалізацію задуму, наказав надрукувати в "Епархиальных ведомостях" повідомлення про нього як про приклад, гідний наслідування. На жаль, смерть священика перешкодила втіленню ідеї. Недільну змішану школу для дорослих, очолену протоієреєм Єленевським, було відкрито через два роки (11 листопада 1890 р.) при 5-му народному училищі з ініціативи вчительки початкової школи А. Рогаської та законоучителя М. Сахневича [3, 19; 18, 9]. У закладі, облаштованому тільки на благодійні кошти й утримуваному на субсидію міської думи (200 крб. на рік), працювало кілька десятків викладачів народних училищ і сторонніх осіб, опікуном обрали міського голову О. Пашутіна. 1890 р. у ньому навчалися 142 учні, а вже наступного року їх кількість зросла більше як удвічі – до 290, з яких тільки 109 були письменними, 120 – слабописьменними (що слабо вміли читати й писати) і 61 – зовсім неписьменними [34, 95; 1, 249–250; 38, 345–347; 33, 137; 23, 117; 18, 105–106].

Як бачимо, й надалі справу народного просвітництва насамперед продовжували розвивати приватні освітні осередки. 1859 р. виникає приватне чоловіче училище Шрейтеля (рівня повітового). Потребу в знаннях жіноцтва задовольняли: пансіон Титаренкової (з 1820-х років), пансіон Фортвенглер (з 1855 р.), де викладалися загальноосвітні дисципліни, рукоділля, музика, іноземні мови. Навчальні заклади такого типу існували різний строк. Деякі з них діяли десятки років, здобуваючи популярність, маючи порівняно великий контингент учнів (наприклад, пансіон Титаренкової). Та жоден заклад не був гарантований від закриття через конкуренцію. Якщо наприкінці 1860-х років у місті відкрився жіночий пансіон п. Хрущової, п. Титаренкова і п. Фортвенглер незабаром були змушені закрити свої школи. Пансіон Хрущової також не витримав конкуренції після відкриття громадської жіночої гімназії. Утім, мережа недержавних шкільних закладів продовжувала розширюватися. 15 вересня 1885 р. приватне училище з пансіоном для дітей 7–10 років обох статей відкрила

на Ковалівці О.І. Тілічєєва. Школа мала один клас і три відділення, вартість навчання в яких становила, відповідно, 70, 80 і 100 крб. на рік, для пансіонерів – 400 крб. [25, 110; 21, 12зв–14; 34, 94–95; 27]. З 1 вересня 1896 р. в місті діяла однокласна жіноча початкова школа (з двома відділеннями) С.Р. Нейгебауер. Її випускниці здобували знання, що давали змогу й надалі продовжувати освіту в гімназіях або інститутах [22, 2–5, 17; 5].

Окремі приватні навчальні заклади забезпечували підготовку діячів мистецтва. Так 5 жовтня 1885 р. започаткувало свою діяльність “Єлисаветградське товариство витончених мистецтв”, члени котрого навчали мистецтва співу в приміщенні дворянського клубу. 25 серпня 1898 р. розпочалися заняття в музичній школі, відкритій О.М. Тальновським. Охочі відвідувати її витримували вступні іспити та сплачували за навчання від 30 до 72 крб. на рік [6; 7; 10; 28].

З часом розбудовувалася і мережа початкових навчальних закладів для єврейського міщанства. Так, казенне єврейське училище першого розряду відкрилося 1851 р. Воно складалося з двох класів, де вивчалися Закон Божий (талмуд), російська, німецька, єврейська мови, арифметика. Наприкінці ХІХ ст. в місті виникло друге казенне єврейське училище. Талмуд-тору першого ступеня було засновано у вересні 1858 р. Вона теж налічувала два класи й пропонувала до вивчення ті ж дисципліни, що і казенне єврейське училище. При ній також діяв підготовчий клас для дітей віком 4–6 років. На ознаменування 25-річчя царювання імператора Олександра ІІ 1880 р. при талмуд-торі відкрилися ремісничі відділення. Школа розміщувалася у дворі місцевої синагоги й надавала першопочаткову освіту сиротам і дітям бідних родин передмість Балки, Кущівки, Пермського. Заклад мав неабияку популярність серед населення. До того ж, найбідніші діти забезпечувалися взуттям та одягом. Наприкінці ХІХ ст. в ньому безплатно навчалися 290 учнів. Тому єврейська громада міста ухвалила спорудити нове приміщення. Наприкінці століття раду тори очолював знаний громадський діяч, інженер-технолог, місцевий рабин В.І. Тьомкін. Також у Єлисаветграді діяли 20 нижчих хедерів, де основна увага приділялася буквальному вивченню талмуда, а в другоступеневих додатково засвоювалися російська мова та арифметика. Наступну групу освітніх осередків міста, де єврейські діти могли здобути елементарні знання, склали молитовні школи, котрих 1894 р. налічувалося 11.

Інтереси найбідніших учнів, що навчалися в професійному жіночому єврейському училищі, захищало спеціальне Товариство допомоги, очолене згадуваним В. Тьомкіним. А в 1890-х роках завдяки клопотанню єврейської громадськості була відкрита безкоштовна жіноча професійна однокласна школа третього розряду, опікункою якої стала Х. Ратнер. Єврейське товариство міста пожертвувало закладу земельну ділянку, а місцевий купець, почесний наглядач 1-го єврейського училища Г. Когон – 2 000 крб. для спорудження приміщення. Професійні знання в школі здобували 185 дівчат з незаможних родин. На початку ХХ ст. матеріальними проблемами закладу, при якому функціонувала й суботня школа для дорослих, почало опікуватися спеціально створене Товариство сприяння поширенню початкової і професійної освіти [4; 8; 9; 11; 17, 43; 23, 3, 10; 24, 45–45зв; 25, 111–112; 31, 37; 32, 155; 34, 93, 95].

Після запровадження 1871 р. в Єлисаветграді нового міського положення (затвердженого 16 червня 1870 р.) органи самоврядування міста налагодили розбудову мережі міських народних училищ. Більшість новостворених закладів мали почесних піклувальників, на пожертви яких будувалися школи, організовувалися гаряче харчування, дитячі свята, екскурсії тощо [25, 111; 34, 95]. При 5-му народному училищі (відкрилося 1884 р.) одразу ж розпочали роботу слюсарне й столярне ремісничі відділення і швейна майстерня. Це мало особливо важливе значення, оскільки надавало вихованцям можливість здобути не лише початкову освіту, а й певний фах. Думські депутати виділили на таку добру справу 1 803 крб. і відповідне приміщення. У 1890-х роках міська дума не раз розглядала питання про влаштування народних училищ й у віддалених від центру околицях. Так, 1 квітня

1891 р. було затверджено кошторис побудови Завадівського училища (5 649 крб.). Сам заклад названого передмістя відкрився 1889 р. на честь роковини відвідання Єлисаветграда Олександром III разом з родиною. Кущівський навчальний осередок йменувався училищем імені графа Коцебу, котрий раніше управляв Новоросійським краєм. Загалом до 1899 р. Єлисаветград налічував 7 початкових народних шкіл з 1 037 учнями. При цьому малозабезпечені діти звільнялися від плати за навчання, хоча їх утримання щороку обходилося в 17 300 крб. [34, 95–96; 37, 179, 217–218].

Значний поштовх загальному розвитку народної освіти надали створені 1864 р. земські установи, хоча і всупереч урядовому обмеженню їх компетенції у просвітницькій галузі винятково рамками “місцевих потреб”. Із середини 1870-х років земці активно асигнували значні кошти на відкриття й утримання навчальних закладів, публічних бібліотек, народних бібліотек-читалень, організацію народних читань, недільних шкіл тощо [35, 29]. Зокрема, при Єлисаветградському земському реальному училищі майже від початку його створення працювали безплатні класи малювання. Така ініціатива змогла втілитися завдяки директорові закладу М.Р. Завадському. Подвижник запросив для цієї справи знаного академіка портретного живопису П.О. Крестоносцева, котрий і домігся офіційного дозволу на їх влаштування 1879 р. [20, 52; 39, 23]. Невдовзі на прохання місцевих робітників, учителі математики реального училища разом з класами малювання двічі на тиждень проводили заняття з креслення. У свята та недільні дні викладачі по черзі навчали живопису олійними й акварельними фарбами. 1892 р. також почав діяти клас моделювання, а з другої половини 1894 р. – скульптурний клас ліплення з глини і воску. Заняття з малювання щороку відвідували не менше 100 осіб, а з 1890-х років такий показник постійно збільшувався. Серед вихованців були учні як реального училища, так і чоловічої та жіночої гімназій, духовного училища, інших навчальних закладів, а також місцеві ремісники, народні вчительки, звичайні любителі.

Діяльність вечірніх класів Єлисаветградського реального училища набула значного схвалення та значущості. 1899 р. за досвідом до керівництва закладу звернулися директори Миколаївського, Херсонського, Сімферопольського реальних училищ. У звітах фундаторів зазначалося, що всі вихованці ставилися до занять з рідкісною старанністю, й тому демонстрували гарні результати. Їх вироби не раз брали участь і перемагали на різних виставках, конкурсах. Нерідко викладачі надсилали роботи найобдарованіших вихованців до Академії мистецтв з рекомендацією надати їм звання вчителів малювання. Так, на початку 1901 р. право викладання у нижчих школах заслужив випускник Кристальов [19, 1зв–1а, 65, 82а зв, 151, 213–214, 282–282зв, 287зв; 20, 38, 49, 51–52зв; 34, 99].

Події російсько-турецької війни 1877–1878 рр. зумовили створення в місті добродійних медичних курсів. Зокрема, подвижники Єлисаветградського відділення Товариства Червоного Хреста відкрили при земській лікарні курси сестер-жалібниць, де практичні заняття проводили місцеві й військові лікарі. Випускниці таких класів допомагали медичним працівникам у військових шпиталях, лазаретах, санітарних загонах [24, 2–3].

А серед найбільших досягнень елисаветградської добродійності щодо забезпечення простого люду як елементарними, так і спеціальними знаннями – багата й різнопланова діяльність Єлисаветградського ремісничо-грамотного училища, заснованого 15 жовтня 1867 р. на приватні кошти. Воно являло собою унікальний просвітницький осередок [34, 96; 14, 16, 4; 15, 9; 16, 92зв]. Порівняно з іншими початковими училищами він був набагато кращим і у навчальному і в інших аспектах, а ремісничі відділення робили його взагалі винятковим серед тогочасних міських чи урядових (повітових) шкіл [36, 14, 28]. Заклад з безкоштовним навчанням випускав гарних фахівців з доброю теоретичною підготовкою. Внаслідок наполегливої, самовідданої праці більшості його викладачів та утримувачів діяльність училища набула широкої популярності й принесла відчутну користь передусім малозабезпеченому населенню.

Підсумовуючи викладене, слід визнати, що в цілому загальні результати розбудови місцевої системи початкової освіти, враховуючи кількість населення Єлисаветграда, були не досить вагомими і кардинально ситуацію з народною грамотністю не поліпшили. Кількість державних і добротинних навчальних закладів залишалася малою, а діяльність приватних освітніх осередків охоплювала тільки вузький прошарок населення. Для переважної більшості мешканців суттєвими обмежувальними факторами були плата за навчання, зарахування учнів згідно з віросповіданням. Тим не менше, всупереч несприятливим умовам, багато початкових шкіл досягли відомих успіхів і забезпечили вихованцям належний рівень знань. Безперечно, їх досвід заслуговує більш ретельного й детального наукового вивчення. Специфіка розвитку й особливості створеної у Єлисаветграді мережі початкового навчання були притаманними для всіх південних регіонів України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Абрамов Я.В. Наши воскресные школы. Их прошлое и настоящее. – Спб., 1900.
2. Борисенко В.Й. Борьба демократических сил за народную освіту на Україні в 60 – 90-х роках XIX ст. – К., 1980.
3. Вахтёрв В.П. Воскресные школы и повторительные классы // Частный почин в деле народного образования. – М., 1894. – С. 1–103.
4. Ведомости Елисаветградского городского общественного управления (Ведомости...). – 1895. – 5 ноября.
5. Ведомости... – 1896. – 27 июня.
6. Ведомости... – 1898. – 11 августа.
7. Ведомости... – 1898. – 13 августа.
8. Ведомости... – 1899. – 27 апреля.
9. Ведомости... – 1899. – 30 мая.
10. Ведомости... – 1899. – 1 июня.
11. Ведомости... – 1899. – 6 июня.
12. Державний архів Кіровоградської області (ДАКО). – Справа 572.
13. ДАКО. – Фонд 18. – Опис 1. – Справа 573.
14. ДАКО. – Фонд 56. – Опис 1. – Справа 1.
15. ДАКО. – Фонд 56. – Опис 1. – Справа 5.
16. ДАКО. – Фонд 56. – Опис 1. – Справа 28.
17. ДАКО. – Фонд 57. – Опис 1. – Справа 17.
18. ДАКО. – Фонд 60. – Опис 1. – Справа 99.
19. ДАКО. – Фонд 60. – Опис 1. – Справа 130.
20. ДАКО. – Фонд 60. – Опис 1. – Справа 137.
21. ДАКО. – Фонд 304. – Опис 1. – Справа 303.
22. ДАКО. – Фонд 369. – Опис 1. – Справа 8.
23. ДАКО. – Фонд 369. – Опис 1. – Справа 9.
24. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Фонд 10. – Справа 16892–16893.
25. Добрянський І.А., Постолатій В.В. Громадська та приватна ініціатива в розвитку освіти України (кінець XIX – початок XX ст.). – Кіровоград, 1998.
26. Елисаветградский вестник. – 1885. – 18 января.
27. Елисаветградский вестник. – 1885. – 23 августа.
28. Елисаветградский вестник. – 1885. – 4 октября.
29. Житков О.А., Молдавський В.В. Благодійницький рух на Єлисаветградщині у 90-х рр. XIX ст. // Наукові записки з історії України. Збірник статей. – Вип. 3. – Кіровоград, 1994. – С. 64–70.
30. Журнали засідань Елисаветградського уездного земського зібрання ХІІI очердної сесії 1905 г. – Елисаветград, 1905.
31. Матеріали по вопросам профессионального образования и поощрения ремесленного труда среди евреев в России. – Спб., 1905.
32. Открытие в Елисаветграде Талмуд-Торы на благотворительные средства // Киевская Старина. – 1858. – № 12. – С. 154–156.
33. Отчёт Елисаветградской земской управы за 1899 год по народным училищам. – Б.м. і р. – С. 119–170.

34. Пашутин А.Н. Исторический очерк г. Елисаветграда (печатається по изданию 1897 г.). – Кіровоград, 1992.
35. Пиналов С.А., Чернявский Г.И., Виноградов А.П. История культурно-просветительской работы в СССР. – 2-е изд-е, доп. и перераб. – К., 1983.
36. Рябков П.З. Краткий исторический очерк Елисаветградского общества распространения грамотности и ремёсел. 1873–1898. – Елисаветград, 1898.
37. Систематический сборник постановлений Елисаветградской городской думы за 1871–1903 гг. – Т. 1. – Елисаветград, 1905.
38. Статистические сведения о существующих в России воскресных школах // Частный почин в деле народного образования. – М., 1894. – С. 337–361.
39. Чернищенко І.А. Педагогічна діяльність та спадщина М.Р. Завадського: Дис... канд. пед. наук: 13. 00. 01 / КДПУ ім. В.К. Винниченка. – Кір-д, 1998.
40. Энциклопедический словарь / Под ред. К.К. Арсеньева и Ф.Ф. Петрушевского. – Спб., 1894. – Т. XI А.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Люта Оксана Миколаївна – викладач кафедри філософії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: культурно-освітні проблеми України другої половини ХІХ ст.

ВІЛЬНЕ КОЗАЦТВО УКРАЇНИ ПЕРІОДУ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Костянтин МЕЛЬНИЧУК (Кіровоград)

Стаття “Вільне козацтво України періоду Центральної ради” розглядає проблеми створення та діяльності загонів Вільного козацтва в 1917 – 1918 рр. Розкриваються організаційні, ідейні засади козацьких формувань, їх місце і роль у процесі військового будівництва та їх участь в захисті Української Народної Республіки. Висвітлено проблеми пошуку козацькими організаціями свого місця в політичній системі тогочасної України. Проаналізована політика Центральної ради по відношенню до козацького руху та причини його ліквідації.

The article “Wilne kozathstwo of Ukraine of Tsentralna Rada time” deals with the problems of formation and activity the detachments of free Cossacks in 1917 – 1918. Organizational and ideological principles of Cossack’s formations, their place and role in the process of military construction and their activity in defending Ukrainian National Republic are disclosed. The problems of searching by Cossacks organizations, their place in the political system of the Ukraine of that time are discussed. Tsentralna Rada politics towards the Cossacks movement and reasons for its abolition are analyzed.

Серед багатьох сторінок історії періоду 1917 – 1918 рр., що мали вплив на загальноукраїнське життя, виділяється історія виникнення та діяльності Вільного козацтва. Розпочався цей рух навесні 1917 року на Звенигородщині й поступово охопив Київщину, Чернігівщину, Поділля, Лівобережжя та центральні райони, набувши загальноукраїнського характеру, значно вплинувши на збройну боротьбу в період національно-визвольних змагань. У той же час ці події ще не знайшли повного висвітлення в історичних дослідженнях про них згадується лише як епізод у загальному ході революції [11, 77, 343 – 385; 13, 378 – 382]. Головною джерельною базою для них послужили спогади одного з організаторів та учасника вільнокозацького руху Ю.Тютюнника [18, 125 – 133]. Частково історія вільного козацтва розглядається в загальному процесі будівництва українських збройних сил у дослідженні В.Голубка [10]. Організаційно-правові аспекти розвитку вільно-козацького руху висвітлюються в статті М.Кравчука [12]. У цілому слід зазначити, що історія створення та розвитку вільного козацтва, як складового комплексу державного механізму ще не стала предметом цілісного дослідження. У той же час документальна база для цього відкладена в фондах Центральної Ради та її військових інституцій, що зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України. Суттєвим доповненням до цих джерел є публікації в

тогочасній пресі, як центральній так і регіональній, що інформували про більшість аспектів діяльності вільнокозацьких формувань.

Завданням пропонованої статті є висвітлення основних напрямків діяльності організацій вільного козацтва, його роль у процесі державного будівництва та місце в політичній системі періоду Центральної Ради.

Лютневі події 1917 року в Петрограді спричинили і започаткували зміни в усьому комплексі державних, політичних, національних, суспільних стосунків в усьому державному механізмі. Почався процес швидкої руйнації старого апарату управління в імперії. Особливо гостро проблема владних структур постала в українському селі: влада була практично повністю паралізована бо управлінці, переважно великороси, разом з поміщиками втекли під захист міста. Значно актуалізувала цю проблему необхідність організації самооборони з причини масового озброєного дезертирства з Південно-Західного та Румунського фронтів, що просувалися територією України вглиб колишньої імперії, руйнуючи та сплюндровуючи все на своєму шляху.

Важливим чинником в утворенні формувань вільного козацтва була історична пам'ять українського селянства, яка зберегла козацькі традиції та звичаї суспільного устрою громади. Козаки були одним із найзаможніших верств українського селянства, яке відзначалося патріотизмом та державницьким світоглядом. Тож не випадково, що цей рух набрав організаційного оформлення в місцевостях, які входили до складу Гетьманщини та Запоріжжя.

Перші заходи з організації вільного козацтва розпочались у березні 1917 року в Звенигородському повіті, який на той час уходив в до складу Київської губернії. Рушієм справи став заможний мешканець села Гусакове Никодим Смоктій, який мав двокласну освіту. Йому допомагали більш досвідчені Ковтуненко та Пищаленко із Звенигородки. Хоч досвіду військової служби в них не було, та ідея покозачення потрапила на сприятливий ґрунт і вже через два тижні кожна навколишня волость мала організований гурт козаків.

У першій половині квітня відбувся повітовий з'їзд представників Вільного козацтва, що прийняв такі організаційні принципи створюваних формувань:

1. Вільне козацтво організується для оборони вольностей українського народу та охорони ладу.
2. Вільне козацтво є територіальною військовою організацією, до якої мають право вступати громадяни повіту не молодше 18 років.
3. Не можна приймати до організації людей, ворожих українській справі, а також покараних судом за карні вчинки.
4. Всіма справами організації завідують ради козацької старшини.
5. На командні посади старшина виборна. Обрана старшина призначає собі помічників [13, 378].

Кошовим отаманом було обрано Семена Гризла – писаря при волосній управі, який мав організаторські здібності й досвід військової служби писарем пішого полку. В навколишніх селах пройшли вибори курінних з місцевих селян, і вже через місяць структуровані організації діяли в Глодоській, Лисянській, Злинській, Хмельівській, Добровеличківській волостях.

23 квітня 1917 року Гусаківській курінь приймає постанову та наказ № 1, що визначили внутрішній устрій козацької громади. [1, арк.104-105]. Ці документи лягли в основу затвердженого “Статуту Вільного козацтва”, в травні 1917 року. Основу організації становила сотня, що утворювалась із жителів одного села і налічувала від 35 до 1000 осіб. У середньому ж сотня складалась із 200 козаків. Кінні сотні розподілялися на дві півсотні. Сотні однієї волості становили курінь. Курені утворювали полк, а полки округи, що об'єднувались у кіш. Старшину сотні становили сотник, писар, скарбник, хорунжий (у тому випадку, якщо в сотні налічувалось 120 осіб) та бібліотекар. Курінна старшина обиралася сотнями волості й

складалась з отамана, писаря, скарбничого, хорунжого та заступника отамана. Починаючи з сотні кожен підрозділ мав свій прапор. Доходи формувались із грошових внесків козаків, що сплачувались при вступі та щомісяця, з бідних брали “від совісті”. Для розв’язання конфліктів створювався суд на рівні сотні та куреня.

Поступово козацтво організується в сусідніх із Звенигородчиною районах Київщини, поширюється на Чернігівщині, Волині, півдні та лівобережжі України. Цьому особливо сприяли виступи козаків Уманського повіту на Першому та Другому селянських з’їздах. Ініціаторами створення козацьких сотень виступають селянські спілки та Просвіти, які проводять організаційні збори та складають статутні документи. Остаточна легалізація вільнокозацьких формувань у загальноукраїнському масштабі відбулася на Другому Військовому з’їзді (18 – 23 червня 1917 р.), який доручив Генеральному Військовому комітету зайнятися їх організацією. Очолив цю роботу прапорщик А.Певний.

Метод, за яким створювалося Вільне козацтво, занадчез незалежність цієї організації від державних структур. При цьому козацтво добре розрізняло Тимчасовий уряд та Центральну раду, виявляючи останній підтримку та сподіваючись на її допомогу у своїй діяльності. Політична орієнтація козацтва на початку його організації не була чітко визначена й значною мірою залежала від уподобань його регіональних організаторів. До того ж у цей період відбувалась становлення українських політичних партій та внесення відповідних змін у свої політичні програми в умовах демократичної революції. Захоплення гаслами боротьби за демократію простежується в перших документах руху. Поруч з цим чітко зазначається необхідність боротьби та захисту незалежності України. Влітку 1917 року самостійницькі тенденції стають провідними в політичній орієнтації козаків. Це відбувається як під впливом звернення до історичних традицій козацьких вольностей, так і внаслідок зростання напруженості між Центральною радою та Тимчасовим урядом. На цю ситуацію накладались реальна політика – проблеми стосунків з місцевою офіційною владою, зокрема міліцією, що орієнтувалася на шовіністичну політику Петрограда й була невдоволена існуванням організованих озброєних загонів. Козацтво вимагало від Центральної ради вплинути на ситуацію з метою припинення фінансування органів місцевого правопорядку: “Російські няньки надійли здорово, та і нічого з нас гроші брать, щоб нас і бить”, – заявляла Березанська селянська спілка [4, арк.71]. У результаті Тимчасовий уряд вже сприймається як іноземний. Наприклад, виступ полку ім. П.Полуботка 5 – 7 липня 1917 року був сприйнятий Звенигородським козацтвом як початок боротьби з Петроградським урядом і тому воно, з власної ініціативи, організовано вирушили на допомогу полуботківцям.

Утвердженню самостійницької орієнтації Вільного козацтва сприяла і активізація роботи в масах відповідного крила українського суспільного руху. Наслідком такої політичної визначеності стали непрості стосунки з Центральною радою. Будучи нерегулярним військовим утворенням територіально-міліційного типу ці формування лежали в руслі політичних вимог більшості правлячих українських партій, які ставили своєю кінцевою метою заміни регулярної армії саме такою формацією. Здавалося, з цієї причини рух озброєного народу треба було б надати всебічну підтримку з боку українською владою. Та цього не сталося з цілого ряду причин, насамперед самостійницькі настрої козаків йшли врозріз з федералістичними поглядами правлячої еліти. Найяскравіший їх прояв відбувався на всеукраїнських військових з’їздах. Другою перешкодою, що стала на заваді налагодження співробітництва, було панічне побоювання соціалістично налаштованих українських лідерів бути звинуваченими в мілітаризмі та розколі “єдиного революційного фронту”. До того ж, керівництво Центральної ради було настільки прив’язаним до Петрограду, що віддавало перевагу загальноімперським інтересам над власними, українськими, всіма засобами прагнуло уникати конфліктування з Тимчасовим урядом. Не менш важливою причиною напруження української влади у відносинах з козацтвом було земельне питання. Основну частину формувань становили середні та заможні селяни, що вимагали захисту своїх наділів,

це йшло в розріз з офіційними програмами правлячих партій, які ставили своєю метою соціалізацію та націоналізацію землі. І лише тоді, коли вільнокозацький рух набув загальнонаціонального характеру, ігнорувати який було вже неможливо, вирішено було його взяти під свій контроль. При цьому слід зазначити, що підпорядкувати собі козацькі формування Центральна Рада змогла лише з падінням Тимчасового уряду, та й то воно було досить відносним.

24 серпня 1917 року Український Генеральний Військовий Комітет направив у волосні управи листа з метою виявити наявні організації типу Вільного козацтва і в разі відсутності таких провести відповідну роботу з їхнього створення для чого подавалась відповідна інструкція із проведення організаційних заходів. Також визначалась їх мета: “Охорона порядку та спокою населення, уберегти хозяйство і все народне добро од знищення і грабування і взагалі стояти на сторожі спокою та порядку на Україні” [1, арк.10]. Цей лист відіграв значну роль в активізації створення місцевої самооборони, проте УВГК так і не зміг стати загальноукраїнським командним та координаційним центром козацького руху, потреба в якому на початок осені 1917 року була відчутною. При відсутності дієвої підтримки з боку Центральної ради ці функції спробував взяти на себе Всеукраїнський з’їзд Вільного Козацтва, що відбувся 3-7 жовтня 1917 року в Чигирині. На ньому 200 делегатів репрезентували 60 тисяч козаків практично з усіх регіонів України. Вся підготовча та організаційна робота по його проведенню була зосереджена в руках осавула І.Полтавця-Остряниці (значковий П.Скоропадського), переконаного самостійника. Саме він запропонував обрати гетьмана України, але козаки, віддаючи належне обраній народом Центральної раді, не виявили підтримки цій пропозиції. З’їзд обговорив та прийняв статут Вільного козацтва, обрав Генеральну Раду й отамана – П.Скоропадського, а почесним отаманом – М.Грушевського. Місцем “осідку управи” було визначено Білу Церкву, де започатковувалося видання щоденного часопису “Вільний козак” (мав очолити М.Левицький) та організувалась інструкторська військова вільно-козацька школа [8, 21]. Проте відразу слід зазначити, що Рада та П.Скоропадський не змогли налагодити організаційну та координаційну роботу в масштабі всієї України і коші продовжували діяти самостійно. Важливим результатом з’їзду стала декларація політичних цілей руху. Першим пунктом стояла вимога проголошення самостійної, незалежної і, головне, соборної держави, на чолі з повноправним урядом та сеймом, що відстоюють українську національно-державну ідею. Також була підтверджена вимога проведення земельної реформи з збереженням власного козацького володіння. В військовому питанні з’їзд виступив проти втручання в ці справи політичних партій та звернувся до Центральної ради із закликом “збудування Українського Козацького війська на ґрунті його історичної традиції і боротьби за волю України та національні, економічні, соціальні права українського народу” при цьому воно повинно було становити “однаціональну бойову формацію” [там само, 18-20].

З’їзд завершив організаційне оформлення козацького руху. 9 жовтня 1917 року його рішення були подані на розгляд Генерального Секретаріату, який, розглянувши їх після напружених дебатів та втручання М.Грушевського як почесного отамана, доручив “спеціальній комісії виправити проект статуту “Вільного козацтва” та провести цю справу законодавчим шляхом [3, арк.31].

Проблема взаємовідносин вільного козацтва та місцевої влади була порушена в жовтні 1917 року на з’їзді губернських і повітових комісарів Київщини, Чернігівщини, Полтавщини, Волині та Поділля, скликаному за ініціативою В.Винниченка. Головна проблема, яку розглядало це зібрання полягало в пошуках виходу із ситуації, що склалась у зв’язку наростанням безладдя та анархії, що охопила країну. Особливо гостро постала проблема пошуку сил для боротьби з грабунками та бешкетами дезертирів, що масово посунули з фронту. Пропозиція про використання козаків для охорони порядку викликала гостру дискусію, в результаті якої, невеликою перевагою голосів приймається рішення про

необхідність “всякими способами старатися якнайскоріше роззброїти існуючі відділи Вільного козацтва і направити зброю туди де вона необхідна – в армію” [15, 20]. Таке рішення мотивувалося тим, що “завдяки некультурності, неорганізованості і нахилу широких мас може знищити завойовану свободу і стати на перешкоді заведенню ладу на місцях” [11, 150-151].

13 листопада 1917 року Генеральний секретаріат затвердив статут “Вільного козацтва” України. Постанова з цього питання відразу визначала, що вільнокозачими можуть називатися тільки ті організації, які засновуються на підставі ухваленого документу. Зміст його основних положень повністю відрізнявся від ухвал козацького з’їзду. Перед усім заперечувалася політична спрямованість руху, його метою проголошувалося “фізичний і духовний розвиток своїх членів, громадське виховання їх і підтримування спокою на Україні. Під час війни “Вільне козацтво” бореться з дезертирством, при демобілізації вживає всіх заходів, щоб не був порушений порядок та спокій населення, охораняє громадян та добро мешканців від знищення їх і грабування ... Для охорони громадського спокою і добробуту товариства закладають кінні і піші муштрові отряди козаків і козачої молоді, пожежні дружини і інші організації” [9]. При цьому питання озброєння загонів у Статуті не порушувалися зовсім. Натомість значний акцент був зроблений на культурницькі завдання товариства.

Приймаючи цей документ, Генеральний секретаріат ішов на створення альтернативних, урядових формувань, що відповідали політичній орієнтації правлячої більшості й повністю їй підкорялися б. Саме цим загонам за спогадами П.Скоропадського, надавалася зброя “без пуття всякому зброю, який, звичайно, ні про яке військове діло навіть і думати не хотів, а творив безчинства та всяку шарпанину іменем вільного козацтва, тільки дискредитуючи останнє” [16, 50]. При цьому робились наполегливі спроби з боку української влади розкласти наявні організовані загони. Останні оцінили прийнятий документ як “невдале наслідування статуту спортивно-пожежного товариства” [8, 15].

Таким чином, у умовах проголошення Української Народної Республіки державної структури не змогли налагодити ділові стосунки з Вільним козацтвом. А потреба в цьому була вкрай необхідною у зв’язку з різким загостренням суперечок української влади з більшовиками з питань українізації армії. Проте в силу своїх переконань вільнокозачі загони прийняли найактивнішу участь у роззброєнні збільшовичених частин та дезертирів. Інша справа, що при умові координації українською владою цих дій результати були б значно вагоміші. Крім того, у силу багатьох причин, у вільно козацькому русі не було лідера, здатного об’єднати наявні коші. Ставлення до фігури П.Скоропадського було неоднозначним. За спогадами Звенигородського кошового Ю.Тютюнника (член Центральної Ради і Всеукраїнської ради військових депутатів, активний учасник українського військового руху, під його командуванням налічувалось 20 000 тисяч осіб), значне невдоволення козаків викликала агітація Головного отамана за список великих землевласників під час виборів в Установчі збори [17, 130].

З боку Вільного козацтва наростало невдоволення федералістичною політикою Центральної ради та її безпорадністю в боротьбі з більшовиками. 10 листопада відбувся з’їзд козацької старшини, який заявив що вимагає негайного проголошення самостійності України з гетьманом на чолі [7, 18]. Певні заходи до цього були здійснені П.Скоропадським (командир 1-го Українського корпусу, близько 40 тисяч військовиків) та Генеральною старшиною у другій половині листопада. Планувалося, сконцентрувавши війська корпусу та козацтва в районі Білої Церкви, висунути ультиматум Центральній раді про передачу влади диктаторові – генералу П.Скоропадського. 8 грудня передові частини вільних козаків вже були на підході до Києва, а частина і увійшла в нього, проте в останній момент П.Скоропадський відмовився від своїх планів.

З початком загального наступу військ радянської Росії ситуація з українськими збройними силами складалася трагічно – внаслідок політики правлячих партій УНР

залишалась майже без регулярних боєдатних частин. Єдиною військовою формацією, на яку можна було покласти це було Вільне козацтво. 18 грудня Генеральний секретаріат приймає рішення про його підпорядкування військовому секретарству [6, арк.26]. Генеральна Рада Вільного козацтва з наростанням зовнішньої загрози прийняла рішення про загальну мобілізацію своїх рядів. Реально ж до військ Центральної ради приєдналися козаки Києва та околиць. 30 грудня 1917 року в Києві відбувся парад 16 куренів Київського коша, що нараховував близько 1000 козаків. Його активним організатором був відомий самостійник М.Ковенко.

Взимку 1918 року в керівництві вільно козацького руху відбулися зміни. Діяльність Генеральної Ради на чолі з генералом П.Скоропадським, внаслідок більшовицької агресії була паралізована. Командування Вільним козацтвом у перших числах лютого взяв на себе штаб Звенигородського коша на чолі з Ю.Тютюнником. Налагоджуються зв'язки з Єлисаветградським козацтвом на чолі з Кульчицьким, кошами південних повітів Київщини та Херсонщини. Відбувається надзвичайно енергійна організаційна робота із створення нових загонів. 13 лютого створюється Революційний комітет охорони порядку та оголошується військовий стан, проводяться заходи із виявленню зброї на контрольованій території, боротьба з бандами, що діяли прикриваючись іменем козацтва.

Діяльність козацтва перешкодила більшовикам узяти під свій контроль значні території центральної України та забезпечила в кінцевому підсумку швидке просування українських та німецько-австрійських сил вглиб УНР. Присутність в Україні союзного війська як гаранта зовнішньої безпеки давало можливість приступити до планомірного будівництва власних збройних сил. Саме з цим політичне керівництво України пов'язувало термін військової присутності союзників [6, арк.20]. Починаючи з кінця лютого значно активізуються реорганізація наявних частин та створення нових формувань. Важливо зазначити, що врешті був зроблений рішучий крок у державній політиці в напрямку створення національної регулярної армії. Хоча, побоюючись опозиції у Центральній раді, військовий міністр О.Жуковський заявив, "що ця військова підготовка не прямує до постійної армії і не суперечить принципу міліційної армії, бо це залежатиме від терміну військової служби, котрий встановить парламент. Армія організується на демократичних засадах. Офіцери – начальники для солдатів тільки тоді, коли видають накази по службі. Поза цим усі рівні, всі користуються з однакових прав" [4, арк.17]. В ракурсі проблем, які розглядаються, слід зазначити, що був прийнятий статут "Особної армії" [14], яка мала стати найманною територіальною армією і, в цьому плані, системою продуманих заходів, Вільне козацтво могло відіграти важливу роль. Станом на березень 1918 року його кількість становила 76 тис. осіб, [7, 21] що значно перебільшувало мобілізовані ресурси військового міністерства. В організаційно командному плані воно займало досить невизначене становище в державній структурі УНР. Особливо це стосується Генеральної Козацької Ради, яка діяла цілком автономно від Військового міністерства та Міністерства внутрішніх справ. З цих причин О.Жуковський на початку березня підготував проект наказу про скасування та роззброєння вільно козацьких загонів. Проти цього рішуче виступили самостійники, але компромісу досягти не вдалося, і 23 березня рішенням Ради Народних Міністрів припинялось фінансування Вільного козацтва, невикористані кошти передавалися для організації місцевої міліції [6, арк.49]. А напередодні, 19 березня, Військове міністерство своїм наказом, під загрозою карної відповідальності, заборонило створення будь-яких озброєних місцевих формувань [там само, арк.24 зв.]. І нарешті 5 квітня 1918 року наказом військового міністра УНР Вільнокозацькі загоны розпускалися "поза як тепер настав час, коли Україна мусить перейти до міцного будівництва своєї державності і стати на певний твердий ґрунт а козаки перейти до своєї звичайної праці" [3, арк.66.].

Розглядаючи прийняті рішення, слід зазначити, що вони були закономірні з погляду державного будівництва, функцію зовнішнього захисту УНР повністю брали на себе

відповідним чином організований апарат військового управління та регулярні збройні сили. Але в конкретних історичних умовах заборона Вільного козацтва була не тільки передчасною, але й шкідливою. Насамперед процес національного будівництва власної національної армії перебував тільки в стадії розгортання і наявні регулярні формування ще не могли організувати безпеку держави, вони навіть не змогли взяти під свій контроль найважливіші адміністративні центри України, що фактично перетворювало союзницькі війська в окупаційні. Наслідком цього рішення стала фактична втрата військового контролю Києва над периферією, що перебувала під захистом козаків. Не менш важливим наслідком стало значне невдоволення українською владою десятків тисяч осіб, які взяли саму безпосередню участь в боротьбі з військами більшовицької Росії, а тепер в їх адресу уряд, який вони захищали, виступив з погрозами застосувати силу в разі непідкорення наказу. У результаті цього Центральна рада не тільки втратила свого свідомого і послідовного союзника, а ще й одержала озброєного та більш-менш організованого ворога. 10 квітня представники Генеральної Козацької Ради провели таємну нараду з вищими офіцерами німецького командування в Україні про зміну наявного ладу.

Прийняті рішення про демобілізацію Вільного козацтва призвели до дезорганізації низових формувань, за спогадами Г.Тютюнника, що виконував обов'язки Звенигородського уповноваженого по демобілізації: “ми притихли й чекали на накази уряду” [18, 432]. Практичною реакцією рядових козаків стало приховування зброї “до кращих часів”. В більшості її здача відбувалась лише на папері, сили ж до примусового роззброєння у комендантів не було, сотні для охорони порядку в місцевій адміністрації тільки починались створюватись і, в більшості, якраз з колишніх козаків, що звичайно покривали дії своїх товаришів. Цю невдячну місію по вилученню стали виконувати німецькі війська, що, поруч з їх соціальною політикою, неминуче призводило до збройних конфліктів. На все це накладалась неспроможність політиків Центральної ради організувати місцеве самоуправління: “зверху надсилали накази, які дуже часто суперечили один одному; ні інструкцій ні пояснень не давалося. Отож і робив, хто як розумів і хотів” [Там само, 433].

Таким чином, незважаючи на прийняті рішення української влади, Вільне козацтво зберегло свій військовий потенціал, прийняло активну участь у боротьбі з німецькими каральними загонами і пізніше стало основною збройною силою Директорії.

Підводячи підсумки нашої розвідки, треба ще раз наголосити, що Вільне козацтво – це прояв масової психології української свідомої громади, в першу чергу селянства, що зберігала козацькі традиції суспільно-політичного устрою. Це організація, яка відповідала потребам української державності, намагаючись організувати життя на козацько-демократичних засадах, та захистити батьківщину від внутрішнього та зовнішнього ворога. Трагедією Вільного козацтва стала недалекоглядна політика лідерів Центральної Ради, що перетворила його на “змарновану силу” [8, 29].

Відродження Вільного козацтва в сучасних умовах, при підтримці держави, дало б змогу зміцнити Збройні Сили України, підвищити духовність, національну свідомість, патріотизм, забезпечити фізичний розвиток української нації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО), Ф.811. – Оп.1. – Спр.1.
2. ЦДАВО, Ф.811. – Оп.1. – Спр. 4.
3. ЦДАВО, Ф.1115. – Оп.1. – Спр.39.
4. ЦДАВО, Ф.1064. – Оп.1. – Спр.4.
5. ЦДАВО, Ф.1074. – Оп.2. – Спр.30.
6. ЦДАВО, Ф.3690. – Оп.1. – Спр.5, 17.
7. Бантиш-Каменський О. До історії козацького руху на Україні в 1917 – 1918 рр. – Біла Церква, 1923. – 29 с.
8. Вільне козацтво. (Ідея уозброєного народу в 1917 р. в Україні). – Львів, 1934. – 30 с.
9. Вісник Генерального секретаріату Української Народної Республіки. – 1917. – № 4. – 9 грудня.

10. Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917-1918. – Львів, 1997. – 1997. – 288 с.
11. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923. Доба Центральної Ради. – Ужгород, 1932. – Т.1. – 437 с.
12. Кравчук М. Організаційно-правові аспекти розвитку Вільного козацтва та його роль в державотворчому процесі України // Нова політика. – 1999. – № 1. – С.10-15.
13. Крип'якевич І., Гнаткевич Б., Стефанів З. Історія українського війська. – Львів, 1992. – 712 с.
14. Народна воля. – 1918. – 1 березня.
15. Скоропадський П. Спомини. – Київ, 1992. – 112 с.
16. Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української рволюції 1917-1920 рр. – Відень, 1921. – Т.2. – 204 с.
17. Юртик Г. Звенигородський кіш Вільного Козацтва // Літературно-науковий вісник. – 1922. – С.125 – 133.
18. Юртик Г. Стихія // Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917-1918 рр. – Львів, 1994. – С.432 – 451.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Мельничук Костянтин Сергійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України КДПУ ім. В.Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми військового будівництва в Україні в період 1917–1920 рр.

«РУСЬКА ЗЕМЛЯ»: ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ (ДО 100-ЛІТТЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ А. М. НАСОНОВА)

Олександр МОЦЯ (Київ)

У статті піднімається питання дослідження давньоруської епохи в сучасній історичній науці. Автор звертається до необхідності встановлення рубежів першого протидержавного утворення східних слов'ян «Руської земля» та розкриття основних характеристик населення, що проживало на його території.

The question of the research of the Old Russian period in the modern history is discussed in the article. The author finds necessary to delimit the first anti-national settlement of the Slavs "Russian land" and to give the main characteristics of people, who lived there.

Питання "откуда есть пошла Русская земля", поставлене давньоруським літописцем на початку XII ст., виявилось вічним. На нього пробували знайти відповідь ченці Києво-Печерського монастиря у XII столітті, редактори локальних літописних зводів XIII–XV ст.ст., складачі великих історичних компіляцій і стислих навчальних посібників XVI–XVII ст.ст., історики, текстологи й археологи XIX ст. і нашого часу. За майже 900 років наближення до істини отримані певні результати, але попереду ще немала робота, щоб багато з характеристик виникнення і розвитку Руської землі стали стабільними й загально визнаними [1, 74]. З таким твердженням слід погодитись і шукати нових шляхів у справі поповнення недостатньої інформації для подальшого розгляду цієї непростой і вельми важливої історичної проблеми.

Треба констатувати, що протягом тривалого часу саме походження назви "Русь" або "Руська земля" постійно викликає як досить емоційні, так і більш спокійні за своїм характером дискусії, а історіографія з цього приводу сягнула б обсягу не однієї монографії. На сьогодні вже існує більше двох десятків теорій стосовно регіону появи ідентичних назв "Русь" / "Руська земля" і кінця цьому процесу не видно [2].

Щодо часу появи останнього терміна існує більш єдина думка: як свідчить "Повість минулих літ", це трапилося 852 р., коли в Константинополі – столиці Візантійської імперії (нині місті Стамбулі) – почав правити Михаїл. Але відносно недавно було зроблене поточнення цієї дати, на яке, мабуть, слід звернути увагу. Річ у тому, що згаданий імператор почав царювати не у 852 р., а дещо раніше – разом зі своєю матір'ю Феодорою 839 р. після смерті батька, який і зробив його своїм соправителем ще до цієї трагічної миті того ж року.

Михайл III Ісавр був вінчаний на царство у віці близько чотирьох років [3, 48]. Якщо це так, то літописне повідомлення про початок "прозивання" Руської землі слід дещо удревнити, а тоді воно збігається із повідомленням про "русь" у франкській хроніці IX ст. – у так званих Бертинських анналах.

Нагадаємо, що в ній якраз під 839 р. сповіщається, що візантійський імператор Феофіл разом із власним посольством до франкського імператора Людовіка Побожного надіслав людей, котрі стверджували, що їх, тобто їхній народ, іменують "рос" (Rhos), а їхній король має ім'я Хакан (chacanus). Він і надіслав посольство до Візантії, як вони стверджували, "задня дружби".

Це ще один напрямок у розробці цієї теми.

Та, на наш погляд, доцільно було б повернутися до подальшого й більш поглибленого розгляду ще одного цікавого й актуального, але недостатньо проаналізованого аспекту порушеної проблеми "Руської землі" – її історично просторових меж на теренах Східної Європи та населення, яке в них проживало в кінці I – на початку II тис. н.е.

Але тут існує ще один, недостатньо висвітлений історичний нюанс: "У процесі розпаду Київської Русі пов'язана з нею широка концепція "Русі" або "Руської землі" поступово перестала відповідати інтересам частково або повністю самостійних князівств, що утворилися. На другу половину XII ст. вже чітко ствердилося поняття "землі" як суверенного об'єднання ("Суздальська земля", "Смоленська земля", "Новгородська земля" та ін.). Лише в одному випадку, а якраз у понятті "Руська земля", малося на увазі таке історично збережене явище, при якому в це об'єднання входило кілька компонентів: колишнє Київське князівство, Переяславське князівство і, мабуть, більша частина Чернігівського князівства. За територію своєю "Руська земля" знову помітно скоротилася, повернувшись певною мірою до давніх кордонів Середнього Подніпров'я" [4, 225–226]. На нього теж слід звернути увагу і з'ясувати, наскільки справедливе таке твердження.

Адже за такою концепцією "Руська земля", що початково була зайнята полянами з центром у Києві, швидко розрослася в уявлення про обширну за своїми розмірами імперію, а потім, з часів її розпаду на окремі складові, поступово все більш звужувалася, повертаючись до уявлення про початкові її розміри. У другій половині XII ст. "широка" концепція "Руської землі" існувала більшою мірою як історичний переказ, а "вузька" концепція – як звичайна політична реальність тих часів.

Але це лише одна із гіпотез. Існують й інші, починаючи від того, що "Руська земля" – це власне Київщина, й закінчуючи думкою, що "Русь" – це територія більшої частини всього східноєвропейського регіону.

Та все ж слід відзначити: панівний погляд зводиться до того, що одне й друге значення використовувалися в епоху Київської Русі одночасово. Але прибічники цієї гіпотези, не пояснюючи причин такої ситуації, в основному різноманітні дані з цього приводу приводять підряд, не відслідковуючи той чи інший варіанти в кожному конкретному випадку. На наш погляд, цього робити не можна: відносно значна кількість дат, найменувань населених пунктів, природних орієнтирів (ріки, озера, місцини), котрі перелічуються вибірково на підтвердження думки того чи іншого дослідника, не дають змогу вибудувати, хоча б у цілому, більш-менш зрозумілу систему. А тому слід всі ці деталі історичної мозаїки "розвести" в часі і просторі.

Одночасово треба звернути увагу й на тісно пов'язану із вищенаведеними питаннями ще одну важливу тему, про яку писав ще Г. В. Вернадський і яка практично не знайшла відображення в працях наступних поколінь науковців. Йдеться про історичну категорію, яку він назвав "місцезовиттям" і охарактеризував таким чином: "Під місцезовиттям людських спільнот ми розуміємо певне географічне середовище, котре накладає печать своїх особливостей на людське співіснування, що розвивається у цьому середовищі.

Соціально-історичне середовище й географічна обстановка зливаються в певне єдине ціле, взаємно впливаючи один на одного. У різні історичні періоди й за різних рівнів культури людських спільнот різна сукупність соціально-історичних та географічних ознак створюють різні місцезрозвиття в межах однієї й тієї ж географічної території" [5, 25].

Повною мірою це стосується і глобальних процесів у середовищі східних слов'ян кінця I – початку II тис. н. е.

Звертаючись до початкового етапу в історії Київської Русі, можна погодитися з твердженням про основну особливість політичної системи нового державного утворення, котра виявлялася в тому, що його функції виконувалися, головним чином, військовою організацією, у східнослов'янському варіанті – князівською дружиною. Саме вона створювала органи управління центральної великокнязівської влади та виконувала чисто військові функції (збирання додаткового продукту та його перерозподіл, частково через контроль над зовнішньою торгівлею; підпорядкування нових земель та їхня інтеграція в державну систему; охорона території, на яку поширюється центральна влада; організація походів на сусідів). Пізніше ці функції розширювалися, модернізувалися, що знайшло відображення в політичній історії країни, соціально-політичних відносинах на Русі [6, 55–224].

Але: "Приступаючи до вивчення утворення території давньоруської держави, необхідно поставити дві проблеми: насамперед, проблему вивчення території тієї держави, котра склалася на півдні, в Середньому Подніпров'ї, до утворення "імперії" Олега й Ігоря, або Київської держави; необхідно тому переглянути проблему "Руської землі", тому що цей термін ("Руська земля", "Русь"), котрий отримав загальноруське значення, спочатку стосувався території південноруської землі. Древня держава Середнього Подніпров'я, яка називалася "Руською землею", увійшла до складу Київської держави початково як територіальне й політичне панівне ядро... Окрім того, слід поставити проблему вивчення проблеми росту окремих "земель"..., на котрі поширювалося панування "Руської землі" на чолі з Києвом і котрі увійшли до складу Київської держави" [7, 7].

Цю проблему слід розглядати лише в контексті існування "Руської землі" в певному східноєвропейському регіоні. Об'єктивними причинами для цього стала й велика кількість нагромадженої на сьогодні інформації, а також наявність цілого ряду праць, у яких це питання розглядалося спеціально [8, 469–564].

Тут же лише наведемо погляд ще одного авторитетного фахівця: "У процесі аналізу неясних і часом суперечливих джерел історик має виходити з аксіоми нерівномірності історичного розвитку, котра в нашому випадку виявляється чітко та контрастно. Ми зобов'язані ставитися з великою підозрою і недовірою до тих джерел, котрі будуть подавати Північ як місце зародження руської державності, і мусимо з'ясувати причини такої явної тенденційності" [9, 39].

Для розв'язання територіальної проблеми "широкої" чи "вужької" Русі в нас існують дві групи джерел: свідчення давньоруських літописів та археологічні матеріали (кількість останніх суттєво збільшується практично кожного року). А під час розгляду проблеми вивчення тогочасного люду на конкретних територіях слід залучити й дані антропології та мовознавства.

Стосовно іноземних джерел, у контексті порушеного тут питання, то найбільш цінним є повідомлення візантійського імператора Константина Багрянородного, який в середині X ст., а точніше між 948 та 952 рр., повідомляв: "[Та буде відомо], що моноксіли, котрі приходять із зовнішньої Росії до Константинополя, являються одні із ,Немогарда, в якому сидів Сфендослав, син Інгора, архонта Росії, а інші з фортеці Мілініскі, із Теліуци, Чернігогі, і з Вусеграда. Тож, усі вони спускаються рікою Дніпро та сходяться у фортеці Кіюава, що зветься Самватас" [10, 45].

В цьому уривку, окрім Новгороду і Києва, де сиділи відповідно Святослав та його батько Ігор, згадуються такі міста, як Смоленськ, Любеч, Чернігів, Вишгород. Цілком логічно, що під

"Зовнішньою Росією" тут розуміється Північна Русь з кордоном десь між Новгородом і Смоленськом. А власне Русь окреслювалася, вірогідно, територією, де збиралося київським великим князем "полюддя". Таким чином, якщо звернутися до названих у візантійському трактаті містам, то Руссю у вузькому значенні слова слід вважати, згідно з Константином, Київську, Чернігівську й Переяславську землі, тобто територію Середнього Подніпров'я [11, 98–99].

Усі інші іноземні джерела про Русь у географічному плані повідомляють більш розмито та в загальних рисах, і в контексті цієї праці використовуватися не будуть.

Ситуація суттєво відрізняється при розгляді вітчизняних письмових джерел. Практично всі літописи у своїй основі мають спільний київський літописний звід, відомий під назвою "Повісті минулих літ" з її широким загальноруським охопленням історичних явищ і подій. Але слід пам'ятати, що: "Повість минулих літ" – це звід, що створювався протягом більш ніж півстоліття, при цьому в кількох літературних центрах і багатьма літописцями. У цьому літописному зводі отримали своє відображення ідеології різних класів і політичні концепції кількох феодальних центрів" [12, 133].

Близько середини XII ст. спостерігається розгалуження єдиного літописного стовбура на ряд хронік, головним змістом яких стала місцева історія.

Одними із найдавніших літописних зводів, в яких широко представлено південноруське літописання X–XIII ст., є Лаврентіївський, Іпатієвський і Радзивіловський. Із них Іпатієвський найбільш повно відображає події в Південній та Південно-Західній Русі, а два інші з вищеназваних досить близькі за змістом. До Лаврентіївського літопису увійшли "Повість минулих літ" у редакції початку XII ст., "Повчання Мономаха" і його послання до Олега Святославича, а також хроніка подій Північно-Східної Русі. Радзивіловський найбільш відомий своїми мініатюрами, а Іпатієвський складається з "Повісті минулих літ", її продовження до 1200 р. та Галицько-Волинського зводу за XIII ст. [13, 7–8].

Їх і необхідно в основному використовувати при розгляді порушеної проблеми. Але для порівняння також використовувати й північноруські матеріали. Новгородська літописна традиція давньоруського періоду збереглася у кількох списках. Найдавніший з них, як, до речі, і з усіх інших літописів, є Синодальний список, що дістав назву "Новгородського першого літопису старшого ізводу". Крім Синодального списку, який починається з 1016 р., відомий також Комісійний список, що охоплює період від 854 р. до 1447 р. У наукову літературу він увійшов під назвою "Новгородського першого літопису молодшого ізводу" [13, 71].

Звичайно, без досліджень попередників аналіз повідомлень з територіального поточення меж "Руської землі" у широкому і вузькому значеннях (та ще й за різними списками) для одного конкретного дослідження є практично неможливим. Не говорячи вже про порівняльний аналіз цих даних. На наше щастя, географічні показники вже були опубліковані у різних виданнях і в різний час [14]. А це дозволяє потім перейти безпосередньо до слідуєчого етапу вивчення даної теми.

Усю необхідну літописну інформацію з приводу "Руської землі"/"Русі" слід проаналізувати в порівняльному плані. Адже висвітлення подій за роками й територіями – це той метод, який успішно використовували автори ще в давньоруські часи [15]. Для більш конкретного розуміння проблеми "широкої" та "вузької" концепцій наявні матеріали треба зконцентрувати у двох основних блоках. Окрім того, використати за необхідності й інформацію з інших письмових джерел, розробки попередників. Подальший напрямок цієї праці вбачається у встановленні самих рубежів "Руської землі", розкритті основних характеристик населення, яке проживало на цій території. Якраз тут без археологічних, антропологічних та мовознавчих матеріалів обійтися ніяк не можна.

І останнє. Поштовхом для постановки цієї важливої теми досліджень давньоруської епохи на сучасному етапі стала праця А. М. Насонова "Русская земля" и образование территории древнерусского государства", котра вийшла вже в далекому 1951 році, але зберігає своє значення і нині.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Кучкин В. А. "Русская земля" по летописным данным XI – первой трети XIII в. // Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования. 1992–1993 годы. – М., 1995.
2. Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. – К., 1985. С. 117–124; Тихомиров М. Н. Происхождение названий "Русь" и "Русская земля". // Тихомиров М. Н. Русское летописание. – М., 1979. – С. 22-45; Брайчевський М. Ю. Походження Русі. – К., 1968; Котляр М. Ф. "Руська земля" в літописах XI–XIII ст. // Український історичний журнал, 1976, № 11. – С. 96–107; Паранин В. И. Историческая география летописной Руси. – Петрозаводск, 1990; Константин Багрянородный. Об управлении империей. М., 1991. – С. 295-332; Прицак О. Походження Русі. – К., 1997, Т.1; Толочко П.П. Древнерусская народность. – СПб, 2005. С. 82–98 та багато інших (в них викладена й детальна історіографія).
3. Станг Х. Наименование Руси (герульская версия). – СПб, 2000.
4. Робинсон А. Н. Литература Древней Руси в литературном процессе средневековья XI–XIII вв. – М., 1980.
5. Вернадский Г. В. Начертание русской истории. – СПб, 2000. – С. 25.
6. Мельникова Е. А. К типологии предгосударственных и раннегосударственных образований в Северной и Северо-Восточной Европе (Постановка проблемы). // Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования. 1992-1993 годы. – М., 1995. – С. 22; Толочко Петро. Київська Русь. – К., 1996. – С. 55–224.
7. Насонов А. Н. "Русская земля" и образование территории древнерусского государства. – М., 1951.
8. Древнерусские княжества X–XIII вв. – М., 1975. – С. 5-259; Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – М., 1982.
9. Рыбаков Б. А. Мир истории. – М., 1984.
10. Константин Багрянородный. Указ соч.
11. Древняя Русь в свете зарубежных источников. – М., 1999.
12. Лихачев Д. С. "Повесть временных лет" (Историко-литературный очерк). // Повесть временных лет. Часть вторая. Приложения. – М.–Л., 1950.
13. Толочко П. П. Літописи Київської Русі. – К., 1994.
14. Указатель къ первымъ осьми томамъ полного собранія русскихъ летописей изданныхъ Императорскою Археологическою комиссією. Отдель второй. Указатель географический. – СПб, 1907. – С. 398–409; Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.-Л., 1950. – С. 614; Літопис Руський. За Іпатським списком. Переклав Леонід Махновець. – К., 1989. – С. 567; та ін.
15. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по Академическому списку. – Полное собрание русских летописей. – М., 1962, Т.1; Ипатьевская летопись. – Полное собрание русских летописей. – М., 1962, Т.2; Радзивилловская летопись. – Полное собрание русских летописей. – Л., 1989. – Т. 38; Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. –М.–Л., 1950.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Моця Олександр Петрович – доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, завідувач відділом давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України.

Наукові інтереси: давньоруська та середньовічна історія та археологія України, історія кочових цивілізацій.

ТРАНСФОРМАЦІЯ СТОСУНКІВ ГЛАВИ ДЕРЖАВИ З ПАРЛАМЕНТОМ У РОСІЇ ПІД ЧАС ПЕРШОГО ПРЕЗИДЕНТСТВА В.ПУТІНА

Андрій НАУМОВ (Рівне)

У статті розглядається процес перетворення російського парламенту на повністю лояльний президенту РФ В.Путіна орган влади. На думку автора, це відбулося під час першого президентства Путіна й було спричинене як цілеспрямованою політикою Кремля, так і послабленням підтримки політичної опозиції з боку суспільства.

In the article the process of the changing of Russian parliament to absolutely loyal state body to Russian president V.Putin is examined. On the author's opinion, this process was completed before the end of Putin's first presidency and was caused by the purposefulness policy of Kremlin as well as weakening of the supporting of political opposition from Russian society.

Однією з вирішальних умов політичної стабільності й загального розвитку держави з конституційно закріпленим принципом розподілу влади є налагодження таких стосунків між главою держави й вищим законодавчим органом, які забезпечили б якомога більшу ефективність діяльності влади для досягнення визначених державним керівництвом і бажаних суспільством цілей. Якщо країна опиняється в глибокій кризі через очевидні прорахунки, некомпетентність однієї з цих гілок влади або через відсутність чіткого розмежування повноважень між ними, тоді виникає конфліктна ситуація, для розв'язання якої сторони не завжди застосовують визначені законом засоби.

Проблеми попередження та розв'язання подібних конфліктів залишаються актуальними для багатьох країн світу, особливо для тих, які переживають процес вибору між формами президентського або парламентського республіканського устрою (в Україні це відбувається зараз). Велике значення тут має вивчення досвіду різних країн щодо налагодження продуктивних взаємостосунків між виконавчою та законодавчою гілками влади. При цьому корисним буде історичний аналіз цієї проблеми не лише на прикладах країн з усталеними демократичними традиціями, а й країн зі стійкими тенденціями до авторитаризму, зокрема сучасної Росії.

Уже з перших днів свого існування як суверенної держави після розпаду СРСР Російська Федерація спостерігала за збільшуваним протистоянням між президентом Б.Єльцином і Верховною Радою, кульмінацією якого був обстріл будинку тодішнього парламенту в жовтні 1993 р. З прийняттям єльцинського варіанта Конституції Росія стала президентською республікою, однак це не запобігло майбутнім конфліктам між главою держави й двопалатним парламентом – Федеральними Зборами (Рада Федерації та Держдума). Кількість лівих фракцій давала змогу їм час від часу відкрито виступати проти політики Єльцина. Особливо гострими ці протистояння були під час затвердження кандидатури прем'єра в серпні 1998 р. та спроби через півроку ініціювати імпичмент президента РФ. Не дивно, що парламентські вибори грудня 1999 р. мали величезне значення, оскільки в разі чергового успіху опозиційних Кремлю сил реалізація президентського курсу була б доволі проблематичною, тим більше, що влітку 2000 р. мали закінчитися повноваження Б.Єльцина. Однак майбутнє стосунків між главою держави й парламентом стало ще більш невизначеним, коли в серпні 1999 р. Єльцин призначив впливового чиновника, але невідомого політика В.Путіна прем'єр-міністром.

Мета статті – розглянути процес формування стосунків В.Путіна як глави держави з російським парламентом упродовж 2000–2003 рр., визначити масштаб впливу Кремля на структуру й роль Держдуми та Ради Федерації.

Ця проблема привернула до себе увагу політологів із самого початку президентства Путіна, однак їхня увага зосереджується на аналізі окремих подій політичного життя Росії та на прогнозуванні наслідків. Автори узагальнювальних праць про перші чотири роки правління Путіна [2,11,13,14,16,19,20] розглядають її як одну з багатьох проблем внутрішньополітичного життя Росії, тобто фрагментарно й доволі поверхово. Через це вона потребує окремого ґрунтовного історичного дослідження.

Призначення директора ФСБ В.Путіна на посаду прем'єра РФ замість С.Степашина було таким несподіваним, що серед депутатів-опозиціонерів поширилася думка: це зроблено з метою зриву майбутніх парламентських виборів. Однак Єльцин одночасно своїм указом призначив ці вибори на 19 грудня 1999 р. Те, що він одразу назвав Путіна своїм наступником, свідчило про наміри президента РФ відстоювати нову кандидатуру прем'єра за будь-яких умов. 16 серпня Путін на свою підтримку набрав 233 депутатські голоси – менше за всіх своїх попередників, але цього було достатньо. Така лояльність законодавців до Путіна пояснювалася не лише страхом перед розпуском парламенту, а й сподіваннями окремих партій, наприклад ЛДПР В.Жириновського, на додаткове фінансування або гарантії лояльності з боку Кремля під час виборів [20, 90–91].

Переможна контртерористична операція на Північному Кавказі та привабливі особистісні риси Путіна спричинили швидке зростання популярності глави уряду. Для Кремля це було дуже корисним, оскільки значно збільшувало шанси пропрезидентських сил у боротьбі з опозиційними блоком Є.Примакова та Ю.Лужкова „Отечество – Вся Россия” і КПРФ під час парламентських перегонів. Лише за три місяці до виборів зусиллями президентської адміністрації був створений провладний виборчий блок „Единство” на чолі з С.Шойгу. Це зробили для того, щоби завадити Примакову стати силою, здатною протистояти Путіну, і для підтримки прем'єра на президентських виборах.

Здавалося, що в „Единства”, у списку якого було більше чиновників, ніж відомих політиків, замало часу для розкрутки, але дуже скоро Путін заявив, що буде голосувати за нього, і взяв участь у його з'їзді. На одній із селекторних нарад з керівниками регіонів прем'єр висловив підтримку блоку „Единство” [6, 3]. Шойгу як глава Міністерства з надзвичайних ситуацій не міг не залежати від прем'єра, однак подобався виборцям, оскільки встиг зарекомендувати себе чудовим професіоналом і не звинувачувався у зловживаннях. Він не приховував, що його блок у всьому підтримує Путін.

Прикінцева стадія парламентських перегонів проходила на фоні репортажів про активну діяльність прем'єра. Тепер рейтинг „Единства” зростав разом з рейтингом Путіна. У підсумку цей блок на виборах 19 грудня 1999 р. здобув 23,3 % голосів (разом з мажоритарниками – 83 депутатські мандати), поступившись лише КПРФ та ОВР, які з урахуванням мажоритарників здобули відповідно 33 і 25 % мандатів [2, 73].

Думські вибори закріпили за Путіним роль провідного російського політика, який тепер до своєї популярності міг додати підтримку з боку потужної провладної фракції парламенту. Більше того, 22 грудня рух „Вся Россия” відокремився від опозиційного ОВР і створив власну депутатську групу, котра пізніше підтримала Путіна як кандидата на посаду президента РФ [20, 177]. Це суттєво послабило фракцію Є.Примакова. Як ще одна „партія Путіна”, виступив Союз правих сил (СПС), який уперше потрапив до Думи, не в останню чергу завдяки прихильності прем'єра.

Після добровільної відставки Єльцина 31 грудня Путін став в.о. президента РФ. Було очевидним, що в разі дострокових виборів глави держави, призначених на 26 березня 2000 р., його шанси на обрання значно зростали. Водночас для перемоги вже в першому турі цих виборів та уникнення протистояння з лівою опозицією він потребував лояльної більшості в новій Держдумі. Її формування значно полегшилося після розколу ОВР. Слабкість персонального складу фракції „Единства” також була корисна Путіну, бо уможлиблювала висувати на перші ролі маловідомих, але лояльних політиків (Б.Гризлов, Л.Сліска), а відсутність у фракції власної ідеології полегшувало її блокування з іншими політичними силами.

Тим часом поширилася інформація про можливість проведення після президентських виборів кампанії розпуску Думи, якщо вона не буде повністю лояльною новому президентові [5]. І хоча у своєму виступі на першому засіданні нового складу Держдуми 18 січня 2000 р. Путін серед найважливіших досягнень свого уряду назвав встановлення „доброзичливих” стосунків з нижньою палатою парламенту [20, 199], саме засідання запам'яталося скандалом. Фракції „Яблока”, СПС та ОВР пригрозили відмовитися від участі в роботі Думи у зв'язку з несправедливим, на їхній погляд, розподілом посад голів думських комітетів, більшість з яких мали відійти КПРФ, „Единству” та створеній з позапартійних депутатів центристській групі „Народний депутат”. Путіну потрібна була абсолютна більшість у Думі, тому він підтримав великі фракції та погодився з початковим варіантом розподілу комітетів. Коли задоволена цим новостворена більшість обрала спікером комуніста Г.Селезньова, три фракції виконали свою погрозу, а Є.Примаков, який прагнув очолити парламент, назвав ці події „тотальним колапсом демократії” [21, 171].

Цей демарш „нової” опозиції не мав наслідків. Путін отримав хоча й ситуативну (союз лівих з центристами не міг бути міцним), але більшість. Комуністи були задоволені отриманими позиціями настільки, що 28 січня Г.Зюганов публічно схвалив діяльність уряду з „наведення конституційного порядку в Чечні” [17, 329]. Путіна підтримали й деякі відомі депутати з нової опозиції: С.Степашин („Яблоко”), С.Кириєнко та А.Чубайс (СПС), М.Шаймієв („Вся Россия”) [16, 320].

Політичні опоненти Кремля усвідомлювали марність протистояння з популярним в.о. президента РФ. 4 лютого Примаков заявив, що не буде балотуватися на посаду президента РФ. 9 лютого його фракція разом з СПС та „Яблоко” припинили бойкотування пленарних засідань. Варто відзначити, що після зняття своєї кандидатури Примаков висловив щире повагу до Путіна, а той – до Примакова „як до людини і політика” [11, 87].

Слабкість альянсу з комуністами була очевидною, а Кремль потребував стабільної більшості в парламенті. 26 лютого на установчому з’їзді „Єдинства” Путін закликав будувати на базі цього руху потужну національну партію, щоб стати такою ж „системоутворювальною партструктурою”, як КПРФ [1]. Через місяць його було обрано президентом РФ.

Перша ж реформа Путіна – федеральна – викликала неоднозначну реакцію з боку парламентарів. Запровадження федеральних округів на чолі з повноважними представниками президента РФ обмежувало самостійність губернаторів, з яких складалася верхня палата парламенту – Рада Федерації, та сприяло централізації влади навколо Кремля. Це не влаштувало й комуністів, які майбутню Росію бачили парламентською республікою. Зіткнувшись з критикою з боку senatorів, Путін остаточно переконався в необхідності перетворення Ради Федерації з опозиційного на лояльний Кремлю орган влади. З’явився законопроект, за яким верхня палата парламенту, як і нижня, мала працювати на професійній основі. Тепер губернатори мали зосередитися на роботі в регіонах, а до Ради Федерації планувалося направляти по одному представнику від місцевих законодавчих зборів і виконавчої влади кожного регіону. Дебати стосовно цього законопроекту 7 червня 2000 р. в самій Раді Федерації були гарячими, і сенатори ветували його. Такі глави регіонів, як Е.Россель, М.Прусак, А.Тулєєв відкрито розкритикували реформу Ради Федерації, а останній взагалі назвав її „оголошенням війни губернаторам” [10, 240]. Однак депутати нижньої палати дружно схвалили цей законопроект, успішно подолавши вето Ради Федерації, оскільки їм давно вже не подобалося зверхнє ставлення senatorів до себе.

Так Кремль почав приборкувати своїх політичних опонентів у парламенті, який в епоху Єльцина був форпостом опозиції правлячому режимові. Компартія на деякий час перетворилася на одну з лобістських фракцій, з лідером якої Г.Зюгановим Путін зустрічався неодноразово. Зростання підтримки президента РФ з боку пересічних росіян помітно вплинула на ставлення комуністів до його політики. Влітку 2000 р. вони навіть виступили з позиції „умовної” підтримки глави держави, розкритикувавши окремих урядовців (Г.Греф, О.Кудрін) або таких „чиновники – бізнесмени”, як А.Чубайс [11, 152].

Однак поступово комуністи почали змінювати своє ставлення до Путіна. Разом із зростанням пропрезидентських фракцій („Єдинство”, „Народный депутат”, „Регионы России”) Кремль все менше потребував лівих як союзників. Уже в грудні 2000 р. на сьомому з’їзді КПРФ було оголошено про перехід в опозицію курсу Путіна [17, 350].

Аналогічно розвивалися стосунки з владою ліберал-демократів з „Яблока”, які спочатку майже не виступали проти глави держави, схвалювали ініційовану ним податкову реформу. Проте намагання Кремля взяти під свій контроль ЗМІ (розгром холдингу „Media-Most” В.Гусинського), прийняття у першому читанні нового закону про партії змусили їх переглянути своє ставлення до влади. Лідер „Яблока” Г.Явлінський 17 лютого 2001 р. назвав свою партію „системною опозицією” і засудив курс Путіна на створення в Росії „поліцейської корпоративної держави”.

Тим часом курс президента РФ на конструктивні взаємостосунки з парламентом швидко змінив політичну атмосферу в законодавчій владі. Була налагоджена система регулярних зустрічей з лідерами парламентських фракцій, з'явилося бажання іти на компроміс. У Держдумі це виявилось у створенні кваліфікованої "плавальної більшості", коли праві та центристи підтримували законопроекти в галузі економіки, а ліві – соціальні закони. Такий механізм співпраці президента з парламентом відразу продемонстрував свою ефективність, коли один за одним почали прийматися підтримані Путіним законопроекти й кодекси.

Після того, як 26 січня 2001 р. фракція „Народний депутат” оголосила про союз з „Єдинством”, а 22 лютого половина сенаторів сформували групу „Федерація” для підтримки курсу президента РФ, Путін значно активізував створення законодавчої бази для реалізації своїх перетворень. Весняна сесія Думи була спеціально продовжена для прийняття базових документів не лише земельної, а й пенсійної, податкової та судово-правової реформ.

Путіну недостатньо було підпорядкувати собі роботу чинного парламенту. Він потребував лояльної йому більшості й у наступній Думі. У цьому контексті велике значення мала ініційована ним партійна реформа, у рамках якої передбачалося, зокрема, скорочення кількості дрібних партій і відновлення контролю Кремля над виборчим процесом у цілому. Президентський законопроект про політичні партії отримав майже повну підтримку всіх думських фракцій, окрім КПРФ [3].

Фракції „Єдинство” та ОВР навесні 2001 р. прийняли рішення об'єднатися для підтримки курсу президента РФ. Путін позитивно оцінив таке об'єднання, бо воно, на його думку, „сприятиме консолідації суспільства” [14, 394]. Реакцію комуністів, які зрозуміли, що для президентської більшості в Думі вони вже не потрібні, озвучив їхній другий керівник В.Купцов: „Надії на відмову Путіна від ельцинського спадку остаточно розвалилися. Кремль узяв курс на капіталізацію суспільства. Відбувається перехід влади від діалогу з опозицією до силових методів [19, 152]. КПРФ оголосила про намір провести восени 2001 р. масові акції протесту, однак не змогла їх організувати. Ідею лівих про загальноросійський референдум центристи в Думі заблокували спеціальним законом [20, 298].

Після того як у грудні 2001 р. була створена пропутінська коаліція чотирьох центристських фракцій, системна опозиція у Держдумі, очолювана Зюгановим, уже мало впливала на процес прийняття рішень у парламенті. У квітні 2002 р. „Єдинство” та ОВР остаточно об'єдналися на базі новоствореної партії „Единая Россия”, що дало змогу пропутінській більшості переглянути „пакетну домовленість”: з керівництва думських комітетів були зняті майже всі представники лівих фракцій [10, 248]. На розгляд Держдуми було навіть винесене питання про заборону КПРФ, однак Путін не підтримав цієї ідеї, зазначивши в інтерв'ю 4 квітня: „КПРФ – конституційна партія, яка діє у рамках закону й Конституції, за нею голосують мільйони людей. Не помічати це – значить не поважати мільйонів власних громадян” [18].

Праві фракції отримали кілька відібраних у КПРФ комітетів, однак лояльнішими Кремлю вони не стали. „Яблоко” продовжувало виступати як опозиційна сила, проте це не викликало різкої реакції з боку Кремля, оскільки партія поступово втрачала свою електоральну базу. СПС, який у травні 2001 р. став політичною партією, поки не виступав як опозиція, однак усередині нього намітився розкол між „прагматиками” (А.Чубайс, С.Кірієнко), котрі підтримували ліберальні реформи Путіна, та „ідеалістами” (Б.Немцов), які виступали за дотримання демократичних цінностей. У міру реалізації політики Кремля стосовно ЗМІ, затягування чеченського конфлікту правозахисні пріоритети „ідеалістів” почали надавати СПС все більше опозиційного характеру. Поява нового Закону про партії, який унеможлилював діяльність дрібних партій, змусила правих замислитися над об'єднанням.

Однак навіть настільки лояльна Держдума не робила шлях путінських ініціатив безпроблемним, особливо тих, які мали відверто ліберальний характер і дратували пересічних росіян. Це виявилось, наприклад, при обговоренні Кодексу законів про працю, коли президент РФ пішов на поступки профспілкам, або після заяв уряду про прискорення реформ ЖКГ. Останні викликали напруження в суспільстві, тому "глава держави вирішив не розвивати цю тему" [13, 233]. Лише через великий тиск на нижню палату Путін досяг того, щоб бюджет на 2002 р. був сформований з урахуванням нових кодексів і пенсійних законів. Не всі закони, підтримані Думою і підписані Путіним, отримали схвальну суспільну оцінку. Зокрема, це стосується прийнятого влітку 2001 р. закону, яким дозволялося увезення до РФ закордонного відпрацьованого ядерного палива.

Після власного реформування Рада Федерації стала лояльнішою Кремлю, однак 2001 р. вона, очолена спікером І.Строевим, ще виступала проти контролю з боку АП РФ, а сам Строев у липні навіть очолив рух регіональних лідерів проти прийняття Земельного кодексу [20, 254]. 5 грудня 2001 р. його місце зайняв С.Миронов, який на початку 2000 р. підтримав виборчу кампанію Путіна в Петербурзі. Очоливши Раду Федерації, він одразу заявив про можливість унесення змін до Конституції РФ для продовження строку президентських повноважень, чим, на думку Б.Немцова, скомпрометував кадрову політику Путіна [19, 244].

Іноді президенту РФ доводилося змушувати депутатів переглядати їхні попередні рішення. Так, після знищення бойовиків, які захопили сотні заручників (понад 120 з них загинуло) у московському театральному центрі на Дубровці в жовтні 2002 р., Держдума швидко прийняла поправки до Закону про ЗМІ для обмеження дії журналістів при висвітленні подібних ситуацій. Представники столичних ЗМІ звернулися до Путіна з проханням накласти вето на ці поправки, і президент РФ зробив це.

2003 р. пройшов під знаком нових парламентських виборів. Популярність Путіна посприяла тому, що подолати 5-відсотковий бар'єр і потрапити до парламенту могли лише ті партії та блоки, які так чи інакше пропагували ідею, яку президент РФ реалізовував у 2000–2003 рр.: посилення державного контролю у всіх сферах життя, передовсім – в економіці. Лояльність нової Держдуми, як і попередньої, була необхідною умовою реалізації путінського курсу. Партією влади вважалася „Единая Россия”, членами якої було багато регіональних лідерів і вищих чиновників. Виступаючи 20 вересня на III з'їзді цієї партії, президент РФ зазначив: „Я у міжпартійних дискусіях участі не беру. Саме тому намагаюся не відвідувати подібних партійних заходів. Моя сьогоднішня участь у з'їзді вашої партії – це виняток. І зробив я це свідомо, на знак подяки вашим депутатам у Державній Думі за спільну роботу в останні чотири роки” [8]. Однак згодом Путін не лише відвідав передвиборчий з'їзд цієї партії, а й під овації присутніх заявив, що саме вона стає „інструментом об'єднання російського суспільства” [11, 595]. Таке публічне висловлювання президента РФ про свої симпатії до партії влади, безперечно, стало її важливим ресурсом.

Незважаючи на те, що до парламентських виборів опозиція після арешту в жовтні 2003 р. директора нафтової компанії „ЮКОС” М.Ходорковського, який фінансово її підтримував, підходила доволі ослабленою, а „Единая Россия” як партія влади завдяки підтримці з боку Путіна отримала значні адміністративні та інформаційні ресурси, опоненти президента РФ розгортали свою агітаційну роботу, сподіваючись скласти в новій Держдумі хоч якусь конкуренцію путінській більшості. До того ж, лише результат виборів 7 грудня 2003 р. міг показати справжні перспективи опозиційних лідерів у майбутній боротьбі за президентську посаду.

Початок парламентських перегонів восени 2003 р. активізував активність опозиційних фракцій, лідери яких з думської трибуни засудили візит глави держави на з'їзд єдиноросів [19, 452]. Також вони різко розкритикували прийнятий раніше Закон „Про основні гарантії виборчих прав”, який не дозволяв їм організувати повноцінні передвиборчі кампанії. У

підсумку Конституційний Суд РФ скасував чинність окремих, явно недемократичних положень цього закону, зокрема, щодо обмежень на передвиборчу агітацію. Сам Путін нічого недемократичного в можливій повній перемозі центристів на виборах до Думи не бачив. Так, 27 листопада в інтерв'ю російським телеканалам він підкреслив: „Якщо Дума буде дієздатною, то тоді й президенту вдасться багато зробити спільно з парламентом. А якщо склад Думи буде займатися внутрішніми чварами і депутати будуть головним чином прагнути до того, щоб красуватися перед телекамерами та говорити приємні, але некорисні для своїх виборців речі, то тоді й президент буде зі зв'язаними руками” [7].

Здобутки соціально-економічної політики влади важко було назвати разючими, тому частка протестного електорату в Росії залишалася значною. Саме за його голоси розпочали боротьбу як традиційні опозиціонери, так і нові (блок „Родина”). КПРФ знову виступила з жорсткою критикою влади. Комуністи вміли проводити передвиборчі кампанії, тому саме вони сприймалися Кремлем як основний конкурент „Единой России”.

Результати виборів 7 грудня 2003 р. для антипутінської опозиції виявилися жахливими. Партія влади набрала 37,6 % голосів за виборчими списками, а в підсумку отримала конституційну більшість. До нової Держдуми спромоглися потрапити також лише КПРФ (12,6 % голосів), ЛДПР (11,4 %) і – несподівано для багатьох – блок „Родина” (9 %) [10, 251–252]. „Яблоко” і СПС взагалі не подолали 5-відсотковий бар'єр, остаточно втративши можливість впливати на політичне життя країни.

Іноземні спостерігачі твердили, що ці вибори були „вільними, але не чесними”, характеризуючи їх як „регрес демократичного процесу” [9]. Втім, уже 8 грудня Путін на нараді з членами уряду не погодився з такими висновками, заявивши, що нинішні парламентські вибори – „це ще один крок у бік зміцнення демократії у Росії”, а їхні результати „характеризують реальні симпатії населення”. Водночас він послав „сигнал” і тим, хто програв: „Усі їхні ідеї, кадрові можливості, які будуть подані керівництву країни, уряду, суспільству, і які спрямовані на позитивне розв'язання завдань, що стоять перед Росією, будуть використані” [4]. Відзначимо, що подібні заяви звучали і 2000 року, але монополією на розробку й прийняття політичних рішень й надалі володіли пропрезидентські сили.

Тим часом було очевидно, що прихильність президента РФ до „Единой России” відіграло вирішальну роль у її перемозі. Так, соціопитування, проведене Всеросійським центром вивчення суспільної думки з 18 по 23 грудня, виявило: найпоширенішим мотивом вибору (у 38 % респондентів) було те, що цю партію підтримав Путін [12]. Важливість таких результатів думських виборів для президента РФ влучно підсумував політолог Є.Мінченко: „Путін, поза сумнівом, матиме в новій Державній Думі конституційну більшість. Ця більшість буде лівішою і національно орієнтованішою. Фактично російські виборці проголосували за продовження війни з олігархами й посилення ролі держави в економіці. Результат президентських виборів розв'язаний заздалегідь” [15].

Тепер політична опозиція остаточно втратила можливість хоч якось впливати на законотворчу діяльність. Держдума позбулася внутрішньої конкуренції: посади всіх голів думських комітетів дісталися „Единой России”, а КПРФ задовольнилася лише одним з восьми віце-спікерів, не маючи можливості навіть вносити до порядку денного свої питання [10, 253]. За таких умов повна законодавча підтримка путінських ініціатив на майбутні чотири роки була забезпечена. Тим часом всі провідні лідери опозиційних думських фракцій відмовилися брати участь у президентських перегонах, забезпечивши цим абсолютну перевагу Путіна на виборах глави держави в березні 2004 р.

Отже, розглянувши стосунки президента РФ В.Путіна з російським парламентом у 2000–початком 2004 рр., можна зробити такі висновки:

- перше президентство В.Путіна стало періодом подальшого утвердження РФ як президентської республіки, оскільки за цей час російський парламент, особливо його верхня палата, фактично позбувся впливу на формування і прийняття державних рішень;
- вищий законодавчий орган РФ став унаслідок реформи Ради Федерації та створення пропрезидентської більшості в Держдумі повністю лояльним Кремлю, що було запорукою успішного прийняття президентських законопроектів;
- російські комуністи та ліберал-демократи фактично втратили можливість бути системною опозицією і використовувати парламентську трибуну для впливу на політичне життя не лише внаслідок політики Кремля, а й через зростання популярності Путіна, про що свідчать результати федеральних виборів 2003–2004 рр.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

17. Андрусенко Л. Путин хочет остаться над схваткою // Независимая газета. – 2000. – 29 февраля.
18. Батенко Т. Прелюдия Путина: “Перебудова” в Кремлі. – Львів; Дзига, Мета, 2001. – 248 с.
19. Было – 2001 (архив «Что нового, что актуального») // <http://www.cityline.ru/politika/2001>.
20. Вступительное слово на совещании с членами Правительства, 8 декабря 2003 г., Москва, Кремль // <http://www.kremlin.ru/text/appears/56843.shtml>.
21. Голубев В. Выбор пути или выбор Путина? // Независимая газета. – 2000. – 6 января.
22. Джалагония В. Комета по имени Владимир Путин // Эхо планеты. – 2000. – № 1. – С.3–5.
23. Интервью телеканалам «Первый», «Россия» и НТВ, 27 ноября 2003 г., Ново-Огарьево // <http://www.kremlin.ru/text/appears/2003/11/56348.shtml>.
24. Заключительное слово на III съезде партии «Единая Россия», 20 сентября 2003 г., Москва, Кремль // <http://www.kremlin.ru/text/appears/2003/09/52517.shtml>.
25. Каспаров Г. Путинократия // The Wall Street Journal. – 2004. – 12.03. – <http://www.inopressa.ru/wsj/2004/03/12/13:42:59/putinizm>.
26. Крыштановская О. Анатомия российской элиты. – М.: Захаров, 2005. – 384 с.
27. Медведев Р. Владимир Путин: четыре года в Кремле. – М.: Время, 2004. – 656 с.
28. Поствыборные настроения (фонд „ВЦИОМ”) // http://www.polit.ru/research/2003/12/29/vzjom_a25_12_2003.
29. Реформирование России: от мифов к реальности. Социальная и социально-политическая ситуация в России в 2000 г. В двух томах. Том I. Под ред. Г.В. Осипова. – М.: РИЦ ИСПИ РАН, 2001. – 440 с.
30. Реформирование России: реальность и перспективы: социальная и социально-политическая ситуация в России в 2001 г. / Под ред. Г.В.Осипова, В.К.Левашова. – М.: РИЦ ИСПИ РАН, 2003. – 470 с.
31. Російський провал правих // Наша газета. – 2003. – № 48.
32. Россия в поисках стратегии: общество и власть. Социальная и социально-политическая ситуация в России в 1999 г. / Под ред. Г.В.Осипова, В.К.Левашова. – М.: РИЦ ИСПИ РАН, 2000. – 472 с.
33. Россия: 21 век... Куда же ты? / Под общ.ред. Ю.Н.Афанасьева; Ред.-сост. А.П.Логунов. – М.: РГГУ, 2002. – 416 с.
34. Стенограмма встречи с представителями германских и российских СМИ, 4 апреля 2002 г., Москва, Кремль // <http://www.kremlin.ru/text/appears/2002/04/28859.shtml>
35. Фартышев В.И. Последний шанс Путина (Судьба России в XXI веке.) – М.: Вече, 2004. – 480 с.
36. Федоров В.В. Цуладзе А.М. Эпоха Путина. – М.: Эксмо, 2003. – 448 с.
37. Rose R. Election without order: Russia’s challenge to V.Putin. – Cambridge, 2002.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Наумов Андрій Сергійович – аспірант кафедри політичних наук Рівненського державного гуманітарного університету.

Наукові інтереси: інститут президентства Російської Федерації.

ФІНЛЯНДІЯ У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ НІМЕЧЧИНИ В 1933–1939 рр.

Галина НЕВИННА (Рівне)

У статті розглядаються альтернативи й особливості вибору Фінляндією основних зовнішньополітичних векторів напередодні Другої світової війни. Більш детально автором подано специфіку німецько-фінських відносин.

This article deals with the alternatives and the peculiarities of the Finland's choice of the main vectors of the foreign policy before the World War II. The author describes the specificity of German-Finnish relations.

30-х рр. ХХ століття малим державам потрібно було вибирати собі союзників, військових партнерів із стану впливових держав або створювати свої власні коаліції, покладатися на власні сили. Саме така дилема постала перед Суомі в період, який має неоднозначний і суперечливий характер, насичений політичними інтригами та лицемірством. Фінляндія була втягнута в суперечки й конфлікти найсильніших держав того часу. Фінським політикам доводилося маневрувати в руслах зовнішніх інтересів Німеччини, Англії, Швеції та СРСР. У такій обстановці особливого значення набули німецько-фінські відносини. Вони не лише впливали на політику обох держав, але й на характер та особливості, що охоплюють насамперед межі Німеччини та Фінляндії, де відбувались основні події, пов'язані із розвитком співробітництва між цими країнами, а також в окремих випадках регіон Північної Європи.

Джерельна база стосунків між Німеччиною та Фінляндією в 30-х рр. минулого століття досить обширна. Це передусім оригінальні архівні матеріали, збірки документів, преса та мемуари.

Безперечно важливість мають документи, які містяться у фондах Російського державного архіву Військово-Морського Флоту РФ. Вони дають змогу виявити окремі сторони та напрямки відносин Суомі з великими європейськими державами [1].

Вагоме значення серед неопублікованих матеріалів має інформаційне зведення по фінській пресі, що містяться в Державному архіві Російської Федерації [2]. Оригінальні та опубліковані документи теми дослідження доповнюються фінською та закордонною мемуарною літературою.

Заслуговують на увагу мемуари К. Г. Маннергейма [3], як особи "першого рангу" у Фінляндії, колишнього прем'єр-міністра Фінляндії В.Таннера [4], спогади У. Черчілля [5], М. Майського [6], О. Коллонтай [7].

З праць німецьких авторів на особливу увагу заслуговують доробки професора М. Менгера [8]. Найґрунтовнішим дослідженням є праця "Німеччина та Фінляндія у другій світовій війні", де в окремому розділі розглянутий період, що охоплює 1933–1939 рр.

Із праць фінських істориків варто виділити біографічний твір С. Ягершельда [9] "Маршал Фінляндії", який є найбільш детальним і повним біографічним твором про Маннергейма. Життя та діяльність президентів П.Е. Свінгувуда та Р.Рюті вивчав С. Вірккунен. Постаць К. Калліо, четвертого президента Фінляндії, була об'єктом дослідження фінського історика К. Хокканена [10].

Проблеми зовнішньої політики розглянуті в праці професора Ю. Паасівірта [11] "Фінляндія і Європа. Ранні роки незалежності. 1917–1939."

Окремі аспекти німецько-фінських відносин знайшли часткове відображення у тритомній праці „Нація у війні”, написаній колективом авторів під керівництвом професора О. Вехвіляйнена [12], працях М. Клінге [13], А. Корхонена [14].

Серед сучасних російських дослідників найбільшої уваги заслуговують праці професорів М.І. Баришнікова та В.М. Баришнікова [15], зокрема монографія "Фінляндія в другій світовій війні."

Отже, аналіз результатів вивчення істориками зовнішньої політики Фінляндії у 30-ті рр. минулого століття дає можливість зробити висновки, що в дослідників різних країн немає особливих відмінностей щодо того, як оцінювати дії фінського уряду в складний передвоєнний період.

При вивченні основних аспектів політичних взаємостосунків Німеччини та Фінляндії у досліджуваний період варто основну увагу звернути на три основні моменти: 1) зміна політичних лідерів, урядів і складів парламентів у Німеччині та Фінляндії і їхній вплив на зносини між державами; 2) поширення лапуаського руху; 3) проблема "північного нейтралітету".

На момент призначення Гітлера 30 січня 1933 р. канцлером німецька зовнішня політика переживала фазу форсованої ревізії наслідків Першої світової війни. У цих умовах Фінляндія стала об'єктом підвищеної уваги Берліна насамперед тому, що володіла багатими запасами сировини, необхідної для розвитку військової промисловості. З позицій німецької геополітики Фінляндія розглядалась як трамплін для проникнення на Схід, витіснення звідти СРСР і створення сприятливих умов у боротьбі за домінування в Балтійському морі. Нарешті, у світлі підготовки та реалізації далекосяжних глобальних планів нацистської верхівки Фінляндії відводилася роль північного стратегічного плацдарму в розв'язанні агресії проти СРСР. Усі ці фактори й стали причиною перетворення країни Суомі в арену для ведення таємної війни німецьких спецслужб.

Не можна заперечувати, що зовнішня політика Фінляндії була тісно пов'язана із внутрішньополітичною розстановкою сил, насамперед лінією уряду, президента та парламенту. Автором чітко розкрита змінюваність урядів, президентів і парламентської бази у Фінляндії, а відповідно і їхній вплив на зовнішню політику Суомі.

Також вагомим фактором впливу на зовнішню політику Фінляндії мав крайньонаціоналістичний лапуаський рух фашистського типу. Очевидно, що вагомий чинник, який сприяв швидкому поширенню лапуаського руху, полягав у його підтримці з боку вищих урядових кіл. До нього з явною симпатією ставився тодішній президент Л.К. Реландер. Але рух не набув значної популярності серед населення, про що свідчить його заборона. Сформувавшись у партію фашистського типу – „Патріотичний народний рух", він остаточно увійшов у рамки політичної системи Суомі. Вже не маючи значної підтримки серед населення і керівництва країни, ПНР поряд з іншими політичними силами й надалі справляв вплив на різні сторони німецько-фінських відносин.

Автор прийшов до висновку, що політичний розвиток Фінляндії у 1930-х рр. відрізнявся від багатьох країн Центральної та Східної Європи. У Фінляндії парламентська система зберегла свою дієздатність, і демократія навіть зміцніла. Національне згуртування сталося через визнання за соціал-демократичним рухом права на існування.

Крім того, у розділі проаналізовано ще один досить актуальний аспект зовнішньої політики Фінляндії у контексті її відносин з Німеччиною – проблему „північного нейтралітету".

Однією з альтернатив зовнішньої політики Суомі в умовах загострення ситуації у Європі була скандинавська орієнтація і політика "північного нейтралітету". Першочерговим фактором слугувало намагання тодішніх керівників Фінляндії запобігти втягненню країни у війну, що наближалася. Примкнувши до політики нейтралітету, вони залишили собі відкритим шлях для кінцевого рішення й намагалися зберегти найкращі відносини зі всіма великими державами Заходу. Однак життя показало, що проголошений Фінляндією нейтралітет багато в чому мав ілюзорний характер, і його реальні практичні політичні результати виявилися незначними.

Зовнішня політика Фінляндії цього періоду характеризувалася суперечливими тенденціями. Її стан залежав від політики європейських країн, а особливо Німеччини та СРСР. Спочатку Фінляндія проводила таку ж політику, як і Скандинавські країни. Однак,

зрозумівши, що з приходом Гітлера до влади в Німеччині ситуація у Балтійському регіоні змінилася, вона почала маневрування між СРСР та Німеччиною.

Водночас треба мати на увазі, що переважна більшість парламенту залишалась осторонь при розв'язанні зовнішньополітичних проблем, а генеральна лінія зовнішньої політики Фінляндії вироблялася обмеженим колом людей. Саме цим, окрім міжнародних факторів і впливів, пояснювалась її неоднозначність і суперечливість при помітній тенденції до зближення із нацистською Німеччиною.

Найбільш плідним було німецько-фінське військово-партнерство, що диктувалося вимогами тогочасної міжнародної обстановки. Активним це співробітництво було у всіх сферах. Зокрема, взаємодія ВПС обох країн полягала у створенні спільних повітряних шляхів, транзитних аеродромів та в обміні досвідом, у тому числі у формі спортивно-військових змагань. Сприяли німецько-фінському військовому співробітництву й часті обміни візитами К. Маннергейма та Г.Герінга.

Співробітництво Німеччини та Фінляндії у військово-політичній і військово-технічній сферах було досить активними. Очевидно, це було викликано потребами часу. Зміни на міжнародній арені та напруження у відносинах між великими державами вимагали створення обороноздатної армії у Фінляндії, яка на той час мала незначний порівняно з ними військовий потенціал. Створити сильну армію можна було лише завдяки співробітництву з країнами, які володіли або створювали потужну армію. Найбільш результативною виявилася співпраця з Німеччиною, яка саме нарощувала міць вермахту й розглядала Суомі як вигідного та надійного партнера.

В економічному плані Німеччина розглядала Фінляндію, Норвегію і Швецію насамперед як найважливіші джерела стратегічної сировини. До Другої світової війни фашистська Німеччина була головним споживачем фінської руди – мідної, молібденової, нікелевої.

Більш детально автором розглянута торговельна угода між Берліном і Гельсінкі 1934-го року, оскільки вона знаменувала собою тимчасове зближення країн в економічній сфері. Ця угода відзначилася досить суперечливим характером і була не вигідною Фінляндії, тому фактично призвела до її скасування. Автор підсумовує, що Німеччині також не вдалося досягнути за короткий час економічної переваги в Фінляндії через наявність там досить міцних позицій Англії. Зокрема, у Берліна не було достатніх можливостей, щоб за допомогою зовнішньої торгівлі намагатися впливати на Фінляндію політично. Зовнішньоторговельна діяльність Суомі в 30-х рр. ХХ ст. стала відбиттям зовнішньополітичної. Маленька скандинавська країна потребувала надійного економічного партнера. Німеччина добре підходила на цю роль, але в неї були сильні конкуренти, а також занадто великі претензії, які лякали фінський уряд.

Також не досить вдалим було намагання німців штучно залучити фінів до нордичної раси, чим займалося Нордичне товариство під керівництвом А. Розенберга. Але, незважаючи на це, культурні контакти Німеччини та Суомі відзначалися активністю.

Загалом фінське суспільство можна вважати цілком самодостатнім з погляду розвитку на ґрунті власної культурної традиції та самобутності. Однак різнопланова німецько-фінська культурна взаємодія існувала. З одного боку, це збагачувало фінську демократичну традицію, а з іншого – створювало ґрунт для проникнення у фінське суспільство ідеології націонал-соціалізму.

Таким чином, зовнішня політика нацистської Німеччини в передвоєнний період свідчить про спроби Гітлера втілити в життя свою ідеологічну програму. Разом з тим вимоги територіально-політичного, військового та економічного характеру змушували його завойовувати й ті країни, які в ідеологічному плані не відігравали особливої ролі. Основним змістом зовнішньої політики гітлерівської Німеччини стосовно них стали пропаганда,

переозброєння та дипломатія. У цьому сенсі яскравим прикладом виступають відносини з Фінляндією.

Фінська зовнішньополітична діяльність, на відміну від німецької, не мала настільки чітко визначених цілей. Ця політика навіть коливалася деякою мірою у різні сторони, що пояснюється відсутністю сталих зовнішньополітичних традицій. Єдиною традицією фінської зовнішньої політики була ворожа позиція щодо Радянського Союзу.

Невизначеність зовнішньополітичних орієнтирів знайшла своє відображення на внутрішньополітичній арені. На початку досліджуваного періоду спостерігається високий рівень прихильності владних і політичних кіл Суомі до Німеччини. Таких поглядів дотримувався маршал К.Г. Маннергейм, президент П.Е. Свінгунд, прем'єр-міністр Т.М. Ківім'які та ін.; у парламенті діяла профашистська партія – Патріотичний народний рух; значного поширення набув рух фінських фашистів – лапуаський рух.

Спробою Фінляндії відмежуватися від впливу нацистської Німеччини стало проголошення політики нейтралітету. Не зумівши втілити в життя політику "північного нейтралітету", Фінляндія виявила прагнення до поліпшення стосунків з Радянським Союзом.

Отже, зовнішня політика Суомі в 30-х рр. ХХ століття відзначалася досить суперечливим характером. Потрібно відзначити, що орієнтація Фінляндії на зовнішньополітичній арені змінювалася залежно від поглядів керівників країни.

Дипломатична діяльність перебувала у віданні урядів і безпосередньо міністра закордонних справ. Урядові перетурбації збігаються із змінами зовнішньополітичної орієнтації країни.

Загалом взаємодія між нацистською Німеччиною та Фінляндією, ґрунтуючись на політичній осі, мала різноплановий і системний характер. Найбільш результативним і змістовним у контексті німецько-фінських відносин було партнерство Німеччини та Фінляндії у військовій сфері, незважаючи на нерівномірність мілітаризації цих країн. Це насамперед стосувалося зміцнення обороноздатності Суомі, поліпшення якісного складу військової техніки (особливо в авіації та артилерії), підвищення рівня виучки офіцерських кадрів і особового складу армійських підрозділів.

Фінські збройні сили на початку 1930-х рр. також стояли перед проблемою реформування. Фельдмаршал К.Г. Маннергейм, зважаючи на зміни на міжнародній арені, першочерговим завданням убачав створення оборонної армії. Тобто головна відмінність воєнної політики обох держав полягала в тому, що німецька армія своїм реформуванням впливала на настрої у міжнародній сфері, а фінська армія змушена була підлаштовуватися під ці настрої.

Військове співробітництво Німеччини та Фінляндії було активним у всіх сферах. Передусім німецька пропаганда наголошувала на подіях 1918 р. та спільних діях фінів і німецької армії під час громадянської війни в Росії. Стосовно цього проводилися різні зустрічі ветеранів, святкувалися річниці та пам'ятні дати. Німці тут обрали тактику, яка мала неабиякий успіх у фінської громадськості та засобах масової інформації. Сферою взаємодії ВПС обох країн стало створення спільних повітряних шляхів, транзитних аеродромів та обмін досвідом. Частими були візити на найвищому рівні. Особливо активно обмінювалися візитами К. Маннергейм і Г. Герінг. Але було б помилкою вважати, що фінський уряд у виборі військового партнера однозначно зробив головну ставку на Німеччину. Так, бо загалом поведінкою у сфері зовнішньої політики було маневрування в умовах можливого спалаху війни. Підсумовуючи, можна зазначити, що співробітництво у військовій сфері, на відміну від політичного, було більш стабільним і перспективним у плані зближення та поглиблення партнерства.

Економічна взаємодія, навпаки, характеризувалася нестабільністю та суперечливістю. Німеччина прагнула використати вигідне геополітичне становище Фінляндії. Водночас колосальні лісові масиви та потреба в імпортному продовольстві, сировині для переробної

промисловості сприяли активній зовнішньоторговельній діяльності фінського керівництва. Найбільшим конкурентом у цій сфері для Німеччини в сенсі співпраці з Суомі була Англія. З 1931 р. Англія займала перше місце у фінському товарообороті, 1933 р. її змінила Німеччина, але на дуже короткий строк.

Економіка Фінляндії в 30-ті рр. минулого століття зводилася насамперед до самозабезпечення країни зерном і придбання військового спорядження, а економіка Німеччини характеризувалася прискореним розвитком важкої та військової галузі промисловості. Нерівномірність розвитку цих країн пояснює відсутність активних економічних стосунків. Крім того, німецький уряд занадто активно почав тиснути на фінів і повертати важелі економіки на німецький бік.

У культурному плані Німеччина намагалася штучно апріорі підтримати тезу про спорідненість німецького та фінського народів. Але, не отримавши підтримки, німці відмовилися від пропаганди "північної ідеї". Особливо сильним був ідеологічний тиск з боку Німеччини у 1935–1936 рр. Саме в цей час розпочалася кампанія з поширення в Суомі нордичної ідеї А. Розенберга. Однак німці не досягли тут великого успіху, оскільки населення Фінляндії в етнокультурному плані було більш близьким до скандинавських країн.

З цього погляду треба відзначити, що всі події тогочасного періоду сприймаються через діяльність органів влади, реакції на них сусідніх країн, мас-медіа.

Коливання в закордонній політиці Фінляндії справляли негативний вплив на ставлення до Суомі сусідніх країн. У скандинавських колах її навіть уважали ненадійним політичним партнером, який не має чітко визначених позицій. Зближення з Німеччиною насторожувало скандинавські країни, що привело до спроби створення блоку північних держав. Але вона виявилася невдалою. Активний вплив на зовнішню політику Суомі, а отже, і на її стосунки з Німеччиною мала Англія. Англійський вектор у зовнішній політиці Фінляндії, поряд з німецьким та скандинавським, був визначальним. Англія активно підтримувала всі поступки Фінляндії у бік Німеччини, оскільки для неї самої балтійський регіон мав лише економічний інтерес. Для СРСР Фінляндія була настільки ж стратегічно важливою територією, як і для Німеччини. Тому в 1930-ті рр. в трикутнику Москва – Гельсінкі – Берлін відчувалося постійне напруження.

Непостійність зовнішньої політики вносила сум'яття у внутрішнє життя країни. Громадськість Суомі активно реагувала на всі зміни на міжнародній арені, а також у зв'язку з цим на перебіг подій у зовнішньополітичній сфері своєї країни через засоби масової інформації, причому різні за ідеологічним спрямуванням. Ті ж газети містили відгуки на різні події у сфері науки та культури, візити громадських діячів, з яких можна було судити про ставлення фінської громадськості до відносин із Берліном взагалі. Впродовж досліджуваного періоду відчувається прихильне ставлення до Німеччини з боку фінів. Але поступово, з посиленням агресивної політики гітлерівської Німеччини симпатії фінів зменшувалися.

Загалом німецько-фінські відносини розглядалися у Берліні та Гельсінкі в різних площинах. Німецький напрямок у зовнішній політиці Суомі був одним із основних поряд із скандинавським та англійським. Німеччина розглядалася як протиположна Радянському Союзу і сильний військовий партнер. Разом з тим у зовнішньополітичній сфері Суомі не було проблем, які вимагали б негайного розв'язання. Це дало змогу фінському уряду більш-менш спокійно маневрувати між потенційними партнерами і, по можливості, не втрачати доброзичливих стосунків.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Переводы статей из иностранной литературы и разведсводки о состоянии флотов Италии, Германии, Финляндии, Швеции и других государств (09. 10. 1937 – 27. 10. 1938 гг.). // РГАВМФ. – Ф. Р-92. – Оп. 2. – Ед. хр. 403. – 176 л.
2. Информационные сводки по финской прессе. 1934 г. // Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). – Ф. 5283. – Оп. 5. – Д. 579–587. – 129 с.
3. Маннергейм К.Г. Мемуары. – М: Вагриус, 1993. – 509 с.

4. Tanner V. Finlands vag. 1939-1940. – Helsingfors: Holger Schildts forlag, 1950. – 389 s.
5. Черчилль У. Вторая мировая война. [Пер. с англ.] / С предисловием Д.А.Волгогонова, А.С.Орлова. Кн. 1. Т. 1–2. – М.: Военное издательство, 1991.–592 с.
6. Майский И.М. Воспоминания советского дипломата. 1925 – 1945 гг. – М.: Международные отношения, 1987. – 783 с.
7. Коллонтай А.М. Записки за 23 года дипломатической работ. – ПГАСПИ. – Ф. 522. – Оп. 1.– Д. 40.– 363 с.
8. Menger M. Deutschland und Finnland im zweiten Weltkrieg: Genesis und Scheitern einen Millitarallianz. /Nat/ Volksarmee / Millitageschichtlich inst. Der DDR.– Berlin. – 1988. –276 s.
9. Jagerskiold S. Marshal of Finland. – Minneapolis: University of Minnesota Press, 1983. –210 p.
10. Hokkanen K. Kyosti Kallio. – Porvoo – Helsinki – Jula: WSOY, 1986. – 413 s.
11. Paasivirta J. Finland and Europa. The early years of independence. 1917–1939. – Helsinki: SHS, 1988.-555 p.
12. Vehvilainen O. Kansallissosialistinen Saksa ja Neuvostoliitto 1933–1934. Hitlerin valtaantolosta Baltian poytakirjaa Koskevien neuvottelujen raukeamiseen. – Helsinki: Porvoo, 1966. – 281 s.
13. Н.КНнге М. Itsenaisen Suomen ylioppillat Ylioppilaskunnan Historia. 1917 – 1960. – P. 4. Neljas osa 1918 – 1960. – Helsinki: Helsingin Yliopiston Ylioppilaskunta ja Oy Gaudeamus Ab, 1978. – 390 s.
14. Korhonen A. Suomen Historian kasikirja. – Helsinki: Porvoo, 1999. – В. 1. – 741 с., В. 2. – 702 с.
15. Барышников В.Н., Барышников Н.И. Финляндия во второй мировой войне. – СПб.: Лениздат, 1985. –133 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Невинна Галина Ярославівна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри політичних наук Рівненського державного гуманітарного університету.

Наукові інтереси: новітня історія європейських країн.

ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВНОЇ МОВИ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Григорій ПЕРЕПЕЛИЦЯ (Біла Церква)

У публікації окреслено історичне минуле та сучасний стан української мови в контексті формування національної державності XXI століття.

The historical past and the current status of the Ukrainian language in the present context of the forming of the national state system in the XXI century are described in the article.

Проблема української мови в Україні, як це не парадоксально, набула надзвичайно важливої ваги, гостро стоїть на порядку денному. Навколо мовної проблеми в Україні останнім часом певними політичними силами як у середині країни, так і в певних зарубіжних країнах штучно роздмухується жупел загрози насильницької українізації росіян і російськомовних, повного витіснення російської мови з терен України та інші страшилки. Останнім часом проросійські політики в Україні, особливо після перемоги Помаранчевої революції знову витягли на світ божий пропахлий нафталіном жупел про другу державну мову. У деяких південно-східних областях країни російську мову оголосили регіональною.

Ухвалення спочатку Луганською обласною радою та міськрадою Севастополя рішення про надання російській мові статусу регіональної, а фактично другої державної, засвідчило, що не справдилися прогнози тих, хто вважав, що із завершенням виборчої кампанії припиняться спекуляції на мовному питанні. Мало того, мовні нововведення на Луганщині та Севастополі через деякий час поширилися на Харківщині, Донеччині та в інших областях і містах півдня та сходу України.

Сьогодні мовне питання в країні порушується Партією регіонів з метою закріпити свою владу в тих областях, де їхні представники здобули більшість в органах місцевого самоврядування. «Мовна» атака Партії регіонів, несподівано обережна реакція влади на цей наступ, небажання провідних політичних сил втручатися у «мовне питання» свідчать, що Україна зіткнулася не так із мовною проблемою, як із намаганням «явочним порядком»

запровадити в Україні перші форми політичного феодалізму, устрою який досі активно обговорюється як теорія і лише зараз може бути реалізований на практиці.

Очевидно, що сьогодні ще рано стверджувати, що Україна як унітарна держава стала на шлях федералізації. Проте з упевненістю можна спрогнозувати, до яких наслідків може призвести намагання розпочати процес федералізації із надання російській мові статусу регіональної.

Водночас уже ні в кого немає сумнівів, що такий наступ на українську мову – це спланована в штабі Партії регіонів політична акція, мета якої – поставити «на коліна» чинну владу, яка не зуміла придушити мовний сепаратизм у зародку. Усе це спонукає до висновку, що Україна втягнулася у затяжну «мовну війну», яка послаблює державу, підриває основи її національної безпеки.

Посилання шовіністів і манкуртів на утиски російської мови в Україні безпідставні, брехливі, облудні. Утисків зазнавала і зазнає саме українська мова відразу ж після Переяславської угоди 1654 року й після приєднання нашої церкви до московської, ще за патріарха Іоакима. Саме він перший почав забороняти українцям друкувати книжки рідною мовою, наказував виривати з українських книг аркуші, бо вони «не схожи с книгами московськими». Так почалася московська цензура українських книжок ще в XVII столітті.

Чим далі, тим жахливіше. 1709 р. Петро I видав указ про заборону книгодрукування українською мовою; 1769 р. – указ Синоду про вилучення в населення українських букварів та українських текстів з церковних книг; 1783 р. – указ Катерини II про заборону викладання українською мовою в Києво-Могилянській академії; 1862 р. – закриття українських недільних шкіл, які безкоштовно організувала передова інтелігенція; 1863 р. – Валуєвський циркуляр про заборону видання книг українською мовою; 1876 р. – Емський указ про заборону ввезення української книги з-за кордону, заборону українського театру й друкування нот українською мовою; 1895 р. – заборона українських книг для дітей [1, 234–235]. 1908 р. указом сенату Російської імперії визнано україномовну культуру й освітню діяльність в Україні шкідливою. 1914 р. останній цар Росії Микола II видав указ про заборону друку газет і журналів українською мовою. Взагалі протягом усього часу входження України до складу Росії царський уряд видав 124 указів про заборону нашої мови, шкіл, церковних відправ, театральних вистав [2, 15]. У світовій історії жодна мова не зазнала такого страшного нищення від сусідів, як українська мова від Росії. Наведені приклади яскраво свідчать про це нищення нашої мови.

Це все робилося у часи російського царизму. Але ж і в Радянському Союзі, в якому Україна була «між вільними вільна, між рівними рівна», українська мова нищилась не менше, а можливо, ще й більше, тільки вишуканішими, цинічнішими методами. Галасливо рекламований інтернаціоналізм нічим не відрізнявся від російського великодержавного шовінізму. Три голодомори в Україні доби комуністичного режиму були націлені саме на знищення носіїв української духовності і української мови селян та інтелігенції. Проголошений курс на українізацію, а по суті на дерусифікацію Компартією Союзу в 1923 р. було припинено постановою ЦК ВКП(б) від 14 грудня 1932 р. [3]. Починається гоніння на все українське, і насамперед чергу на українську мову: переслідування інтелігенції і її масове фізичне знищення, закриття українських шкіл, посилюється процес русифікації. Сотні представників красного писемства – поетів, прозаїків, істориків, а також представників технічної інтелігенції, які щиро повірили в українізацію, було розстріляно, загинули в холодному мороку Півночі. Ті, хто виступав проти русифікації, знищувалися безжально аж до самої смерті Сталіна: 1951 р. за вироком закритого суду розстріляли 33 студентів Харківського університету за відмову складати іспити російською мовою, 800 репресовано. [4] Жахливий голодомор 1932–1933 рр. в Україні теж був «на користь» русифікаторам.

У вимерлі українські села завозили селян із корінних російських областей, міста в Україні ставали неукраїнськими. Мільйони українців було вивезено за її межі в примусовому

порядку системою терору «оргнаборів» і т.д. Так, 1940 р. РНК УРСР і ЦК КП(б)У прийняли ухвалу про переселення 31600 господарств колгоспників України до Сибіру і Казахстану [5]. Сьогодні прибічники двомовності наголошують на тому, що більше половини населення Півдня і Сходу спілкується російською мовою. Притому наголошуючи: “так уж історическі сложілось”, звичайно, не розкриваючи причин, чому так “історическі сложілось”. Ми стояли на межі втрати своєї мови, без якої не може існувати нація. Знаменитий лінгвіст, філософ і державний діяч, один із представників німецького класичного гуманізму Вільгельм фон Гумбольдт закликав пам’ятати: «Мова не тільки відображає світ, а й творить його, виконує думкотворчу функцію. Де гине мова, гине й людина» [6].

Послаблення режиму – загальна ознака «ери Горбачова» – спричинило значне піднесення боротьби за національні права практично у всіх республіках СРСР. Чи не першою вимогою до влади з боку мільйонів українців була вимога вжити заходів на захист української мови. Це яскраво свідчило про могутній процес національного пробудження в Україні, який влада вже не могла замовчувати, а тим більше призупинити його. В силу цих обставин Верховна Рада УРСР розробила проект Закону «Про мову в Українській РСР». Наприкінці 1989 року закон про мову було прийнято. Стаття 2 Закону вперше проголошувала українську мову в Україні державною. При цьому закон не обмежувався декларацією на кшталт Конституції УРСР, а містив конкретні вимоги щодо впровадження української мови в усі сфери суспільства, зобов’язував органи влади й посадових осіб забезпечити проведення дошкільного виховання, навчання в закладах освіти всіх видів та рівнів, ведення ділової документації в усіх установах, на підприємствах, в органах управління державною мовою. На виконання закону Рада Міністрів УРСР розробила і прийняла спеціальну «Державну програму української мови та інших національних мов в Українській РСР на період до 2000 року» [7, 419].

На жаль, влада саботувала виконання закону про мову. Дочекалися коли спала хвиля національного піднесення, і проблема української мови як державної ніби відійшла на другий план. Така навмисна пауза привела до нехтування значної частини українців, за прикладом владної верхівки, власною рідною мовою, зростання проявів українофобії до всього українського. Програми розвитку української мови попередні уряди Л. Кравчука й Л. Кучми не виконувалися, як і нинішні. Кількість україномовних шкіл і ВНЗ скорочується, Українські діти не мають змоги у своїй Батьківщині навчатися рідною мовою. У Криму, наприклад, проживає 400 тисяч українців, і на ці 400 тисячі – тільки чотири україномовні школи. Україномовні діти вступають до них, як у престижні вузи – за конкурсом. Подібний стан у навчанні дітей українською мовою і в деяких південно-східних областях.

Мовне збурення в нашому суспільстві штучно створюють політичні й шовіністично-кримінальні угруповання, які намагаються в будь-який спосіб дорватися до влади, зліквідувати державу. Чого вартий антинаціональний за своєю суттю проект закону про визнання за російською статусу офіційної мови, підготовлений лідером соціалістів О.Морозом. Хоча поняття державної й офіційної мови в усьому світі – одне й те саме, тобто тотожні, що й підтвердив 14 грудня 1999 року Конституційний суд України [8, 32]. Отже, здавалось, що питання державної та офіційної мови вичерпано. Виходячи з роз’яснень Конституційного суду України, українська мова повинна забезпечувати всі сфери життєдіяльності державного організму, нею мають послуговуватися інтелектуальні та політичні верстви України.

Бракує не лише здорового глузду, а й політичної мужності почати безкомпромісну боротьбу проти антиукраїнських, антидержавних сил у вищих ешелонах влади, бракує української ідеї. Підтвердженням цього є недолугий вислів экс-президента України Л.Кучми на кшталт: «Національна ідея не спрацювала!».

Українська національна еліта й політичні партії у своїй більшості зденаціоналізовані, компрадорські. «Інтелігенція – говорив Джавахарлал Неру, – вихована колонізатором –

головний ворог свого народу» [9]. Звідси, немов за ланцюговою реакцією, ця «п'ята колона», яка отримала більшість у місцевих радах південно-східних областей, кинулася надавати російській мові статус регіональної, витісняючи на задвірки українську. Викликає принципове заперечення те, що підстави для свого рішення депутати-регіонали, вітренківці, комуністи шукають у Європейській Хартії регіональних або меншинних мов. Вони начебто надають російській мові статус регіональної саме відповідно до положень Хартії. Це лжеінтерпретація цього документа, який спрямований насправді на підтримку тих мов, що перебувають у реальному занепаді, реальній загрозі, у відтисненні, скажімо, державною мовою даної країни. То яка все ж таки мова перебуває у маргінальному, пронизливому становищі на тій же Луганщині, Дніпропетровщині, Харківщині? Слушно нагадати, що на Харківщині 80% населення – українці. Прийняття рішення про двомовність, яке, до речі, не належить до компетенції обласної ради, а Верховної – цинізм, образа українців, які проживають не тільки в Харківській області. Тому хотілося б, щоб адвокати «двомовності» чесно визнали: пропонуючи двомовність, вони насправді виступають за одномовність російської мови в Україні. Курс на другу державну мову спрямований на розшматування України, подальшу її русифікацію, знищення українців як нації. В історії людства можемо побачити не один випадок, коли в наців відняли мову, а потім ліквідували й саму націю [10].

Цю загрозу добре усвідомлюють, а головне прагнуть відвернути більшість колишніх республік СРСР, особливо прибалтійських. Наприклад, Литовська республіка 1995 року прийняла закон «Про державну мову» та закон про втілення в життя «Закону Литовської республіки про державну мову», в якому визначено основні сфери вживання державної мови, регламентована її охорона та контроль, а також правова відповідальність.

Кодекс адміністративних юридичних порушень використання державної мови в Литовській республіці передбачає засоби адміністративного впливу: попередження або грошове покарання від 25 до 500 дол. США. Штраф передбачається за неживання державної мови на печатках, бланках, вивісках, при описі товарів; виконанні службових обов'язків, у діловодстві (внутрішньодержавному); за подання документів, звітів недержавною мовою, вживання недержавної мови в теле- та радіопередачах, кіно та відеофільмах і т. п. [11].

Можна повчитися в демократичній Франції, як треба правильно дбати про мову титульної нації. У серпні 1994 року Національні збори й Сенат країни ухвалили закон про захист французької мови. «Французька мова як державна мова, згідно з Конституцією, – гласить закон, – є важливою складовою частиною самобутності й національного надбання Франції... Знання французької мови входить до основної мети навчання» [12]. За порушення цього закону накладається штраф у розмірі 9 тис. американських доларів або шість місяців ув'язнення. Ось як у добу інтеграції, «спільного простору», ринку, глобалізаційних процесів французи утверджують свою національну самобутність, національну освіту, державну мову. Французи нагадують, і в тому числі українцям, давню, але невмирущу націєтворчу істину: щоб націю поважали інші, їй потрібна самоповага. Французькі керманічі зрозуміли, що Франція залишатиметься великою державою світу лише тоді, коли матиме атомну зброю і збереже самобутність своєї мови, не засмічуючи її англійськими словами.

Не можна не визнати подвигу ізраїльтян, які за короткий час змогли відродити давньоєврейську мову (іврит), яку впродовж двох тисяч років уважали мертвою.

Державна мова – це не тільки й не стільки мова чиновників, політиків, можновладців. Це насамперед мова всієї нації, яка охоронятиме її інтереси й задовольнятиме культурні потреби. Рідна мова має бути постійним витворювачем мовного мікросвіту. Нинішнє становище української мови сприяє тому, що українець почувається емігрантом на власній землі – у чужомовному оточенні. Українська мова не має іншого терену, окрім України. В інших країнах, де живе багато українців, українська мова не є офіційною. І тому утвердження української мови в усіх сферах спілкування в Україні є однією з найголовніших вимог нашого часу.

Мова – це своєрідний національний символ. І не просто символ, а душа народу, сам народ. Адже ніщо так не гуртує, не консолідує націю, як мова. Її роль у житті народу, країни, держави – рятівна.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Штепа Павло. Московство. – Дрогобич-Львів, 2003.
2. Огієнко І. Історія українського друкарства. – К., 1994.
3. Ярослав Стех. Лишить народ его языка – это самый сильный удар по самобытности. // День. – 2006. – 3 червня.
4. Молодь України. – 2000р. – 3 червня.
5. День. – 2006. – 14 червня.
6. Зборовський А. А хіба в нас не двомовність. // День. – 2006. – 27 січня.
7. Історія України. Документи. Матеріали. – К., 2002.
8. Кірсанова О. Проблема державної мови в сучасному суспільстві // Персонал. – 2005.
9. Богуславська А. У мовному питанні потрібна принципова державницька політика. // Україна молода. – 2006. – 27 червня
10. Ткаченко О. Чи можуть бути в Україні дві загальнодержавні мови? // Літературна Україна. – 1999. – 25 лютого.
11. Мацюк М. Мовна складова національної ідеології. // День. – 2005. – 23 лютого.
12. Никитюк Т. А своєї дасть бі... // Урок української. – 2004. – №1.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Перепелиця Григорій Михайлович – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Білоцерківського інституту економіки та управління вищого навчального закладу «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна».

Наукові інтереси: історія суспільних станів України ХХ ст..

НОВІ ЗНАХІДКИ НА ПОДІЛЛІ МОНЕТ З ЛИТОВСЬКИМИ КОНТРМАРКАМИ

О. ПОГОРІЛЕЦЬ, Р. САВВОВ (Хмельницький)

У публікації повідомляється про рідкісні знахідки монет з литовськими контрмарками в Хмельницькій області. Автор аналізує знахідки і підтверджує раніше висловлену думку про існування в XV ст. на Поділлі центра контрмаркування.

The article informs about the rare finds of coins with Lithuanian marks in Chmelnyzkiy region. The author analyses the finds and confirms the opinion about the existence of the centre of the marking of the coins in Podillya in the XV century.

Монети з литовськими контрмарками "Колюмни", що трапляються серед знайдених у скарбах монетах, які оберталися на території півдня України в XIV – XV ст., на сьогодні ще недостатньо вивчені. Дотепер предметом дискусії є емітент, призначення, та час і місце виникнення контрмаркування [1, 56 – 60; 80 – 84]. Насамперед це пояснюється великою рідкістю монет з контрмарками. Тому великий інтерес становлять знахідки подібних монет, що дають змогу додати нову інформацію до цієї теми.

Монета – знахідка 1 з подвійною контрмаркою.

Недавно на Поділлі, у Хмельницькій області, були знайдені дві монети з такими контрмарками. Одна в ході археологічної розвідки поселення рубежу XIV – XV ст., інша – випадкова знахідка.

Монета – знахідка 1.

Місце знахідки – с. Польний Мукарів Дунаєвецького району.

Розмір – 17 на 15,5 мм.

Вага – 0,85 г.
Проба – висока (875).

Перша монета – генуезько-татарська, про що свідчать кілька збережених латинських літер легенди, східна дротова техніка карбування і вага. На лицьовій стороні монети можна бачити дві контрмарки. Праворуч – велика, із квадратним відбитком штемпеля, розміром – 9 на 9 мм., контрмарка "Колюмни", типу – центральний промінь, поміщений на п'єдестал, з чотирма опуклими крапками між центральним і правим променем знака. Лівий промінь "Колюмни" забитий другою контрмаркою. Її приблизні розміри – 8 на 8 мм. Характер зображення не зовсім чіткий через нахил чекана, у результаті чого частина зображення не прокарбувалася. Можливо це т.зв. "генуезький портал", алеймовірноше це тамга хана Бату. Монета після контрмаркування майже не була в обігу, тому що на контрмарках не видно слідів зносу.

Монета – знахідка 2 з контрмаркою.

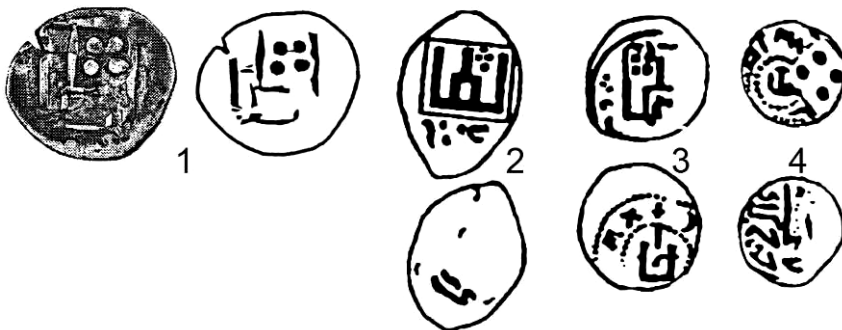
Монета – знахідка 2.
Місце знахідки – с. Моломолинці
Хмельницького району.
Розмір – 17 на 14 мм.

Вага – 0,90 г.
Проба висока (875).

Друга монета з контрмаркою "Колюмни" – золотоординська. На це вказують збережені написи, дротова техніка карбування. За визначенням К. К.Хромова, вона належить до монет хана Дервіша (1417 – 1419). На монеті досить добре видно сліди майже квадратного штемпеля. Його розміри – 9,5 на 9,5 мм. Відбиток же самої контрмарки слабкий і нерівномірний, очевидно, внаслідок перекошу штемпеля й використання нежорсткої підставки при контрмаркуванні (монета вигнута). Верхня частина знака зовсім не прокарбувалася. Усе-таки не викликає сумнівів, що надкарбований знак – "Колюмни", такого ж типу, як і в першій монеті, центральний промінь, поміщений на п'єдестал.

Перша монета датується супутніми знахідками археологічного матеріалу й монет рубежем XIV – XV ст. З огляду на ту обставину, що генуезько-татарські монети почали випускатися з 1420 р., контрмарка на першій монеті могла з'явитися в першій третині XV ст. Контрмарку на золотоординській монеті можна датувати не раніше часів правління хана Дервіша (1417 – 1419).

У полі контрмарки першої монети привертає увагу додатковий знак у вигляді чотирох опуклих крапок, об'єднаних з "Колюмнами" в одну контрмарку. Контрмарки "Колюмни"

Контрмарка "Колюмни" з 4-ма крапками на золотоординських і генуезько-татарських монетах: 1 – за Г. Козубовским; 2 3, 4 – за М. Кумовским.

подібного типу – п'єдестал і чотири крапки між променями, з приблизними розмірами – 10 на 10 мм, раніше описані на генуезько-татарських і золотоординських монетах [2, 166]. Також відомо, що контрмарка з чотирьма крапками існує окремо на золотоординських монетах і монетах Кафи. Пол оження чотирьма крапками знака в полі контрмарки "Колюмни" довільне, він

(знак) може займати місце і праворуч, і ліворуч від центрального променя, що дає підставу вважати його допоміжним.

Звертає на себе увагу те, що друге контрмаркування першої монети тамгою Бату, схоже, робилося таким чином, щоб зберегти попередню "Колюмну". Можливо, це вказує на скоординовану діяльність центрів контрмаркування.

Обидві монети з литовськими контрмарками знайдені: перша на півдні, а друга – на півночі Західного Поділля, причому, як указувалося вище, перша монета після контрмаркування, очевидно, не була в обігу. Нові знахідки підтверджують раніше висловлену думку про існування в XV ст. на Поділлі центра контрмаркування [3, 297]. На даний момент – це найбільш західні знахідки монет з контрмарками подібного типу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Gumowski M. Numizmatyka litewska wiekow srednich. – Krakow, 1920.
2. Ivanauskas E., Balcius M. Lietuvos didziosios kunigaikstystes. – Vilnius, 1993.
3. Козубовский Г. А. К вопросу о генуэзско – татарских монетах с литовскими надчеканками. Сугдейский сборник. – Киев – Судак, 2004.
4. Івакін Г., Козубовський Г. Золотоординські монети з литовськими контрамарками. // ЗНТШ – Львів, 1996. Т. СXXXI.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Погорілець О. – старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України.

Наукові інтереси: нумізматики, виробництво та обіг монет у середньовіччі.

Саввов Р. – здобувач Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України.

Наукові інтереси: нумізматики, виробництво та обіг монет у середньовіччі.

НОВІ ЗНАХІДКИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КЕРАМІКИ

Тетяна ПОЗИВАЙ (Кіровоград)

У цій публікації подається інформація про результати розвідки трипільських пам'яток археологічної експедиції Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка 2003 року.

The information about the results of service of Thrypolian sights in 2003 of archaeological expedition of the Kirovograd state pedagogical university named after Vladimir Vynnychenko is given in this publication.

З моменту відкриття трипільської культури (1893 р.) пройшло чимало часу. За ці роки знайдено тисячі й розкопано сотні пам'яток [2, 6]. Зібрано та опубліковано значну кількість різноманітного матеріалу [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8], виявлення якого триває. Відкриваються все нові пам'ятки однієї з найяскравіших землеробських культур енеолітичної доби. Завдяки узагальненню відомих та нововиявлених знахідок доповнюється, домальовується, оцінюється або ж і переосмислюється місце та значення пам'яток трипільської культури в стародавній історії не лише України, а і Східної Європи.

В енеолітичну добу пам'ятки ранньоземлеробських культур Трипільля – Кукутені були поширені на значних територіях – від румунського Прикарпаття на заході до Середнього Подніпров'я на сході [1, 55]. Протягом усього часу існування трипільських племен ареал їхнього розселення змінювався. Перші племена трипільців на означених територіях з'являються наприкінці раннього (з кінця V тис до н.е.) періоду культури й поступово заселяють усю лісостепову зону, просуваючись до Дніпра.

З 80-х років XX століття ведуться інтенсивні дослідження пам'яток трипільської культури в межиріччі Південного Бугу та Дніпра такими відомими вченими, як С.В. Цвек,

М.М. Шмаглій, Т.Г. Мовша, В.А. Круц, М.Ю. Відейко та ін. [3; 4; 5]. На думку фахівців, у цьому ареалі в різних часових рамках проживали три різні групи племен трипільської культури [4, 118]. У ході систематичного вивчення був простежений процес розселення трипільців у регіоні, зростання їхнього економічного потенціалу, зміни в соціальному устрої [7, 100].

На початку етапу В-II трипільські племена виходять до Середнього Дніпра, а з переходом до пізнього етапу С-I на Правобережжі розселяються до гирла Прип'яті й частково переходять на лівий берег. Ця група племен, що зберігала протягом всієї історії ранньотрипільські традиції оздоблення кераміки заглибленим орнаментом, в археологічному втіленні отримала умовну назву «східного ареалу» трипільської культури [5, 69]. На етапі В-II у межиріччя Південного Бугу і Дніпра переселяється з Подністров'я інша група племен – з традицією виготовлення розписного посуду (племена «західного ареалу»). Наприкінці етапу С-I сюди ж з Подністров'я проникає ще одне об'єднання трипільського населення (косенівська локальна група). Саме тут знаходиться одне з найяскравіших поселень-протоміст – Володимирівка Новоархангельського району на Кіровоградщині. Воно розташоване на правому березі р. Синюхи (ліва притока Південного Бугу). В означеному регіоні знаходяться і такі відомі пам'ятки, як Полонисте, Перегонівка, Жакчик, Андріївка.

Восени 2003 року членами археологічної експедиції Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка були здійснені розвідки в Новомиргородському (в околицях сіл Андріївка та Лекареве, басейн р. Велика Вись) та Голованіському (в околицях сіл Полонисте та Перегонівка, басейн р. Синюхи) районах. Відкриті тут поселення можуть бути віднесені до середнього етапу трипільської культури.

У ході розвідки виявлено фрагменти посуду – мисок, кубків, кратероподібних посудин, а також фрагменти антропоморфної та зооморфної пластики та знарядь праці з каменю.

Серед знахідок кількісно переважає кераміка. За низкою техніко-технологічних, морфологічних, стилістичних і функціональних ознак її можна поділити на кухонну та столову. Кухонний посуд – це в основному вінця горщиків з розчісами із суміші світлої глини з домішками піску та дрібно потовченої дресви. Аналогії такому посуду відомі, зокрема, на поселенні Ялтушків I (Барський район Вінницької області) [8, 93].

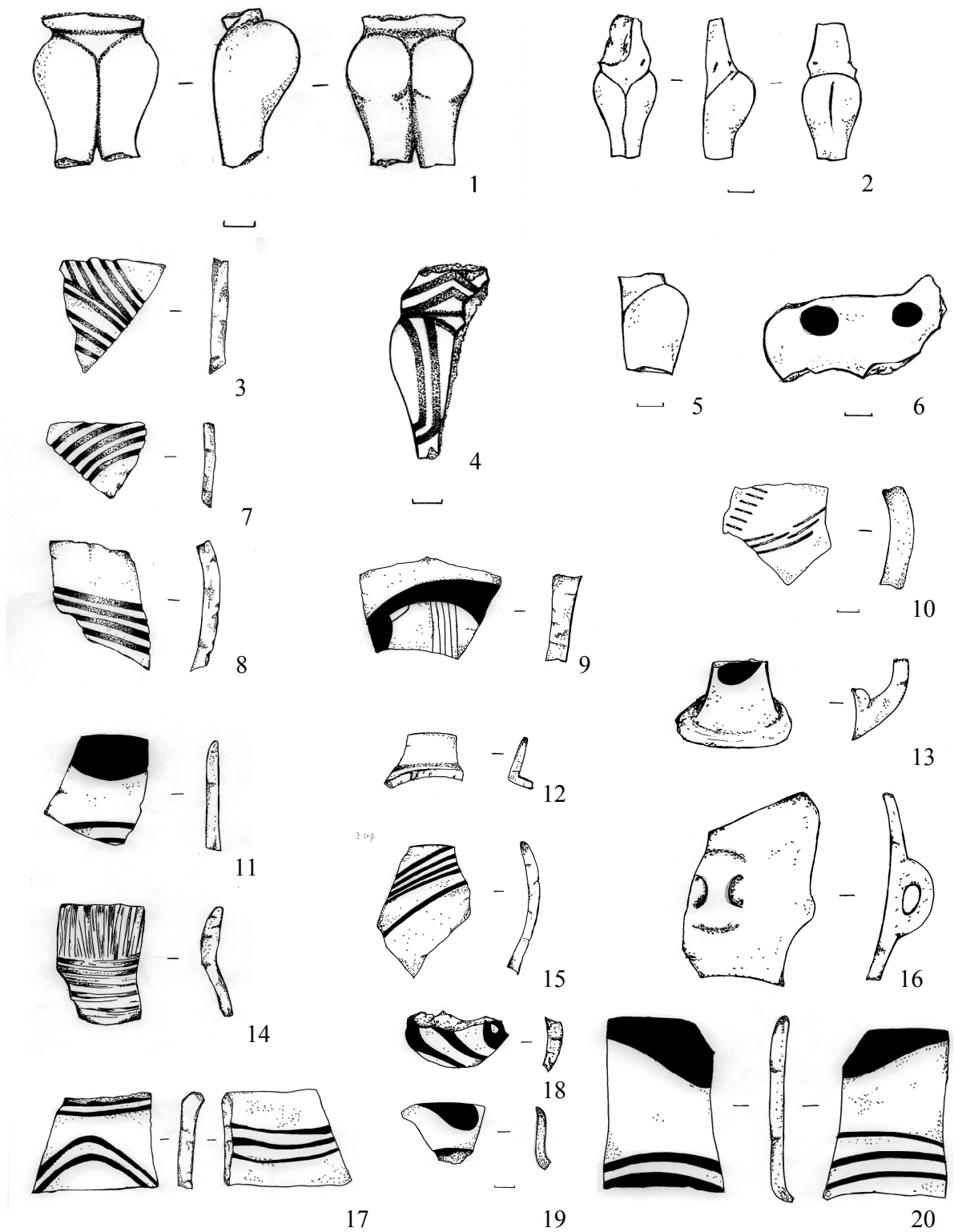
Столова кераміка вироблялась із суміші білої та червоної глини з домішками піску та дресви. Посуд тонкостінний, ретельно виліплений. Зовнішня поверхня (у мисок – внутрішня) добре заглажена і вкрита тонким шаром ангобу. Має місце фарбування поверхні горщиків у жовтогарячий чи блідо-жовтий кольори з монохромним малюнком чорною (темно-брунатною) фарбою. У колекції знахідок є також уламки кераміки з прокресленим орнаментом (пізній етап).

Відповідне місце належить глиняній антропоморфній та зооморфній пластичі. Під час розвідки виявлено фрагменти трьох жіночих фігурок та фігурки бичка (?). Статуетки виготовлено з червоної та жовтої глини з домішками піску. За стилістикою зображень ці знахідки можна віднести до середнього етапу трипільської культури. Таке датування підтверджується численним керамічним матеріалом. Можливо, трипільські статуетки зображують сакралізованих предків, що свідчить про існування магічних ритуалів, пов'язаних з їхнім виготовленням та використанням.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Відейко М.Ю. Протоміста Трипільської культури: 4200 – 2700 до н.е.// Археологія у Києво-Могилянській Академії. – К., 2003. – 183 с.
2. Відейко М.Ю. Трипільська цивілізація. – К., 2003. – 184 с.
3. Збеневич В.Г., Шумова В.А. Трипольская культура Среднего Поднестровья в свете новых исследований // Первобытная археология: Сб. науч. тр. – К., 1989. – С. 86 – 97.
4. Круц В.А. К истории населения трипольской культуры в междуречье Южного Буга и Днепра. // Первобытная археология: Сб. науч. тр. – К., 1989. – С. 106 – 117.

ТАБЛИЦЯ

Знахідки трипільської кераміки

1, 4, 10 – Андріївка (Новомиргородський район); 9, 17 – Лекареве (Новомиргородський район); 2, 3, 5, 6, 7, 8, 11, 13, 14, 16, 18, 19, 20 – Перегонівка (Голованіський район);

5. Мовша Т.Г. Две параллельные линии развития трипольской этнокультурной области (этапы VI-CI) // Новейшие открытия советских археологов. К., 1975.– Ч. 1. – С. 69 – 70.
6. Полищук Л.Ю. О мисках трипольского поселения Петрены // Археологические памятники Северо-Западного Причерноморья. Сб. науч. тр. – К., 1982. – С. 93 – 100.
7. Цвек Е.В. Буго-днепровский вариант восточнотрипольской культуры (К проблеме выделения культур и локальных вариантов Триполья) // Первобытная археология: Сб. науч. тр. – К., 1989. – С. 97 – 106.
8. Шумова В.О., Рижев С.М. Трипільська культура Поділля у світлі нових даних // Археологія у Києво-Могилянській Академії. – К., 2003. – 183 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Позивай Тетяна Дмитрівна – асистент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка, здобувач відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України.

Наукові інтереси: середньовічна історія та археологія України.

ДО ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ АПАРАТУ УПРАВЛІННЯ ВИДАВНИЧОЮ СПРАВОЮ У РРФСР (1919 – 1921 рр.)

Інна ПОЗДНЯКОВА (Кіровоград)

У статті досліджується процес формування централізованого апарату контролю над видавничою справою у радянській Росії, а також висвітлюються деякі аспекти діяльності Державного видавництва в 1919 – 1921 роках

In this article is being researched the process of forming central apparatus of control of publishing house in soviet Russia, and also it is being analyzed some activity aspects of State publishing in 1919-1921

Одним із основних показників рівня свободи суспільства є становище преси в цьому суспільстві. Між державою та суспільством іде постійна боротьба, суспільство прагне бути незалежним, говорити правду, давати певні оцінки, висувати вимоги. Влада зі свого боку намагається накласти табу на критику дій органів влади та загалом на все, що для неї може бути потенційно небезпечним. Саме задля контролю над інформаційними потоками у суспільстві з давніх часів існує інститут цензури.

У літературі є кілька підходів до визначення терміна “цензура”. Відомий радянський юрист М.Федоров наводить наступне визначення: “Цензура – родове поняття. Воно охоплює різні види й форми контролю офіційної влади за інформацією, що друкується та розповсюджується, з метою недопущення або обмеження поширення ідей та відомостей, які визнаються цією владою небажаними або шкідливими” [8, 3].

Санкт-петербурзький дослідник Г.Жирков наголошує на обмеженості тлумачення інституту цензури тільки через функції певних установ, на його думку: “Цензура – це встановлений у суспільстві режим, який регулює права людини, свободу слова та друку” [9, 5].

Проти спроб обмежити розуміння “радянської цензури” лише діяльністю державних цензурних установ, без урахування різноманітних форм та методів впливу як на засоби масової інформації, так і на творчий процес виступила професор Іллінойського університету Маріанна Текс Чолдін. На її думку, відсутність чітких законодавчих основ діяльності партійних органів та ряд специфічних рис, притаманних радянській бюрократичній системі, призводили до того, що практично будь-який твір міг бути кваліфікований як ідеологічно шкідливий. Саме тому Маріанна Текс Чолдін запропонувала тлумачити поняття “радянська цензура” через термін “всецензура”, під яким, на думку дослідниці, слід розуміти монополізацію всіх сфер духовного та культурного життя, а також вияви придушення будь-якого інакомислення в тоталітарному суспільстві [2, 148 – 149].

У той же час дослідниця звертає увагу на те, що система виховувала в авторах таку рису, як “самоцензура”. Для того, щоб вижити в умовах існування цензури авторам, необхідно було розуміти не тільки те, про що їм не можна писати, а й те, про що вони повинні були писати, коли хотіли, щоб їхні твори друкували. Усвідомивши останнє, автор фактично ставав об’єктом “самоцензури” [15, 10].

Спробу осмислення цензури як суспільного явища здійснив у своїй кандидатській дисертації І.Я.Левченко. Він уперше розглянув такі важливі функції цензури, як ідеологічна та політична, а також їхнє місце в політичній системі влади. На думку дослідника, саме від політичної системи залежить чи стане цензура інструментом придушення інакомислення. Аналізуючи процес становлення радянської цензури, І.Я.Левченко зазначає: “Партія більшовиків спиралася на апарат цензури через наявність глибокої недовіри до власних громадян. Вона орієнтувала систему цензури на утримання радянського суспільства в ізоляції від зовнішнього світу. Більшовицька установка на формування “нової людини”, наділеної безмежною вірою у комунізм, мобілізувала цензуру на особливу активність у сфері виховання та освіти” [12, 15 – 16].

Ще один Санкт-петербурзький дослідник А.Блюм розглядає цензуру більш широко, а саме як: “будь-які способи обмеження свободи слова” [1, 10].

М.Зеленов, автор досліджень з питань впливу інституту цензури на історичну науку, визначає цензуру як: “функцію соціальної (насамперед політичної) системи, якщо обмеження інформації свідомо використовується як мета та метод збереження та посилення наявної системи суспільних відносин” [9, 8].

Але, безперечно, поняття цензури вимагає свого конкретного тлумачення впродовж дослідження всіх етапів існування цього явища.

Метою пропонованої статі є дослідження процесу формування централізованого апарату управління видавничою справою в радянській Росії 1919 – 1921 років.

Після приходу до влади в жовтні 1917 року перед більшовиками постала необхідність боротися за утримання захопленої влади. Не останнє місце в цій боротьбі відводилося друкованому слову, тому з перших днів свого панування вони розпочали діяльність із створення апарату контролю над видавництвами та розповсюдженням друкованої продукції.

Створений 8 листопада 1917 року Народний комісаріат освіти із початку свого існування був покликаний розв’язувати питання розвитку та управління культурними процесами та всією справою народної освіти республіки, але не призначався для цензурної роботи. Власне до травня 1919 року цензурні функції взяли на себе Рада народних комісарів РРФСР та ВЦВК, але повністю контролювати приватне та державне видавництво вони не могли. Необхідно було створити єдиний державний апарат, основним завданням якого передбачалося створення централізованої системи регулювання всієї видавничої діяльності в країні. Саме з виникнення Державного видавництва й розпочався процес централізації.

На 1918 рік Державною комісією з питань освіти було розроблено Декрет, який свідчив про спроби нової влади організувати програму державного видавництва літератури різного спрямування. Безпосередньо функції державного видавничого апарату покладалися на літературно-видавничий відділ Народного комісаріату освіти. У декреті зокрема, зазначалося: “Беручи до уваги чималий рівень безробіття, з одного боку, книжковий голод у країні, з іншого, Державній комісії з питань освіти через її літературно-видавничий відділ та за сприяння відділів позашкільної освіти, шкільних відділів, відділів наук та мистецтва доручається негайно розпочати широку видавничу діяльність” [10, 14].

Наступним кроком до централізації була організація комісії, до якої мали увійти представники Поліграфічного відділу Вищої ради народного господарства, а також представники видавництв ЦВК, ЦК РКП(б), військового комісаріату, комісаріатів народної освіти та юстиції. Міжвідомчій комісії доручалось узяти на облік друкарні, папір, матеріали

та робочі руки, з'ясувати обсяги видавничої діяльності урядових та радянських установ, виробити проект організації апарату для розповсюдження друкованих видань.

Також було створено Комісію з об'єднання видавництв, результати діяльності якої містяться у відповіді Комісії Комітету РКП(б). У ній зазначалося: "Комісія вважає за необхідне об'єднати всі Радянські видавництва та через органічне злиття найбільших з них, тобто видавництва при ЦВК, партійного видавництва "Комуніст", Державного видавництва Комісаріату народної освіти, видавництв при Петроградській та Московській Радах, створити єдиний видавничий центр Загальноросійського масштабу. Не обмежуючись цим, Комісія вважає за необхідне сконцентрувати навколо зазначеного центру видавничу діяльність усіх окремих Комісаріатів та партійного центру, оскільки вона (видавнича діяльність) має загальнокультурний та політичний характер. Центральне видавництво повинно також координувати видавничу роботу всіх наукових та літературних товариств, а також кооперативних та приватних видавництв" [3, 2]. Таким чином, Комісією серед основних завдань єдиного видавничого центру було визначено наступні: робота з централізації видавничої справи в державі, а також регулювання діяльності всіх залучених до процесу видавництва установ. При цьому необхідність централізації визначалася прагненням використати друковані видання з метою ідеологічної підтримки та зміцнення політичного режиму більшовиків.

Хоча можна припустити, що потреба такої концентрації була зумовлена не тільки централізаторською тенденцією держави, а й необхідністю розподілу грошових коштів, порівняно невеликих запасів паперу та зменшених технічних можливостей друкарень. Зокрема, до 1920 року в Росії вироблялося лише 6% того паперу, що споживався у довоєнний час [8, 221].

Зазначена Комісія запропонувала наступну схему побудови Центрального Державного видавництва: "На чолі видавництва має стояти Центральна Редакційна Колегія. У свою чергу Колегія організовує Редакторські відділи з усіх важливих галузях літератури та науки, координує їхню роботу та керує всіма справами видавництва. При Центральній Редакційній Колегії, до якої по можливості мають входити особи різноманітної компетенції, функціонують спеціальні Редакційні відділи, кожний з яких поділяється на більш спеціалізовані Підвідділи. При Центральній Редакції створюється широкий технічний апарат, у центрі якого стоїть Центральна Видавнича Колегія" [3, 2 – 2зв.]. До функцій Центрального Видавництва мало також увійти й управління друкарською справою: "Якщо Центральне Видавництво повинне сконцентрувати у своїх руках усю видавничу справу, то відповідно й друкарська справа повинна концентруватися в його руках. Тому вся частина Поліграфічного Відділу, яка має стосунок до книги, повинна перейти в розпорядження Центрального Видавництва", зазначалося в інструктивних документах [3, 3]. Третьою складовою частиною загальної структури Центрального Державного Видавництва мала стати Центральна Колегія з розповсюдження літератури. За визначенням Комісії з об'єднання видавництв: "У Соціалістичній республіці справа розповсюдження літератури є справою першочергової важливості" [3, 3]. Таким чином створювалися певні матеріальні умови для концентрації видавничої справи в руках держави, а запропонована Комісією схема повністю відповідала тим функціям, які мав виконувати об'єднувальний центр видавничої справи республіки.

Але необхідно зазначити, що хоча запропонована Комісією редакція з незначними змінами була покладена в основу положення про Державне Видавництво РРФСР, за час свого існування Державне видавництво неодноразово змінювало свою структуру. Зміни значною мірою були зумовлені політичною та економічною ситуацією у країні.

Загалом дослідники цієї проблеми виділяють кілька періодів в існуванні Державного видавництва. Перший період (1919 – 1921 рр.) є періодом становлення та початкової діяльності Державного видавництва в умовах громадянської війни, в умовах нестачі ресурсів та слабкої матеріальної бази. Основна діяльність Державного видавництва в цей період була

спрямована на організацію апарату управління, розв'язання питань пов'язаних з дефіцитом паперу й технічних засобів. Другий період (1921 – 1925 рр.) визначався переходом держави до нової економічної політики. Одним з основних завдань Державного видавництва в цей час було створення системи державного регулювання видавничої справи в умовах мирного існування з урахуванням особливостей нової економічної політики [11, 231 – 233].

Перший період існування Державного видавництва починається власне затвердженням ВЦВК положення про Державне Видавництво РРФСР від 21 травня 1919 року. У положенні зазначалося: “1. З метою створення в РРФСР Єдиного Державного апарату друкованого слова видавництва ВЦВК, “Комуніст”, видавництва Комісаріату народної освіти, Петроградської та Московської Рад об'єднуються в єдине Державне видавництво. 2. Державному видавництву підпорядковується видавнича діяльність всіх Народних комісаріатів та відділів ВЦВК, щодо загальнополітичного й культурного видавництва. 3. Державному видавництву підлягає контроль видавничої роботи всіх наукових та літературних товариств, кооперативів та всіх інших видавництв. 4. Державне видавництво створюється при Народному комісаріаті освіти. 5. Державне видавництво подає звіти про свою діяльність через Народний комісаріат освіти до ВЦВК” [4, 1 – 2].

У зв'язку зі створенням єдиного Видавництва Республіки всі попередні постанови Президії та Відділу Друку стосовно видавничої діяльності в м. Москві скасовувалися, натомість встановлювався наступний тимчасовий порядок їхньої діяльності до остаточної організації Державного видавництва: “1. Усі як муніципалізовані на основі Постанови Президії Московської Ради Робітничих і Селянських Депутатів від 23 жовтня 1918 року, так і кооперативні видавництва, а також видавництва наукових та просвітніх товариств зобов'язані повідомити до Відділу Друку в семиденний строк із дня опублікування зазначеної постанови план своєї найближчої діяльності з детальним найменуванням запропонованих до видання книг та запланованої кількості екземплярів. 2. З метою планомірного здійснення контролю та регулювання видавничої діяльності всі передбачені ст.1 видавництва зобов'язані зареєструватися у Відділі Друку та отримати встановлену квитанцію. Видавництва, які не отримали квитанцію, будуть уважатися такими, що припинили своє існування. 5. Всі передбачені ст.1 видавництва не мають права здавати до друку книжки без візи Відділу Друку. Так само і друкарні не мають права приймати без зазначеної візи будь-яку літературу до друку” [5, 18].

Окрім контролю над суто видавничим процесом, під нагляд було поставлено й фінансову діяльність зазначених видавництв. Для затвердження номінальної вартості книг видавництва зобов'язані були надавати калькуляції разом з документами на їхнє виправдання, калькуляції затверджуються Відділом Друку. Затверджена вартість та рік видання друкуються на обкладинці видання. Відповідно до опублікованої раніше постанови видавництва зобов'язані на перше число кожного місяця подавати касові звіти за минулий місяць. Для отримання коштів з поточних рахунків видавництва зобов'язані перед наданням чеків до Ревізію-Контрольної Комісії Державного Контролю надати їх для візи до Відділу Друку. Всі видавництва, які до цього часу не мають контрольних комісій, повинні негайно їх обрати. Склад контрольних комісій повідомити до Відділу Друку [7, 29 – 29зв.].

Новостворене Державне видавництво очолив тогочасний публіцист і критик В.В. Воровський. На чолі Державного видавництва стояла Редакційна Колегія, голова та члени якої призначалися Радою народних комісарів за поданням наркома освіти та затверджувалися ВЦВК. Голова Редакційної Колегії за посадою був членом Колегії Народного комісаріату освіти та мав право безпосередньої доповіді як у Раді народних комісарів, так і в Президії ВЦВК [4, 2]. До складу Редакційної Колегії увійшли Бухарін, Скворцов-Степанов, Петровський та інші. На місцях у систему органів Державного видавництва увійшли Відділи друку Рад різного рівня, що було зафіксовано положенням про взаємозв'язки між відділами друку, Державним видавництвом та місцевими виконкомками. У

ньому зазначалося: “1. Відділи друку чи інші відповідні відділи Рад робітничих і селянських депутатів, будучи відділами місцевих виконкомів, у той же час є органами Державного видавництва у справі контролю та регулювання на місцях видавничої діяльності. 2. Зазначені Відділи керуються у своїй діяльності інструкціями та розпорядженнями Державного видавництва, директивами виконкомів та відповідальні перед ними” [5, 136]. Фактично Державне видавництво ставало органом, який повинен був забезпечувати реалізацію урядової політики, спрямованої проти виявів інакомислення через друковані органи.

Саме про таку функцію Державного видавництва свідчить розроблена його співробітниками класифікація. Для всіх оригіналів рукописів, що надходили від радянських і приватних видавництв, було визначено п'ять черг залежно від їхньої важливості для Радянської республіки. Належність матеріалу до тієї чи іншої черги визначала Редакційна Колегія Державного видавництва. Так, до першої черги було внесено: “Агітаційну літературу та видання, що мали бути надруковані в екстремому порядку. До другої черги – посібники для Трудової Школи 1-2-го ступенів та інша література, що мала першочергове значення. Третя черга містила книги, які не ввійшли до перших двох категорій, але в найближчому майбутньому визнаються потрібними. До наступної черги ввійшли потрібні видання, але їх опублікування можна було відкласти до настання кращих технічних умов. І нарешті, п'ята черга охоплювала видання друк яких міг бути відкладений без будь-яких збитків” [6, 138]. З огляду на те, що весь папір для друку було передано в розпорядження Державного видавництва, то воно при визначенні черги одночасно видавало й наряд на папір. Якщо у видавництві папір був відсутній, то для перших двох черг папір надавався обов'язково. З часом практика п'яти черг поступово припиняється, усе частіше проводиметься політика заборони окремих видань.

Перехід до нової економічної політики поставив видавничу справу в дещо інші політичні та економічні умови.

Початком непівського періоду у видавничій справі можна вважати 16 грудня 1921 року, коли Державне видавництво було переведене на госпрозрахунок. Оцінку попереднього періоду діяльності Видавництва знаходимо у звіті його редакційного сектора: “Всю свою продукцію Державне видавництво старої формації намагалося раціонально розподілити між споживачами через централізований розподільчий апарат. Цим основним принципом роботи відповідала і редакційна діяльність Державного видавництва, яка головним чином зводилася до обговорення доречності видання книг і до певної міри їх цензурування” [13, 263].

Власне до виявів нової економічної політики у видавничій сфері можна віднести наступні: введення оплати друкованих праць, перехід видавництв на госпрозрахунок, заміна принципу розподілу друкованих творів принципом вільної торгівлі та залучення до видавничої сфери приватного капіталу [14, 10 – 11]. Так, наприклад, 28 листопада 1921 року Радою народних комісарів було прийнято Декрет про платність творів неперіодичного друку. Декретом зазначалося, що книжки, брошури, журнали всім державним установам, громадським організаціям та приватним особам відпускаються тільки за плату. Однак, дозвіл на право торгівлі друкованими творами могли видавати тільки відділи управління виконкомів (так називалися того часу місцеві органи НКВС) [14, 15 – 16].

Логічним результатом запровадження нової економічної політики було розширення приватного сектора і в тому числі поява чималої кількості приватних видавництв, хоча незначна частина приватних видавництв боролася за своє існування ще до запровадження нової економічної політики, незважаючи на те, що Державне видавництво проводило стосовно них досить жорстку політику. Про такий курс свідчать статті тогочасного голови Державного видавництва І.І.Скворцова-Степанова, надруковані в журналі “Книга и революция” (№ 6, 7), у яких він зазначає: “Керівні органи ставляться до приватних видавництв досить ліберально, хоча ці установи підривають державну видавничу справу. По-перше, тим, що платять авторам гонорари значно вищі, ніж Державне видавництво. По-друге,

їхня діяльність на 99% є повторним друкуванням книжок, що вже вийшли. І нарешті, по-третє, приватні видавництва своєю діяльністю можуть відродити інертні до життя літературні сили, а до їхніх редколегій входять люди, далекі від пролетарської диктатури і навіть їй ворожі” [8, 239-240].

Для встановлення нагляду над приватною видавничою справою 18 серпня 1921 року прийнято Постанову Народного комісаріату освіти, якою на Державне видавництво покладено функції із затвердження видавничих планів приватних видавництв, а також право контролю над змістом рукописів [14, 11].

Одним з перших законодавчих актів, що регулювали стосунки між Державним видавництвом та приватними видавництвами, був Декрет РНК “Про приватні видавництва”, у якому визначались основні засади за якими повинні діяти приватні видавництва. Зокрема, у Декреті зазначалося: “2. Для створення видавництва необхідно мати дозвіл Державного видавництва або відповідного місцевого органу. 5. Видавництвам належить право вільного збуту за повну вартість друкованих творів, виданих на їхні власні кошти без субсидії з боку держави. 8. Видача дозволів на створення видавництва та на друкування рукописів покладається на Державне видавництво та його відділення на місцях.

Також згідно з положеннями Декрету Державне видавництво та його органи на місцях мали першочергове право на купівлю повного тиражу або його частини, за ціною, яка не повинна перевищувати оптову. Ті видавництва, що існували раніше, мали пройти процедуру перереєстрації. Приватним видавництвам дозволялося мати власні друкарні, склади, магазини і т.д., але при цьому зазначалося, що оренда чи купівля друкарні може бути здійснена лише з дозволу Президії Вищої ради народного господарства, згоди Державного видавництва та Центрального комітету друкарів. Отже, держава зберігала за собою всі важелі контролю за діяльністю приватних видавництв та мала на них вплив.

Отже, у 1919 – 1921 роках режим продовжував шукати форми загального контролю над друкованим словом. У зазначений період чітко виявляється тенденція до централізації процесу управління видавничою справою, результатом зазначеного процесу було створення Державного видавництва, яке мало контролювати всі складові видавничого процесу – від змісту до опублікування та розповсюдження друкованих видань. Перехід до нової економічної політики сприяв появі чималої кількості приватних видавництв, діяльність яких не завжди відповідала інтересам влади, що у свою чергу змусило її вдатися до пошуку більш ефективної форми контролю за друкованим словом, яка з’явиться 6 червня 1922 року у вигляді нової структури – Головного управління у справах літератури та видавництв.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Блюм А.В. Советская цензура в эпоху тотального террора: 1929 – 1953. – СПб.: Академический проект, 2000. – 312с.
2. Див. Горяева Т.М. Политическая цензура в СССР. 1917 – 1991. – М.: РОССПЭН, 2002. – 400с.
3. Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф. Р-130. – Оп. 2. – Д. 194.
4. ГАРФ. – Ф. Р-130. – Оп. 3. – Д. 247.
5. ГАРФ. – Ф. Р-395. – Оп. 1. – Д. 1.
6. ГАРФ. – Ф. Р-395. – Оп. 1. – Д. 24.
7. ГАРФ. – Ф. Р-1250. – Оп. 1. – Д. 57.
8. Жирков Г.В. История цензуры в России XIX – XX вв. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 368с.
9. Зеленев М.В. Аппарат ЦК РКП (б) – ВКП (б), цензура и историческая наука в 1920-е годы. Нижний Новгород, 2000. – 540с.
10. Издательское дело в первые годы Советской власти (1917 – 1922гг.) Сборник документов и материалов. – М.: Книга, 1972. – 240с.
11. Институты управления культурой в период становления. 1917 – 1930-е гг. Партийное руководство; государственные органы управления: Схемы. – М.: РОССПЭН, 2004. – 312с.
12. Левченко И.Я. Цензура как явление общественное: Автореф. дисс. ... канд. филос. наук / Уральский государственный университет. – Екатеринбург, 1995. – 19с.

13. Отчет редакционного сектора Государственного издательства за 1922 год // История советской политической цензуры. Документы и комментарии. – М.: РОССПЭН, 1997. – 632с.
14. Подгорнова А.И. Советское книгоиздание в 20-е годы. – М.: Наука, 1984. – 111с.
15. Цензура в Царской России и Советском Союзе. Материалы конференции 24 – 27 мая 1993г. – М.: Рудомино, 1995. – 175с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Позднякова Інна Сергіївна – асистент кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми цензурної політики в історії радянської Росії 20-х років ХХ століття.

ЛІКУВАЛЬНА ПРАКТИКА УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст. У КОНТЕКСТІ ЙОГО ТРАДИЦІЙНОГО СВІТОСПРИЙНЯТТЯ

Юрій ПРИСЯЖНЮК (Черкаси)

У публікації розглянуто основні тенденції практичної медицини в контексті традиційного світосприйняття українського селянства другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

The main tendencies of applied medicine in the present context of the traditional world outlook of the Ukrainian peasants in the second half of the XIX – at the beginning of the XX century are considered in the article.

Будь-яка система психокультурних вартостей і пріоритетів завжди має своїх соціальних носіїв. І навпаки, кожна соціальна спільність наділена конкретно-історичним світобаченням (*mentalité*) (фр.), типом (типами) світогляду. У традиційному суспільстві цементувальними, спонукальними картину світу джерелами слугують погляди й уявлення, в основі яких лежить віра в існування надприродних сил – богів, духів, душ.

Українська хліборобська людність не була, напевне, винятком, творячи впродовж століть “образи богів відповідно до свого смаку і психологічного характеру, переносячи із землі на небо форми свого побуту і соціальної ієрархії” [1, 293]. У той же час її ментальність не тільки “містила” світ, створений Богом, а на свій лад охоплювала й довкілля, конструйоване самою кроскультурною традицією. Зрозуміло, що до цього конструкту мали потрапляти всі навколишні й задіяні в процес життєбуття події та явища. Передусім ті, які селянство спроможне було схоплювати й опрацьовувати сенсорно-образно.

Отже, світосприйняття українських селян епохи становлення індустріального капіталізму загалом можна визначити як релігійне, з певним, притаманним тільки їм етнічним колоритом. За словами етнографа П. Іванова, “ніжне, чутливе, переповнене почуттям справедливості й готове до покаяння серце малоросіянина” [2, 68], ніби само собою робило його віруючим від природи. Така релігійність зберігала свою конфесійну автентичність та структурну цілісність, хоча й “наповнювалася” під впливом епохальних суспільних змін тими ледь помітними відтінками відмінного, які відтепер раз у раз “виступали на перший план” [3, 120].

Водночас духовний світ українських селян, що виявляв себе у фрактальних будовах ментальності, позначався поєднанням, своєрідним переплетенням різних історичних типів самосвідомості [4, 295–298]. Історично перший тип, який прийнято називати міфологічним або демонологічним, існував у вигляді народних вірувань, повір’їв, демонології. Істотно втрачаючи свою початкову патріархально-магічну сутність (М. Вебер назвав цей процес “*Entsauberung*” (нім.) – “раціоналізацією”), поганське світобачення продовжувало зберігати привабливість. Щоправда, дедалі більше за формою та емоційно-естетичною сутністю (діями розважального характеру), ніж власне за релігійно-магічним змістом (хоча в свідомості автохтонного землеробського населення Наддніпрянської України “зміст” і “форма організації” релігії часто ототожнювалися, “мінялися місцями”) [5, 77].

І все ж дослідники цього пласту етнокультурної спадщини неодноразово й небезпідставно констатували, що в другій половині XIX – на початку XX ст. українські селяни ще дбайливо поклонялися тим авторитетам, які “стояли окремо від християнських світоглядних вартостей” і “їм надавалося величезне значення” [6, 85]. 1894 року П. Іванов зазначав: “У глибинах усіх етичних уявлень малороса лежить ідея про втручання вищих сил у життя людей” [2, 68]. Прагнення всебічно осмислювати ці сили, у тому числі ієрархію їхньої “вищості”, спонукає нас звертати увагу бодай на дві сторони явища. Крім властиво філософської складової (“від серця до неба дороги не треба”), виокремимо той бік вірувань, який можна окреслити як персоніфікований. Він репрезентувався демонологічними особами – найчастіше домовиками, дворовиками, польовиками, водяниками, болотяниками, очеретяниками, криничниками, лісовиками, русалками, мавками, вампірами, вовкулаками, чортами. Особливо поширеною залишалася віра в надприродну силу відьом та чортів. У переважній більшості сіл вони ще “жили” серед людей, багато хто їх “бачив” в образах померлих та священиків [7, 70]. Нижчі міфологічні особи ритуалізували життєдіяльність сільського загалу, у той самий час становили змістовну основу його самосвідомості [4, 298]. Тому, схоже, й надалі зберігали пріоритетність над головними богами дохристиянського світу – Перуном, Даждьбогом, Стрибогом, Хорсом, Велесом та ін.

Живучість дохристиянських уявлень отримало неоднозначні трактування в науковій літературі. На думку дослідника духовно-культурних надбань українського селянства Т. Рильського, вироблені не одним десятком поколінь “істинно народні вірування” склали його традиційний понятійний апарат. Через їхню “присутність” пересічно зручно було сприймати явища, пояснювати процеси, тлумачити окремі факти та випадковості довколишнього світу. Рильський уважав, що дотримання цих чуттєво-наочних образів було наслідком безперервної “розумової діяльності народу”, і вони, за переконаннями вченого, мали “зникнути лише тоді, коли якісно оновиться вся система його мислення” [8, 278].

Загалом погоджуючись з такими судженнями, наразі зауважимо, що ці дохристиянські уявлення не лише передавалися від батьків до дітей, вони еволюціонували в модерні міфи, доповнюючись щоразу новими узагальнювальними фантазіями. Тут не зайвим є згадати екологічні зміни в підросійській Україні, що відбувалися у XVIII – першій половині XIX ст., акцентувавши увагу насамперед на масовій вирубці лісів. Безумовно, зникнення лісів зумовлювало й відповідну трансформацію ставлення селян до всього, що свого часу стало надбанням їхньої присутності. Ці зміни, зрозуміло, відбувалися на тлі й під впливом проникнення в українське село “міської цивілізації” з усіма її руйнівними для традиційного укладу наслідками. Тож болотяники, очеретяники, лісовики, мавки, вампіри, вовкулаки, чорти “мали підстави” прискорено втрачати ознаки “реальності”. Із страшних, плюгавих, паскудних істот вони швидко й невимушено, хоча й мало помітно для селян одного-двох поколінь, перетворювалися “у щось більш-менш комічне” [9, 182].

Оскільки втрата віри в існування надприродних створінь відбувалася не за виразно діахронною динамікою, важливим є з’ясування автентичної ролі та власне запитів на ці світоглядні компоненти в структурі селянської психокультури. Справді, міфологізація як спосіб сприйняття та адаптації у життєвих реаліях ще надто переконливо потребувала уявлень про надлюдські сили, як і повсякчасного “зв’язку” з ними. У період, що досліджується, з такою місією цілком “справлялися” згадувані демонологічні істоти. Вірив, зокрема, селянин у чорта, який “мешкав” десь неподалік, на болоті, у лісі, полі, чи ні – одна справа. Інша річ – він відчував гостру необхідність у його віртуальній справжності. Зазвичай лише в такий спосіб міг концентровано передавати притаманні його соціуму негативні або позитивні враження. Це означало, що в нечистій силі віддзеркалювалося багато що з життя самого селянина. І це не поодинокий інцидент. За приклад, “український домовий надто вже втілював собою характерні етносоціальні ознаки господаря помешкання – батька, селянина, українця. Підтвердження цьому знаходимо в науковому доробку Х. Вовка. “Українського

домового, – писав відомий антрополог і етнограф, – не можна й прирівнювати до великоруського; на великоруського домового треба зважати, бо то ж він справжній “хазяїн” дому, і невгодній йому людині він може заподіяти найбільше нещастя” [9, 185].

Міфологічний характер світосприйняття значною мірою перешкоджав селянам адекватно осмислювати суспільні процеси. Принаймні інновації обов’язково мали на свій лад видозмінюватися в наповненій віруваннями та стереотипами свідомості і вже в такий спосіб отримувати пояснення, ставати мотивами до дій. Через це виникали судження, які хіба що на перший погляд можна вважати дивними й кумедними. Так, поява телеграфу пояснювалася не інакше, як “не буде вже добра, коли світ залізом переплутано”. А в далеких від місць поширення протестантських релігійних общин селах побутували повір’я про “виростання рогів на головах у штундистів”.

Утім, нова епоха, з її активізацією міграційних та урбанізаційних рухів, сприяла зростанню поінформованості та обізнаності селян. На ґрунті інтегральних традицій поволі інтенсифікувалися процеси засвоєння модерних зразків соціального досвіду. Розширювалося коло осіб, з якими повсякчасно доводилося спілкуватися, пошквалювався обмін знаннями з більш адаптованими до ринкових умов верствами населення. Від них запозичувалися раніше незнані практичні навички. Все це так чи інакше долучало хліборобський загал до нових суспільних реалій, розширювало межі життєвої самореалізації. Однак патріархальна першооснова його світосприйняття залишалася майже незмінною, що повною мірою позначалося на манерах повсякденного поведіння.

Прикладом тут може слугувати еволюція поглядів на захворювання та способи боротьби з недугами.

Хвороба для пересічних мешканців українського села означала насамперед підрип стабільності їхнього існування, оскільки відразу поставала проблема робочих рук [10, 7]. Особливо виразно зв’язок благополуччя, добробуту зі здоров’ям членів родини виявлявся під час епідемій холери, віспи та інших недуг, які забирали життя багатьох тисяч людей у розквіті сил [3, 295; 11, 218; 12, 34 зв.]. Господарська потреба запобігати захворюванням зберігала пріоритетність протягом усього посткріпосного періоду.

Проте, у “духовному оснащенні” українських хліборобів лікування так і не отримало адекватного пореформеним реаліям відображення. Селяни, поки могли рухатися й працювати, уникали кваліфікованої медичної допомоги, а їхнє сприйняття медицини перебувало в полоні “середньовічних грубості та неотесаності” [13, 4–5], посилюваних труднощами щоденних клопотів. Значною мірою тому, що психологія самого людського існування, а передовсім усвідомлення межі між життям і смертю, у них ще не зазнало тієї науково-світоглядної секуляризації, яку привнесе ХХ ст. [14, 142]. Тож кончина від хвороби – традиційно велике, часто непоправне горе, причому як з погляду індивідуально-емоційного страждання, так і втрати соціально-господарської функціональності. Але, як не дивно, десь і звичне явище. Призвичаєність до людської смерті породжувалася усвідомленням неминучості цього лиха, перемноженого на його масовість та маніакальну повторюваність.

У нашому розпорядженні невблаганна статистика. 1877 року в Подільській губернії середньорічний приріст населення зменшився з 20–22 тис. до 4,5 тис. [15, 1–9]. Від епідемії, яка охопила більшість повітів, тоді померло кілька тисяч людей, переважно дитячого та юнацького віку.

Селяни Поділля були не тільки жертвами, але й свідками майже безперешкодної ходи низки хвороб, що змінювала одна одну. Крім “дифтериту”, кір, скарлатина, натуральна віспа, черевний тиф, коклюш, кривавий пронос, холера, круп і навіть “звичайний грип” регулярно піддавали випробуванню імунну систему та, відповідно, психоментальну рефлексію сільських мешканців [16, 7 зв.]. Аналогічні явища спостерігалися на Катеринославщині, Полтавщині, Слобожанщині. Ще гірше становище було у віддалених районах Полісся. Згідно з офіційною реєстрацією, у селах Київської губернії лише протягом 1892 р. перераховані

вище захворювання безпосередньо торкнулися понад 100 тис. осіб. Кожного п'ятого врятувати не вдалося. Сума коштів, витрачених державою на профілактику хвороб (ін'єкції), на діяльність спеціальних епідеміологічних комісій та безпосереднє лікування була мізерною – ледь перевищила 5 тис. крб [17, 1–60]. У Чернігівській губернії у 54623 випадках захворювання (дані за 1880 р.) медицина виявилася безсилою 5146 разів [18, 9–12]. Отже, є підстави говорити про дистресовий стан, у якому перебували селяни, залишаючись наодинці зі своїми недугами, з імовірністю захворіти та померти. За деяким підрахунками, смертність у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. вдвічі перевищувала відповідні показники в країнах Західної Європи. Чи варто дивуватися, що всі вони майже без виключення сподівалися на “Божу милість” і традиційні народні методи лікування.

Ці та інші життєві труднощі посилювали (консервували) індіферентне ставлення до особистого горя родичів, сусідів, односельців. Дещо більший оптимізм з'являвся тоді, коли, здолавши в дитинстві численні небезпеки, вдавалося вижити і досягти зрілого віку. Утім, не настільки значний, щоб почуватися надто впевнено, незалежно від капризів долі або життєвих обставин. Імовірно тому розмови про посуху, заморозки, про очікуваний неврожай часто викликали не меншу стурбованість, ніж чутки про поширення в окрузі епідемії чи високий рівень смертності дітей [19, 1–5].

У другій половині XIX – на початку XX ст. у селах Наддніпрянської України від хвороб позбавлялися по-різному. Найчастіше замовляли церковні молебні та вдавалися до послуг знахарів, значно рідше використовували можливості професійної лікарської допомоги. Ще раз зауважимо, що з поширенням науково обґрунтованого медичного обслуговування давні способи зцілення зникали в сільській місцевості неадекватно повільно. Етнографічні описи сіл та слобод, де мешкав український люд, підтверджують це достеменно.

Ситуація, яка спостерігалася в селищі Кригська Старобільського повіту в 1890-х роках, була типовою. “Шептухам селяни дуже вірять”, – зазначав очевидець. “Незважаючи на те, що в слободі є фельдшер і лікар, до них звертаються у крайньому випадку. Приймати ліки селяни не люблять, а ще не люблять повільного (довготривалого. – Ю. П.) лікування [...]” [20, 9]. І це майже в ідеальних з погляду наявності кваліфікованих спеціалістів умовах. Адже в цей період на сусідній Чернігівщині (як, до речі, і в південних українських губерніях) один лікар обслуговував у середньому 25–30 сіл. А в багатьох селах Волині селяни взагалі не були знайомі з фаховою медичною допомогою – один фельдшер припадав на 34, а лікар – на 330 (!) населених пунктів [21]. Ситуація в інших губерніях була схожою, що підтверджується матеріалами губернаторських звітів.

Отже, нові, більш раціональні погляди на лікування не знищували, а радше доповнювали традиційну основу звичних уявлень про хвороби та боротьбу з ними. Тому сільський простолюд не тільки всіляко зволікав з отриманням медичної допомоги, він дотримувався визначеної послідовності використання відповідних лікувальних прийомів. У цій своєрідній ієрархії професійній допомозі найчастіше належало останнє місце. Випадки, що підтверджують таку логіку поведінки селян, регулярно фіксувалися на початку XX ст. Навіть там, де за сприяння влади її вдавалося на належному рівні організувати й фінансово забезпечити, як, зокрема, у Переяславському повіті, коли протягом 1889 р. із 120 тис. населення обстеження пройшли близько 80 тис. осіб, а тамтешні селяни й надалі вбачали в ній “не раціональне мистецтво, а сферу знахарську”. “Постукування, вимірювання температури” сприймалися здебільшого як речі “не зрозумілі, містичні, таємничі” [14, 142]. А випадки недовіри до послуг знахарів, коли до них зверталися “лише тому, що ті завжди під рукою” [22, 114–116], свідчили про домінацію патріархальних устоїв.

Російський етнограф С. Токарев пояснював “багатоукладність” селянського світогляду “умовами часу”. Очевидно, варто погодитися з такою думкою, адже кваліфікована медична допомога в селах Наддніпрянської України в пореформений період справді залишала бажати кращого. Про це свідчило вкрай мізерне фінансування. На Чернігівщині, зокрема, 1888 року

воно становило 15 коп. на одного сільського мешканця, що з незначними застереженнями було типовим явищем і для решти губерній. Особливо катастрофічно коштів не вистачало в періоди поширення епідемій [23, 1–284]. Молебні, ікони – речі для селян більш звичні та доступні – доволі часто також “виявлялися безсилями”. Отже, остання надія на зцілення нерідко пов’язувалася з “чаклунами з народу” [24, 153–154]. І коли хворий видужував, навіть в одному випадку із десяти, а народна медицина володіла й справді ефективними способами лікування, цього було достатньо для підтримки віри в надприродні здібності “шептунів”.

А втім, не варто жорстко детермінувати нездатність селян до розсудливо-аналітичного мислення, так би мовити, об’єктивними умовами, у цьому випадку – відсутністю чи недостатністю ліків, лікарів, лікарень. З їхньою появою ворожіння в знахарок, варіння зілля і чарування ним суджених, інші магічні дії залишалися поширеними явищами і, здавалося, ніщо не мало змоги позбавити їх сенсу. Кілька поколінь селянської людності, життя яких припало на пореформені десятиліття, не спроможуться радикально покінчити з цими “пережитками”.

Суть справи передовсім у тому, що селяни не помічали строкатості власних світоглядних уявлень. У їхній свідомості вони становили самобутню нерозривну єдність. Замовляння, приміром, маючи язичницьку першооснову з магічним змістом (“поганський звичай”), містили християнізований текст, а почасти й раціональні методи лікування. Відомий дослідник звичаїв, повір’їв і побуту українців М. Маркевич навів багато прикладів таких “висловів з чаклунською силою”. Одне із них стосувалося лікування згубних наслідків від укусів гадюк: “Заклинаю вас, гадюки, ім’ям Господа нашого Ісуса Христа та святого великомученика і Побідоносця Георгія та всіма небесними силами. Заклинаю три цариці Куфію, Невію та Полію, щоб не шкодили (старому чи молодому – вказати ім’я) волоссям (колір волосся)”. Після цього потрібно було читати молитву: “Пресвяту Трійцю” п’ять разів і “Отче наш” сім разів. Якщо гадюка була дуже отруйна, то, за переконаннями селян, замовляння допомагало лише при триразовому повторенні [25, 120].

Таким чином, зорієнтованість селянського загалу на містичні форми лікування мала своє змістовне вираження. Звертання до “здійснення злих і темних” замовлянь – це радше не вияв культурної відсталості, як нерідко вважали лікарі з освітою, а своєрідна спроба перекласти відповідальність та піклування про хворих на ті сили, які перевищували їхні власні. У цьому, мабуть, потрібно вбачати звичний пошук виходу з життєвих ситуацій, часто безвихідних. Крім історичної традиції, віра селян у можливу допомогу дохристиянських магічних сил зумовлювалася їхнім пригніченим соціальним статусом, важким економічним становищем, власне незадоволення своєю долею.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Релігійний словник / За ред. А. Колодного і Б. Лобовика. – К., 1996. – 466 с.
2. П.И. Из области малорусских народных легенд (Материалы для характеристики мирозерцания крестьянского населения Купянского уезда) // Этнографическое обозрение (далі – ЭО). – 1894. – №2. – С.110–132.
3. Февр Л. Бои за историю. – Москва: Наука, 1991. – 630 с.
4. Пономарьов А.П. Українська етнографія: Курс лекцій. – К.: Либідь, 1994. – 320 с.
5. Дидирекс Г.А., Линдблад И.Т., Ноордам Д.И. и др. От аграрного общества к государству всеобщего благосостояния. Модернизация Западной Европы с XV в. до 1980-х гг. – Москва: РОССПЭН, 1998. – 432 с.
6. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу (Ескіз української філології). – К.: АТ “Обереги”, 1992. – 34 с.
7. Стороженко О. З народних уст // Основа. – 1861. – Вересень. – С.69–73.
8. Рьльський Ф. Р. К изучению украинского народного мировоззрения // Киевская старина. –1888. – №11. – С.3–31.
9. Вовк Х. К. Студії з української етнографії та антропології. – К.: Мистецтво, 1995. – 336 с.

10. Стосовно середини XIX ст., то ми маємо нагоду простежити це в словах, які в розпачі над померлим сином голосила мати (мешканка м. Мошни Черкаського повіту): “І сину мій! І хазяїне мій! І погоничу мій! І хто ж буде худобою робити? І хто ж буде рибу ловити!”. Архів Руського географічного товариства в м. Санкт-Петербурзі. – Р.16, оп.2, од.зб.11.
11. Російський державний історичний архів у м. Санки-Петербурзі (далі – РДІА). – Ф.1263, оп.1, спр.3671.
12. РДІА. – Ф.1284, оп.7, спр.482.
13. Попов А. Очерк развития дифтеритной эпидемии в Полтавской губернии на основании данных общей статистики смертности. – Санкт-Петербург, 1882. – 46 с.
14. Коваленко Г. О народной медицине в Переяславском уезде Полтавской губернии // ЭО. – 1891. – №2. – С.141–149.
15. Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі – ЦДІА). – Ф.442, оп.615, спр.130.
16. ЦДІА. – Ф.442, оп.534, спр.283.
17. ЦДІА. – Ф.442, оп.627, спр.2.
18. Святловский Е. Свод сведений о ходе заразных болезней в Черниговской губернии в 1890 г. // Земский врач. – 1891. – №17. – С.3–12.
19. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф.304, оп.1, т.1, спр.608.
20. Статті по етнографії края (Старобельський уезд Харьковской губернии) // Харьковский сборник. – Вып.12. – Харьков, 1898. – С.1–280.
21. Підраховано на основі джерела: РДІА. – Ф.1284, оп.223, спр.204, арк.34–35 зв.
22. Е.Ч. Знахарство и ветеринария // Селянин. – 1916. – №5–8. – С.11–116.
23. ДАХО. – Ф.304, оп.1, т.1, спр.614.
24. Токарев С.А. Религиозные верования восточнославянских народов XIX – начала XX в. – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1957.
25. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / Упоряд. А.П. Пономарьова та ін. – К.: Либідь, 1991. – 640 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Присяжнюк Юрій Петрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри Черкаського національного університету імені Б. Хмельницького.

Наукові інтереси – історія та історіографія селянства XIX – XX ст.

СОЦІОКУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ ОСВОЄННЯ УКРАЇНЦЯМИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я ТА КРИМУ В XVI–XVIII ст.

Світлана ПРОСКУРОВА (Кіровоград)

Стаття присвячена проблемі колонізації українцями Північного Причорномор'я та Криму (XVI–XVIII ст.) в історичному, геополітичному, соціокультурному вимірах та проблемі подолання етноцентричного підходу до явищ вітчизняної історії.

The article is dedicated to the problem of Ukrainian colonization of Northern regions of the Black Sea and Crimee (XVI–XVIII ct.) in the historical, geopolitical, socio-cultural dimensions and to the problem of overcoming ethnocentric approach to the phenomena of Ukrainian history.

Проблема освоєння (колонізації) українцями Північного Причорномор'я та Криму в ранньомодерну та модерну добу (XVI – початок XIX ст.) в різні часи привертала увагу українських істориків, зокрема М. Грушевського, Д. Яворницького, О. Пріцака, Я. Дашкевича, Н. Яковенко, О. Галенка. Вивчення цього багатоаспектного явища потребувало від істориків виходу за вузькі рамки етноцентричної концепції і застосування новітніх методів дослідження. Значною мірою зміст і напрямки наукового пошуку в сучасній вітчизняній історіографії визначила теорія “Великого степового кордону”.

Знаний історик і тюрколог О. Пріцак уважав за обов'язок української історіографії “вивчати минуле усіх людських історичних спільнот і держав, що проживали на теперішній своїй (українській) території. ...Історик Козацької доби повинен паралельно і безпристрасно трактувати як державу Війська Запорізького, так і Кримський Ханат. У такому підході –

татари – це не дикі зайди, грабіжники, а нарівні з запорожцями – наші предки” [1, 31–32]. Вчений передбачав шість циклів-перспектив історичного дослідження: політичний, економічний, релігійний, суспільний, культурний та психологічний.

На нашу думку, важливими з погляду дослідження проблеми є також її геополітичний та соціальний аспекти.

Всі державні утворення на українських теренах доби Середньовіччя закономірно прагнули встановити контроль над північним узбережжям Чорного моря. Сама логіка історичних обставин змушувала українців увійти у сферу чорноморських зв'язків і впливів, того, що М. Грушевський означив висловом “чорноморська орієнтація”. На його думку, “історичні умови життя орієнтували Україну на Захід. Географічні орієнтували й орієнтують на Південь, на Чорне море... Коли обставини тому сприяли, Україна йшла до того, щоб широко заволодіти чорноморським узбережжям і стати тут міцною ногою” [2, 147].

Географ і геополітик С. Рудницький з цього ж приводу зазначав: “В X і XI віках являється староукраїнська Київська держава, яка опановує ціле північне побережжя Чорного моря від дунайських гирл до Кубані. Напори азійських кочовиків відсувають... український народ на цілі століття від чорноморського побережжя, однак від XVI віку починається нова експансія українців на південь і схід... В XVIII столітті український народ дійшов знову до Чорного моря...” [3, 97].

С. Рудницький убачав своєрідність географічного положення України в її “окраїнності”. З початком Середньовіччя вона стала кордоном, який розмежував середземноморський та передньоазійський світ від півночі, а ще – окраїнною землею осілих хліборобських народів супроти кочівників-азійців. На його думку, впродовж кількох століть – з XV по XVIII – Україна стояла на межі трьох світів: західноєвропейського, орієнтально-мусульманського й кочового азійського, – що так чи інакше зумовлювало українську бездержавність [3, 116].

Натомість канадський історик Зенон Когут у статті “Білорусь, Росія та Україна в XVI–XVIII століттях: завдання для дослідників політичної історії” зауважує, що “окраїнність” України, навпаки, сприяла процесу державотворення: “Між великими державами – Річчю Посполитою, Московією та Османською імперією – лежала смуга напівзалежних державних утворень: Трансильванія, Валахія, Молдавія, Крим і Донське козацтво. Саме ця прикордонна смуга між великими державами дозволила з'явитися й Українській козацькій державі. Одне з нездійснених завдань історичної науки – дослідити козацьку Гетьманщину в контексті степового прикордоння...” [4, 17].

Вивчаючи історію середньовічної та ранньомодерної України, сучасні українські історики (насамперед Я. Дашкевич, Н. Яковенко) послуговуються (з певними заувагами) концепцією “Великого степового кордону”, запропонованою Вільямом МакНейлом [5]. Зокрема, Ярослав Дашкевич застосував концепцію кордону як контактної зони, у якій сформувався особливий тип суспільства – пограничний, де сполучення культурних елементів було природною річчю [6].

Втім, Наталя Яковенко, торкаючись проблеми походження козацтва, зауважує: “...Впродовж останнього десятиліття став усе наполегливіше акцентуватися фактор так званого Великого кордону – проміжного терену між осілою (європейською) та кочовою (степовою) цивілізаціями, де потреби оборони підштовхнули до появи типологічно схожих воєнізованих груп: граничарів у Хорватії, секеїв та гайдуків в Угорщині, донських козаків у Московії, врешті – запорозьких козаків у Великому князівстві Литовському. ...Ідея Великого кордону чітко відділяє місцеве осіле населення від тюрків-степовиків. Але в проблемі генези козащини доцільно шукати передусім *баланс* (виділено нами. – С.П.) “свого” з “чужим”, бо саме з такого сплаву народилася козацька спільнота” [7, 180].

Степ (Дике поле) гігантським пасмом оточував Русь-Україну з півдня, покриваючи ледь не п'яту частину сучасної України (південні райони нинішніх Черкаської та Вінницької

областей, повністю – Кіровоградську, Дніпропетровську, Миколаївську й Херсонську та почасти – Одеську й Запорізьку області).

Починаючи з доби Середньовіччя, жодна держава, що межувала з Диким полем, не контролювала його повністю. Так, за часів Київської Русі ця територія була ареною діяльності ватаг “бродників” – вигнанців і мігрантів східнослов’янського походження. Від часу татаро-монгольської навали степові простори Причорномор’я та Приазов’я були введені до володінь Золотої Орди. Татарські стійбища починалися приблизно на 200 км південніше Канева.

О. Галенко зазначає: “До XIX століття степова зона була ареалом передовсім кочового скотарства, якому відповідали специфічні форми суспільства й державної організації, поширені в Євразійському степу від Подунав’я до Монголії” [8, 24].

Від Русі татарські улуси відділяла “буферна” смуга, північна межа якої на правому березі Дніпра більш-менш збігалася з течією Росі, а на лівому проходила нижче від сучасного Переяслава-Хмельницького.

Протягом короткого часу за великого князя литовського Вітовта (1392– 1430), який намагався встановити контроль над Причорномор’ям, “буферна” зона вважалася частиною русько-литовської держави.

Як у тогочасній свідомості сприймалася ця зона, добре видно зі слів одного з кримських ханів, котрий на початку XVI ст. писав до великого князя литовського про безкраї простори на південь від Канева й Черкас: “То земля не моя й не твоя, лишень Богова” [7, 175–176].

Розпад Золотої Орди на менші та слабкіші ханства (Кримське ханство виокремилася зі складу Золотої Орди 1449 року) суттєво змінив геополітичну конфігурацію Степу.

Велике князівство Литовське, а згодом Річ Посполита, до складу яких входило Подніпров’я (Волинь, Київщина та Брацлавщина), стали активними та впливовими гравцями на східноєвропейському степовому кордоні.

Османська імперія 1475 року силою змусила Кримське ханство визнати зверхність султана. В останніх десятиліттях XV ст. кримські татари та їхні васали-кочовики, що належали до Єдикульської, Очаківської (Джамбойлуцької), Єдисанської орд, почали регулярно нападати на території сусідніх держав.

Нищівні походи кримчаків від 1482 р. (погром Києва) до середини 1530-х рр. повторювалися практично щороку. Тактика захоплення ясиру була відпрацьована до автоматизму. Кількість захоплених бранців залежала від типу походу: під час загального походу орди, очолюваного самим ханом чи кимось з його братів, захоплювали до 5 тис. осіб; “середні” походи (чамбули), у яких брали участь кілька тисяч татар, приносили близько 3 тис. бранців; грабінницькі набіги дрібних загонів, так званих “беш-баш” (“п’ять голів”), які найчастіше практикували ногайці без відома хана, виводили в неволю по 200–300 осіб. Наслідком цих погромів стали величезні господарські спустошення і втрати в людях, фізично знищених або виведених у полон. За кілька десятиліть українські землі перетворилися на головне джерело постачання рабів на невільницькі ринки Криму й Стамбула, де їх продавали, як свідчать очевидці, зв’язаними за шиї по десятку [7, 183–184].

Д. Яворницький вказував: “Для татар, особливо ногайських, які вели кочове життя, мало займалися торгівлею, а ще менше промислами, не мали підкорених народів, з яких можна було б брати данину, тинялися диким і безлюдним степом, ...постачання християнськими невільниками ...турків було головним джерелом прожитку і часом навіть життєвого достатку” [9, 239].

Тому, на нашу думку, перший, або “невільницький”, етап освоєння українцями Причорномор’я та Криму розпочався як наслідок виведення ясиру.

Турецький мандрівник Евлія Челебі наводить дані чергового перепису населення Кримського півострова, який відбувся 1666–1667 р. (відповідно до “Яси” (зводу законів Чингіз-хана. – С.П.) він мав відбуватися кожних 30 років).

Населення Кримського ханства поділялося на три групи: правовірні мусульмани, робітники мусульман (есір) – православні піддані (“казак” – козаки, тобто українці) та оподатковані піддані (раїя), що належали до різних релігійних спільнот (євреї, караїми, вірмени, греки).

Мусульманського населення було 187.000 осіб, православних підданих – 920.000. Евлія поділяє їх на три групи: піддані (есір) – 600.000; рабині – жінки, дівки (діфка) – 120.000; діти – 200.000. Таким чином, у 1666/1667 рр. українці становили 4/5 населення Криму [1, 36].

У літописі Самійла Величка під роком 1675 описується, як кошовий отаман Іван Сірко після вдалого походу на Крим, вивівши із собою християнське (етнічно українське) населення, сказав їм на кордоні: “Хто хочеть, идете зь нами на Русь, а хто не хочеть – вертайтесь до Криму. Якое слово Серково християне и туми зь християнь в Криме родівшіися (метиси, що народилися в Криму. – С.П.) почувши, изволили едни зь нихъ, а именно три тисячи, лутше до Криму вернутися, нежели въ землю християнскую простовати...а при отпуску гди (Сірко. – С.П.) спиталь ихъ – для чоґобы до Криму квапилися, отповедили, ижъ тамъ въ Криму имеютъ уже свои оседлиска и господарства, и для того тамъ лутше себе желаютъ жыти, нежели въ Русе ничого своего неимущи” [Цит. за: 1, 34].

Ординські набіги стали, за висловом Н. Яковенко, “каталізатором” козаччини – нової форми освоєння українцями Степу. Оскільки литовські та польські власті не мали ні сил, ні коштів, щоб організувати гідну відсіч татарським наїздам, безпека південно-східних околиць фактично залежала від ініціативи й особистої винахідливості прикордонних адміністраторів (воєвод, замкових намісників, старост, каштелянів, коронних стражників), до чийх обов’язків входила організація варт і розвідок на татарських шляхах, а також оповіщення місцевого населення про наближення татар. Саме вони розпочали організацію загонів козаків як професійної військової спільноти [7, 185–186].

Як саме слово “козак”, що в тюркських мовах означає “вільна людина, розбійник”, так і характер згадок про них у XIV–XV ст. указують на татарське походження самого феномена козакування. Водночас від кінця XV ст. джерела дедалі частіше згадують не тюркських, а слов’янських козаків.

Існувало принаймні два типи руського козакування. Одним було своєрідне степове піратство, або “степовий спорт”, “пограничний спорт”, “степове добичництво”, як називав це явище М.Грушевський. Йшлося про діяльність озброєних загонів козаків, які нападали на купців і посланців, що перетинали степ, на татарських чабанів з метою грабунку, захоплення худоби й полонених, за яких можна було отримати викуп.

Існував також промисловий тип козакування, до якого вдавалися ватаги вихідців із міст і містечок верхів’їв Дніпра та його приток. Вони звичайно вирушали вниз Дніпром до порогів і нижче, аж до плавнів, де займалися рибальством, мисливством, бджільництвом тощо. На зиму ватаги, зазвичай, поверталися додому або до укріплених фортець Середнього Подніпров’я. За умов небезпечного степового кордону, промисловики мали бути добре озброєні й готові захищатися від нападів татар, а подекуди й самі чинили грабунки в степу. Отож різниця між козаками-воєями й козаками-промисловиками була досить умовною, і одна категорія козаків легко перетворювалася на іншу. Крім того, представників обох категорій об’єднував потяг до особистої свободи, яку гарантував їм степовий кордон [10, 32–37].

Але в умовах систематичних ординських набігів епізодичні сутички та грабунки повільно переростали в безперервну партизанську війну, що спершу виявлялася в погоні за татарськими чамбулами з метою відбити ясир, а далі – і в каральних експедиціях углиб ханської території, ініціаторами, а то й ватажками яких були прикордонні урядники.

Однією з важливих передумов посилення козаччини та колонізації українського Степу стало, крім засвоєння козаками характерних тактичних прийомів своїх противників-татар, широке застосування ними вогнепальної зброї й тактики піхотного бою під захистом рухомого табору з возів або земляних укріплень польового типу. Саме ця “військова революція” в Степу

сприяла серйозним успіхам козацтва (переважно піхотинців) у боротьбі з ногайцями та кримцями (переважно вершниками), які не любили й боялися вогнепальної зброї, покладаючись лише на луки зі стрілами та шаблі [10, 49–50].

З кінця XVI ст. розпочинається так званий “землеробський етап” колонізації степу. Дедалі помітнішою групою серед мешканців степового прикордоння стають селяни (раніше ними були переважно бояри, зем’яни, міщани прикордонних міст і козаки). У неосвоєний і небезпечний степ селян витискав процес поширення в Речі Посполитій фільваркового господарства, яке могло розвиватися лише за умови закріпачення місцевого селянства. Намагаючись заселити надані польськими королями земельні угіддя в Україні, шляхта привертала селян обіцянками тимчасового звільнення від оподаткування в нових селищах (“слободах”). Коли термін звільнення від повинностей закінчувався, селяни часто рухалися далі в степ – у нові “слободи”. Цей “рухливий кордон” українського Степу, як і кожен подібний до нього (від Сибіру й до Північної Америки), характеризувався послабленням державного контролю, відкриттям нових економічних можливостей, створенням специфічних форм суспільної організації [10, 42–43].

На думку Н. Яковенко, землеробство, “цілком чуже кочовому світові, проклало шлях просуванню в поле осілого способу життя, здійснюючись на власну руку й з власної ініціативи і не лише не потребуючи підтримки офіційних влад, але навпаки – уникаючи їхнього нагляду” [7, 181].

Активними учасниками освоєння Причорномор’я та Криму були чумаки – представники традиційного ухорницького промислу, що зародився й розвивався на Подніпров’ї одночасно із козацтвом.

Чумацька торгівля з Кримом, розпочавшись у XVI сторіччі, набула найбільшого розмаху в XVII–XVIII ст. Основними пунктами торгівлі в Кримі були Перекоп, Кафа (нині Феодосія), Козлов (нині Євпаторія). Крім солі, чумаки купували в Кримі вино (його щорічно вивозилося із Судака по сто тисяч відер), сап’янову шкіру та вироби з неї, повсть, дорогий одяг тощо. Продавали в Кримі хліб, сушену рибу, коров’яче масло, хутра, тютюн, польські сукна, полотно, пряжу, шкури, залізо та вироби з нього, зброю, точильний камінь, дрова, вугілля. Сіль з Кримських соляних озер та Дніпровсько-Бузьких лиманів (Хаджибейського й Кінбурнського) розвозилася по всьому Подніпров’ю.

1686 року хан Селім-Гірей отримав послання виборних від Запорізького війська (які прибули за дорученням російського уряду) із скаргами на утиски проти українських мешканців і козаків з боку татар, що начебто мали місце. У відповідь Селім-Гірей направив до Москви свого посланця Мубарекшу-Мурзу з листом, у якому сповіщав, що його попередник Мурат-Гірей гарантував права торгових людей, котрі приходять у Крим чи сліднують через Крим в інші країни для торговельних справ: кривд їм не чинити, мита з них не брати, товарів у них даремно не відбирати. Щодо козаків, то “для примноження братерської любові й дружби” хан дав “міцну заборону” власним підданам брати якесь мито з тих козаків, котрі сухим і водним шляхом ходять “не війною і не по-зłodійському” для риболовлі, звіриних промислів і купівлі солі на пониззя Дніпра, завдавати їм кривди [11, 8].

Кримські соляні промисли розроблювалися саме українцями, про що свідчать українські назви більшості соляних озер – Змієве, Придорожнє, Криве, Пропадуше, Грицькове, Сакви, Пересип, Скалькувате.

Ханська адміністрація в роки, сприятливі для зсідання солі, завчасно запрошувала чумаків, вважаючи їх головними посередниками у важливій для Криму соляній торгівлі. Так, 1764 року Баба-імам, пристав Перекопської тузли (промислу), писав на Січ кошовому отаману: “Дяка Господові, його святим сприянням, сього року вже вистоявання своє виконавши, сіль зародилася багато супроти минулого року: як звичайно, сіла добре. Та до того ж води і трави в Кримі, також і в дорозі всюди в достатку, так що дуже спокійно нині

для чумаків, а для худоби кормів стане. ... При чому прошу, не зволікаючи, чумаків присилати по сіль” [Цит. за: 12, 475].

Звичайно, що в періоди зростання запеклості військового протистояння між козаками, з одного боку, й татарами і турками, з іншого, чумацький промисел ставав небезпечним. За однією з легенд, за отаманування Івана Сірка турки вирізали чумаків у Перекопі (як відомо, кошовий отаман Іван Сірко був ініціатором та керівником багатьох удалих походів на Крим і Туреччину, непримиренним захисником “віри православної” від “невірних”) [13, 70].

З ліквідацією Кримського ханства 1783 року процес хліборобської колонізації набув надзвичайно широких масштабів. С. Рудницький зазначав: “Як тільки щезли оружні орди кочівників із степу, Україна опинилася в безпосередньому сусідстві з величезним степовим простором... Зараз-таки почався широкомасштабний колонізаційний рух між українським народом. У родючих чорноморських землях, які недавно годували тільки стада кочівників, почали масово оселяватись українські хлібороби. В часі, коротшим як одного століття, цей колонізаційний рух збільшив українську національну територію більше як двічі... Тим способом використав український народ своє некорисне окраїнне положення бодай в одному напрямкові. Окраїнне положення давало йому можливість поширити свою територію на схід і південний схід. Український народ це зробив і здобув собі дорогою мирної, хліборобської колонізації широченну територіальну основу” [3, 104–105].

Внаслідок землеробської колонізації та виникнення козацтва в XVII–XIX ст. відбулася економічна й політична реорганізація Північного Причорномор'я та Криму. Кочове скотарство було змінено на економічно ефективніше землеробство. Наслідки колонізації стали особливо відчутні в XIX ст., коли з розвитком транспорту розпочалося вивезення в Західну Європу через північно-чорноморські порти (насамперед Одесу) величезних обсягів зерна, вирощеного на розораних степових ґрунтах.

Основною передумовою колонізації були порівняно лагідні кліматичні умови Степу, що робили однаково вигідним і скотарство, і землеробство. Швидкому та неухильному розвитку колонізації, котрого не змогли спинити навіть втрати населення через ясир, сприяли відчутні економічні вигоди.

Запорукою успіху колонізації була відкритість українського населення до культурних впливів з боку степових сусідів, що призводило до їхньої асиміляції (імовірно, саме в цьому полягає причина того, що п'ята частина українського населення має антропологічний тип, схожий зі степовиками).

Колонізація призвела до усунення або розмивання політичних, культурних, соціальних і релігійних кордонів, що існували на території України.

Осягнути соціокультурні та психологічні аспекти колонізації Півдня повною мірою можемо, тільки дослідивши динаміку змін у сприйнятті українцями (як загалом, так і представниками певних соціальних станів і груп) своїх південних сусідів, насамперед татар.

На думку О. Галенка, ставлення осілого українського населення (селян і міщан) до Степу й Криму та народів, що їх населяли, на індивідуальному рівні було ворожим, передусім через татарські набіги й вивід українських бранців у Крим та інші землі Османської імперії. Однак з XVII ст. у народній культурі з'являються й нотки іншого ставлення українців до татар – суміш політичної, воєнної ворожості та відчуття кровної спорідненості. Воно відлунює в народних баладах про купівлю-продаж невпізнаних доньок, сестер, матерів, що його провадили “потурчені” українці. Те, що в українському фольклорі було звернено увагу на родинні зв'язки між двома народами – українцями та кримськими татарами – може свідчити про формування національної свідомості українців [8, 20].

Проблему сприйняття сусіда (як “Іншого”) представниками козацького стану ґрунтовно розглядає Н. Яковенко. На її думку, у другій половині XVII – на початку XVIII ст. почав формуватися новий погляд на людність країн, що сусідили з Козацькою державою. Взаємодія українців з ними або зазнавала цілковитої зміни (як-от з поляками, росіянами), або суттєво модифікувалася (з татарами, турками). Якщо поляки й росіяни були “своїми”, тобто людьми

слов'яно-християнського світу, то з південного боку кордону лежала “земля агарянська”, населена, як переконувало православне духівництво, лютими ворогами християнства – турками й татарами. Однак модель безкомпромісного міжрелігійного протистояння не враховувала всіх нюансів козацько-татарських взаємин, особливо з часів козацької революції, коли татари перетворилися на головного союзника Війська Запорозького. Автори козацьких літописів не могли не зафіксувати того, що перекопський мурза Тугай-бей, бойовий побратим Хмельницького, був “воїн славний і невимовно відважний” (за Григорієм Граб'янкою). На сторінках літопису Самійла Величка (на думку Н. Яковенко, найближчого до реального життя тогочасної України) з татар витворено образ хороброго рицарського народу, який ніколи не воює “неславно й безчесно”, хоча й вдається до виловлювання ясиру. Взаємини козаків і татар з глобального протистояння перетворені на ритуал противників-рицарів – вони “гостюють” чи “навідують” один одного (тобто, чинять взаємні наїзди), а захопивши полонених, ведуть чесний торг, визначаючи розмір і строк викупу [7, 445, 449–451].

Між чумаками й татарами підтримувалися загалом взаємовигідні стосунки. Якщо козаки почасти сприймалися татарами як вороги (та й то здебільшого тільки в періоди зростання воєнного протистояння; поза цим, як у найближчих сусідів, їхні інтереси багато в чому збігалися), то чумаки – як бажані гості й сумлінні платники мита.

Старі чумаки у своїх спогадах не раз указували на те, що татари вирізнялися винятковою чесністю в торговельних справах [14, 495]. Але слід зважати на те, що етнографічною рисою багатьох азійських народів, характерною для ранньої стадії їхнього розвитку, було пошанування гостя у своїй юрті та ставлення до нього як об'єкта грабунку й наживи поза кочів'ям. Так, Я. Новицьким записані наступні спогади чумака: “...Біля Більмак-могили стояли ордою кимлики (калмики. – С.П.) й ногайці. Тут вони пасли овець, худобу. Було проїздом чумаки як підвернуть до їхнього коша ночувати, то вони їх приймають як гостей, годують, а як минуть і стануть у степу, то їх рахують за неприятелів і грабують” [13, 76].

Отже, з соціокультурного та етнопсихологічного поглядів основним довгостроковим результатом освоєння українцями Північного Причорномор'я та Криму протягом XVI – XVIII ст. стало формування нового типу міжетнічних взаємин, які базувалися на діалозі та взаємопроникненні, взаємозбагаченні культур, традицій, ідей. Контакти між представниками кочової та хліборобської цивілізацій, що відбувалися в степовій “буферній” зоні, пройшли складний шлях розвитку – від протистояння, неприйняття, ворожості до вироблення нової парадигми українського національного життя, яка полягає не в опозиції (“Я – Інший (ворог)”, “Ми – Вони”), а в консолідації (“Ми – Народ”, “Ми – Людськість”).

Проблема вимагає від істориків та етнологів переосмислення багатовимірного історичного досвіду соціокультурного освоєння Степу, перегляду усталених концепцій, відмови від стереотипів, екстраполяції минулого на сучасність.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Прицак О. Що таке історія України? //Вісник АН УРСР. – № 3. – 1991. – С. 31–38.
2. Грушевський М. На порозі нової України. /Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. – К., 1992. – С. 133–178.
3. Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії. /Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України? /Упор. та передмова О. Шаблія. – Львів, 1994. – С. 94–208.
4. Когут З. Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004.
5. William H. McNeill. Europe's Steppe Frontier. 1500–1800. – Chicago, 1964.
6. Дашкевич Я. Україна між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.) //Записки НТШ. – Львів, 1991. – Т. 222. – С. 28–44.
7. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – 2-ге вид., перероблене та розшир. – К., 2005.
8. Галенко О. Пошуки Криму в минулому та сьогоденні України //Критика. – 2004. – Число 12. – С. 20–25.
9. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. – У 3-х т. – Т. 1. – Львів, 1990.
10. Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – К., 2005.
11. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. – У 3-х т. – Т. 3. – Львів, 1992.

12. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Ч.2. – Одесса, 1853.
13. Народна пам'ять про козацтво. – Запоріжжя, 1991.
14. Сумцов Н.Ф. К истории слободско-украинского чумачества // Киевская старина. – 1884. – Т. VIII. – С. 493 – 496.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Проскурова Світлана Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: етнологія; етнопсихологія, зокрема проблеми етнокультурної ідентичності українців.

“УКРАЇНЬСЬКА ПРОБЛЕМА” В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ЕПОХИ ЗАНЕПАДУ

Олег РАФАЛЬСЬКИЙ (Київ)

У публікації розглянуто проблему формування українського національного руху в Російській імперії початку XX століття.

The problem of the forming of the Ukrainian national movement in Russian Empire at the beginning of the XX century is considered in the article.

Часткова лібералізація суспільно-політичного життя в ході революційних подій 1905 р. в Росії розглядається в новітній історіографії як реакція царизму на зрослий національно-визвольний рух, одним із видів якого стало утворення Української думської громади в I та II Державних Думах, її вимоги щодо надання автономії Україні, запровадження української мови в школах, судах та місцевих адміністративних органах. На основі статті М.Грушевського “Наші вимоги”, в якій йшлося про національно-територіальну децентралізацію Російської імперії, була розроблена Декларація про автономію України. І хоч текст цього документу досі не віднайдено, на підставі інших джерел можна стверджувати, що Декларація закликала до чіткого розмежування повноважень центральних і місцевих органів, передбачала забезпечення в Україні прав національних меншин на підставі спеціального закону. Але достроковий розпуск Думи перешкодив реалізувати ідеї Декларації.

Своєю опорою у проведенні великодержавницької політики на окраїнах царизм розглядав насамперед росіян. З другої половини XVII ст. помітно стала зростати міграція росіян в Україну, особливо на Лівобережжя, Причорномор'я і в Крим, зумовлена двома чинниками: збільшенням військових залог після Березневих статей 1654 р. і стихійною втечею старовірів, що переслідувалися так званими реформами Никона. Після зруйнування Запорізької Січі й ліквідації Гетьманщини російська експансія набула політичного характеру, хоча із зазначених вище причин, була малоефективною. Наприкінці XIX – на початку XX ст. росіяни склали понад 8 відсотків населення України. Більшість з них проживали в містах Півдня та Слобожанщини. Їхня кількість зростала у зв'язку з розвитком промисловості й транспорту, спорудженням металургійних підприємств, вугільних шахт, залізниць тощо. Царизм цілеспрямовано підтримував і захищав інтереси росіян, надавав їм різноманітні привілеї, особливо дворянам, поміщикам, військовим і чиновникам, розглядаючи їх як свою опору в проведенні русифікації та асиміляції українців і представників інших етносів.

Поширеною є думка, що влада значною мірою штучно стримувала економічний розвиток українських губерній, розглядаючи їх як сировинний придаток імперії і ринок збуту російських товарів. Але справедливості заради слід відзначити й позитивні тенденції в економічному плані. Це, насамперед, стосується до сільськогосподарського виробництва і пов'язано з аграрною реформою П.Столипіна.

Річ у тому, що українське село мало низку особливостей, що відрізняли його від російського. В Україні індивідуальне селянське землеволодіння переважало над обшинним.

Селянські громади були слабкими й не відігравали тут такої ролі, як у російському селі. Громадська форма землекористування в Україні не прижилася, а там, де її примусово насаджували, виникав активний спротив населення.

Ані реформи, ані розвиток капіталістичних відносин не змогли істотно змінити соціальну структуру в Україні. Навіть на рубежі XIX – XX ст. 93% українців залишилися селянами, що визначальним чином впливало на суспільну свідомість, культуру, побут, систему моральних цінностей українського народу.

П.Столипін протягом 1905–1910 рр. став запроваджувати нову аграрну реформу, головною метою якої було створення на селі значного прошарку заможних селян, щоб піднести продуктивність сільськогосподарського виробництва. Розрахована на 20 років, реформа передбачала закріплення в приватну власність по всій імперії всіх ділянок надільної общинної землі, якими користувались селяни.

У результаті цієї реформи сільська община була позбавлена права виступати єдиною незаперечною розпорядницею у перерозподілі орних земель і пасовищ. Кожен селянин дістав право продажу свого земельного наділу або купівлі землі. Виходячи з громад, заможні селяни могли вимагати об'єднання належних їм у різних місцях земельних угідь в одне рівноцінне, яке називалося “відрубом”, а то й взагалі виселятися за межі села та створювати своє окреме хуторське господарство. Новостворений Селянський банк надавав “відрубникам” і “хуторянам” грошові кредити для господарського облаштування.

Столипінська аграрна реформа на українських землях, де вже було чимало заможних селян (найбільше – на Правобережжі й Півдні України), мала цілком позитивні наслідки. До 1917 р. 65% землі вже перебувало у власності селян. Реформа сприяла розвитку ринкових відносин, ширшому застосуванню машин і добрив, що зумовлювало зростання товарності сільського господарства. Але значна кількість бідняцьких господарств була малопродуктивною й малотоварною, що зумовлювалося невисокою середньою урожайністю зернових. У той же час реформа не зачепила поміщицьких землеволодінь.

Одним із важливих її елементів була міграційна політика уряду, про яку вже згадувалося вище. Але чверть із переселенців повернулася назад. Незвичні природно-кліматичні умови, брак реальної допомоги з боку урядовців не дали змоги їм закріпитися на освоєваних землях. Тому повного успіху заходи щодо переселення селян не мали [1, 160–161].

Напередодні Першої світової війни в Державній Думі Росії проходила гостра дискусія щодо ставлення до українського національного руху. Депутат-чорносотенець Савенко звинуватив його активістів у тому, що вони нібито пропагують ідею відірвання від Росії Малоросії від Волги й до Кавказу та введення її до складу Австро-Угорщини на федеративних засадах, як автономної одиниці. Йому відповів відомий діяч кадетської партії П.Мілюков.

На засіданні Думи 19 лютого 1914 року, коли обговорювалися питання про дозвіл на проведення Шевченківських свят в Україні, він, зокрема, зазначив:

“Український рух, без сумніву, існує, і спинити його не можна. Все питання в тому – кого ви хочете бачити в цьому русі – друга чи ворога?”

Сепаратичного руху ще нема на Україні. Коли і є зародки його, то дуже слабкі. Але сепаратизм можна виховати. І дійсні сепаратисти – це ті, хто справді робить на користь Австрії, це – Савенко та його політичні друзі.

У мене в руках книга Стеда, бувшого кореспондента “Таймсу” у Відні, про Габсбурзьку монархію. В цій праці, далекій від теперішньої теми нашої суперечки, Стед каже з приводу питання про український університет: “Австрійський уряд не звертав ніякої уваги на вимоги українців, поки йому не прийшло в голову, що університет міг би служити могутнім центром притягання для 25 мільйонів малоросів Росії, міг би поширювати між російськими малоросами австрійський вплив. Коли австрійський уряд зрозумів велике значіння українського культурного центру в межах Австрії, то сам імператор вплинув у відомому

напрямі на господарів цієї країни – поляків. Відбувалися довгі переговори між поляками й українцями і врешті сталася польсько-українська згода, наслідками якої може бути згодом те, що українці будуть мати львівський національний університет. Але коли? Стед каже: “Коли відносини між Росією та Австрією поліпшають, українцям довго доведеться чекати свого університету. Хіба що, – додає він, – Росія поверне цю зброю проти Австрії, відкривши український університет у Києві”. Чужинець стоїть на певному, справедливому шляху. Нам не треба гадати про майбутнє, бо в минувшині ми маємо увесь необхідний матеріал для перевірки його висновків. Коли почався український рух в Галичині, ворожий Росії? Це були 60-ті роки. Коли Валуєв заявив категорично, що малоросійської мови не було, нема і не буде, зразу почала утворюватися українська літературна і наукова мова за кордоном.

Англієць Стед справедливо зазначає, ніби австрійці зрозуміли, що український університет у Львові – це могутній захід до поширення австрійського впливу на російській Україні. Але ви не тільки про український університет – ви й слухати не хочете про українську школу. Пригадайте, що як тільки року 1906 дозволили українські журнали, газети й книги, так інтерес до львівських видань зник. Тепер, коли українці починають голосно казати, що всяка надія на Росію – це утопія, їм доводиться шукати порятунку в сепаратизмі. Ми вертаємося до звичок дореформених часів. Ми віднімаємо в українців останню надію на те, що їх становище в межах Росії буде краще. Коли ви будете й далі провадити теперішню політику, то справжніх сепаратистів доведеться рахувати тисячами й мільйонами” [2, 318].

Як бачимо, навіть далекі від симпатій до українського руху, але освічені й розумні російські діячі усвідомлювали: цивілізаційний процес неможливо зупинити заборонами та репресіями. Величезний український етнос, століттями законсервований у різних імперських структурах, з ослабленням останніх неминуче мав просуватися по шляху до національного відродження з усіма його атрибутами: мовою, культурними традиціями, власними органами місцевого самоврядування. Тільки підтримуючи цей процес, Росія мала шанси втримати Україну в імперській обіймі. Але, як ми вже зазначали, Російська імперія була побудована на зовсім інших цивілізаційних засадах, які заперечували будь-які прогресивні зрушення. А, отже, протиріччя між російським та українським націоналізмами ставали дедалі непримиреннішими

Останній період існування Російської імперії – час Першої світової війни, коли Росія планувала силою зброї відвоювати західні східнослов'янські території (насамперед Східну Галичину, Північну Буковину та Закарпаття), а Австро-Угорщина та Німеччина воліли приєднати до себе нові східні землі. Внаслідок свого географічного розміщення Україна, як і в попередні століття, знову потрапила до виру подій, а еліта українства розділилася на кілька таборів.

Інтелігенція, що мешкала в межах Російської імперії, очікувала, що війна створить умови для піднесення національного руху й сприятиме демократичному розв'язанню українського питання. Так, редактор журналу “Украинская жизнь” Симон Петлюра у своїй статті “Війна та українці” відзначав, що серед українців немає австрійської орієнтації і вони сповнені бажання виконати свій громадянський обов'язок перед Росією. Одночасно він висловлював сподівання, що по завершенню війни ставлення російського уряду до українців зміниться на краще, та українське питання буде поставлене на порядок денний [3, 184–187].

На це Головна українська рада у Львові відповідала: “Історичний ворог України не може спокійно дивитися, що не вся Україна в його руках, що не весь український народ стогне поневолений під його пануванням, що існує частина української землі, де український народ ... може жити своїм національним життям... Перемога Росії мала би принести українському народові австро-угорської монархії те саме ярмо, в якому стогне 30 мільйонів українського народу в Російській імперії. Теперішня хвиля кличе український народ стати однодушно проти царської імперії, при тій державі, в якій українське національне життя нашло свободу

розвитку. Перемога Австро-Угорської монархії буде нашою перемогою. І чим більша буде поразка Росії, тим швидше виб'є година визволення України» [4, 489].

Були й такі, що виступали з гаслами типу “Геть війну!” і просто дотримувались нейтралітету.

Для народів Європи це були важкі часи. Щодо Правобережної України тяжкі наслідки воєнних операцій підсилювались ще й тим, що території переходили з рук у руки, а в результаті цього насамперед страждали маси простого народу. Для всієї Російської імперії це була катастрофа: вона прогала війну й припинила існування.

А щодо українського руху, то він переходив у нову фазу практичних зусиль у завоюванні за допомогою зброї права на відродження національної державності. Причому вся попередня діяльність учасників українського руху на дипломатичній, військово-політичній, культурно-освітній царині не минула марно.

У складних умовах бездержавності, різноманітних зазіхань з боку шовіністичних кіл сусідніх народів невпинно кристалізувалися національна свідомість широкого загалу українського суспільства. Засвідчена численними інтерпеляціями до світової громадськості й урядів іноземних держав, воля українців до самовизначення мала як противників, так і прихильників. Зусиллями кількох поколінь борців у ХІХ – на початку ХХ ст. “українське питання перетворилося на актуальну проблему міжнародного життя, а український народ – з об'єкта на суб'єкт міжнародного права” [5, 104].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Історія України. – К., 2002.
2. Цит за: Чикаленко Євген. Щоденник. – К., 2004. – Т.І.
3. Петлюра С. Статті, листи, документи. – Нью-Йорк, 1956. – Т.І.
4. Левицький К. Історія визвольних змагань Галицьких українців з часу світової війни 1914–1918. – Львів, 1929. – Т.ІІ.
5. Реєнт Олександр. Україна в імперську добу (ХІХ – початок ХХ ст.). – К., 2003.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Рафальський Олег Олексійович – доктор історичних наук, завідувач кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка

Наукові інтереси: історія національно-визвольного руху та національні меншини в Україні у ХХ столітті.

КРИЗА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА РЕЦЕПТИ ЇЇ ПОДОЛАННЯ ЗА В. ЛИПІНСЬКИМ

Віктор РЄЗНИК (Київ), Віктор ФІЛОРЕТОВ (Кіровоград)

Стаття присвячена політичним поглядам В. Липинського. Зокрема, автор у роботі розглядає наукову спадщину відомого українського мислителя, що стосується способів подальшого розвитку української державності в першій половині ХІХ ст.

The political views of V. Lupunskogo are considered in the article. The author analyses the scientific heritage of the famous Ukrainian philosopher, which deals with the ways of further development of Ukrainian state system in the first half of the ХІХ century.

У першій половині ХХ століття українська ідея мала свою класократичну версію. Її автором став видатний мислитель В'ячеслав Липинський.

Слід відзначити, що коли всі були федералістами, соціалістами та націоналістами, Липинський виступає як самостійник і монархіст. Його політичні ідеї та переконання суперечили духові часу, творили образ романтика-утопіста, політика-ізгоя, який захищає монархію. Тоді як “прогресисти” висловлювалися за демократію та республіку, він оживляє такі поняття, як лицарська честь і гідність, коли на слуху в усіх були доцільність і

утилітаризм, коли скрізь точилися розмови про свободу й рівність, він обстоював ієрархічну структуру суспільства.

Така позиція лицаря від політики призводила до того, що Липинський часто опинявся в політичній ізоляції, не знаходячи спільної мови із соціалістами, націоналістами або комуністами. Він гостро переживав невідповідність свого світогляду з модними на той час ідеями політичного істеблшменту, “потойбічність” і “нереалістичність” своїх ідеалів, ідентифікуючи себе із Дон-Кіхотом у політиці.

Поняття території є центральним у вченні Липинського про націю. До нього панувала думка, започаткована ще Геродотом, про націю як певну мовну групу, націоналізм сприймався як лінгвістичний політичний рух. Липинський, навпаки, вважав, що усвідомлення власної території і прагнення мати на ній власну державу є чинником, який спрямовує національний рух. Націоналізм і соціалізм – це не ідеологія території, а ідеологія громади, це почуття людей одного класу, одної віри, навіть якщо вони живуть на іншій території. Така екстериторіальна ідеологія є руйнівною для нації, що створює нову державність, оскільки вона призводить до протиставлення і боротьби різних етнічних груп і класів, що населяють цю територію.

У “Листах до братів-хліборобів” В.Липинський аналізує причини, які призвели до знищення української державності в формі УНР та гетьманщини. Особлива увага при цьому надається висвітленню ролі української інтелігенції в державотворчих та руйнівних процесах тієї доби, а насамперед – оцінки різних форм державного устрою, що практикувались у тогочасній Україні. Він підкреслює: “Українська демократична інтелігенція, що творила головні кадри так званого свідомого українства в часах передвоєнних і належала до всяких так званих вільних російських професій, себе в ролі будівничих української держави, збудованої якимись іншими українськими класами, абсолютно уявити не могла і тому ідея своєї була їй як не ворожа, то в найкращім разі абсолютно чужа. Натомість, хотіла вона використати виключно для себе одну роллю, до якої вона по природі своїй почувала себе здатною, – роллю посередників між російською державою й українськими народними масами, яких перші прояви національної свідомості вона намагалась у тій цілі всіма силами опанувати” [1, 36].

Політик з історичним сумом констатує: “Побили ми себе самі. Ідеї, віри, легенди про одну-єдину, всіх Українців об’єднуючу вільну й незалежну Україну провідники нації не створили, за таку ідею не боролись і тому, розуміється, така Україна здійснитись, прибрати реальні живи форми не змогла” [1, 16]. 1920 р. він напрочуд точно окреслив загальну соціально-психологічну атмосферу, яка супроводжувала кризу української державності періоду національно-визвольних змагань у 1917–1918 рр.: “Соціально пролетарська революція для збудування нового соціального ладу, або всенациональна-всекласова революція для збудування спільної й усім класам потрібної держави і нації, – справедливо зазначив він. – Все, що всередині, це політично й економічно: грабїж, а ідеологічно: фарисейство й деморалізація. Тільки на ідейно й морально чистих підставах може народитись нова творча українська віра” [1, 17].

Які ж рецепти для подолання перманентної для України кризи державності залишив нам В.Липинський? Передусім він радить змінити методи державного будівництва: “Історія наша вже сотні разів нас навчила, що наша демократія, всі оці канцеляристи і писарі по фаху... на одне були тільки здатні: знищити власну українську державно-творчу аристократію, а з нею й українську державу... Але збудувати щось нового, свого на тім порожнім місці українська демократія ніколи не змогла. Не тому, розуміється, що між нею не було людей, які по своїй індивідуальній вартості не змогли б місце старої вирізаної аристократії зайняти, а тому, що дух між ними панував руйнуючий, завидючий, злобний, а разом із тим облесливий, брехливий і рабський. Тому, що всі ці, поодиноці іноді й гарні, здібні й чесні люди всі разом творили руйнуюче тіло, якому на ім’я – демократія” [1, 36].

Тут маємо справу з емоціями послідовного державника стосовно руйнівницької діяльності доморощених демократів. І В.Липинський, і його однодумці робили марні спроби співпрацювати з Центральною радою, допомагати їй будувати нову Україну. Більше того, В.Липинський уважав найліпшим для нашого народу скористатися в цьому будівництві цивілізаційним досвідом справді демократичної країни – США. Застерігаючи від культивування соціалістичних та націоналістичних настроїв у суспільстві, у тих же “Листах” він писав: “Цементом політичним, спаюючим місцевих українських людей в боротьбі за власну державу, ми хочемо мати патріотизм – любов до спільної Батьківщини, а не Ваш соціалізм. – зненависть місцевих “Українців” до місцевих “не-Українців”... Тільки тоді, коли державники українські всіх місцевих класів і всіх місцевих націй переможуть агентів, яких метрополії мають на Україні теж у всіх місцевих класах і всіх місцевих націях (також у “нації українській”) – зможе повстати Держава Українська. І тільки в Українській Державі – тільки в процесі співжиття мешканців України на одмежованій державно території – може витворитись з них Українська Нація. Так, наприклад, як повстає, на наших очах Американська Нація з процесу співжиття різних націй і різних класів на території Сполучених Держав” [1, 16].

Природно тому, що з таких самих позицій оцінював він діяльність соціалістів та націоналістів, нерідко ставлячи між ними знак рівняння. Ані перші, ані другі, вважав Липинський, ніколи не зможуть побудувати суверенну Україну. Обґрунтував він це твердження у такий спосіб: “Ви – соціалісти і націоналісти – творити Україну хочете... поділом горизонтальним. Ви хочете виділити “чужі” верхи від “українських” низів і винищити верхи низами. При чим Ви не різнитесь між собою не психікою, ні методом, ні темпераментом, а тільки словесним, зверхнім гаслом. Соціалісти хочуть знищити на Україні верхи низами під гаслом соціалістичним: “бий панів, бо вони буржуї”, а Ви – націоналісти – хочете зробити те саме, тільки під гаслом племенно-національним: “бий панів, бо вони не Українці”. І ціль та самісінька: владу на Україну при допомозі “соціалістичного” чи “націоналістичного” народу захватити в свої, інтелігентські руки. Тому то так легко з соціалістів Ви стаєте націоналістами і з націоналістів – “зміновіховцями”. І тому то одні і другі Ви засуджені як Українці на загибель. Придумати щось таке, щоб підняти масу і на її спині виплисти наверх – ось на що скеровані всі Ваші умови потуги. І тому Вас б’ють і завжди бити будуть. Тому не бачити Вам незалежної Вашої соціалістичної чи націоналістичної України. Її не здобуде Ваш соціалізм чи націоналізм, а дисципліна, організація і, головне, ублагоугодження Вас самих і провідників” [1, 16–17].

У цій перспективі В.Липинський аналізує роль українських зовнішньополітичних орієнтацій та їхнє співвідношення з внутрішньою політикою. “Орієнтацією серед політиків на Україні. – пише він, – (без огляду на їх національну приналежність) називається спосіб знайти собі поза межами України союзника, запевнити його в своїй безмежній відданості і, одержавши в той спосіб його ласкаву допомогу, захопити з цею допомогою владу над своїми земляками” [1, 65].

Цілком виразно їм пропонувався пріоритет внутрішньої політики над зовнішньою, пріоритет, такий звичайний для західних цивілізацій і такий незрозумілий в Україні: “Від об’єднання та зорганізування українського хліборобського класу залежить об’єднання та зорганізування цілої Української Нації” [1, 66–67]. Ця теза В. Липинського мала солідне підґрунтя у тогочасній дійсності. Всі інші соціальні верстви населення України не мали достатньо сил, щоб виконати об’єднвальну місію. Автор “Листів” вкрай точно визначив і одну з головних перешкод, які могли затримати подібний хід подій: ”Тільки знищення приватної власності на землю може розвалити хліборобський клас, вийнявши з хліборобства його душу, усунувши момент творчості з праці хлібороба, що цією своєю індивідуальною працею перетворює, культивує свій власний участок землі. Тільки соціалізація землі може знищити нашу теперішню класову свідомість...” [1, 72]. Не важко побачити, що більшовики

потягли саме за цей кінець мотузки. Проте головними загрозами українській державності В.Липинський уважав такі форми суспільного устрою, як охлократія і демократія.

Вирішальне значення в житті кожної держави, за В.Липинським, надавалося діяльності провідної верстви – національній аристократії. Він пояснював, що вживає “слово аристократія для означення фактично правлячої в даний момент і в даній нації верстви, однаково – чи це буде англійський лорд, чи російський совнарком, чи якісь “вибрані народом” демократи” [1, 73]. З цієї позиції він тлумачить і охлократію, і демократію, спираючись при цьому значною мірою на Платона.

Охлократія, за В.Липинським, – “це метод організації такої нації, яка в процесі свого примітивного матеріального і расового розвитку, або під впливом попереднього матеріального і расового розкладу, ще не витворила міцно складених по способу своєї матеріальної продукції і своєму расовому спорідненню класів, і яка ділиться тільки на політично безформену, економічно і расово нездиференційовану юрбу (охлос, звідси: охлократія) та тих, що правлять цією безкласовою юрбою при допомозі своєї озброєної і міцно внутрі спаяної організації. Набирається оця правляча охлократична аристократія шляхом виучки, або з прийшовших ззовні кочовників, або з місцевих здекласованих і матеріально непродукуючих, расово і економічно неоднородних елементів” [1, 188].

Нарешті, демократія для нього “означає метод організації аристократії такої нації, яка під впливом неорганічного та хаотичного матеріального розвитку і під впливом своєї чи чужої колоніальної експансії, класово і расово настільки вже перемішалась, що природне угруповання працюючих людей, якими являються фізично, духовно і матеріально споріднені класи, вже серед неї розпались; де вибився на верх расово неусталений і психічно не зрівноважений тип мішанця-метиса, та, замість поділу на органічно спаяні класи, появилася хаотичний конгломерат демократично “рівних” індивідумів-одиниць, взаємно собі зовні чужих, взаємно себе ненавидячих, і зв’язаних в одне національне ціле, тими останками національної і державної організації, що була витворилася під пануванням колишньої, розложеної демократією, класократичної чи охлократичної аристократії” [1, 191–192].

Найбільш оптимальною Липинський уважав “класократичну” форму державного устрою, за якого інститут влади формується з кращих представників кожного класу на основі виборчо-професійних спілок. Усі відносини між державою і суспільством регулюються законом. Під ним вчений розумів загальні “обов’язуючі поняття про громадську правду і неправду, про громадське добро і зло... В основі закону лежить взаємне обмеження права... тих, хто править, правом тих, ким правлять, і навпаки” [1, 385]. Запропонована ним система допускає такі суттєві елементи демократії, як свобода економічної, культурної, політичної самодіяльності, свобода критики й опозиції. Однак, як слушно відзначають дослідники творчості В.Липинського, форма політичного режиму, який він вважав оптимальним, з сучасного погляду можна охарактеризувати як “авторитаризм”. Цю форму вчений вважав універсальною для будь-яких країн перехідного типу й тому – найактуальнішою для України [2, 162–163].

Безперечно, узагальнення автора “Листів” стосувалися насамперед України. Він мав відвагу першим піти проти й досі модних націонал-патріотичних легенд, про ледь не “одвічність української нації”, довести, що до її становлення просто небезпечно бундючитися своєю “древністю”, а натомість нічого не робити для створення привабливої для продукувальних верств суспільства нації і держави. Історична місія України, за В. Липинським, полягає у тому, щоб стати синтезатором західних європейських та східних еліністично-візантійських культур. Реалізацією цього надзвичайно складного завдання Українська держава започаткувала б нову історичну епоху на сході Європи й забезпечила щасливіше життя не тільки для себе самої, але й для всіх сусідніх народів. Цю ідею автор “Листів” називав “українським месіанізмом” [1, 192].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Липинський В'ячеслав. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. Писані 1919-1926 рр. – Відень, 1926.
2. Приходько Сергій. Модель політичної системи В. Липинського // В'ячеслав Липинський в історії України. – К., 2002.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Резник Віктор Віталійович – пошукач Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.

Наукові інтереси: історія ліберально-консервативної думки України початку ХХ століття.

Філоретов Віктор Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В.Винниченка.

Наукові інтереси: зовнішня політика ФРН, Туреччини після Другої світової війни.

**КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ У РОКИ
НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917 – 1920)**

Ірина РОМАНЬКО (Кіровоград)

У статті охарактеризовано програмні документи реформування системи освіти, визначено основні історичні закономірності та особливості культурно-мистецьких перетворень, характер та зміст українізаційних процесів на кожному етапі функціонування української державності в 1917 – 1920 рр. – у добу Української Центральної ради, у часи гетьманату П. Скоропадського, у період Директорії УНР.

In article is characterized the program documents of reforming of education system, the basic historical laws and particular of cultural-creative transformations, character and contents of Ukrainian processes at each stage of functioning Ukrainian government in 1917 – 1920 – are determined during the Ukrainian Central Council, intimes of hetmanat P. Skoropatskiy, during a Directory of UNR.

Період 1917 – 1920 років визначається як надзвичайно складний і суперечливий у розвитку культури України. Це була епоха української національно-демократичної революції, доба суверенітету і незалежності, початку відродження української культури. Водночас Україна переживала соціально-класові зрушення, жорстоку і кровопролитну громадянську війну. На розвиток культурно-мистецьких процесів в Україні справили величезний вплив обидва фактори.

У сучасній Україні розбудова державності, національно-культурне відродження відбуваються разом із зміною соціально-економічного ладу. Це робить досвід революції 1917 – 1920 років співзвучним сучасності.

Аналіз наукових досліджень показує, що порушена у цій статті проблема не була предметом спеціального дослідження, окремих її аспектів торкались опосередковано [1].

Метою статті є аналіз змін у культурно-мистецькому житті України у досліджуваний період. Для реалізації мети автор поставив перед собою такі завдання:

– проаналізувати особливості культурно-освітнього процесу в Україні під час революції;

– дослідити діяльність Центральної ради, Української держави гетьмана П.Скоропадського та Директорії УНР у галузі культурної політики.

Процес національного державотворення, власне, політичного відродження нації, який став домінувати в Україні після розвалу російського самодержавства, природним чином стимулював розвиток широких культурних процесів. Вони, що тривалий час вимушено мали маргінальний характер і легалізувалися, зазнавши лише впливу низки суб'єктивних та об'єктивних чинників на зламі століть, тепер набували нового змісту. Вперше за майже

півтори сотні років виникли умови, за яких про розвиток української культури заговорили на державному рівні. До складу національного органу влади – Центральної ради – увійшли відомі діячі української культури: письменник і драматург В.Винниченко, поети М.Сріблянський (Шаповал), М.Вороний, В.Павленко (С.Шелухін), І.Стешенко, літературознавці С.Єфремов, М.Біляшевський, П.Зайцев, мистецтвознавець Д.Антонович, письменники В.Бойко, В.Леонтович, О.Лотоцький, Г.Михайличенко, А.Заливчий, М.Загірня, В.О'Коннор-Вілінська, Л.Старицька-Черняхівська та ін. Вони прагнули зробити все, щоб українська нація якнайшвидше утвердила себе політично й культурно. Так, В.Винниченко в одному з листів до Є.Чикаленка писав: "...поки я почуваю в собі сили, я постараюсь зробити все, щоб прислужитись нашій національній справі. Всякими путями, всякими способами, а ми мусимо стати на рівні з передовими націями. Це мета, до якої варто жити й працювати" [2,27].

Розпочався складний і суперечливий доленосний етап суспільно-політичного й духовного розвитку України. Метою і змістом його була українізація, причому українізація комплексна, усіх сфер життя – економічного, культурного, політичного. Очевидно, що найпомітнішим показником і чи не найдієвішим чинником процесу був перехід до використання української мови в усіх галузях державного й суспільного життя. Саме за цієї ситуації І.Огієнко зауважив: "Мова – це наша національна ознака, в мові – наша культура, ступінь нашої свідомості ... і поки живе мова – житиме і народ, як національність. Не стане мови – не стане й національності: вона геть розрушиться поміж дужчим народом" [3,239]. Але українізація не вичерпується переходом до вжитку мови в переважній більшості сфер життя. Вона залишиться поверхневим бюрократичним заходом, аж доки не розв'язано основну проблему – подолання комплексу національної меншовартості. І в цьому необхідною складовою є розбудова національної освітньої системи, науки, культури.

Найперше, з чого починається все, – забезпечення кадрами; отже, реформування освіти – це створення національної вищої школи, педагогічної освіти, дитячої освіти, вироблення методик, забезпечення підручниками і просто захопливою літературою, мистецтво, наука і далі всі галузі життя. Виробляти системний підхід почали Всеукраїнські педагогічні з'їзди.

Спочатку було реалізовано багаторічні напрацювання Українського наукового товариства (УНТ). У березні 1917 р. УНТ спільно з Центральним кооперативним комітетом взялися до заснування першого українського народного університету із завданням "дати загальну наукову освіту і такі наукові відомості, які дає університет державний, ... поставивши в центр викладання українознавство". Його було офіційно відкрито в Києві 5 жовтня 1917 р. А уже через рік праці, з 27 липня 1918 р., він перетворився на Київський державний український університет. Професура в університеті майже вся складалася з українських науковців, багато з них – видатні вчені: М.Кравчук, Ф.Мищенко, А.Кримський, С.Тимошенко, Б.Кістяківський, І.Огієнко, А.Лобода, М.Туган-Барановський, О.Корчак-Чепурківський та ін.

У березні 1918 р. рада лекторів Київського українського університету порушила питання в уряді про заснування мережі подібних закладів по всій Україні. У результаті цього 22 жовтня цього року був відкритий Український державний університет у Кам'янці-Подільському.

Процес українізації доволі швидко охопив і приватні навчальні заклади в традиційно російськомовних районах, що є свідченням зростання попиту на українську культуру. Значну допомогу приватним вищим школам у цьому надавав, наприклад, культурно-просвітний відділ Товариства споживачів Півдня Росії.

Наголошуючи на необхідності прийти, зрештою, до суцільної націоналізації університетів в Україні, Д.Дорошенко назвав її вінцем створення національної системи освіти. Водночас він уважав, що "першим етапом до тої націоналізації єсть заведення науки українознавства. Це буде способом до національного освідомлення і разом з тим – культурно-політична зброя в боротьбі за дальшу націоналізацію українських університетів" [4].

На другому з'їзді професорів та викладачів вищих державних та приватних навчальних закладів міст Києва, Харкова, Одеси, Катеринослава, Ніжина, який проходив у Києві 21 – 25 травня 1918 р., відзначалося, що з'їзд вважає недоречним злиття Українського Народного університету з університетом св. Володимира. У резолюції про українізацію університету св. Володимира йшлося про те, що «створення нових українських просвітницьких закладів не повинно відбуватися за рахунок вже наявних університетів та інститутів, не завдаючи будь-якої шкоди, а повинно здійснюватися у вигляді самостійних українських вищих шкіл» [5,32].

Поширенню українізації сприяли діяльність Наукового товариства ім. Шевченка, Товариства українських наукових викладів ім. Петра Могили в Львові та львівського Ставропігійського братства при греко-католицькій церкві Успіння Пречистої Пресвятої Богородиці. У цей час українські студенти гуртувалися навколо "Академічної ромади", повернулися до життя передвоєнні студентські товариства – Український студентський союз (УСС), медична громада, гурток правників, товариство студентів-політехників "Основа". Студенти-українці, котрі навчалися в університетах з російською мовою навчання, організовувалися в товариства, які сприяли поширенню українознавчих дисциплін. Таке товариство, наприклад, було створено в університеті св. Володимира у вересні 1918 р.

Проведення українізації було особливою ділянкою діяльності товариств "Просвіта". Так, Рада товариства в Миколаєві допомагала в українізації Миколаївського учительського інституту, серед студентів якого понад 70% становили українці. Питання українізації активно відстоював у міській Думі член ради "Просвіти" викладач інституту М.Лагута [6,365].

Паралельно з українізацією традиційних та заснуванням нових закладів вищої школи йшов процес відродження української середньої та початкової школи. Концепцію системи освіти подала С.Русова; за її поглядами "національне виховання є певний ґрунт у справі зміцнення моральних сил дитини й оновлення відродження душі народу" [7]. Ця квітнева доповідь, а також низка її статей, зокрема "Ідейні підвалини школи" (1917 р.) та "Націоналізація школи" (1917 р.), стали підґрунтям для шкільної реформи. Основні напрямки роботи вчителів було окреслено на Першому Педагогічному з'їзді в доповідях П.Холодного "Єдина школа" та М.Дем'яновського "Українізація початкової школи щодо навчання мови" [8]. Загалом у резолюції з'їзду визнавалося реальним протягом двох навчальних років перейти до викладання українською мовою всіх дисциплін у середній школі, а на вимогу батьків відкривати паралельні класи з викладанням російською. Цей підхід був підтверджений у декларації Генерального Секретаріату, оголошеній на засіданні Центральної ради 9 липня 1917 р., коли серед найважливіших завдань називалась українізація школи, що починати її слід було з видання підручників, підготовки вчителів та сприяння їхній професійній взаємодії.

Так, 1917 р. вироблявся й одночасно втілювався план широкої українізації народної освіти. Генеральним секретарем освіти тоді був І.Стешенко – педагог, громадсько-політичний діяч, літературознавець, письменник, фундатор і голова Товариства шкільної освіти. 26 червня 1917 р. він підписав циркуляр для інспекторів вищих, початкових, торговельних та інших шкіл України про розвиток національної української школи та про необхідність запровадження в школах курсу українознавства, організацію при школах українських бібліотек та ін. У серпні 1917 р. затверджено проект, у якому, окрім інших питань, йшлося про випуск учителів українознавства для шкіл усіх типів. Багато робила для українізації шкіл знаний педагог і громадський діяч С.Русова як член Центральної ради, а згодом – директор департаменту позашкільної освіти й дошкільного виховання Міністерства народної освіти УНР. Серед чільників шкільного будівництва були також В.Прокопович, А.Дорошкевич, Л.Лещенко, Н.Шульгіна, М.Семашкевич.

Незаперечний вплив на розгортання українізації мало рішення Центральної ради в березні 1918 р. про надання українській мові статусу державної та проведення всіма українськими урядами роботи з українізації державного апарату, установ освіти, науки, культури. Згідно з наказом Міністерства народної освіти в усіх школах запроваджувалося викладання тільки українською мовою. Для забезпечення виконання цього наказу в Києві,

Житомирі, Харкові, Катеринославі, Полтаві, Одесі Міністерство освіти заздалегідь почало організовувати літні (1918 р.) курси для підготовки вчителів. Незважаючи на зміну влади, курси відбулися, що можна вважати свідченням певної спадковості тодішніх режимів, принаймні в розумінні необхідності здійснення українізації. Стосовно ж педагогічної освіти в цілому, то можна зазначити, що за період 1917 – 1920 рр. було підготовлено майже 10 тис. освітян-українців [9,76].

Важливе значення в становленні національної школи за гетьманату мав прийнятий Радою Міністрів 1 серпня 1918 р. закон про обов'язкове навчання української мови й літератури, а також історії та географії України у всіх середніх школах, починаючи з 1918/19 навч. р. Міністр народної освіти І.Огієнко 17 січня 1919 р. підписав наказ №3, за яким по всій країні вступали в дію Правила українського правопису [10,15], що вироблялися Правописною секцією Комісії УАН, згодом відомі як правопис Голоскевича.

Взагалі політика Української держави щодо культури, освіти і науки, яку проводило Міністерство народної освіти і мистецтв, очолюване М.Василенком, суттєво змінила акценти порівняно з політикою УНР. Правда, і час був інший, і культурне життя мало понад річний досвід легітимності, отже, найперші, найдавніші та ідеалістичні помилки вже було зроблено. Ймовірно, тому Українська держава ставилася стриманіше, наприклад, до українізації наявних закладів, до ролі української мови в державному житті України.

Натомість міністерством більше уваги приділялося створенню нових культурних і наукових інституцій. Хай там як, а саме в цей період було доведено до логічного завершення справу заснування Української Академії наук, Національної бібліотеки України, Національного архіву, Української Академії мистецтв, Національної галереї мистецтва тощо.

З розвитком державності в центральних органах запанувала думка про концентрацію освіти в руках держави.

Значну перешкоду розвитку нової школи та впровадженню національних освітніх програм становила нестача підручників та українознавчої літератури. Подолання цього значною мірою перебрали на себе педагогічна громадськість, кооперативні товариства, українська інтелігенція, приватні особи й видавництва. Започаткували видання літератури для школярів Товариство шкільної освіти, засноване й кероване І.Стешенком, і видавництво "Українська школа" під орудою С.Русової та С.Черкасенка. Це їхня праця та кошти, а також таких діячів, як Є.Чикаленко, М.Славінський, Д.Овсянико-Куликовський, М.Грушевський, Г.Хоткевич, С.Петлюра, О.Лотоцький, В.Доманицький, Д.Матушевський, М.Левицький, В.Степаненко, Ф.Лизогуб та інші заклали основу національної видавничої справи.

Обов'язкове вивчення в середніх школах української мови, літератури, історії та географії гостро поставило питання про шкільні бібліотеки. З огляду на це Міністерство освіти доклало чимало зусиль для створення умов поповнення бібліотек книжками на теми з українознавства. Допоміжна література публікувалася в часописах "Вільна українська школа", "Книгар".

По школах України був розісланий покажчик підручників, що вже вийшли з друку або мали вийти найближчим часом за підписом Ів.Стешенка.

Організація видавничої справи була суттєвою справою діяльності "Просвіт", де передусім планувався випуск науково-популярних книжок українською літературною мовою, шкільних підручників, словників, а також заведення при всіх "Просвітах" редакційно-видавничих комітетів. Василь Равлюк 1917 року почав видавати журнал під назвою "Популярно-наукова бібліотека ім. Т.Г.Шевченка" українською мовою для школи. Перший випуск журналу вийшов під назвою "Тарасові алмази. Картини неволі українського народу" [11,2]. Влітку 1918 р. лише в Києві працювали 15 потужних українських видавництв, які спеціалізувалися на випуску української літератури (вісім з них мали власні друкарні).

Словом, справа видання книжок за часів українських урядів значно розвинулася, динаміку розвитку її характеризують кількість найменувань та тиражі видань: впродовж 1917

– 1918 рр. в Україні було видано 680 найменувань українських книжок та сотні назв брошур загальним тиражем майже 7 млн. примірників, а у 1919 – 1920 рр. – близько 2 тис. назв загальним тиражем 11 млн. примірників [12,76].

Кількісно зростала українська преса. Навесні 1917 року в Києві почали виходити 6 щоденних газет українською мовою – "Нова рада", "Робітнича газета", "Народна воля", "Боротьба", "Громадське слово", "Промінь". Невдовзі до них додалися ще 10 журналів: "Боротьба", "Воля", "Вільна українська школа", "Театральні вісті", "Світова Зірниця", "Літературно-Науковий Вісник", "Молоде життя", "Наше слово", "Київська Земська газета", "Комашня". За оцінкою Ю.Шевельова виходило близько 30 містечкових українських або українсько-російських щоденних газет, які читали близько 100 тис осіб; загальна ж кількість періодичних видань українською мовою 1917р. сягала 106 назв, а 1918р. – 212 [13,63].

Представники української культури та наукова інтелігенція доклали зусиль до створення культурно-просвітницьких закладів для поширення знань, висвітлення славетної історії українського народу, його звичаїв, побуту й культури.

Навесні 1917 р. був створений Центральний комітет охорони пам'яток старовини й мистецтва в Україні. Головою ради був обраний М.Біляшевський. До Ради входили такі відомі діячі культури, як М.Василенко, М.Грушевський, Д.Дорошенко, С.Єфремов, І.Стешенко, В.Прокопович та ін.

У червні 1918 р. до Ради Міністрів Української держави звернулася група наукових і культурних діячів з приводу утворення Головного управління мистецтв та національної культури. У документі вказувалося на необхідність "...негайно широко поставити справу реєстрації, охорони і збору пам'яток української культури і різних її формах і користування цим для виховання народних мас в дусі розвитку поваги до минулого своєї батьківщини, на підвалинах якого, за умови правильно поставленої національної школи, у народу виховувалась би істинна здорова любов до батьківщини, яка породжувала б творчу діяльність, а не руйнування культурних багатств країни, як це ми спостерігаємо зараз" [14,1].

Улюбленим мистецьким жанром в Україні здавна був театр. Від перших днів революції вже з березня 1917 р. стали утворюватися різні літературні та мистецькі об'єднання на національному ґрунті ("Вільне мистецтво", Комітет українського національного театру тощо), у яких згуртувалися кращі художні сили: актори І.Мар'яненко, Л.Курбас, літератори Л.Старицька-Черняхівська, В.Винниченко, С.Черкасенко, О.Олесь, публіцисти І.Стешенко, С.Єфремов, художники Ф.Кричевський, Ф.Балавенський, композитор О.Кошиць та ін. Головною їхньою метою було сприяння розвиткові театральної справи: утворення нових труп, допомога в репертуарі, інші організаційні питання. При Комітеті, наприклад, працювала репертуарна комісія у складі Л.Старицької-Черняхівської, О.Олеся та В.Самійленка.

До революції на території України існував лише один стаціонарний театр – трупа М.Садовського в Києві. Навесні 1917 р. громадськими організаціями Києва за підтримки Генерального Секретаріату був заснований Український національний театр на чолі з І.Мар'янком. Він розпочав свою діяльність п'єсою В.Винниченка "Пригвожденні" в постановці І.Мар'яненка, потім репрезентував драматичні твори М.Старицького "Оборона Буші" та С.Черкасенка "Хуртовина". Крім того, тут грали трупа П.Саксаганського (раніше мандрівна) і "Молодий театр" Л.Курбаса, на який він 1917 р. зорганізував свою Молодечу театральну студію. "Молодий театр" увійшов в історію як трупа мистецьких пошуків. У ньому Курбас випробував низку стилістичних форм – від реалістично-психологічної драми до експресіонізму. Показуючи зразки класичного і сучасного європейського та українського театру, "Молодий театр" здійснив революцію в українському театрі, модернізувавши його й відкривши нові перспективи. З нього вийшов ряд відомих режисерів, акторів, театрознавців. Нарешті, саме "Молодий театр" подолав неприйняття і зневагу російської публіки до українського театру.

У період Української держави два з українських театрів набули статус державних. Законом від 28 серпня 1918 р. Український драматичний театр став Державним українським драматичним театром (директор Б.Кржецький, головний режисер О.Загаров), а восени Український національний театр було перетворено на Державний народний театр (мистецький керівник П.Саксаганський). Обом театрам було надано постійні приміщення і державне утримання. Державні театри сприяли поширенню національної ідеї серед глядачів. Українське театральне мистецтво в досліджуваний період виступало важливим чинником культурного процесу.

Навесні 1919 р. за ініціативою К.Марджанова, Л.Собінова та Я.Степового в Києві було створено театр "Музична драма". На сцені цього оригінального театру відбувалася цікава й плідна співпраця Л.Курбаса з хореографом М.Мордкіним і кінорежисером М.Бонч-Томашевським, якими було поставлено своєрідний жанр – оперні вистави "Тарас Бульба" й "Утоплена" Лисенка, "Галька" М.Монюшка, "Азіаде" Мордкіна тощо [15,18].

Для поширення музичної культури 1918 р. було створено два важливі державні музичні колективи – Український державний симфонічний оркестр ім. М.Лисенка (першим головним диригентом став О.Горілов) та Українську державну капелу, яку очолили відомі композитори О.Кошиць та К.Стеценко. Українська державна капела гастролювала багатьма містами країни, а також поза її межами – в Австрії, Чехії, Польщі, Німеччині та Франції. Виступи капели мали тріумфальний успіх і неабияк сприяли ознайомленню громадськості з українською культурою.

В Україні з 1917 р. до весни 1920 р. було створено 20 національних професійних музично-драматичних театрів, близько 400 народних напівпрофесійних та 9 тис. самодіяльних художніх колективів. В останніх, наймасовіших, брали участь близько 220 тис. осіб [16,78].

У вересні 1917 р. прийнятий закон про створення Української Академії мистецтв – першого вищого художнього навчального закладу України. Через низку причин відкрито її було тільки в листопаді 1918 р. До професорського складу ввійшли Г.Нарбут, Ф.Кричевський, В.Кричевський, М.Бойчук, Ф.Бурачок, О.Мурашко, М.Жук та ін. визначні митці.

За короткий період української державності, незважаючи на складні умови політичного, соціально-економічного життя та завдяки демократичним тенденціям, урядові структури, громадські об'єднання та товариства доклали чимало зусиль для здійснення українізації. Було закладено підвалини й забезпечено умови для створення принципово нової моделі освітньої системи. Значного розвитку набуло національне книговидання. Завершився процес реорганізації театральної справи. Нових стимулів набула народна творчість.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Даниленко В.М. До витоків політики українізації // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. Зб. статей. – К., 1993 р.; Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928). – К., 1996; Осташко Т. С. З історії літературно-мистецького життя в Україні за часів Центральної ради // Український історичний журнал. – 1998. – №3.
2. В.Панченко. Будинок з химерами. – Кіровоград, 1998.
3. Огієнко І. Українська культура. – К., 1991.
4. Народна воля. – 23 жовтня, 1917 р.
5. Архів м. Києва. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 433.
6. Цимбал Л. Ми певні, що майбутнє за нами // Просвіта: історія та сучасність. – К., 1998.
7. Хрещатик. – 6 квітня, 1993 р.
8. Вісник Педагогічно-професійного з'їзду. – 1917. – №3 – 5. – 14 серпня.
9. Розовик Д. Патріотичне виховання українського народу в процесі
10. культурного будівництва у 1917 – 1920 рр. // Етнічна історія народів Європи. – К., 2001. – №10.
11. Архів м. Києва. – Ф. 175. – Оп. 1. – Спр. 275.
12. Архів м. Києва. – Ф. 292. – Оп. 1. – Спр. 78.
13. Розовик Д. Назв. праця.

14. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині ХХ ст. (1900 – 1941). – Чернівці, 1998.
15. ЦДАВО України. – Ф. 2457. – Оп. 1. – Спр. 1.
16. Романько І. Театральна справа в Україні під час влади національних урядів (1917-1920 рр.) – К., 1999.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Романько Ірина Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних наук Державної льотної академії України.

Наукові інтереси: культурно-мистецькі процеси в Україні в період національно-демократичної революції 1917 – 1920 рр.

ПРОБЛЕМА КЛАСИФІКАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ СТРУКТУР І ФОРМ РОЗВИТКУ ІТАЛІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В 1922–1940 рр.

Ольга СИМОНЕНКО (Одеса)

У статті розглядається складна та багатошарова проблематика визначення типології політичного режиму в Італії та його еволюції за часи прем'єрства Беніто Муссоліні (1922–1940 рр.) Особливу увагу приділено розгляду цього й суміжних питань в історіографії та перспективам дослідження проблемам розвитку італійської державності в міжвоєнний час.

This is article is about the complex and multilayered problematic of definition of typology of a political regime in Italy and its evolutions under Primer Minister Benito Mussolini (1922-1940). The special attention is given to study its problem and adjacent questions in a historiography and to prospect of research to problems of development of the Italy between First and Second World War.

Для вивчення історії будь-якої країни передусім треба встановити її політичний устрій. Особливо це стосується молодих країн, де ще немає міцних традицій та розвинутих державних інституцій. До таких країн належала й Італія після Першої світової війни. Для розуміння сутності внутрішньополітичного розвитку цієї країни в 1922–1940 рр. принциповим є визначення типу політичного режиму під час існування адміністрації Беніто Муссоліні з «Походу на Рим» (жовтень 1922 р.) до вступу Італії до Другої світової війни (червень 1940 р.). Для цього необхідно чітко з'ясувати, яка із систем – тоталітарна чи авторитарна – функціонувала на конкретному етапі зазначеного періоду історії Італії. Термін „адміністрація” найчастіше застосовується в державному масштабі стосовно демократичних інститутів, а це створює ілюзію, що вона взагалі існує тільки в демократичних державах. Адміністрація, котра ефективно діє, – це могутній ресурс, який намагається використовувати кожен державний керівник вищого рангу. Від рівня розвиненості демократичних інститутів у тій чи іншій державі залежить, наскільки, якою мірою цей інструмент можна й треба застосовувати. Наприклад в Італії, рішення, що йшло від адміністрації Б. Муссоліні, автоматично підтримувалося представницькими органами, а найменша спроба протидії призводила до відповідних заходів з боку режиму. Причиною такого стану речей була необхідність значного економічного зростання країни в короткий строк. Тому Муссоліні й одержав право на диктаторські повноваженнями строком на 1 рік, який потім подовжився.

Для визначення суті політичного режиму в Італії потрібно визначити періодизацію історії Італії у 1922–1940 рр., виходячи зі змін, які відбувалися в країні. З ідеологічного погляду важливо визначити ще кілька важливих віх. По-перше, видання закону "Про обов'язки і прерогативи голови уряду, першого міністра, державного секретаря" (24 грудня 1925 р.) [2, 150–152].

Цей закон юридично визначив перехід усієї виконавчої влади і законодавчої ініціативи до голови уряду, поклавши таким чином початок юридичного оформлення нової політичної системи і, врешті-решт, формуванню авторитарної держави. Ідеологічно ця віха дала опору

для антифашистів та фундамент для нових дій, а для прихильників Муссоліні основу для образу "Дуче", хоча сам термін більш ранній. Цей акт був порушенням Конституції ("тільки королю належить виконавча влада") [3].

По-друге, прийняття законів про корпорації від 2 липня 1926 р., 14 липня 1927 р., 20 березня 1930 р. і 15 лютого 1934 р. [4]. Ці закони фактично були зовнішнім оформленням тоталітарної держави. Особливе значення мав закон 1934 р. Ця реформа була і соціально-політичною, й економічною, і відіграла величезну роль саме в ідеологічному плані. Для її обґрунтування переглянуто всю історію Італії, доцільність впровадження корпоративної система обґрунтовувалася багатьма фактами історії держави [5,10–13] і була третім найважливішим ідеологічним культом в Італії після Муссоліні й фашизму.

По-третє, важливою віхою в ідеологічному плані можна назвати расове законодавство [6], що викликало порушення консенсусу режим-маси, ставши таким чином одним з перших аргументів у руках антифашистів.

З погляду політичного реформування і важливих політичних подій варто виділити ще кілька важливих віх.

По-перше, "Криза Маттеотті" 1924 р., яка показала зміни методів розв'язання політичних криз, не характерних для попередніх етапів. [7,165] По-друге, "Надзвичайні закони" [8;9] листопада 1926 р., які стали логічним завершенням перебудови політичної системи італійської держави.

Отже, виділення найважливіших віх еволюції політичної системи Італії 1922–1940 р., на наш погляд, дає підстави для твердження, що вона проходила в три етапи:

- 1922 – 1925/1926 рр. – діяльність кабінету Муссоліні відбувалася формально в рамках ліберально-демократичної держави, фактично – авторитарної;

- 1925/6 – 1934 рр. – виникнення та розвиток тоталітарних тенденцій та початок формування тоталітаризму як системи проникнення суспільно-політичного руху в широкі сфери життя суспільства, перехід до сприйняття Муссоліні як лідера партії; формування таких основних структур "тоталітарної партії", як ОВРА, БФС та ін;

- 1934 – 1940 рр. – подальший розвиток тоталітарної держави, пік популярності дуче у зв'язку з переможними війнами й відносно стабільним розвитком Італії; досягнення консенсусу режим-маси.

Питання про роль Беніто Муссоліні в здійсненні політичного курсу Італії у період 1922–1943 рр. викликає жваві дискусії з 1922 р. серед дослідників, політиків і публіцистів, але й на сьогодні, незважаючи на численні видання матеріалів про цей період, немає єдиної, однозначної загальноновизнаної відповіді. Розв'язання цієї проблеми важливе для визначення основ режиму: був це тоталітарний або авторитарний лад, наскільки події залежали особисто від Муссоліні і чи був він вершиною тоталітарної піраміди або ж авторитарним лідером, що існував окремо від партії, над нею чи лишався склавою частиною системи, з'єднаної двосторонніми зв'язками на всіх рівнях.

Для вивчення ключових компонентів італійської політичної системи необхідно з'ясувати, що таке тоталітарна й авторитарна системи і як вони функціонували. Складності в цьому питанні пов'язані з відсутністю єдиного трактування типів режимів: визначення термінології як взагалі для політичних систем, так і деяких особливих моментів, зокрема, розрізнення авторитаризму, тоталітаризму і демократії. Практично всі дослідники цієї проблематики вели мову про відмінності авторитаризму і тоталітаризму, лише деякі з них уважали доцільним порівнювати тоталітаризм і демократію. Питання про існування "тоталітарної демократії", поставлене Дж. Талмоном [10, 313] 1955 р., дає привід замислитися над тим, чи не є це черговим синтезом демократії й автократії. Тому в історіографії ХХ століття тема щодо класифікації, з'ясування суті цих режимів із зазначеної проблематики є недостатньо розробленою. Деякі автори, головним чином західні, звертали увагу на те, що навіть між автократією і тоталітаризмом не було знайдено спільних

системоутворювальних рис і несумісних розбіжностей, не кажучи вже про визначення сутності відмінностей у порівнянні цих систем з демократією.

Визначення ознак тоталітаризму в даний період пов'язане зі складністю трактування авторитаризму. Якщо спробувати попередньо визначити основні елементи авторитаризму, то це: харизматичний лідер, який слабо асоціюється з будь-якою політичною течією, існуючи відокремлено від неї. При авторитаризмі можливе існування опозиції владі й елементів багатопартійності або обмеженої багатопартійності, наявність поліцейських організацій, що не мають тотального характеру [24,41].

Ці ознаки загальні й не пояснюють, як диференціювати ці два типи режимів, що пов'язано з тим, що тоталітаризм – це форма режиму, яка при певному співвідношенні політичної, економічної, культурної ситуації у країні призводить до трансформації у специфічну форму авторитарної влади.

Проблема визначення типу режиму в Італії також пов'язана з визначенням ознак тоталітарного режиму в основному на матеріалах історії Німеччини та СРСР, а Італії опосередковано. Часто дослідники не намагаються проаналізувати всю складність процесів в Італії, а ознаки тоталітаризму виділяють з порівняння СРСР і нацистської Німеччини. Відповідно на основі матеріалів італійської історії політологи-теоретики рідко виділяють ознаки тоталітаризму для створення загальної моделі. Факти з історії Італії у таких дослідженнях використовуються лише для ілюстрації варіативності режимів. Іноді Італію не розглядають взагалі або недостатньо глибоко, щоб зрозуміти, що вона не укладається в жодну з цих концепцій. При цьому деякі дослідники, наприклад В.В.Дамьє і Я.С.Драбкін [12,502], указують на помилковість вичленовування ознак тоталітаризму на основі декількох країн, а пропонують переглянути всі наявні визначення і створити нове визначення на теоретико-філософському рівні.

Ще однією важливою проблемою є з'ясування співвідношення тоталітаризму й фашизму.

Німецький політолог Е. Нольте вважає, що ототожнювати їх неможливо, стверджуючи, що для аналізу фашизму більш підходить дослідження типології рухів, на одному полюсі яких перебуває авторитаризм, на іншому – тоталітаризм. Проміжний простір може бути заповнений різними типами фашистських рухів міжвоєнної Європи. При цьому він протиставляє його марксизмові в ідеологічному аспекті [13,187].

При цьому не зовсім зрозуміло, як називати фашистські рухи в тих країнах, де фашистські партії і рухи не прийшли до влади, або як називати аналогічні організації до їхнього приходу до влади. Ця незрозумілість і невизначеність виникає тому, що фашистські режими, партії і рухи ототожнюють, хоча, на думку автора, ці терміни варто розмежувати.

Фашистська партія Італії (виходячи з визначення терміна "партія") – це організована частина суспільства, що має на меті спочатку вступ у війну і придбання нових колоній, згодом створення політичної системи, яка сприяла б завершенню Рісорджіменто і виведення Італії з кризового становища. Безумовно, що це ультраправа партія, однак основний акцент у її ідеологічній основі робився не на етнос або расу, а на націю-державу [1]. Дати більш чітке визначення просто неможливо у зв'язку з тим, що програма в італійських фашистів з'явилася лише в 1930-х рр., коли за замовлення Муссоліні Дж. Джентіле оформив його ідеї в "Доктрину фашизму" [14,686].

Фашистський режим – не до кінця вивчене й визначене поняття. Цей термін може бути виправданий у двох випадках. По-перше, об'єднати всі ультраправі режими, не розбираючи їх на тоталітарні й авторитарні, тобто показати "єдину брилу" за визначенням Роджера Гриффіна [15,175]. По-друге, його можна використовувати для ілюстрації специфіки італійського режиму, що був режимом класичного фашизму.

Ці два значення одного умовного терміна з'єднуються в теорії Р. Гриффіна, який називав фашизм – палінгенетичною (що розвивається у зв'язку з баченням національного

відродження) формою популістського ультра націоналізму, що ставить інтереси нації над усіма іншими інтересами [15,176]. Але вона не враховує всі розбіжності в розумінні різними напрямками ультраправого націоналізму терміна "нація". І, якщо в "Доктрині фашизму" під нацією розуміється народ Італії не з погляду на етнічне походження [1], то в Німеччині йшлося про расу, етнічну належність.

Чи можна зіставляти ці режими, якщо в італійських фашистів основним началом було об'єднання країни, ідея сильної держави й практично весь період їхнього перебування при владі відбувалися дії у цьому напрямку, а в Німеччині основою була ідея нації-раси, гегемонії і панування нордичної раси? На думку автора, цей термін має ймовірніше ідеологічний характер. Доказом цього є різноманіття фашистських режимів. Цей термін став вживатися на з'їздах Комінтерну (звідси – й у радянській літературі), використовувався для протиставлення лівим, і щоб показати необхідність боротьби за революцію проти "загнивального капіталізму" [16,13], який уособлював "особливу стадію імперіалізму" для країн Європи [17,43]. Наприклад, у промові Гарланді зазначалося: «Але після війни не можна було підійти до робочих стандартними методами. Тому італійський капіталізм знайшов особливий політичний метод у формі фашизму. Політика фашизму – це підготовка війни італійського імперіалізму» [17,36].

У післявоєнній літературі термін "фашистський режим" слугує для систематизації матеріалу й визначення тенденцій, характерних для розвитку буржуазних країн ХХ століття. У радянській літературі цей термін від Г.Б. Сандомирського до кінця 1980-х традиційно використовується для протиставлення радянському режиму.

Важливою частиною фашистського руху був його суспільно-політичний рух, компонент, який в авторитарній державі відіграв найважливішу роль [19,41]. Сам він зливався з атомізованою гомогенною масою, проникаючи в усі сфери життя суспільства й кожної людини, і ставав її колективною ідеєю [20,110]. Цією ідеєю могла стати й інша доктрина Фашизм об'єктивно виявився ближче італійцям, до того ж італійські праві організації не мали програм, які сковували б їхньої дії. Їхня програма формувалася в процесі контакту з населенням, тобто постійна корекція і розуміння бажання як еліти, так і мас (у цьому контексті – представників різних соціальних груп і маргіналів, яких було дуже багато в післявоєнний період). До того ж Муссоліні був блискучим оратором і у своїх промовах часто показував взаємозв'язок з іншими ультра націоналістами, насамперед з дуже популярним поетом Д'Аннунціо, що "звільнив" порт Фіуме (Рієка) [21,416].

Суспільно-політичний рух в умовах масової демократизації і сучасних технологій проводить тоталізацію зсередини через атомізацію мас, зливаючись з ними [11,90]. Але ще більш важливо, що в Італії під час Першої світової війни особливо активно розвивалася промисловість для потреб фронту. У післявоєнний період італійці зіштовхнулися з тим, що союзникам більше не потрібна італійська продукція. Робітників стало набагато більше, ніж це було потрібно, фабрики й заводи розорялися, уряд витрачав гроші на субсидії за рахунок сільськогосподарського виробництва, тому практично кожен італієць відчував себе незахищеним. Союзники не прагнули виконати умови Лондонського пакту [22,109]. Після закінчення війни повернулися колишні фронтовики (*ariditi*), що мали потребу в забезпеченні роботою у мирний час. Але уряд не вживав екстрених заходів з їхнього облаштування у виробничій сфері. *Ariditi* вважали таку політику несправедливою і вимагали заслуженого гідного життя після війни.

Усе це призвело до сплеску національних почуттів, пошуку месії, що врятує від неминучого нещастя, прагнення до державотворення, стабільності. Саме в таких умовах почав формуватися тоталітарний синдром. Усе ширші верстви суспільства потребували харизматичного лідера, який згуртував би націю навколо ідеї. Цим вождем став Муссоліні. Для приходу до влади такого лідера не потрібно було масового повстання, тому що ліберальна держава й уряд себе дискредитували, король і голова уряду не бачили іншого

виходу. Такий вождь асоціювався з державним порядком, у нього вірили "як у бога" [20,117], тим більш що «Похід на Рим» був легітимним (визнаний Королем та іншими державами) і підтверджений на виборах [12,96].

Таким чином, визначилися деякі передумови встановлення тоталітарного режиму й одночасно його ознаки:

- 1) відсутність у значної частини населення індивідуального мислення на користь колективного, що підкріплюється ідеєю;
- 2) наявність єдиного суспільно-політичного руху як потенційного резерву, а згодом орган контролю, який швидко зростав над людиною та її життям;
- 3) виконання поліцейського нагляду й наявність репресивного апарату;
- 4) наявність контролю над засобами масової комунікації;
- 5) наявність ідеї, що трансформується в унітарну ідеологію;
- 6) харизматичний лідер і відсутність сильних опозиційних партій;
- 7) наявність утопічної ідеї, якої прагнули етнос, нація, народи.

Усе це стало основою для формування тієї піраміди влади, що проникне за допомогою суспільно-політичного руху, ідеології і реальної влади в усі куточки держави.

Виходячи з цього, можна визначити ту грань, що часто стирається в дослідженнях, відсутність якої не дає можливості відносити італійський режим до тоталітарного. Це проблема співвідношення понять "тоталітаризм", "тоталітарний максимум" і "тоталітарний режим".

Під тоталітаризмом у цій роботі розуміється суспільно-політична форма організації держави, заснована на авторитарному режимі в широкому сенсі, при синтезі з демократичною формою. Таким чином, тоталітарна форма правління – це форма, заснована на стику двох інших типів режиму на конкретному рівні розвитку суспільних відносин і засобів масової комунікації. Тоталітаризм, як і будь-який інший тип режиму, в абсолюті не існує, тому є необхідність виділити системи, що близькі до теоретичного на практиці, але з цього ще не виходить, що подібні системи, які належать до цього типу режимів, – єдині. Але ці системи необхідно відокремлювати від більш м'яких, інакше ознаки цих систем стануть ознаками тоталітаризму й не дадуть нам цілісного та об'єктивного розуміння явища. Ці системи можна назвати "тоталітарним максимумом", тобто тоталітарним режимом, максимально наближеним до теоретичних положень. Найчастіше під такими режимами розуміють Німеччину та СРСР. Така близькість пов'язана з менталітетом народу й особливостями історичного процесу. Наприклад, як би Муссоліні не прагнув до дисциплінованості в Італії, йому цього не вдалось би домогтися. Уведення расистських законів [6] не забезпечило б їхньої реалізації на практиці через толерантне ставлення італійців до інших етносів і народів [13,192].

На думку автора, тут важливим є не ступінь жорсткості режиму, наявність самої системи, принципово інший рівень, на який стає країна, у порівняно з попереднім станом. І чим стійкіші традиції лібералізму й розвиненіші демократичні інститути, тим більше буде змінюватися матриця. Важлива наявність зв'язків усередині структури, що формували тоталітаризм.

Отже, коли Італію визнати системою тоталітарною, то тверда регламентація економіки, відносний добробут громадян не є універсальними ознаками, бо визначене піднесення економіки було, але не при твердій регламентації (в основному в субсидованій державою важкої промисловості), а добробуту громадян не було досягнуто, хоча піднесення було значним.

Остаточне встановлення тоталітарної держави належить до 1934–1936 рр. – від остаточного оформлення юридично й практично корпоративної держави, поява нової ідеї "mare nostrum" та автаркії (чому сприяло рішення Ліги Націй про блокування експортно-імпортних операцій з Італією).

Під тоталітаризмом у пропонованій роботі розуміється сукупність, своєрідна система ознак, що є теоретичним фундаментом для визначення сутності режиму. Це не реальна система в державах. У кожній державі вона видозмінювалася у зв'язку з наявними там життєвими умовами. Співвідношення цих ознак і давали цілісну систему (матрицю) тоталітаризму. Тому терміни "тоталітарний режим" і "тоталітарний максимум" не ідентичні.

Тоталітарний режим – це наявна система керування, що має таку ж систему, як і тоталітаризм, видозмінену під впливом реальних умов. Якщо в Італії визнати системою тоталітарною, то тверда регламентація економіки, відносний добробут громадян [19,41] не є універсальними ознаками, бо певне піднесення економіки було, але не при жорсткій регламентації, а добробуту громадян не було досягнуто.

В Італії кожна ознака тоталітаризму має свою специфіку:

- Б. Кроче випускав вісник, де критикував Муссоліні, А.Омодео писав історичні праці, у яких робив висновки про відсутність взаємозв'язку Рісорджіменто й фашистського режиму;

- функціонували організації "Католицької дії", що не завжди займалися тільки просвітницькою діяльністю;

- широка автономія вождя [23,62].

Що стосується цементувальної утопічної ідеї в 1920-х –початку 1930-х рр., то такою була ідея побудови тоталітарної держави за спартанським, а не римським зразком [24,32]. Таким чином, виходить цікавий казус, що Муссоліні прагнув створити тоталітарну державу ("держава, що вбирає у себе все – всю енергію, всі інтереси, всі надії народу"), але не створив, а режим при ньому називається тоталітарним.

Зі всього вищесказаного можна зробити висновок, що в Італії були всі передумови для формування тоталітарного режиму вже після Першої світової війни, однак через особливості розвитку Італії, менталітету громадян і надзвичайної харизми Муссоліні в суспільно-політичному русі та його політиці, що була спрямована на збирання усіх важливих державних посад, фактично тоталітаризм в Італії не наблизився до максимуму й не досяг апогею через пізні строки формування. У країні тривалий період практично паралельно існував дуче і фашистський суспільно-політичний рух, при тому один одного слабо контролювали, а сам італійський тоталітарний режим характеризувався численними винятками із загальної теоретичної схеми, однак назвати його класичним авторитарним некоректно.

На жаль, поки що, проблема класифікації італійської політичної системи в 1922–1940 рр. остаточно не розв'язана з ряду причин. По-перше, у більшості авторських концепцій Італія не розглядається як основний елемент системного аналізу. По-друге, вплив суспільних подій холодної війни на історіографічні процеси після Другої світової війни, не сприяли об'єктивності досліджень.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Муссолини Б. Доктрина фашизма// <http://lib.ru/politolog/mussoloni/mussol.txt>
2. Закон о правах и прерогативах главы правительства, первого министра государственного секретаря// Конституции буржуазных стран. – Т. 1. – М. – Л.: ОГИЗ-СОЦЭКГИЗ, 1935. – С. 150–152.
3. Устав итальянского королевства (4 марта 1848 г.)// Конституции буржуазных стран. – С. 142–149.
4. Закон о корпорациях // Конституции буржуазных стран. – С. 181–183.
5. Простаков И.В. Социально-экономический анализ корпоративной реформы итальянского фашизма. – М.: МГУ, 1986. – 22 с.
6. Documenti della legislazione antiebraica//<http://www.dsca.it/Introd.htm>.
7. Грамши А. Избранные произведения. – М.: Политиздат, 1980. – 422 с.
8. Закон о праве исполнительной власти издавать юридические нормы // Конституции буржуазных стран. – С. 152–153.
9. Закон о реформе политического представительства // Конституции буржуазных стран Европы. – С. 153–157.
10. Talmon, Jacob L. 1952: The Origins of Totalitarian Democracy. London: Secker & Warburg. – 412 p.

11. Фридрих К., Бжезинский Зб. Тоталитарная диктатура и автократия // Тоталитаризм: Что это такое. – Ч. 1. – М.: ИНИОН, 1993. – С. 79–91.
12. Тоталитаризм в Европе XX века. Из истории идеологий, движений, режимов и их преодоления. – М.: ПИМ, 1996. – 540 с.
13. Нольте Э. Фашизм и его эпоха // Тоталитаризм: Что это такое. – Ч. 1. – М.: ИНИОН, 1993. – С. 185–202.
14. Себайн Дж., Горсон Т. Історія політичної думки. – К.: Основи, 1997. – 785 с.
15. Умланд А. Старый вопрос, поставленный заново: что такое фашизм? Теория фашизма Роджера Гриффина // Полис. – 1996. – № 1. – С. 175–176.
16. Сандомирский Г.Б. Италия наших дней. – М.-Л.: Госиздат, 1926. – 106 с.
17. Стенографический отчет VI конгресса Коминтерна. – Вып. 6. – М.-Л.: Госиздат, 1929. – 212 с.
18. Сандомирский Г.Б. Фашизм. – Ч.1. – М.-Пг: Госполитиздат, 1923. – 85 с.
19. Мазуров И. Фашизм как форма тоталитаризма // Общественные науки и современность. – 1993. – №5. – С. 39–52.
20. Хевеши М.А. Толпа, массы, политика. – М.: РАН, 2001. – 222 с.
21. Ридли Д. Муссолини. – М.: АСТ, 1999. – 446 с.
22. Лопухов Б.Р. Эволюция буржуазной власти в Италии – М.: Наука, 1986. – 276 с.
23. Хибберт К. Бенито Муссолини. – М.: РОССПЭН, 1997. – 416 с.
24. Трубайчук А. Три постаті тоталітаризму// Нова політика. – 1998. – № 4. – С. 31–41.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Симоненко Ольга Олександрівна – аспірантка кафедри Нової на новітньої історії Одеського національного університету І.І. Мечнікова.

Наукові інтереси: державність Італії в 1922–1940 рр.

**БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКИХ ПРОФСПЛОК З ВЛАСНИКАМИ
ПІДПРИЄМСТВ ЗА ПІДВИЩЕННЯ ЗАРОБІТНОЇ ПЛАТИ
РОБІТНИКІВ ЗА ДОБИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ
(ЛЮТИЙ 1917–КВІТЕНЬ 1918 рр.)**

Олег СИНЕНКО (Кіровоград)

У статті зроблено спробу простежити проблему оплати праці, регулювання стосунків між власниками та робітниками з боку Центральної Ради та профспілок.

This article considers the problem of payment, regulation relation between employees from Central Rada and trade-union side.

Умовою демократизації суспільства є здійснення принципу свободи коаліції (страйків, зборів, організацій). Після його проголошення в лютому 1917р. в Україні, як і в Росії, з'явилася потенційна можливість демократичного розвитку. З підпілля вийшли політичні партії, почали виникати різноманітні громадянські організації. Відкрилися широкі можливості для створення професійних спілок.

В історичній літературі не висвітлювалося питання розвитку профспілок доби Центральної ради. Центральна рада вважалася буржуазною, а, виходячи з цього, не могло навіть йтися про будь-який захист робітників. Проблема відстоювання економічних та соціальних питань робітників з боку профспілок взагалі не висвітлювалася.

У посткомуністичній вітчизняній історіографії зроблено певні кроки на шляху до виправлення цих хиб і написання правдивої історії профспілкових організацій України. Підготовлено й видано декілька праць, присвячених розвитку робітничого руху доби Центральної ради. Головна увага авторів зосереджується на взаємовідносинах уряду Центральної ради й робітничого класу [1]. Було розпочато вивчення історії так званих «незалежних» профспілкових об'єднань, а також політики радянського уряду із придушення профспілкової незалежності [2]. У середині 90-х рр. вийшли друком монографічні

дослідження Б.Андрусишина [3] та О.Реєнта [4], присвячені історії робітничого класу та робітничої політики українських урядів доби революції і визвольних змагань. Автор першої монографії започаткував вивчення історії становлення в Україні системи соціального партнерства між підприємцями та робітниками, а автор другої – процес одержавлення професійних спілок.

У пропонованій статті зроблено спробу простежити боротьбу профспілок з власниками підприємств за підвищення заробітної плати робітників у складних економічних умовах лютого 1917 – квітня 1918 рр.

Проблема оплати праці завжди була життєво важливою. Одним з найважливіших показників, що характеризують становище робітничого класу, є рівень заробітної плати. За час існування Тимчасового уряду реальний рівень її у Росії, порівняно з довоєнним часом став значно нижчим. Переконали цифрові докази цієї тези наведені в працях цілого ряду дослідників. Так, за уточненими підрахунками С.Г.Струмліна, наведеними в останніх виданнях його праць, загальноросійський індекс цін порівняно з 1913 роком протягом 1917р. зазнав таких змін: у січні він дорівнював 2,18, квітні – 2,42, липні – 4,76, у жовтні – 5,25 [5,203]. Тільки протягом серпня – жовтня 1917 р. вартість карбованця впала на 37 %, що пояснювалося надмірним випуском паперових грошей [6, 194], який при нестачі товарів, призвів до швидкого зростання цін на сільськогосподарські продукти та інші товари широкого вжитку. Простий плуг, який коштував до війни 7 крб., у 1917 р. – 40 крб. Ціни на продукти споживання порівняно з 1914 р. зросли майже в п'ять разів, а заробітна платня до березня 1917 р. – тільки на 60%. [7,299.].

Нестримне зростання дорожнечі й відставання зростання заробітної плати не могло не викликати різкого падіння життєвого рівня робітничого класу України. Рада робітничих і солдатських депутатів та профспілкова спілка Чулковського рудника в Донбасі, проаналізувавши ріст цін на продовольство та предмети першої необхідності за період з 1915 по 1917 рік, повідомила, що вони зросли на 185 %, а заробітна плата робітників і службовців – лише на 55 %. Прожитковий мінімум зростав. Для робітничої сім'ї з чотирьох осіб у вересні 1917 р. на Донбасі він був визначений у 365 крб., тобто 12 крб. і 16 коп. на день без оплати за житло [8,8]. Вражають цифри зміни прожиткового мінімуму робітників цукрової промисловості. У липні 1914 р. він становив 1крб. 35 коп. на день для родини з чотирьох осіб. У листопаді 1917 р., як підраховано на основі анкетування, проведеного в квітні 1918 р., на 88 цукрових заводах він збільшився до 12 крб. 60 коп. на день. Причому, це був голодний мінімум, а цукрозаводчики намагалися його знизити до 9 крб. на день. Прожитковий мінімум 1914 року обчислювався на основі заробітної плати робітника середньої кваліфікації, а для 1917 року – робітника найвищої кваліфікації. Отже, основна маса трудящих цукрової промисловості своєю тяжкою працею не могла заробити на життя [9. 8, 15, 31].

Війна, яку продовжував вести Тимчасовий уряд, негативно впливала на економічне становище в Україні. У гонитві за одержанням максимальних прибутків від військового виробництва збитки від інфляції власники прагнули перекласти на державну казну. Із санкції Особливої наради з оборони з 6 березня по 18 жовтня 1917 року оборонним підприємствам було сплачено 312 млн. крб. субсидій та авансів. Тимчасовий уряд, зберігаючи величезні прибутки підприємців, усе робив для того, щоб тягар війни повністю перекласти на плечі робітників [10,49].

Отже, Тимчасовий уряд, репрезентуючи інтереси власників підприємств і продовжуючи ненависну війну, вів країну до дальшого занепаду господарського життя, погіршення становища й зростання експлуатації робітників.

1917 року навіть у металургійній промисловості, де заробітна платня була найвищою, середній місячний розмір її не досягав 200 крб. Для 10 найбільших металургійних заводів Донбасу середня місячна заробітна плата 1917 року дорівнювала: у січні – 87,7 крб., лютому – 76 крб., березні – 93,7 крб., квітні – 159 крб., травні – 176 крб., червні – майже 171 крб. [11, 35].

Основна ж маса робітників Катеринославщини на осінь 1917 р. одержувала 3 – 4 крб. на день, або 75 крб. на місяць [12]. І лише невелика кількість робітників найвищої кваліфікації домагалася завдяки профспілкам підвищення заробітної платні до 15 крб. на день, або до 375 крб. на місяць. Досить високим був рівень оплати друкарів, які, наприклад, в Олександрівську в липні 1917 р. так само домоглися встановлення заробітної плати робітникам першої категорії до 200 крб. на місяць, другою – до 160 крб., третьої – до 120 крб., четвертої – до 80 крб. [13].

Перша обласна конференція металістів Півдня Росії, яка працювала в Харкові на початку жовтня 1917 р., домоглася піднесення мінімуму заробітної плати до 7 крб. 20 коп. на день. Правда, продовольча комісія конференції на основі врахування наявних цін і мінімальної кількості продуктів, потрібних для родини з чотирьох осіб, вимагала встановлення мінімуму в 16 крб. 50 коп., але в ході обговорення ця норма була знижена до 7 крб. 20 коп. – тобто до 175 крб. при 25 виходах на роботу протягом місяця [14].

І все ж таки профспілки продовжували боротися за поліпшення умов життя. Так, у Києві, згідно з колективним договором, підписаним у вересні 1917 р. між Центральним Бюро профспілок і Товариством заводчиків і фабрикантів, максимум заробітної плати визначався для металістів: у 387 крб. і 50 коп. – 257 крб. 50 коп. для робітників першої категорії, 287 крб. 50 коп. – 237 крб. і 50 коп. для другої, 160-150 крб. – для чорноробів-чоловіків та 125 – 100 крб. – для жінок. У деревообробників максимальна заробітна плата мала дорівнювати 300 крб., відповідно у кравців – 250 – 125 крб., підручних робітників – 55 – 100 крб., учнів – 30 – 50 крб. [15, 5 – 6].

Динаміка середньої заробітної плати робітників суднобудівельних заводів Миколаїва – державних оборонних підприємств, де рівень оплати був чи не найвищим, у 1914 – 1917 рр. була такою: середня заробітна плата в липні 1914 р. становила 49 крб., 1915р. – 62 крб., у 1916 р. – 81 крб., у липні 1917 р. – 197 крб., а в листопаді 1917 р. – 234 крб. Отже, з липня по листопад 1917 р. заробітна плата зросла лише на 120 % [16].

У надзвичайно тяжкому становищі опинилися 1917 р. гірники Донбасу. На деяких шахтах вони одержували від 90 копійок до 1 крб. 20 коп. заробітної плати на день, у разі виконання відрядних робіт – від 1 до 2 крб. Розміри місячного заробітку залежали від кількості виходів на роботу [17, 41].

Восени 1917 р., коли у результаті тривалої боротьби профспілки домоглися домовленості з підприємцями значного збільшення шахтарям заробітної плати, середній мінімум оплати цілого ряду категорій робітників-гірників становив на день 1 крб. 75 коп. (коногони), 3 крб. (електрики шахт), 3 крб. 10 коп. (відкатчики), 3 крб. 50 коп. (кочегари) тощо. Середній денний мінімум основної категорії робітників гірничодобувної промисловості – забійників дорівнював 7 крб. 20 коп., а максимум – 11 крб. 75 коп. [18, 41].

У жовтні 1917 р. на залізорудних підприємствах Криворіжжя забійники одержували до 2 крб. 67 коп., а жінки – 1 крб. 80 коп. за день. При відрядних роботах заробіток був дещо вищим – до 5,5 крб. – у забійника, у слюсаря, коваля, тесляра – до 3 крб. 50 коп., у некваліфікованих робітників – до 3 крб. Але на відрядних роботах гірник витримував не більше 18 змін на місяць і тому зарплата на місяць не перевищувала 99 крб. На вимоги гірників збільшити заробітну плату власники підприємств відповідали: “ Не дам з голоду здохнути, але не дам і заробити” [19]. Велика кількість робітників постійно була в боргу перед конторою рудника.

Зокрема в харчовій промисловості на дрібних підприємствах за 12-годинний робочий день і без обідньої перерви, як це було, наприклад, на макаронній фабриці Шульваса в Бердянську робітниця одержували жалюгідну платню – від 80 коп. до 1 крб. 20 коп. [20].

Кравчихи Одеси, які весь час перебували під загрозою звільнення, бо майстерні закривалися одна за одною внаслідок саботажу їхніх власників, отримували не більше 50 крб.

на місяць [21]. Зауважимо, що становище жінок-робітниць ускладнювалося ще й тим, що їм взагалі платили набагато менше, ніж чоловікам, навіть за виконання однакових робіт.

Війна, яку продовжував вести Тимчасовий уряд, неухильно впливала на економічне становище в Україні. Начальник горного управління Півдня Росії 27 лютого 1917 р. доповідав у Петроград, що на шахтах немає борошна, грошей для виплати зарплати і що слід чекати призупинення робіт. Продовольча криза загострювалася. Газети були заповнені тривожними повідомленнями про вичерпання запасів хліба, про довжелезні черги біля продовольчих крамниць. «Известия Глуховского уездного Совета рабочих и солдатских депутатов» у номері від 25 серпня писали, що навіть коли на Чернігівщині видаватимуть по півфунта хліба на людину, наявних його запасів вистачить лише до початку 1918 р. [22]. Загострення продовольчої кризи на Чернігівщині призвело до виникнення хвилювань серед робітників. Найбільш катастрофічним було продовольче становище пролетарських мас Донбасу та Придніпров'я. На нараді представників дирекцій металургійних заводів Півдня Росії спільно з представниками профспілок та Рад робітничих депутатів Донбасу відзначалося, що в деяких місцевостях Катеринославської губернії «... зовсім немає хліба, замість нього якийсь сурогат, робітники хворіють від нього...» [23, 366].

По Київській губернії в 1917 р. порівняно з липнем 1916 р. офіційні ціни зросли: на жито – на 227,7 % , пшеницю – 203,1 %, гречку – 183,5 %, олію соняшникову – 276 %, картоплю – 185,2 %, масло вершкове – 186 % [24, 152– 153]. Враховуючи мізерну зарплатню, продовольчу кризу, нестримне зростання цін тощо, профспілкові комітети намагалися хоча б якимось чином поліпшити становище робітників і вийти з тяжкого продовольчого становища, послали делегації робітників у села для заготівлі картоплі та інших харчів, як це було на заводі «Шодуар» у Катеринославі [25].

Робітники мали змогу звертатися до тієї організації, яка обіцяла підтримати та відстояти їхні економічні права. Як приклад, наводимо повідомлення про створення в місті Єлисаветграді професійної спілки робітників млинів від 4 квітня 1917 р. , яка зобов'язувалася відстоювати права своїх членів і висувала вимоги підприємцям:

1. 8-годинний робочий день.
2. Понаднормові роботи дозволяються тільки на час війни.
3. Підвищення заробітної плати [26].

Із зміцненням профспілок робітники дедалі частіше висували різноманітні вимоги про покращення умов праці, оскільки їхнє соціально-економічне становище мало чим відрізнялося від дореволюційного, рівень реальної заробітної плати продовжував падати.

Починаючи з літа 1917 р., на перше місце знову вийшли питання зарплати (в Одесі в примирній камері таких справ існувало 468 з 461 поданої), а інші питання були відсунуті на другий план (112 справ) [27, 231]. Певний порядок у розв'язанні конфліктів навели лише тоді, коли під тиском трудящих були ухвалені рішення про проходження всіх справ, пов'язаних із зарплатою через професійні спілки. 5 серпня 1917р. побачив світ закон «Про примирні інституції», який підвів правову базу під хаотичні рішення різноманітних організацій. Згідно із законом, на великих підприємствах з обраних на паритетній основі власників та робітників створювали примирні камери або промислові суди. Головним завданням цих установ було запобігання конфліктам між робітниками й підприємцями, а в разі їхнього виникнення мирно розв'язувати їх, стримувати трудящих від революційних виступів. Підкреслювалося, що до закінчення розгляду конфлікту в примирній камері страйк заборонявся. Комісаріати праці були того часу лише одними з органів, що брали участь у цьому процесі.

Коли профспілки не могли домовитися з власниками заводів про підписання колективного договору, у якому йшлося про збільшення заробітної плати, вони вдавалися до більш рішучих дій – страйку.

Так, 18 вересня 1917 р. за ініціативою профспілки «Металіст» у Києві страйкували робітники металообробних підприємств. Страйк розпочався на знак протесту проти

затягування місцевим Товариством заводчиків і фабрикантів підписання колективного договору, виробленого спілкою. Враховуючи зростання дорожнечі й нестримне падіння життєвого рівня трудящих, договір передбачав збільшення мінімуму заробітної плати, ліквідацію штрафів, забезпечення охорони праці, здійснення приймання робітників тільки через спілки тощо. Страйк 16 металообробних підприємств Києва вибухнув усупереч рішенню конференції фабзавкомів від 17 вересня 1917 р. та Центрального Бюро профспілок, які, готуючи загальний виступ робітників міста, хотіли запобігти розпорошенню їхніх сил. Але, прагнучи надати страйку організованості, Центральне бюро профспілок очолило керівництво. 20 вересня 1917 р. страйковий комітет від імені 16 заводів, що припинили роботу першими, звернувся до всіх робітників Києва із закликом підтримати металістів відрахуванням у страйковий фонд 10% заробітної плати. Страйк набув великого розмаху. У наступні дні до нього приєднувалися все нові й нові підприємства. Металістів підтримали деревообробники, шкіряники, кравці. Виступ охопив близько 50 тис. робітників Києва. Організованість і стійкість страйкувальників налякали власників підприємств. Для ліквідації конфлікту до Києва прибули представники Міністерства праці, щоб узяти участь у нараді, що відбулася 23 вересня в Думі при участі Центрального бюро профспілок, Товариства заводчиків і фабрикантів та інших організацій. 24 вересня 1917 р. приступила до роботи узгоджувальна комісія і 25 вересня було повідомлено про задоволення вимог робітників. Опір підприємців було зламано [28, 248–254, 257, 261]. Мінімум заробітної плати для робітників першої категорії встановлювався у розмірі до 12 крб. на день, другої – до 10 крб., третьої – 7 крб. Учні мали отримувати 2–4 крб., жінки – 4–5 крб. Крім встановлення мінімуму заробітної плати, за договором заборонялися поденні роботи та роботи у свята, понаднормова праця припускалася лише за угодою із завкома та профспілками, скасовувалися штрафи, упорядковувалася виплата грошей робітникам два рази на місяць – 2 і 15 числа, забезпечувалася оплачувана відпустка, у разі хвороби місце й оклад зберігалися протягом трьох місяців, а коли випадок підпадав під дію закону про страхування – 6 місяців. Учні можна було набирати лише з 15 років, і їхня кількість визначалася завкома. Робітників віком до 18 років заборонялося використовувати на нічних роботах, їхній робочий день мав тривати 6 годин. Усіх молодших 12 років слід було розрахувати, 12–15 річних можна було залишити на підприємствах лише за згоди фабзавкомів. Жіноча праця мала оплачуватися однаково з чоловічою, приймання робітників повинно було здійснюватися через профспілку [29, 97].

Отже, цей документ охоплював усі найголовніші питання, розв'язання яких могло б забезпечити відчутне поліпшення становища робітників. Звичайно, підписання цього договору було великою перемогою профспілок Києва.

Для регулювання розв'язання соціальних конфліктів в Україні після створення Генерального Секретаріату в його складі почав діяти департамент взаємостосунків між працею і капіталом. Слід підкреслити, що в розглядуваний період найчастіше конфлікти виникали через заробітну плату й лише на другому плані були питання правового характеру, а саме: наймання та звільнення робітників, оплата членів робітничих комітетів і різноманітних делегатів, надання різним організаціям приміщень для засідань тощо.

Боротьба робітників за підвищення зарплати й встановлення її гарантованого мінімуму мала напружений і тривалий характер. Так, правління Єлисаветградської професійної спілки робітників і робітниць млинів висунуло вимоги до міської Ради, серед сімнадцяти пунктів якої другим стояло питання підвищення заробітної платні: "До 50 крб. на місяць – 40%, від 50 крб. до 75 крб. – 30%, від 75 крб. і вище – 20%. Понаднормові роботи – полуторна плата, за роботу у неділю – подвійна платня". Слід зауважити, що на робітників, які не входили до профспілки, вищезгадані вимоги не поширювалися [30]. У разі, коли вимоги профспілки не задовольнялися, члени організації вдавалися до страйку. Так, у Єлисаветграді з 1 до 9 травня 1917 р. відбувся страйк службовців Єлисаветградського трамваю [31]. Тимчасовий уряд не

пішов на законодавче регулювання цього питання, а намагався спрямувати його в русло укладення угод з підприємцями.

Першим значним фактом у галузі розробки нового тарифу заробітної плати для Донбасу стала конференція рад робітничих та солдатських депутатів за участю представників від ФЗК та активної участі профспілок, яка відбулася 2 травня 1917 р. в Катеринославі. Робоча секція конференції ухвалила постанову про тимчасовий тариф заробітної плати. Вона встановлювала загальний для всіх категорій трудящих мінімум зарплати в обсязі 4 крб. для дорослого й 2 крб. 50 коп. для підлітків від 15 до 17 років, вимагала ліквідації дитячої праці й тимчасового запровадження 6-годинного робочого дня для дітей, відміни відрядних робіт, встановлення диференційованих надбавок до ставок заробітної плати; уніфікації правових умов праці; виплати робітникам середнього заробітку у всіх випадках зупинки виробничого процесу не з їх вини, пропонувала добиватися утримання завкомів за рахунок підприємств, найму працівників на роботу на невизначений термін і запровадження 6 – годинного робочого дня на шкідливих виробництвах.

В перші післяреволюційні дні і місяці підприємці ще контролювали ситуацію. Вони дуже уважно стежили за всіма діями робітничих мас, своєчасно, швидко і вміло реагували на них. Особливо це видно на прикладі діяльності адміністрації Харківського паровозобудівного заводу. Так, у лютому 1918 р. в нових умовах вона встановила нові розцінки. Крім того, протягом лютого — березня підприємці маніпулювали різноманітними засобами, щоб притримати заробіток робітників: затримували введення гарантованої тарифної ставки робітникам, Наказували банкам не видавати гроші, незважаючи на масове незадоволення робітників тощо [32,115].

Зауважимо, що на невеликих підприємствах, а також на фабриках і в майстернях, не охоплених профспілковими організаціями, робітники ще повністю перебували під владою підприємців, нічим і ніким не обмеженою. Зрозуміло, що в таких умовах вони не одержували заробітну плату, яка відповідала масштабу робіт. У той же час, отримуючи великі прибутки, підприємці рішуче виступали проти підвищення заробітної плати, що якоюсь мірою компенсувало б падіння реальної оплати праці робітників. Власники, закриваючи підприємства, посилювали розруху, намагаючись примусити робітників відступити під загрозою безробіття і голоду. В умовах недосконалого законодавства тільки профспілки могли регулювати стосунки між власниками та робітниками підписанням колективних угод або декретуванням нових тарифів для окремих галузей промисловості та окремих підприємств.

Про реакцію підприємців на вимоги робітників свідчить такий факт: гірничопромисловці півдня Росії відмовили шахтарям Донбасу в підвищенні зарплати на тій підставі, що це неминуче збільшить собівартість продукції і призведе до зростання цін на товари. Рішуче реагував проти її підвищення, зокрема, голова спілки підприємців металургійної та залізоровної промисловості, який твердив, що встановлені попередніми конференціями в Катеринославі та Харкові й уведені в дію з 1 квітня 1917 р. надбавки до заробітної плати поглинули всі оборотні кошти підприємств. Для відшкодування останніх Тимчасовий уряд виділив їм 25-мільйонну субсидію. На засіданні спілки промисловців металургійних заводів 27 червня, де виділену суму розподілили між ними, було прийнято рішення підвищення зарплати вважати неприпустимим аж до закінчення роботи спеціальної створеної урядом комісії. Тому директори, які погоджувалися на певне підвищення заробітної плати, змушені були їхати до Петрограда й давати пояснення відповідним органам.

Отже, робітники в боротьбі за підвищення заробітної плати, нарешті, мали змогу звертатися до профспілкової організації, яка відстоювала їхні економічні права. Остання, у свою чергу, домовлялася з власниками про укладання колективних угод. У разі недовдоволеності профспілки вдавалися до більш рішучих дій – до страйку. За доби Центральної ради профспілки стали тісно співпрацювати з органами державної влади. Після

створення Генерального Секретаріату в його складі почав діяти департамент взаємостосунків між працею і капіталом для регулювання розв'язання соціальних конфліктів. Під тиском профспілок 5 серпня 1917 р. побачив світ закон «Про примирні інституції», який підвів правову базу під хаотичні рішення різноманітних організацій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. А.П.Гриценко. Українські робітники на шляху до творення національної держави. 1-й всеукраїнський робітничий з'їзд. 11–14 (24–27) липня 1919р. – Історичні зошити. – № 5. – К., 1992; Реєнт О.П. Робітництво України і Центральна рада. – Історичні зошити. – К., 1993; Андрусишин Б.І. У пошуках соціальної рівноваги. – К., 1995.
2. О.М.Мовчан. Придушення меншовицької опозиції у профспілковому русі України 1920–1924 рр. – Український історичний журнал. – 1993. – № 2–3, – С. 37–48; Суровый А.Ф. Руководство партийных организаций Украины деятельностью профсоюзов в период гражданской войны (1918-1920 гг.): Автореф. Дис. ... канд. ист. наук. – К., 1970; Ленчик А.Ф. Коммунистическая партия – организатор и руководитель профсоюзов Украины в борьбе с контрреволюцией и интервенцией (1918-1920 гг.): Дис. ... канд. ист. наук. – Донецк, 1970; Осадчий Ю.Г. Борьба Коммунистической партии за профсоюзы Украины в период иностранной интервенции и гражданской войны. (1918 – 1920 гг.): Автореф. Дис. ... канд. ист. наук. – К., 1978.
3. Б.І.Андрусишин. У пошуках соціальної рівноваги. – К., 1995. – 191 с.
4. О.П.Реєнт. Українська революція і робітництво: соціально-політичні та економічні зміни. 1917-1920 рр. – К., 1996 с.
5. С.Г.Струмилин. Избранные произведения. Статистика и экономика. Динамика цен за 1918 – 1922 гг., – Т. 1. – М. 1963.
6. История гражданской войны в СССР. – Т.1. – М. 1938.
7. Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции. М.Л., 1957. – Ч. 2.
8. ЦДАВО України. Ф. 2600. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 8.
9. “Голос труда”, 1918 , № 18, – С. 8, 15, 31.
10. Д.А.Коваленко. Оборонная промышленность Советской России в 1918 – 1920 гг. – М. 1970.
11. Б.І.Андрусишин. У пошуках соціальної рівноваги. – К., 1995.
12. “Звезда”, 10 листопада 1917 р.
13. “Единение”, 27 липня 1917 р.
14. “Южный металлист», 1917 р., № 2 – 3.
15. “Профессиональный весник”, 1917 р., № 2 – 3.
16. «Известия Николаевского Совета рабочих и военных депутатов». 13-19 вересня 1917 р.
17. А.П.Гриценко. Робітничий клас у Жовтневій революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.), К., 1975.
18. Там само.
19. «Наша борьба». 21 жовтня 1917 р.
20. «Известия Бердянского Совета рабочих и солдатских депутатов». 24 листопада 1917 р.
21. «Известия Одесского Совета рабочих депутатов и представителей армии и флота». 29 вересня 1917 р.
22. «Известия Глуховского уездного Совета рабочих, солдатских и крестьянских депутатов». 27 серпня 1917 р.
23. Революционное движение в России в апреле 1917 года. Апрельский кризис. Сборник документов. – М., 1958.
24. Київський облдержархів. Ф. 1510. Оп. 2. Спр. 23. Арк. 152-153.
25. «Звезда». 25 серпня 1917 р.
26. “Известия”. (Єлисаветград), № 10, 12 квітня 1917 р.
27. ЦДАВО України. Ф. 2857. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 231.
28. 1917 –й год на Киевщине. Хроника.
29. ЦДАВО України. Ф. 574. Оп. 1. Спр. 1994. Арк. 97.
30. “Известия”. (Єлисаветград), № 13, 22 квітня 1917 р.
31. “Голос Юга”. (Єлисаветград), № 207, 19 вересня 1917 р.
32. О.П.Реєнт. Українська революція і робітництво: соціально-політичні та економічні зміни. 1917–1920 рр. – К., 1996.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Синенко Олег Леонідович – асистент кафедри історії України КДПУ ім. В.Винниченка, аспірант Національного педагогічного університету ім. М.Драгоманова.

Наукові інтереси: період визвольних змагань 1917–1920 рр. та місце профспілок у системі суспільних координат.

КОНСТАНТІН ФРАНЦ І НІМЕЦЬКА ВЛАДНА ЕЛІТА: ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО АНАЛІЗУ ТА РОЗВ'ЯЗАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ПРОБЛЕМ

Павло ТРОЯН (Рівне)

У статті аналізується діяльність відомого німецького політика й теоретика середини – другої половини XIX ст. Константіна Франца. Розглядаються фактори впливу політичної, фінансової, промислової, ідеологічної, пропагандистської еліти на політику Німецької імперії.

The activity of Konstantian Frantz, the famous German politician and theorist is analyzed in the article. It deals with the factors of influence of political, financial, industrial, ideological and propagandistic elite on the policy of German Empire.

XIX століття ознаменувалося важливими, а почасти й доленосними подіями в історії Німеччини. Саме в той час склалася єдина індустріально розвинена держава, яка в першій половині наступного XX століття кардинальним чином вплинула на розвиток не тільки Європи, але й практично всього світу.

Вихід Німецької держави на передові позиції був пов'язаний з діяльністю багатьох видатних особистостей, серед яких насамперед потрібно відзначити рейхсканцлера Отто фон Бісмарка. Саме політика „залізного канцлера” сприяла швидкому зростанню могутності Німецької імперії у 1871 – 1890 рр.

Водночас треба зауважити, що поряд з непересічною особистістю Бісмарка важливу роль у консолідації внутрішньополітичного й економічного потенціалу німецьких земель, зростанні авторитету Пруссії, а потім кайзерівської Німеччини на європейській і світовій аренах відіграли багато інших відомих політиків, дипломатів, учених, публіцистів. Назвемо хоча б Ганземана, Мантейфеля, Маршала, Трейчке, Ліста, Рошера... До цього переліку варто додати й Константіна Франца – знаного німецького політика, дипломата й публіциста. Мета пропонованої наукової розвідки якраз і полягає у тому, щоб подати основні штрихи його біографії, вказавши на місце та роль у внутрішній і зовнішній політиці Німецької держави другої половини XIX століття.

Потрібно зауважити, що роль і значення визначних особистостей у житті німецького суспільства завжди привертала увагу науковців, дослідників, публіцистів. Насамперед це стосується фігури рейхсканцлера О.Бісмарка, а в цьому розрізі й інших впливових діячів у сфері політичного, економічного, духовного життя Німецької імперії. У цьому контексті потрібно відзначити праці німецьких істориків Г.Велера „Бісмарк та імперіалізм” (Мюнхен, 1976), Л.Галла „Бісмарк. Білий революціонер” (Франкфурт-на-Майні, 1980), Г.Мюнха „Адольф фон Ганзман” (Берлін, 1932), англійського дослідника В.Таффса „Посол у Бісмарка” (Лондон, 1938), радянських і російських науковців А.Єрусалимського „Бісмарк. Дипломатія і мілітаризм” (М., 1968), В.Чубінського-Надеждіна „Бісмарк: політична біографія” (М., 1988), Є.Максаковської „Легенда про Наумана” (НиНИ. – 2003. – № 5), української дослідниці Н.Папенко „Отто фон Бісмарк” (УІЖ. – 2004. – № 9). Звідси – оригінальність цієї наукової статті зумовлена тим фактом, що в історико-політичному ключі аналізу ролі в житті німецького суспільства перших двох десятиліть функціонування об'єднаної держави не окремих особистостей, а політичної еліти загалом ця проблема не

розглядалася. Окрім того, автор приділяє основну увагу не ключовій постаті рейхсканцлера Бісмарка, а іншим впливовим представникам різних кіл тогочасної німецької політичної еліти, серед яких був і Константін Франтц.

1. Константін Франтц – політик та ідеолог нової Німеччини.

Константін Франтц народився 12 вересня 1817 р. в старому містечку Бістум поблизу Гальберштадта в північно-східному відгалуженні Гарца. Він був восьмою дитиною у сім'ї пастора Кламера Вільгельма Франтца. Батьківський будинок розміщувався в особливій культурно-історичній частині Німеччини, яка за Вестфальським миром 1648 р. відійшла до Бранденбургу, а в наполеонівський час ще раз змушена була поміняти територіальну належність, ставши складовою частиною королівства Вестфалія. Тут переплелися одні з одними древні роди нижніх і східних саксів. Недалеко від цих місць починалася старовинна область розселення слов'янських народів. Пізніше Франтц підкреслював, що в нього завжди виявлялися дві сутності характеру, які ніби протистояли одна одній: нижньосаксонська впертість, коли один раз усвідомлене міцно утримувалося в голові, і верхньосаксонська рухливість та прагнення нових відчуттів [3, 9].

Навчальний період майбутнього політика був подібним до шляхів інших дітей священиків. Спочатку батько сам навчав сина, а потім він пішов до гімназії, закінчив школу при соборі, далі три роки навчався в Галле, а четвертий – у Берліні. Юний Константін був сучасником Гете, ріс романтиком і як студент перебував під сильним впливом німецького ідеалізму. Він опинився у вирі дискусії між прихильниками реставраційних тенденцій і революційних прагнень у справі об'єднання Німеччини. Своім фахом Франтц обрав математику, природничі науки та філософію. Як свідчать його пізніші праці, він мав також велику схильність до логіки й етики. Підтвердженням може слугувати одне з перших його досліджень, яке називалося “Філософія математики. Одночасний вклад до логіки та натурфілософії” [5]. Особливо глибоко й детально Франтц аналізував праці свого співвітчизника філософа Г.В.Гегеля. Наслідком такої напруженої і копіткої праці стало присудження йому 1841 р. (Франтцу тоді виповнилося тільки 24 роки) вченого ступеня доктора філософії, а через два роки він видав у Берліні об'ємний том дослівних виписок з творів Гегеля з власними коментарями [7]. Така фундаментальна філософська база в майбутньому наклала відбиток на загальнотеоретичні підходи Франтца практично до всіх наукових і загальнополітичних питань, далеко не останнє місце серед яких займали проблеми зовнішньої політики Німеччини і створення серединноєвропейського об'єднання.

Закінчивши навчання, Франтц нетривалий проміжок часу працював учителем. Саме тоді він написав низку праць, які були на межі філософії та політики [9]. Ці праці та особистість їхнього автора викликали зацікавлення в пруського міністра культури фон Ейхгорна, з яким Франтц іноді зустрічався на зібраннях у численних гуртках берлінської інтелігенції. 1844 р. 27-річний юнак як літературний референт став співпрацювати з міністерством культури.

Фактично це були його перші практичні кроки на ниві державної діяльності. Спочатку Франтцу не вистачало для плідної роботи конкретного знання обстановки в інших країнах. Тому 1847 р. йому дали можливість здійснити поїздку по Східній Європі. Впродовж майже року він перебував у власне австрійських землях, Чехії, Угорщині, Польщі, на Балканах. Особливо схвилювала Франтца внутрішньополітична ситуація в Польщі. Він вивчив польську мову й почав виступати проти чужоземної політики Пруссії й особливо царської Росії в польських землях (це надалі стало характерним для його поглядів з цього питання). Франтц уважав, що Пруссія повинна змінити свою політику й завоювати довір'я поляків. Цьому він присвятив 1848 р. спеціальний меморандум “Польща, Пруссія і Німеччина. Внесок до реорганізації Європи”. На його сторінках він, зокрема, писав: “Пруссія уже об'єднана з Німеччиною і відтепер є лише членом великої німецької імперії. Але Польща мусить знову вступити в союз з Пруссією; союз, в якому її оберігатиме особлива національна конституція та адміністрація, але з Пруссією матиме спільний центр суспільного авторитету; в якому

одному тільки королю присягатимуть на вірність, а він почергово перебуватиме в резиденції у Берліні й Варшаві” [8, 3].

Тим часом у пруському міністерстві культури відбулися чергові серйозні реорганізації. Разом із своїм шефом втратив місце і Франтц. Кілька років йому довелося займатися приватною роботою. Однак саме в цей час – на початку 50-х рр. XIX ст. – він почав відкрито виступати з критикою союзної політики Пруссії, про що свідчила анонімна публікація праці “Наша політика” [10] (окрім німецького видання, вона була опублікована також французькою мовою під назвою “Політика Пруссії”). Пізніше це позначилося на одному з головних серединноєвропейських постулатів Франтца: він уважав, що Міттельєвропа повинна утворитися під зверхністю династії Габсбургів. Треба також зауважити, що саме цим фактом пояснюється критичне ставлення Франтца до політики Отто фон Бісмарка, з одного боку, і відповідне ставлення рейхсканцлера до політика, ученого та публіциста, з другого. А перша зустріч між ними відбулася 1851 р., коли до серйозних ідейно-політичних розходжень було ще далеко. Тоді Бісмарк на прохання Франтца рекомендував його пруському міністр-президенту фон Мантейфелю, і недавній працівник “культурного фронту” став таємним радником у міністерстві закордонних справ.

У цей же час Франтц здійснив кілька поїздок в інші країни, побував у Франції й Австрії. У Відні, зокрема, він зустрічався з Меттерніхом і познайомився з російським посланцем бароном фон Мейєндорфом. Невимушені бесіди дали йому можливість, відкинувши необхідні дипломатичні формальності, глибше розібратися в мотивах і цілях великої політики. Справедливо також, що “контакти з австрійцями, крім того, дали змогу пруському протестанту відкрити для себе щось у католицькому менталітеті” [3, 16].

1853 р. Франтца перевели до пруського генерального консульства, яке опікувалося відносинами з Іспанією та Португалією. Спочатку він півроку займався своєю роботою у Барселоні, а потім наступних два роки – у Кадісі. Але в цілому його не задовольняла робота за кордоном у консульському управлінні і він самовільно повернувся назад до Пруссії. Це не могло не викликати конфлікту між ним і міністерським керівництвом. Зростання відчуження до Мантейфеля в кінцевому підсумку привело до того, що 1858 р. Франтц покинув міністерство закордонних справ. Надалі він усе активніше виступав з оцінками та критикою пруських суспільних і духовних проблем. Тому “дебют” під керівництвом нового міністра фон Шлейнітца був коротким: він став для Франтца “останнім актом” його в цілому блискучої політичної кар’єри. Щоправда, коли 1862 р. Бісмарк став міністр-президентом, то він знайшов Франтца і запропонував йому місце у своєму апараті. З одного боку, це був великий шанс для опального відставного політика, а з другого – пробний камінь для його характеру. Франтц відхилив прохання Бісмарка, бо розглядав політичні цілі майбутнього творця Німецької імперії як несумісні з своїми ідеями та принципами. Погодити їх було неможливо. Після цього Франтц до кінця своїх днів (він помер 2 травня 1891 р.) практично був вилучений з активного політичного життя, до якого його підштовхували власні здібності, любов до батьківщини та честолоубство. Однак він залишився відомим публіцистом, чії праці в той час проливали світло на багато питань.

Насамкінець потрібно також відзначити, що на 60–80-і роки XIX ст. припадають головні наукові та публіцистичні твори Франтца, у яких він виклав своє розуміння й аналіз проблем федералізму, внутрішнього життя й зовнішньої політики Німеччини, а також бачення перспектив створення Серedinної Європи. Зовнішньополітична концепція Франтца ґрунтувалася на засадах визнання необхідності континентального розширення Німеччини й Австрії і створення навколо них та під егідою династії Габсбургів (у більш пізніх своїх працях 80-х рр. XIX ст. Константін Франтц загалом уже не заперечував провідної ролі в серединноєвропейському територіальному утворенні за династією Гогенцоллернів) великого серединноєвропейського союзу держав. До його складу мали ввійти також Голландія, Бельгія, Швейцарія. Водночас Франтц виступав проти активної та широкомасштабної колоніальної

політики. Він уважав за першочергове завдання зміцнення „континентальних” позицій Німецької імперії, її внутрішньополітичну та господарську консолідацію.

2. Основні зовнішньополітичні ідеї Константіна Франтца.

Зовнішньополітичні погляди й ідеї відомого німецького політика й теоретика середини й другої половини XIX ст. Константіна Франтца ґрунтуються на кількох принципових положеннях або імперативах. По-перше, він був палким прихильником континентальної політики та зміцнення позицій Пруссії, а потім – Німецької імперії у Європі. По-друге, вважав царську Росію основним конкурентом німців і противником розширення їхнього впливу на континенті. По-третє, дуже обережно й навіть негативно ставився до можливих заокеанських колоніальних загарбань Німеччини. По-четверте, вважав доречним тісний економічний і політичний союз між династіями Габсбургів і Гогенцоллернів

Виходячи із таких постулатів, Франтц багато зробив для обґрунтування необхідності континентального розширення Німеччини й Австрії. Він говорив про створення навколо них і під егідою династії Габсбургів (у більш пізніх своїх працях 80-х рр. XIX ст. німецький учений і публіцист загалом уже не заперечував провідної ролі в “серединноєвропейському тандемі” за династією Гогенцоллернів) великого серединноєвропейського союзу держав, до складу якого ввійшли б також Голландія, Бельгія, Швейцарія.

Водночас, на відміну від економістів Ф.Ліста та В.Рошера й історика Г.Трейчке, Франтц як ортодоксальний прихильник планів німецького континентального розширення рішуче заперечував потребу в заокеанській колоніальній політиці. Він не тільки закликав до розширення “німецької області” в Європі, але згідно зі своєю схемою “світової політики” Німеччини наполегливо прагнув спростувати аргументацію “колоніальних ентузіастів”.

Франтц стверджував, що колоніальна політика не під силу Німеччині, не підходить їй за географічними та іншими умовами; колонії за океаном не тільки не збагатять Німеччину, але й принесуть їй матеріальні та моральні збитки; потрібно рішуче й назавжди відмовитися від думки про загарбання голландських колоній; німецька колонізація островів Тихого океану була б грою, яка не варта свічок [6, Bd.2, 286-294]. Він закликав німців зайнятися краще поверненням “утрачених” ними старовинних і багатих сусідніх країн, таких, як прибалтійські провінції Росії. Володіння Лівонією, на думку Франтца, для Німеччини у всіх планах важливіше, ніж володіння дюжиною архіпелагів Самоа [6, Bd.2, 295]. Ціною відмови від колоніальної політики публіцист пропонував забезпечити нейтралітет Великобританії, що допомогло б зміцненню позицій Німеччини в разі виникнення франко-російського союзу (передбачення такого союзу справдилося вже на початку 90-х рр. XIX ст.).

Реально такі континентальні плани означали спрямування німецької експансії у бік Росії і Балкан. У своїй праці про природу держави Франтц пропонував відтіснити Росію за Двіну й Дністер. Він уважав, що Росія може домінувати в Північній і Середній Азії і навіть у Китаї, але в жодному випадку не повинна переходити Гімалаї або просуватися в західному напрямку. Німецький дослідник писав: “Цивілізувати або хоча б приборкати монгольський світ – покликання Росії, яке необхідно визнати, протидіючи при цьому всякому її руху на захід” [4, 433]. Стримати Росію можуть лише Пруссія й Австрія в союзі між собою і на чолі всього західного світу. “Тільки з’єднаний Захід, – зазначав автор, – може утворити перешкоду Росії і притому з того боку, з якого вона найбільш уразлива, тобто із західного. Нехай витіснять Росію за Двіну й Дністер і покажуть їй силу, щохвилиною готову до нападу, – і Росія буде так само мало думати про перехід через Гімалаї, як і через Балкани” [4, 433].

На думку німецького теоретика, насамперед Австрія та Пруссія повинні бути прикордонними вартівими європейської цивілізації. “Якщо, на жаль, вони не такі, – писав Франтц, – то ми можемо в майбутньому дожити до того, що Росія буде панувати так само в Празі, як і у Варшаві, до чого вже готується довгорукий панславізм” [4, 444]. Виходячи з перспективи такого “жахливого” для цивілізації майбутнього, Франтц убачав у політиці Європи 50–60-х рр. XIX ст. тільки низку помилок. Він зауважував: “Коли Кримська війна

була європейським заходом для обмеження Росії, то через три роки після Паризького конгресу не мало бути італійської війни, яка наскільки послабила Австрію, настільки посилила Росію. Це означало власними руками руйнувати те, що було щойно створено. Що ще залишалося із здобутків Кримської війни, було втрачено подіями 1866 р., які відкрили Росії двері до втручання у справи Німеччини” [4, 448–449].

З погляду Франца, великою помилкою західноєвропейських держав було те, що вони допустили у своє середовище Росію. З тих пір, як “геніальний напівварвар” Петро викрав імператорський титул і подобу європейської монархії, Росія, на його думку, стала втручатися у всі європейські справи, хоча морально не була зацікавлена в жодній з них. Тому в результаті цього Європа завжди зазнавала збитків, а Росія отримувала перемогу. Отже, Росію “в інтересах цивілізації” слід було швидше зруйнувати або, у гіршому разі, відкинути на схід, ніж приймати в сім’ю європейських народів [4, 433]. Німецький публіцист застерігав про небезпеку для основ європейського ладу з боку Росії та слов’янства і вважав утворення європейської федерації проти них на чолі з Австрією та Німеччиною (фактично німецької Середньої Європи) історичною та політичною необхідністю. Тим самим Франц, як і багато його сучасників (П.Лагард, Г.Даніель, Г.Трейчке, В.Рошер, А.Шуман, Л.Росс) активно сприяв формуванню громадської думки на підтримку континентальних планів розширення Німеччини, німецької колонізації на землях Старого світу, створення тут сильного середньоєвропейського економічного та політичного об’єднання, ядро якого становитиме тісний союз Австрійської монархії і Німецької імперії.

Не дивно, що активна пропаганда подібних німецьких планів, а також тенденції у розвитку німецької зовнішньої політики й експансіоністської ідеології, які вони відображали, вже тоді викликали відповідну реакцію з боку сусідніх держав, насамперед Росії. Характерний у зв’язку з цим погляд відомого російського публіциста М.Я.Данилевського, викладений ним 1871 р. в праці “Росія і Європа. Погляд на культурні та політичні відносини слов’янського світу до германського”. Автор відзначав, що слов’янські народи впродовж століть відчували на собі славнозвісний німецький “Drang nach Osten”, який був виявом такої характерної для германського етнографічного типу риси, як насильство. Данилевський мав на увазі під насиллям “надмірно розвинуте почуття особистості, індивідуальності, згідно з яким людина, що ним володіє, ставить свій спосіб думок, свій інтерес так високо, що будь-який інший характер думок, інший інтерес обов’язково повинен йому поступатися як нерівноправний” [18, 187–188]. Публіцист підкреслював, що німцям таке нав’язування свого способу мислення іншим здається природним підпорядкуванням нижчого вищому, певним чином навіть як благодіяння цьому нижчому. Вважаючи німецький експансіонізм виявом насилля, Данилевський був переконаний, що слов’янство зобов’язане вчинити йому опір і захистити себе від його негативного впливу.

1872 р. в російському ліберальному журналі “Вестник Европы” була опублікована стаття відомого українського вченого та публіциста М.Драгоманова “Східна політика Німеччини і обрусіння”. Вона стала підсумком його трирічного наукового відрядження до Західної Європи, під час якого він відвідав Берлін, Варшаву, Познань і став свідком русифікації та германізації. На її сторінках знайшли обґрунтування положення, спрямовані як проти русифікаторської політики царизму, так і германізаторських планів Прусько-Німецької держави. Розглядаючи природу та вияви німецького експансіонізму, Драгоманов зупинився на аналізі низки праць німецьких авторів. З приводу Франца він писав, що справедливі зауваження в нього перемішані з дуже вільним трактуванням багатьох положень, “усі думки отруєні китаїзмом і задрісним бурчанням проти всього не німецького” [19, 666].

Загальна концептуальна оцінка Драгоманова досить влучно розкриває психологічний фон, на якому побудована вся зовнішньополітична концепція Франца. Загалом вона ґрунтувалася на позиціях зміцнення континентального становища Німеччини, яка мала відмовитися від заокеанської колоніальної політики, а взамін одержати нейтралітет Англії і

послабити вплив Російської імперії у Європі. Кайзерівська Німеччина в союзі з монархією Габсбургів повинні були скласти ядро майбутнього середньоевропейського об'єднання – німецької Мittle Європи – доповненої за рахунок польських, українських і прибалтійських земель, а також територій від розширення німецької колонізації у південно-східному напрямку. Передбачалося, що до такого союзу приєднаються Швейцарія, Бельгія і Голландія. Зрозуміло, що, з одного боку, він був спрямований проти Росії і слов'янського світу взагалі, а з другого – проти Великобританії. Дуже швидко такі плани Франца в умовах загострення міжнародної обстановки в Європі наприкінці XIX – початку XX ст. набули свого розвитку з боку як німецьких, так і австрійських пангерманців, фінансово-промислових й урядових кіл Австрії і Німеччини. Це разом з іншими важливими факторами зовнішньо- і внутрішньополітичного характеру неминуче посилювало військове та політичне протистояння між різними блоками держав – Троїстим союзом (Німеччина, Австрія, Італія) й Антантою (Росія, Англія, Франція) – та штовхало їх до війни. Звичайно, реалії останніх десятиліть XIX століття внесли певні зміни в теоретичну схему Константина Франца, але загалом підтвердили низку його положень стосовно континентальної зовнішньої політики кайзерівської Німеччини та її співвідношення з планами й практикою заокеанських колоніальних загарбань.

3. Вплив К.Франца та владної еліти на політику Німецької імперії.

Помітний особистий вплив на уряд, а через нього на основні тенденції економічного та політичного розвитку Німеччини, формування її зовнішньополітичних доктрин уже в перші півтора десятиріччя після об'єднання чинили особи, які належали до владної еліти, зокрема представники політикуму та великої фінансової буржуазії. Значним авторитетом у Бісмарка користувався банкір Г.Блейхредер, якого Енгельс влучно назвав „фактотумом пана Бісмарка у фінансових справах” [20, 177]. „Здається Блейхредер, – записав 15 червня 1878 р. у своєму щоденнику князь Х.Гогенлоє, – справляє вплив на Бісмарка в питаннях торгової політики. Всупереч своїм смиренним запевненням, він робить все так, ніби сам є співправителем” [12, 235].

Така оцінка Блейхредера повністю підтверджується ще однією впливовою особою у сфері німецької зовнішньої політики кінця XIX ст. бароном Ф.Гольштейном. У своїх щоденниках „сірий кардинал”, який вороже ставився до Блейхредера, все ж приділяє йому дуже багато уваги. На думку видавців записок німецького політика, „у щоденниках Блейхредер фігурує після Бісмарка як друга головна особа” [13]. Гольштейн називав банкіра „закадичним другом рейхсканцлера”, вплив якого, однак, „не можна недооцінювати” [13]. Він говорив, що „Бісмарк прив'язаний до нього з вдячності, звички та інтересу” [13]. Видавці секретних паперів Гольштейна стверджують, що Блейхредер „постійно відав справами Бісмарка, був його багаторічним інтимним співрозмовником, виступав перед ним ініціатором різноманітних проектів, постачав його агентурними повідомленнями, які Блейхредер отримував внаслідок його чудових стосунків з державними діячами всієї Європи. У свою чергу Бісмарк довіряв йому важливі, дуже секретні повідомлення” [13]. Судячи із записів щоденників Гогенлоє і Гольштейна, можна зробити висновок, що вплив Блейхредера простягався аж до розв'язання питання про важливі призначення в самому міністерстві закордонних справ та інших урядових установах [13].

Велику роль у господарському та політичному житті Німеччини відігравав ще один типовий представник фінансового капіталу – директор банку „Дисконтгоезельшафт” А.Ганземан. Він був другом Л.Бухера – найдовіренішої людини рейхсканцлера Бісмарка в міністерстві закордонних справ. Зять Ганземана, референт цього ж міністерства Г.Куссеров, займався питаннями колоніальної політики. Колоніальні інтереси свого тестя в Океанії він захищав з таким завзяттям, що в зовнішньополітичному відомстві цей район стали називати „Куссеровією” [11]. Ганземан, Блейхредер та їхні однодумці всіма силами прагнули закріпитися в Новій Гвінеї. Характерний у зв'язку з цим вислів Г.Мюнха, біографа Ганземана:

„Вранці, перш ніж відправитися в банк, Адольф Ганземан управляв Новою Гвінеєю” [16]. Тому не дивно, що впливові німецькі фінансисти взяли безпосередню участь у подіях, пов’язаних із Самоанським законопроектом 1880 р. – першому серйозному випробовуванню колоніальних амбіцій молодій німецькій торгово-промислової буржуазії.

Визначну роль у розвитку колоніальної пропаганди в Німеччині наприкінці 70-х – у першій половині 80-х рр. XIX ст. відігравали такі відомі представники наукових кіл, як В.Рошер, Р.Яннаш і Ф.Фабрі. Зокрема, знайомство німецької громадськості з колоніальною теорією керівника Рейнського місіонерського товариства у Вупперталі Ф.Фабрі, викладеною в опублікованій 1879 року книзі „Чи потрібні Німеччині колонії?”, поклало початок широкому розмаху колоніально-пропагандистського руху. Книга Фабрі була видана в переломний момент історії Німецької імперії. Щойно був прийнятий закон проти соціалістів, почав здійснюватися перехід до протекціонізму, й водночас німецька буржуазія вперше почала серйозно думати про колоніальну політику. Тому погляди Фабрі були підняті на щит і стали свого роду програмою німецького колоніального проникнення, а його праця набула великої популярності й активно пропагувалася. За нею пішли десятки інших аналогічних творів. Західні історики навіть називають Фабрі „агітатором епохи раннього імперіалізму в Німеччині” [15, 104] і „батьком німецького колоніального руху” [1, 104].

Першим практичним кроком у напрямку переходу до активної колоніальної експансії, на думку Фабрі, повинно було стати створення „Імперського відомства для організації і керівництва німецькою еміграцією”, яке в майбутньому мало перерости в „Імперське колоніальне відомство” [після німецьких колоніальних загарбань 1884–1885 рр. був створений колоніальний відділ МЗС і тільки 1907 р. – імперське міністерство колоній – Reichskolonialamt] [2, 86]. Можна сказати, що погляди Фабрі виражали прагнення експансіоністськи налаштованих правлячих політичних кіл і тих груп населення, які мріяли про швидкий вступ Німеччини на шлях колоніальних загарбань.

Окрім праці Фабрі, найбільш відомою з виданих у цей час у Німеччині книг з колоніальної тематики вважалася праця відомого економіста В.Рошера “Колонії, колоніальна політика і еміграція”. Вона була опублікована 1885 р. третім виданням [17]. Спеціальний додатковий розділ до книги Рошера написав керівник Центрального союзу торговельної географії і директор створеного в лютому 1884 року “Німецького експортного банку” Р.Яннаш. Виступаючи насамперед за розвиток німецької зовнішньополітичної експансії на територію Південно-Східної Європи, автори разом з тим набагато більше місця (ніж у попередніх виданнях праці Рошера в 1848 і 1856 рр.) відвели перспективам і можливим наслідкам заокеанської колоніальної політики. Якраз цьому й був присвячений написаний Яннашем розділ. Поворот у книзі в бік заморської політики пояснювався тим, що третє видання праці Рошера виходило в розпал німецьких колоніальних загарбань в Африці й Океанії. Однак, незважаючи на такий промовистий факт, автори вважали, що головним завданням Німецької імперії повинно стати розширення за рахунок сусідніх територій на Європейському континенті. Колоніальна політика за океаном має відігравати другорядну роль і чекати від неї швидких позитивних результатів не доводиться. Авторитет Рошера в той час як у Німеччині, так і за її межами був великий. Підтвердженням може бути вручення йому (а також Л.Ранке) 8 вересня 1884 року диплому почесного члена Київського університету [23, арк. 225, 286.]. Тому, безумовно, в урядових колах до нього прислухалися, і після 1885 р. надмірна “колоніальна лихоманка” в німецькому суспільстві помітно спала.

Цілком зрозуміло, і це чітко простежується зокрема, вже в праці Рошера та Яннаша, що німецькі колоніальні плани в бісмарківський час доповнювалися також ідеями першочергового встановлення гегемонії німецтва в Європі. Така позиція дуже зручно корелювалася з поглядами самого рейхсканцлера Бісмарка, який був передусім „континентальним” політиком. У цьому сенсі викликають інтерес погляди німецького філософа, прихильника панпсихізму (панпсихізм – уявлення про те, що вся природа є живою,

має душу; учення про душу і психічну реальність як справжню суть світу) Е.Гартмана й політика, дипломата та публіциста К.Франтца.

Як послідовник Шопенгауера, Гартман у праці „Філософія несвідомого” обґрунтував думку про те, що основою всього суцього є світла воля. Учений разом з тим також розробив концепцію песимізму. Водночас він виступав палким прихильником буржуазно-юнкерської держави, реалізації її зовнішньополітичних амбіцій. Починаючи з 1877 р., Гартман опублікував ряд статей у берлінському журналі „Сучасність”, зокрема „Два десятиліття німецької політики та міжнародне становище”. Він обґрунтував необхідність реалізації на практиці планів із зміни кордонів на території Європи. Основоположна думка статей Гартмана зводиться до того, що Росію необхідно розчленувати: від неї слід відторгнути Бессарабію і приєднати до Румунії, а в басейнах річок Прута та Дніпра створити Київське королівство, до складу якого мала ввійти частина західноукраїнських земель. При цьому Київське королівство разом з Румунією перебувало б у васальній залежності від Австрії [21, с. 33 – 34]. Цей проект перегукувався і з планами німецького уряду, зокрема самого рейхсканцлера Бісмарка. Він пильно придивлявся до України, і саме від нього виходив проект створення королівства Київського, яке б перебувало у сфері контролю й постійного впливу Німеччини [22].

Стосовно зовнішньополітичної концепції Франтца у рамках його більш широкої теоретичної розробки планів федералізації, то вона ґрунтувалася на засадах необхідності континентального розширення Німеччини й Австрії та створення навколо них і під егідою династії Габсбургів (у більш пізніх своїх працях 80-х рр. XIX ст. німецький учений і публіцист у цілому вже не заперечував провідної ролі в “середньоевропейському тандемі” за династією Гогенцоллернів) великого середньоевропейського союзу держав. До його складу мали ввійти також Голландія, Бельгія, Швейцарія. Водночас, на відміну від Фабрі та Рошера, Франтц як ортодоксальний прихильник планів німецького континентального розширення рішуче заперечував потребу в заокеанській колоніальній політиці. Він не тільки закликав до розширення “німецької області” в Європі, але й, згідно зі своєю схемою “світової політики” Німеччини, наполегливо прагнув спростувати аргументацію “колоніальних ентузіастів” [6, т. 2, с. 286 – 294.]. Він закликав німців зайнятися краще поверненням “втрачених” ними старовинних і багатих сусідніх країн, таких, як прибалтійські провінції Росії. Володіння Лівонією, на думку Франтца, для Німеччини у всіх планах важливіше, ніж володіння дюжиною архіпелагів Самоа [6, т. 2, с. 295]. Ціною відмови від колоніальної політики публіцист пропонував забезпечити нейтралітет Великобританії, що допомогло б зміцненню позицій Німеччини в разі виникнення франко-російського союзу (передбачення такого союзу справдилося вже на початку 90-х рр. XIX ст.). Отже, Франтц виступав проти активної та широкомасштабної колоніальної політики. Він уважав за першочергове завдання зміцнення становища Німецької імперії на європейському континенті, її внутрішньополітичну та господарську консолідацію.

Висновки.

Підсумовуючи як загальні висновки, можемо констатувати, що визначні представники німецької політичної, фінансової, промислової, ідеологічної, пропагандистської еліти справляли суттєвий вплив на формування та реалізацію внутрішньо- і зовнішньополітичного курсу рейхсканцлера Отто фон Бісмарка. Цей вплив визначався насамперед такими основними факторами. По-перше, зростанням ролі фінансово-промислових кіл у житті об’єднаної Німеччини, що було викликано процесами різкого прискорення індустріалізації та картелізації. По-друге, необхідністю зміцнення внутрішніх устоїв і зовнішньополітичного становища щойно проголошеної Німецької імперії, що зумовлювало посилення значення осіб, які займалися як розробкою відповідних концепцій і доктрин, так і їх пропагандою серед різних верств і соціальних зрізів тогочасного німецького суспільства. По-третє, значним особистим впливом окремих представників еліти на рейхсканцлера та його найближче

оточення, що дозволяло їм більш чи менш успішно нав'язувати, лобювати та реалізовувати різні цілі та проекти на внутрішній і міжнародній арені не лише в інтересах кайзерівської Німеччини, але й із значним зиском для себе.

Що стосується політичної концепції Константіна Франца, то вона ґрунтувалася на засадах визнання необхідності спочатку зміцнення її внутрішніх устоїв, потім – континентального розширення Німеччини й Австрії і створення навколо них і під егідою династії Габсбургів (у більш пізніх своїх працях 80-х рр. XIX ст. Константін Франц загалом уже не заперечував провідної ролі в середньоевропейському територіальному утворенні за династією Гогенцоллернів) великого середньоевропейського союзу держав. До його складу мали ввійти також Голландія, Бельгія, Швейцарія. Водночас Франц виступав проти активної та широкомасштабної колоніальної політики. Він вважав за першочергове завдання зміцнення „континентальних” позицій Німецької імперії, її внутрішньополітичну й економічну консолідацію.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Bade K.J. Imperialismus und Kolonialmission. kaiserliches Deutschland und koloniales Imperium. – Wiesbaden: Steiner, 1982.
2. Fabri F. Bedarf Deutschland der Kolonien? – Gotha: Perthes, 1879.
3. Frantz C. Der Föderalismus als universale Idee. Beitrage zum politischen Denken der Bismarckzeit. – B.: Oswald Arnold Verl., 1948.
4. Frantz C. Die Naturlehre des Staates, als Grundlage aller Staatswissenschaft. – Lpz.-Heidelberg: Winter, 1870.
5. Frantz C. Die Philosophie der Mathematik. Zugleich ein Beitrag zur Logik und Naturphilosophie. – Lpz.: H.Hartung, 1842.
6. Frantz C. Die Weltpolitik: In 3 Bde. – Chemnitz, 1883.
7. Frantz C. Hegels Philosophie in wortlichen Auszugen. Für Gebildete aus dessen Werken zusammengestellt und mit einer Einleitung herausgegeben. – B.: Duncker u. Humblot, 1843.
8. Frantz C. Polen, Preussen und Deutschland. Ein Beitrag zur Reorganisation Europas. Faksimiledruck der Ausgabe Halberstadt 1848. – Köln, 1969.
9. Frantz C. Speculative Studien. H.1. Über die Freiheit. – B.: W.Hermes, 1843.
10. Frantz C. Unsere Politik (anonym). – B.: F.Schneider u. Co., 1850.
11. Hagen M. Bismarcks Kolonialpolitik. – Stuttgart-B. : Dt. Verl. – Anst., 1923.
12. Hohenlohe-Schillingsrüst Ch. Denkwürdigkeiten: In 2 Bde. – Stuttgart. Lpz.: Dt. Vorl. – Anstalt, 1907.
13. Holstein F. Die geheimen Papiere: In 4 Bde. – Göttingen: Musterschmidt, 1956–1963.
14. Mitteleuropa. History and Prospects / Edited by Peter Stirk. – Edinburgh: University Press, 1994.
15. Mommsen W.J. Imperialiamus und Kolonialmassion. Seine geistigen, politischen und wirtschaftlichen Grundlagen: Eine Quellen – und Arbeitsbuch. – B. – Hamburg: Hoffmann und Campe, 1977.
16. Münch H. Adolph von Hansemann. – B., 1932.
17. Roscher W., Jannasch R. Kolonien, Kolonialpolitik und Auswanderung. 3. Aufl. – Lpz.: Winter, 1885.
18. Данилевский Н.Я. Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к германскому. – СПб.: Изд. т-ва «Обществ. польза», 1871.
19. Драгоманов М.П. Восточная политика Германии и обрусение // Вестник Европы. – 1872. – № 2–5.
20. Енгельс Ф. Соціалізм пана Бісмарка // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т.19.
21. Кулінич І.М. Україна в загарбницьких планах німецького імперіалізму (1900-1914 рр.). – К.: АН УРСР, 1963.
22. Липа Ю. Королівство Київське по проекту Бісмарка. – Одеса, 1917.
23. Центральний державний історичний архів України. – Ф.Київський університет. – № 708. – Оп. Рада, 1884 р. – Спр.139.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Троян Павло Сергійович – аспірант кафедри всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету.

Наукові інтереси: історія та історіографія європейських країн нового часу.

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ НАУКОВИХ ТОВАРИСТВ НА ОКУПОВАНІЙ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (1941–1944 рр.)

Володимир УДОВИК (Київ)

У статті досліджуються питання створення та діяльності наукових товариств на окупованій території України в 1941–1944 рр., у таких, зокрема, науково-культурних центрах, як Київ, Харків, Львів, Ужгород, Одеса.

In the article the questions of creation and activity of scientific societies are explored on the occupied territory of Ukraine in 1941–1944, in such, in particular, scientifically cultural centers as Kyiv, Kharkov, Lviv, Uzhgorod, Odessa.

Проблеми Другої світової та Великої Вітчизняної воєн багато років перебувають у центрі уваги історичної науки. У зв'язку з цим постає проблема об'єктивного аналізу соціальних, економічних, військових та культурних аспектів історії Великої Вітчизняної війни та участі в ній України, зокрема дослідження функціонування нацистського окупаційного режиму на українській землі. Це дуже складна, неоднозначна та малодосліджена сторінка нашої історії. Різні питання цієї проблематики ставали об'єктом дослідження істориків як радянських, так і сучасних українських, але залишилося багато проблем, які й досі залишаються маловивченими. Одна з них – це спроби відновлення українських традицій в освіті, науці та культурі. Ця проблема не порушувалася в радянській історіографії, а в сучасній українській їй приділено недостатньо уваги.

Частково політика нацистської влади у сфері культури на окупованій території України висвітлена в працях М. Ковалю [11], В. Короля [12], Н. Антонюк [1]. Але такі питання як: становище та діяльність науковців, науково-дослідних інститутів, спроби організації наукових об'єднань і товариств у цей період залишилися поза увагою істориків, окрім деяких досліджень І. Верби [3] з діяльності науковців Києва, О. Довганича [7] і Р. Офіцинського [17] – вчених Закарпаття.

Предметом пропонованого дослідження є українські наукові товариства та організації, утворені на території України в період німецької окупації 1941–1944 рр.

У цей період Україна, як відомо, була розділена на декілька частин, управління яких знаходилось у різних відомствах Німеччини, Румунії та Угорщини. Так, Львівська, Дрогобицька, Станіславська й Тернопільська області увійшли до складу Генерал-губернаторства під назвою дистрикт "Галичина". Більша частина Центральної, Правобережної та Південної України увійшла до рейхскомісаріату "Україна" з центром у м. Рівне. Східні області (Донецька, Харківська, Сумська і Чернігівська) залишилися під військовою адміністрацією. Одеська, частини Вінницької та Миколаївської областей були об'єднані з окремими районами Молдови і увійшли до складу губернаторства "Трансністрія", яке перебувало під управлінням Румунії. Чернівецька та Ізмаїльська області стали адміністративно-територіальними одиницями румунської держави. Закарпаття як історична частина українських земель з 1939 р. було під управлінням Угорщини. Отже, відповідно й політика щодо українського населення була різною на цих територіях. Але загальні принципи нацистського управління підкореною територією діяли всюди.

При офіційній забороні в Україні діяльності вузів, більшості науково-дослідних інститутів, зокрема гуманітарного профілю, українські науковці намагалися об'єднатися в різні товариства для підтримки один одного, для обміну своїми науковими дослідженнями тощо.

Розглянемо організацію наукових об'єднань і товариств у різних регіонах окупованої України.

Як і в довоєнні часи, так і в період війни найбільшим центром концентрації наукових сил та інститутів у Центральній та Правобережній Україні був Київ. З перших днів окупації цього міста німецькими військами відновив роботу Будинок учених як добровільна

організація науковців, що ставила за мету: обмін науковими досягненнями, взаємодопомогу, консультації з різних питань науки й техніки, матеріально-побутове обслуговування тощо. Перше засідання науковців у Будинку вчених відбулося 17 вересня 1941 р., тобто тоді, коли радянські війська ще не залишили місто, а німецькі не ввійшли [4]. Очолив наукове товариство проф. В. Леонтович. Однак, на початку 1943 р. через внутрішні конфлікти було обрано нового голову – доцента І. Вовка. Після ліквідації Академії наук 21 січня 1942 р. [20] та закриття переважної більшості гуманітарних інститутів функції наукової установи перейшли до Будинку вчених. У складі товариства діяли такі секції: історико-літературна (голова проф. О. Оглоблин), педагогічна (доц. В. Завітневич), хімічна (голова акад. В. Плотников), а також фізико-математична, юридична, медична, інженерно-технічна та сільськогосподарська [5]. При Будинку працювала бібліотека, що налічувала понад 20 тис. книг. З ініціативи Київської міської управи в Будинку вчених працювали експертні комісії з історико-філологічних, економічних та технічних дисциплін, які займалися атестацією наукових кадрів генеральної області „Київ”. Діяла також комісія, на чолі з О. Оглоблином, яка займалася питанням розробки української емблеми на штампах в українських установах [2, 259]. Ця комісія визнала за доцільне вживання герба-тризуб на печатках українських установ та історичного герба м. Києва ”Архангел Михайл” на міських печатках [19].

Практично всі науковці, викладачі вузів та академічні пенсіонери були членами Будинку вчених. Активно працювала історико-літературна секція, що на 1 листопада 1942 р. нараховувала 47 членів, які проводили свої засідання двічі на місяць. Про роботу цієї секції красномовно свідчать доповіді, що заслуховувалися на засіданнях: “Поема Франка “Мойсей”, “325 років Київського друку”, “Природа України-Руси за “Словом о полку Ігоревим”, “Серія з 10 малюнків Шевченка на тему самотності в світлі поетичних Шевченкових творів”, “Творчий шлях П. Саксаганського” та інші [8]. Крім наукових доповідей, виступали О. Косач-Кривенюк зі спогадами про свого батька П. Косача та сестру Лесю Українку, С. Драгоманов розповідав про творчу діяльність свого батька М. Драгоманова. Проводилися також літературні вечори та конференції, присвячені творчості Т. Шевченка, М. Куліша, Л. Українки, М. Грушевського [8].

Філологічна секція за 1943 р. провела 17 наукових засідань, на яких прочитано 34 доповіді, з них – 22 ювілейні, присвячені пам’яті Т. Шевченка, К. Нечуя-Левицького, Лесі Українки та М. Зерова [15].

Отже, Київський будинок учених у період нацистської окупації виконував не лише ті функції, що йому були притаманні до війни (культурно-розважальний заклад), а виступав об’єднувальною силою українських науковців та засобом матеріальної підтримки. У Будинку вчених існувала їдальня, видавалася соціальна допомога науковцям та їхнім родинам.

На українській території, що перебувала під юрисдикцією німецького військового командування, одним з великих культурних і наукових центрів був Харків. На момент вступу німецьких військ до міста, крім великої кількості вузів, діяв 61 науково-дослідний інститут, з яких три академічних. У період окупації кількість їх значно зменшилася внаслідок об’єднання за профілями. Діяльність цих інститутів зводилася переважно до збереження матеріальних цінностей та виконання замовлень німецької комендатури й місцевої української влади. Для наукових досліджень, а тим більше для популяризації наукових знань, не було необхідних умов. Тому культурним і науковим центром стала харківська ”Просвіта”, яку очолив проф. В. Дубровський, відомий історик та архівіст. Діяльність цієї установи докладно проаналізована проф. М. Ковалем [10]. Це була одна з наймасовіших українських організацій, у яку входило близько 600 членів [10, 38], переважно, визначних харківських науковців, митців та громадських діячів, а також ті вчені, що опинилися в Харкові під час першої хвилі евакуації, і через різні причини не

поїхали далі – у тил радянської країни. У цьому середовищі й народилася ідея створити на базі науково-філософської комісії товариства "Просвіта" Українське наукове товариство. Воно розпочало діяльність наприкінці 1941 р. – на початку 1942 р., хоча офіційно було зареєстровано в правничому відділі Харківської міської управи 30 травня 1942 р. [6]. Мета його відповідно до статуту – сприяти розвитку української науки, популяризації наукових досягнень серед населення України та виховання молодих наукових кадрів. Очолив Товариство професор математики П. Соловійов. Товариство поділялося на три відділи: Історично-філологічний з історичною, літературною та мовною секціями; Медично-природничо-географічний з лікарською, природничою та географічною секціями; Фізико-математичний – охоплював математичну та фізичну секції. На лютий місяць 1942 р. майже всі відділи провели свої організаційні збори та виробили напрямки своєї роботи [21]. Харків'яни намагалися налагодити співпрацю з львівськими та київськими науковцями. Так, на початку 1942 р. голова Товариства звернувся з листом до НТШ у Львові з пропозицією встановити зв'язок для обміну науковою інформацією та надання можливої матеріальної підтримки. Водночас від Харківської міської управи та Комітету науково-дослідних інститутів при цій же управі був надісланий лист до Академії наук у Києві, в якому вказувалося на бажання створити з харківських науково-дослідних інститутів Лівобережну філію Академії наук. Ці спроби виявилися марними, оскільки німецькій окупаційній владі не потрібний був розвиток української науки. До того ж Академія наук у Києві була ліквідована на початку 1942 р.

Товариство проіснувало до вересня 1942 року й було ліквідовано німецькою місцевою комендатурою через дублювання функцій Українського наукового товариства та "Просвіти" [6], яке продовжувало свою діяльність до середини 1943 року, тобто до звільнення Харкова радянськими військами.

Отже, діяльність Наукового товариства була малоуспішною, але, зважаючи на умови німецької окупації та матеріальне становище більшості української інтелігенції, ця спроба організації наукових сил, об'єднання з іншими науковими центрами задля продовження розвитку української науки заслуговує на увагу.

На території Східної Галичини, що входила до Генерал-губернаторства під назвою дистрикт „Галичина”, місцева інтелігенція, в основному колишні співробітники Львівського відділу Академії наук, а також науковці, що приїхали з еміграції, намагалася відновити Наукове товариство ім. Шевченка (НТШ). Ще до отримання офіційного дозволу від німецької адміністрації на проведення наукової роботи 17 вересня 1941 р. відбулося перше засідання для відновлення своєї діяльності. Пізніше представники НТШ (заступник голови І. Боднар (голова І. Раковський перебував поза Львовом) та доктор В. Сімович) отримали попередній дозвіл на діяльність Наукового товариства від начальника відділу науки і освіти німецького комісаріату доктора А. Гасселіка до остаточного розв'язання питання генерал-губернатором Г. Франком [21, Спр. 29. – Арк. 73–74.].

На 11 листопада 1941 р. НТШ нараховувало 179 дійсних та 139 звичайних членів [21, Спр. 29. – Арк. 1]. За планом, затвердженим на засіданні 6 грудня 1941 р., Товариство поділялося на декілька секцій. Філологічною секцією за відсутності голови – акад. К. Студинського (пропав під час радянської евакуації) керував його заступник проф. І. Свенціцький. Вона проводила роботу в кількох кабінетах: історії літератури (завідувач акад. М. Возняк), літературознавства (завідувач акад. В. Щурат) та мовознавства (завідувач доктор В. Сімович). Передбачалось створити кабінет етнографії під головуванням акад. Ф. Колесси. Історична секція (голова доктор І. Витанович) складалася також з трьох кабінетів: археологічного, історичного і суспільствознавчо-економічного. При Математично-природничо-лікарській секції (голова доктор В. Левицький) існували наукові комісії: фізіографічна (очолювана М. Мельником), лікарська (очолювана доктором М. Панчишином), географічна (очолювана доктором В. Кубійовичом), технічна (очолювана

проф. І. Чопівським), комісія заповідників (очолювана доктором Ольгою Мриц) [21, Спр. 36. – Арк. 75-76]. Засідання Президії проходило щомісяця, на яких розв'язувалися фінансові питання та затверджувалося прийняття нових членів.

Протягом 1941–1942 рр. проф. В. Кубійович, голова Українського центрального комітету (УЦК) в Кракові, домагався від німецької адміністрації офіційного дозволу на існування НТШ або створення на його базі Інституту ім. Т. Шевченка. У другій половині 1942 р. від адміністрації Генерал-губернаторства в УЦК надійшов дозвіл на організацію та затвердження статуту цього Інституту [1, 73]. Він мав складатися з 10 кафедр у різних галузях українознавства: історії, мови, літератури, етнографії, історії права, історії культури, географії, природи, народного господарства. Викладати повинні були професори та доценти, які проживали на території генеральної губернії та Чехії (Д. Дорошенко, І. Зілінський, В. Кубійович, Б. Лепкий, І. Раковський, В. Садовський, А. Яковлев). Очолити інститут запропонували В. Кубійовичу. На жаль, інститут так і не був створений через перепони німецької влади, яка відклала розв'язання цього питання до кінця війни.

До кінця 1942 р. були заборонені й засідання Президії та секцій НТШ, тому для продовження своєї наукової роботи його члени утворили Товариство “Об'єднання праці українських науковців”, що діяло при шкільному відділі Українського центрального комітету [13, 421]. Це Товариство мало практично таку ж структуру, що й НТШ, і продовжувало його науково-дослідну роботу. Так, проводив свої засідання історичний гурток, на яких відомі львівські науковці виголошували свої доповіді: І. Крип'якевич, голова гуртку (доповідь “Церква Холмщини і Підляшшя”), О. Терлецький (“Головна Руська Рада в світлі нових джерел”), Р. Лукань (“Львів, преса при кінці XVIII ст.”), І. Карпинець (“Герб Галичини”), Б. Коваль (“Характеристика Київської Академії”) та інші [13, 440–441]. Плідно працювали й мовознавці, що входили до філологічної групи Об'єднання. У групі, головою якої був доктор І. Свенціцький, науковці працювали в кабінетах: мовознавства (завідувач проф. В. Сімович), літературознавства (акад. В. Щурат), етнографії і фольклору (акад. Ф. Колесса), культурних зв'язків (д-р І. Свенціцький) та бібліографії (д-р В. Дорошенко).

Завдяки активній діяльності Українського видавництва, що діяло при УЦК у Львові та Кракові, українські науковці зуміли видати декілька своїх праць: „Географія українських і суміжних земель” В. Кубійовича, „Княжий Галич” Я. Пастернака та довідник „Вчімося військового слівництва” І. Ільницького-Занькевича, „Німецько-український підручний словник” Якіма Яреми, „Правописний словник” О. Панейка та ін. Було перевидано: „Норми української літературної мови” О. Синявського, „Нариси з історії української мови” М. Грунського і П. Коваліва, „Правописний словник” О. Ізюмова (за ред. О. Панейка), „Нариси літературної історії української мови в XVII віці” М. Житецького та ін. [1, 75–76] Але для більш широкого друку наукових праць не вистачало паперу, коштів та заважала німецька цензура, яка більш ретельно перевіряла українські наукові та просвітницькі статті у Львові, ніж у Кракові, де культурне життя було незаполітизоване. Більшість науковців друкували свої напрацювання в щомісячному літературно-мистецькому часопису „Наші дні”.

Крім Об'єднання, вчені працювали також і в інших легальних наукових закладах: Національному й Етнографічному музеях, Бібліотеці НТШ та „Українському видавництві” [18]. Потрібно зазначити, що творчій діяльності української інтелігенції на громадській ниві заважала не лише німецька окупаційна адміністрація, а й польські науковці, які намагалися витіснити українців з органів самоуправління в Галичині.

Отже, наукове життя в Галичині існувало під час окупації у значно тяжчих умовах, ніж при радянській владі. В українській історіографії склалася думка про те, що через те, що НТШ не було офіційно дозволено німецькою владою, то й українська інтелігенція була бездіяльною. Але за роки окупації багато вчених, істориків, філологів, етнографів мали змогу працювати над українськими темами забороненими при радянській владі.

Одна з частин української території – Закарпаття – перебували під управлінням угорської адміністрації. Цей край мав особливий статус регентського комісаріату в складі Угорської держави. Остання була союзницею Німеччини у війні з Радянським Союзом. Ця територія раніше (до 15 березня 1939 р.) входила до складу Чехословаччини і не була розвинена в економічному плані, тому тут не існувало великих вузів, а тим більше наукових центрів. Місцеві здібні молоді люди навчалася переважно в Празі або в інших європейських містах і лише деякі з них поверталися на батьківщину. Частина інтелігенції в кінці 30-х рр. ХХ ст. виїхала до УРСР. Але тут, у більшості випадків закарпатські митці та вчені потрапили до таборів як шпигуни проти радянської держави (І. Волощук, А. Патрус, В. Вальо, Е. Шандор та ін.). Друга частина емігрувала до країн Європи: Англії (Ю. Данч, І. Петрущак, Г. Фейєр), Чехословаччини (А. Волошин, М. Долинай. І. Рогач) тощо [14, 560]. Після приєднання цієї території до Угорщини нова влада почала політику відродження місцевих традицій і русинської мови при одночасній забороні всього українського (мови, українських культурних установ, „Просвіти”, спортивних товариств). Це було зроблено для того, щоб довести, що українське населення Закарпаття – автохтонне і не є складовою частиною українського народу. З цією ж метою було дозволено організувати “Подкарпатське общество наук” (ПОН), що діяло на легальних засадах з 26 січня 1941 р. Завдання цього Товариства – наукове дослідження “географії, етнографії, мовних, художніх та інших народно-культурних питань Підкарпаття, розвиток та поширення науки і літератури на руській та мадярській мовах” [7, 35]. Товариство складалося з трьох секцій: наукова, літературно-мовна та художньо-етнографічна [9, 152]. Колишній будинок “Просвіти” та друкарня „Школьная помощь” були передані Товариству з дозволу регентського комісара краю М. Козми, який також був почесним членом ПОН. Головував у Товаристві спочатку відомий дослідник історії русинів Антоній Годинка, історик, етнограф, славіст та педагог, який народився в Закарпатті й підтримував теорію етнічної самостійності русинів, їхню належність до центральноєвропейського культурного ареалу. Потім його змінив священик О. Ільницький, радник регентського комісара.

Разом нараховувалося 35 членів, з-поміж яких були письменник О. Маркуш, історики О. Бонкало, К. Стрипський, П. Сова, художники Й. Бокшай, А. Ерделі, А. Коцка – засновники Закарпатської школи малювання та інші [14, 556]. Директором видавництва ПОН був відомий учений Іван Гарайда, педагог, публіцист, редактор і видавець. До 1939 р. він працював в Ягелонському університеті в Польщі та був арештований німецькою окупаційною владою на початку Другої світової війни. На прохання родичів угорська адміністрація домоглася звільнення його з табору в Саксенхаусені й переїзду до Ужгорода.

Одна з функцій ПОН була організація літературно-музичних вечорів, тематичних лекцій та публічних диспутів [17, 175].

Товариство, крім наукової діяльності, займалося видавничою справою. Лише за рік свого існування видавництво ПОН надрукувало 24 одиниці книг, журналів і часописів загальним накладом 174 тис. примірників [17, 174]. Так, виходили три періодичні видання: „Літературна неділя” (публіцистично-етнографічний двотижневик), „Зоря” (науковий журнал з питань історії, філології, етнографії), „Руська молодеж” (молодіжний місячник). ПОН також було видано близько тридцяти книжок з серії “Народна бібліотека”, сорок видань серії “Дитяча бібліотека”. У “Літературній неділі” друкувалися вірші та оповідання закарпатських поетів К. Галаса, Й. Архія, Ю. Керекеша та ін. як російською, так і українською мовами. Відомий філософ Прикарпаття Ф. Потушняк тут надрукував свою наукову розвідку “Короткий нарис філософії Підкарпаття” [14, 557–559].

Завдяки роботі видавництва при ПОН місцеві науковці мали змогу друкувати свої праці, над якими продовжували працювати і в період війни. Так, І. Гарайда видав “Граматика руської мови” (1941), що стала офіційним підручником з рідної мови в окупаційному Закарпатті, “Причини до пояснення назв наших сіл” (1941), розпочав серію

статей у "Літературній неділі" під рубрикою "Причини до словаря чужих слів". Спільно з М. Лелекачем склав "Бібліографію підкарпатської руської історії літератури" (1942), "Бібліографію підкарпатської руської літератури" (1943). Практично всі видання, які з'явилися за 100 років в Закарпатті, та ті, що стосуються краю і русинського народу, ввійшли в їхню спільну працю "Загальна бібліографія Підкарпаття" (1943), котра вийшла в серії "Літературно-наукова бібліотека". Відомий краєзнавець, історик П. Сова видав дві ілюстровані книги з історії стародавнього Ужгорода, А. Ігнат – свою наукову докторську працю "Руські війни Іштвана Баторія" (1942) [14, 558].

Отже, у Закарпатті в період угорської окупації існували умови для діяльності науковців в обмежених рамках офіційної доктрини угорської адміністрації. Лише підтримуючи ідею окремого розвитку історії русинського народу від українського, місцева інтелігенція доклала зусиль до вивчення місцевої історії, етнографії та культури.

Необхідно відзначити, що найтяжчі умови для діяльності українських науковців та й взагалі культурних діячів були на території, підконтрольній Румунії. Остання проводила політику румунізації, при якій було заборонено будь-які вияви української культури, навіть вживання української мови. У місцевому самоуправлінні українці не були представлені як на більшості територій України. Але навіть за таких умов у вересні 1943 р. одеські науковці спробували відновити Товариство історії та старожитностей при Одеському університеті, яке було ліквідовано радянською владою 1921 р. Віце-президентом Товариства був обраний проф. В.І. Селіванов, а секретарем – асистент А.Б. Варнеке [16].

Таким чином, розглянувши спроби організації наукових товариств на окупованій Німеччиною та її союзниками території України, можна констатувати, що українські науковці, які з різних причин опинилися на цій території, продовжували свої наукові дослідження, але в значно менших обсягах порівняно з довоєнним періодом. Їхня праця не стала загальновідомою, оскільки її результати здебільшого майже не публікувалися і залишалися в рукописному вигляді.

У кожній з окупованих частині України існували різні умови для культурної, наукової чи громадської діяльності українських вчених. Так, у Києві та Львові наукове життя опинилося під політичним впливом українських націоналістичних сил щодо створення української держави й негативної реакції німецької влади. У Харкові на порядку денному інтелігенції було питання виживання, а не плідної творчої праці. На Закарпатті, як і в Одесі, науковці працювали під жорстким контролем окупаційної угорської чи румунської влади згідно з їхніми офіційними доктринами. Але, зважаючи на воєнний час, нездовільні матеріально-побутові умови, заборону діяльності більшості науково-дослідних установ та організацій, ці спроби української наукової інтелігенції з організації наукових товариств на окупованій території заслуговують на більш ґрунтовне й ретельне дослідження українських істориків.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Антонюк Н.В. Українське культурне життя в „Генеральній губернії” (1939–1944 рр.). За матеріалами періодичної преси. – Львів, 1997. – 232 с.
2. Верба І. Олександр Оглоблин. Життя і праця в Україні. До 100-річчя з дня народження. – К.: Ін-т археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 1999. – 380 с.
3. Верба І. Спроби відновлення Української академії наук у Києві (кінець 1941–середина 1942 рр.) // Український історик. – 1995. – Ювілейне видання. – С. 87-99.
4. Державний архів Київської області. –Ф. Р-2412. – Оп. 2. – Спр. 44. – Арк. 2–2 зв.
5. Державний архів Служби безпеки України. – Ф. 6. – Спр. 74843. – Арк. 29-30.
6. Державний архів Харківської області. – Ф. Р-2982. – Оп.7. – Спр.24. –Арк. 47.
7. Довганич О.Д. Проблеми історії Закарпаття напередодні та в роки Другої світової війни. (1938–1945 рр.): Дис... д-ра іст. наук у вигляді наук. доповіді: 07.00.01 / Ужгородський держ. ун-т – Ужгород, 1997. – 72 с.
8. Історично-філологічний гурток // Нова Україна (Харків).–1943.–23 січня.–С. 4.
9. Капраль М. Подкарпатское общество наук. Публикации. 1941–1944. – Ниредьхаза, 2002. – 170 с.

10. Коваль М. В. "Просвіта" в умовах "нового порядку" (1941–1944 рр.) // УІЖ. – 1995. – № 2. – С. 37–42.
11. Коваль М.В. Доля української культури за „нового порядку” // Український історичний журнал. – 1993. – № 11-12. – С. 15–38;
12. Король В.Ю., Мошик І.В. Фашистський окупаційний режим на Україні та становище інтелігенції // Трибуна. – 1997. – №9–10. – С. 33–35;
13. Листи Івана Крип'якевича до Олександра Оглоблина // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / Відп. ред. Я. Ісаєвич, упорядник Ф. Стеблій. – Л., 2001.
14. Нариси історії Закарпаття. Т.ІІ (1918–1945) / Ред. колегія: І. Гранчак, Е. Балагурі та ін. – Ужгород: Закарпаття, 1993. – 663 с.
15. Наукова діяльність філологічної секції при Київському домі вчених в 1943 році // Наші дні (Львів). – 1944. – №2.
16. Одеськое общество истории и древностей //Одесская газета. – 1943. – 5 сентября.
17. Офіцинський Роман Андрійович. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939-1944). – К.: Інститут історії України 1997. – 243 с.
18. Праця філологічної групи українських науковців // Львівські вісті. – 1943. – 24–27 грудня. – С. 4.
19. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. 3561. – Оп. 1. – Спр. 320. – Арк. 7.
20. ЦДАВО України. – Ф. 3205. – Оп. 5. – Спр. 4. – Арк. 234.
21. Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 141. – Арк. 1–2.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Удовик Володимир Миколайович – кандидат історичних наук, заввідділу Фонду Президентів України Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського НАН України.

Наукові інтереси: Друга світова війна та Україна: проблеми історії та історіографії.

ПОШИРЕННЯ ІДЕЙ КООПЕРАЦІЇ У НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В ПОРЕФОРМЕНІЙ ПЕРІОД (1860-ті – ПОЧАТОК 1890-х РОКІВ)

Ігор ФАРЕНІЙ (Черкаси)

У статті розглядається поширення ідей кооперації на українських землях у складі Російської імперії у 1860-х – на початку 1890-х років. З'ясовується ставлення суспільства до кооперативного руху та аналізуються напрямки кооперативної думки.

In the article the distribution of ideas of co-operation is examined on Ukrainian earths in composition the Russian empire in 1860 – at the beginning of 1890th years. Attitude of society turns out toward co-operative motion and directions of co-operative thought are analysed.

Історії кооперативного руху в Україні присвячено цілий ряд ґрунтовних наукових праць [1]. Характерною ознакою історико-кооперативних досліджень як минулого, так і сучасності є досить побіжне висвітлення процесу зародження кооперації у перші пореформені десятиліття. Останнє може пояснюватися відсутністю широкого розвитку кооперативного життя і його загалом невисокою значущістю в даний період, що безпосередньо впливає на доцільність наукової розробки цієї проблематики. Однак, така ситуація не знімає науково-пізнавальної актуальності дослідження кооперативного руху пореформених часів. Адже саме тоді закладалися основи його стрімкого поширення та продуктивної діяльності в наступний період. Тому названа проблематика заслуговує предметного вивчення як з погляду необхідності повноцінного з'ясування подій кооперативного життя 1860-х – 1890-х років, так і встановлення витоків ефективної роботи кооперації в першій третині ХХ ст.

Крім цього, слід зазначити: в наукових працях відповідної тематики розвиток кооперативної думки розглядається, як звичайно, у контексті організаційних та господарських проблем. Серед досліджень з історії української кооперації ідеологічним аспектам її діяльності присвячена лише монографія П.Мохора, яка вийшла ще 1924 року [2].

Останнє зумовлює інтерес до специфіки поширення ідей кооперативного руху в пореформену добу. Метою статті є з'ясування обставин цього процесу. Об'єктом статті стали ідеї кооперації пореформеного періоду, а предметом – характер знайомства з ними в різних колах громадськості й течії кооперативної думки.

Вперше ідеї кооперації на територію Наддніпрянської України проникають в останні дореформені десятиліття XIX віку. А вже в 1860-х – на початку 1870-х років, в умовах піднесення громадської думки та найкращих сподівань на стрімку модернізацію суспільного життя, у колах освічених прошарків міст причетність до кооперативної справи вважалася ознакою цивілізованості, європейськості, прогресивних поглядів та способу існування. Кооперація розглядалась як своєрідний клуб людей відповідної категорії, модна форма дозвілля [3, 350–351, 361–363; 4, 141–142].

Середовище зацікавлених кооперацією за ідейними та морально-етичними характеристиками було не однорідним. У ньому співіснували щирі самовіддані прихильники ідей кооперації та випадкові особи, що вважали за необхідне не відставати від новомодних суспільних тенденцій. Останні на практиці розглядали участь у тих чи інших проявах кооперативного життя як форму доброчинності зі свого боку стосовно простого народу, спосіб спілкування, знайомства та налагодження зв'язків з потрібними людьми і не в останню чергу – отримання дивідендів від паїв, внесених до статутних капіталів товариств, при цьому не виявляючи інтересу до проблем їхньої роботи [3, 350–352, 354–355, 361–363; 4, 141–142, 145–146].

Значно менше було справжніх, ідейних прихильників кооперативної справи, готових послідовно й сумлінно розв'язувати проблеми її розвитку. Однак, вони відзначалися високими морально-психологічними якостями та самовідданістю в роботі.

Яскравим прикладом щирого зацікавлення ідеями кооперації є життя Віктора Семеновича Козлова. Виходець з багатой полтавської дворянської сім'ї, військовий за фахом, він завжди знаходив можливість поряд із службою в армії активно займатися різноманітною за спрямуванням громадською та науковою роботою. Значне місце у своєму житті Віктор Семенович відводив і кооперативним справам. Козлов брав участь у діяльності споживчих товариств у Харкові та Санкт-Петербурзі, проводив обстеження кооперативів, намагався скликати Всеросійський з'їзд споживчої кооперації і вживав заходів зі створення кооперативного союзу [5, 1000–1002].

Подібно виявлялася прихильність до кооперації у Миколи Матвійовича Терновського. Випускник Санкт-Петербурзького та Київського університетів, приятель державного діяча графа С.Ю.Вігте та історика Д.І.Яворницького, Терновський, як і Козлов, також виявляв інтерес до найрізноманітніших справ. Він працював у навчальних закладах і фінансових установах Києва та Житомира, слідчих органах, писав наукові праці з педагогіки та сільського господарства і фінансів. А поряд з цим цілеспрямовано займався дослідженням землеробських артілей, у результаті чого 1876 року була опублікована його праця, яка є одним із докладних джерел з питань зародження виробничої кооперації [6, 1–4; 7].

Упродовж пореформеної доби симпатії міських освічених прошарків до кооперації не мали сталого характеру. Із середини 1870-х років з розпадом перших кооперативних товариств захоплення кооперативним рухом майже зникає.

У 1870–1880-х роках носіями відповідних ідей інколи виступали поміщики. Останні, як звичайно, цікавилися можливостями використання кооперативних принципів у забезпеченні селянства дешевим кредитом. Вони були досить дієвими організаторами та спонсорами сільських позичкових кооперативних товариств, непогано обізнаними з усіма аспектами роботи останніх. Про таких волинський губернатор говорив: "... люди розвинуті, практичні, добрі і досвідчені сільські господарі" і беруться до справи "цілком свідомо і вповні розуміючи користь заснування товариства" [8, 3–4].

Прикладом поміщиків-кооператорів можуть бути великі подільські землевласники брати Станіслав та Фадей Грахольські. Їхня робота у сфері кооперації не мала ніякої корисливої мотивації і, як зазначав подільський губернатор стосовно діяльності Фадея Грахольського, проводилася “тільки з метою філантропічною”. 1880 року брати не без залучення власних коштів створили у Вінниці ощадно-позичковий кооператив і, користуючись високою пошаною в шляхетському середовищі, сприяли формуванню прихильного ставлення до кооперації місцевого панства [9, 8–9; 10, 3–5 зв., 11–14; 11, 3 зв. –4].

Потуги громадськості в галузі просування кооперативної справи не могли не сформувати ставлення до неї у середовищі бюрократії. Звичайно, що ставлення до кооперативного руху з боку чиновництва об’єктивно визначалося головним чином засадами державної політики. Однак, у той же час їхні погляди були не лише зумовлені безпосередніми службовими обов’язками. Ставлення до кооперації формувалося на основі аналізу практики діяльності відповідних товариств, доцільності їх з погляду своєї службової репутації та завантаженості при виконанні посадових завдань і навіть задоволення власних амбіцій. Так, волинський губернатор уважав, що оскільки “товариства ... в більшості випадків не мають успіху”, то не варто дозволяти їх засновувати [12, 1–1 зв.]. У той же час подільський губернатор, навпаки, зазначав: “... я мав можливість переконатися, наскільки корисні та міцні при добрих керівниках селянські ощадно-позичкові каси ...” [13, 3 зв.]. Генерал-губернатора “Південно-Західного краю” О.П.Ігнат’єва ображала та обставина, що Міністерство фінансів мало враховувало його позицію при затвердженні статутів кооперативів. Тому, мабуть, не випадково Ігнат’єву серед кредитних установ на селі подобалися не кооперативні товариства, а сільські банки, які, на думку чиновника, краще відповідали “рівню селянського розвитку та життя” [9, 8, 10].

Подібне ставлення до кооперативного руху виявлялося й у земських працівників. Про це свідчать матеріали про розробку органами самоврядування програм економічного розвитку. Одинокі згадування про кооперативний кредит, до того ж ще й неоднозначні, вказують, що соціально-економічна думка земської інтелігенції фактично не побачила в кооперації засіб оздоровлення господарського життя [14, 239–240; 15].

Прихильники кооперації у першу пореформені десятиліття були й серед наукової громадськості. Відомий учений-економіст, професор Харківського університету К.К.Гаттенбергер надавав охочим консультації щодо створення й діяльності артілей [16, 11]. Інший, також відомий економіст, професор Київського університету М.Х.Бунге брав участь у написанні статуту Немирненського товариства [17, 104], розробив та опублікував проект поширення кооперативного кредиту в “Південно-Західному краї” [18, XIX – XXI]. Доцент Київського університету М.І.Зібер 1869 року видав монографію, присвячену споживчим товариствам [19]. В.С.Садовський 1867 року захистив у Новоросійському університеті дисертацію, присвячену розвитку кооперації [20, 546–598].

Серед вищезазначених категорій населення не було єдиного погляду на значення кооперативного руху для суспільного життя. У середовищі осіб, причетних до кооперативної справи чи зацікавлених нею, або тих, хто просто знає про її існування, виділялися дві ідеологічні течії. Одна з них розглядала кооперацію як форму соціально-економічного життя, що в перспективі повинна призвести до побудови нового суспільного ладу, який зазвичай називали соціалізмом. Інша течія (у літературі вона отримала різні назви: “господарсько-раціоналістична”, “ліберальна”, “демократична” та ін.) вбачала в кооперативному русі лише засіб поліпшення матеріального становища народних мас в умовах розвитку ринково-капіталістичних відносин.

Формування останнього підходу до розуміння ролі кооперації було зумовлено кризою спроб безпосередньої реалізації ідей Р.Оуена та Ф.Фур’є, на які орієнтувалися кооператори-соціалісти, і появою позитивної практики кооперативної діяльності їхніх опонентів, головним чином, німця Германа Шульце-Деліча та його послідовників. Останні започаткували

ефективні механізми розв'язання фінансово-господарських проблем на засадах взаємодопомоги, завдяки чому набули широкого визнання в країнах Європи [21, 8–9; 2, 16–28; 22, 51–56; 23, 73–75].

У Російській імперії прихильники “господарсько-раціоналістичної” течії гуртувалися навколо Комітету щодо сільських ощадно-позичкових та промислових товариств при Імператорському Московському товаристві сільського господарства. Ця установа була створена 1871 року і того ж року відкрилося її Санкт-Петербурзьке відділення, де й зосередилася основна робота Комітету. Його засновниками й членами виступила група ліберальних поміщиків на чолі з князем О.І.Васильчиковим. Санкт-Петербурзьке відділення Комітету проводило досить плідну роботу з популяризації кооперативної справи, інструкторсько-методичного забезпечення її проведення, займалася збиранням матеріалів про кооперацію, відстоювала інтереси останньої перед органами державної влади та самоврядування [24, 252–254; 25; 20, 320–324; 23, 455–460].

Керівники цієї установи, передусім О.І.Васильчиков, Н.П.Колюпанов та А.В.Яковлев, виступали головними ідеологами “господарсько-раціоналістичного” підходу до кооперативного руху. Вони вбачали в кооперативних товариствах засіб боротьби з бідністю, примноження продуктивності селянських господарств, недопущення їхнього занепаду та розорення. “... їхня користь, – указував князь Васильчиков, – полягає у тому, що вони попереджують ... остаточний розклад ... і ліквідацію господарств” [26, 158]. А на думку Н.П.Колюпанова, “Значення асоціативного руху” полягало в “поліпшенні становища малозабезпечених класів і ... припиненні наявної нерівності в розподілі багатства між різними соціальними групами” [27, 60].

Однак таке уважне ставлення до матеріального добробуту хліборобських мас було викликано не лише співчуттям до їхніх проблем. Належне господарське становище селянства розглядалось як основа його платоспроможності, виконання податкових та інших повинностей, і що не менш важливо, як запорука стабільності наявного в Російській імперії державно-політичного ладу. Поміщиків-кооператорів непокоїла перспектива побачити викликане розвитком товарно-грошових відносин зростання соціального напруження, загрозу революційних виступів, подібних до тих, що відбувались у Західній Європі. Одним із дієвих факторів попередження народного гніву вважались “асоціації всякого роду: ощадно-позичкові, страхові, споживчі, і особливо виробничі”, які, за словами Васильчикова, “... можуть зупинити подальше зубожіння робітничого й землеробського класу і взагалі відвернути хворобу пролетаріату, що розлютилася в Західній Європі й загрожує у майбутньому Росії” [28, 446].

1882 року після смерті О.І.Васильчикова Санкт-Петербурзьке відділення Комітету щодо сільських ощадно-позичкових та промислових товариств очолив відомий український громадський діяч і меценат, полтавський поміщик Григорій Павлович Галаган. У пореформені часи він виступав у ролі знаного й заслуженого фахівця в галузі кредитної кооперації. У той же час про його кооперативні погляди відомо мало. Спроби відшукати у фондах родини Галаганів в Інституті рукопису НБУ та Центральному історичному архіві у Києві матеріали щодо цього питання позитивних наслідків не дали.

Григорій Павлович був надзвичайно різнобічною людиною, і кооперація для нього становила одну із багатьох захоплень і справ, яким він себе присвячував. Інтерес до кооперативного руху в Галагана не мав загального характеру. За свідченням самого Григорія Павловича, кооперація була лише одним з десяти напрямків його діяльності [29, 1].

Г.П.Галаган не намагався виявити себе у сфері розробки теорії та ідеології кооперативного руху й не побажав додати новацій ідеям О.І.Васильчикова та інших керівників Комітету. Він був передусім провідним кооператором-практиком, організатором кредитно-кооперативної роботи. Звичайно, що такої якості він не зміг би набути без певного бачення ролі кооперації у суспільному житті, переконаності в доцільності її розвитку. Враховуючи

характер його громадської діяльності, державної служби та соціального становища, можна сміливо віднести Григорія Павловича Галагана до визначних представників “господарсько-раціоналістичної” течії кооперативної думки пореформених часів.

Мабуть, єдиним теоретиком цього напрямку в Україні був В.С.Садовський. У своїй монографії “Про розвиток робітничих асоціацій як заходу державного впорядкування”, котра вийшла за наслідками захищеної у Новоросійському університеті дисертації, він указував, що процеси кооперативного життя повинні відбуватися “поступово і мирно, не порушуючи ні в якому разі корінних основ суспільства і держави”. Завдання кооперативного руху Садовський убачав в усуненні небезпеки соціальних потрясінь, пов’язаних з ринково-капіталістичною трансформацією і появою класу найманих робітників. За його словами, “кооперація містить ... усі умови, необхідні як для попередження явища пролетаріату, так і для блокування причин уже наявного” [30, 85–86].

На жаль, після видання своєї монографії про „робітничі асоціації” В.С.Садовський предметно вже більше не займався проблемами кооперативного руху [20, 551]. Його погляди на кооперацію, очевидно, не мали широкого резонансу серед громадськості.

Більше поталанило українським землям на теоретиків соціалістичного напрямку кооперативної думки. Кращі представники наукової еліти пов’язували з кооперацією можливість докорінної перебудови суспільного ладу, досягнення соціальної гармонії і справедливості, стрімкого зростання добробуту широких верств населення.

Доцент Київського університету М.І.Зібер розглядав кооперативний рух як невід’ємну частину суспільного розвитку, яка прискорює соціально-економічну еволюцію. “... теорія кооперації ... є теорією самого суспільства... ”, – зазначав мислитель і пов’язував прогрес господарського життя з поширенням асоціацій виробників, де буде панувати соціальна гармонія [31, 386, 400].

З радикальними змінами в суспільному устрої пов’язував кооперацію відомий український учений-економіст С.А.Подолінський. Він уважав за доцільне, “щоб уся земля належала до сільських громад, а всі заводи до артілів робітників, котрі на них працюють. Тоді б, на думку Подолінського, не було на світі багатих людей і бідних, а кожний би мав усього доволі ...” [32, 92]. Такі порядки вчений розглядав як альтернативу наявному суспільному ладу. У колективних формах господарювання він убачав цілком самодостатній, самостійний соціально-економічний устрій. “... се також одинока система ... ”, – говорив з цього приводу Подолінський [32, 309].

Основою найпрогресивніших тенденцій розвитку, гарантом докорінного оновлення всіх сторін суспільного життя вважав кооперацію М.П.Драгоманов. “Принципи сучасної всесвітньої цивілізації, – писав він, – найбільш відповідні такому поступу: лібералізм у його найконсеквентнішій формі федералізму в справах державних, демократизм у справах соціальних з його найтвердішою гарантією – асоціацією в справах економічних ...” [33, 521]. Отже, на думку українського мислителя, кооперація становила об’єктивну основу незворотності позитивних соціальних зрушень і виступала одним із пріоритетних напрямків суспільного розвитку.

Із соціалістичними ідеалами тісно пов’язував кооперацію народницький рух. Стурбовані соціальними негараздами, викликаними розвитком капіталістичного господарювання, народники побачили в просуванні останнього регрес, який, на їхню думку, можна оминати, відкривши шлях кооперативним формам економічної діяльності. Цілий ряд відомих представників народницького руху, життя й діяльність яких пов’язані з Україною, займалися розробкою концепції широкого впровадження колективного господарювання. Так, відомий діяч народницького руху В.І.Дзюбинський наголошував, що в майбутньому “основою соціального ладу країни” стане “економічний устрій на принципах наукового соціалізму – солідарність і колективність праці, коли земля, ріки, озера, машини, фабрики та ін. будуть належати всім людям, усім охочим працювати” [34, 324–324 зв.]. Інший активний учасник

народницького руху в Україні М.Г.Кожанов указував: "... найбільш бажана і досконала форма – це машинно-асоціаційна – коли певна група робітників або вся община, у даному випадку землеробська, має у своєму користуванні завод або фабрику на принципах чисто артільних ..." [35, 37]. Відомий економіст-аграрник народницького напрямку Ф.А.Щербина був переконаний у тому, що поширені серед українського народу традиційні "артільні та общинно-артільні форми праці" являють собою "вищі форми праці, що спираються на соціальну справедливість і благо" і складають "задатки майбутнього ... народного життя ..., які глибоко криються в самій природі людини" [36, 8].

Однак, як у працях названих науковців, так і в теоретиків народництва кооперативна справа посідала далеко не першорядне місце, поступаючись іншим, як звичайно соціально-політичним або ж загальноекономічним темам.

Єдиним, хто послідовно займався розробкою теорії кооперації у її соціалістичній версії, був Микола Петрович Баллін. Він належав до кіл найвідоміших громадських діячів та інтелектуалів пореформеної епохи. Баллін перебував у приятельських стосунках з членами гуртка петрашевців, М.О.Бакуніним, М.П.Огарьовим [37, 25–26,34], М.Г.Чернишевським, Г.Шульце-Делічем [38, 61–62, 142, 180], Ш.Жидом [39, 1].

М.П.Баллін виступив з концепцією так званої "інтегральної кооперації". Сутність останньої полягала в необхідності охоплення кооперативними формами не лише усіх сфер народногосподарського життя [40, 2.], а і взагалі всіх виявів життєдіяльності суспільства [41, 1–12]. "Інтегральна кооперація" як система соціальних зв'язків та моральних принципів і була для Балліна соціалізмом. "... розвиток кооперації, – зазначав він, – веде до соціалізації" [42, 1].

Щоправда, погляди М.П.Балліна не знайшли широкого кола прихильників і на практику кооперативної роботи пореформеної доби фактично не вплинули.

Визначаючи основні тенденції поширення ідей кооперації, слід сказати наступне. Впродовж перших пореформених десятиліть вони були відомі в різних колах громадськості і в цілому знаходили там підтримку. Однак, прихильність до них рідко набувала якості життєвої необхідності або хоча б пріоритетності серед інших уподобань. Як завжди, кооперативні ідеї тих чи інших категорій громадськості не мали самостійного значення в системі світоглядних орієнтирів. Вони являли собою лише супутній компонент їхніх поглядів, які в інтелектуальній еліті тих часів у цілому були спрямовані на політичне життя, рідше на загальноекономічні проблеми. Крім цього, зацікавлення кооперативним рухом часто мало характер тимчасового захоплення, спровокованого певними соціально-психологічними обставинами, внаслідок яких причетність до кооперативних справ набувала престижності. За такої ситуації сталого, послідовного і, головне, предметного інтересу до кооперації, що спонукав би до практичної роботи, у жодному із прошарків інтелектуальної еліти не існувало. Однак, сам собою процес зацікавлення ідеями кооперації був достатнім, щоб зумовити перші спроби започаткування кооперативної роботи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Стопневич Б. Споживча кооперація на Україні (Спроба історико-статистичного начерку). – Полтава, 1919; Височанський П. Начерк розвитку української споживчої кооперації. У 2 т. – Катеринослав, 1925; Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964; Бутенко І.І. Сільськогосподарська кооперація Півдня України другої половини XIX – початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1994; Пантелеймоненко А.О. Сільськогосподарські товариства України: основні напрямки діяльності і значення (друга половина XIX – початок XX ст.): Автореф. дис. ... канд. екон. наук. – К., 1994; Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.). – К., 1995; Половець В.М. Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861–1917 рр.). – Чернігів, 1996; Історія споживчої кооперації / Аліман М.В., Бабенко С.Г., Гелей С.Д. та ін. – Львів, 1996; Власенко В.М. Кредитна кооперація Лівобережної України другої половини XIX – початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 1998; Ботушанський О.В. Сільська кооперація на Буковині (80-і роки XIX – початок XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2001; та інші.
2. Мохор П. Од Баліна до Леніна. Етапи розвитку кооперативної думки на Україні. – К., 1924.

3. Сборник материалов об артелях в России. Потребительные общества. – СПб., 1875. – Выпуск 3.
4. Озеров И. Общества потребителей: Исторический очерк их развития в Западной Европе, Америке и России. 2-е изд. – СПб., 1900.
5. Махновец В. Виктор Семенович Козлов // Союз Потребителей. – 1915. – №29.
6. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.290. – №3567.
7. Земледельческие артели (Ассоциации). – К., 1876.
8. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК). – Ф.442. – Оп.614. – Спр.215.
9. ЦДІАК. – Ф.442. – Оп.618 (1890 г.). – Спр.128.
10. ЦДІАК. – Ф.442. – Оп.622. – Спр. 443.
11. ЦДІАК. – Ф.442. – Оп.614. – Спр.288.
12. ЦДІАК. – Ф.442. – Оп.535. – Спр.327.
13. ЦДІАК. – Ф.442. – Оп.615. – Спр.21.
14. Сазонов Г.П. Вопросы хлебной промышленности и торговли, разработанные земскими учреждениями (1865–1890 гг.). – СПб., 1891.
15. Сазонов Г.П. Обзор деятельности земств по сельскому хозяйству (1865-1895 гг.). В 3 т. – СПб., 1896.
16. Алексеенко М.М. Воспоминания о профессоре Харьковского университета К.К.Гаттенберgere. – Харьков, 1904.
17. ЦДІАК. – Ф.442. – Оп.616. – Спр.114.
18. Тринадцатый отчет Комитета о сельских ссудо-сберегательных и промышленных товариществах / Под ред. В.Н.Хитрово. – СПб., 1888.
19. Зибер Н. Потребительные общества. – К., 1869.
20. Кооперация. Страницы истории: В 3 т. – Т.1.: Избранные труды российских экономистов, общественных деятелей, кооператоров-практиков: В 3 кн. Кн.1. – М., 1999.
21. Аваліани С. 50-летие русской кооперации // Южный кооператор. – 1915. – №1.
22. Этапы кооперативной мысли // Голос кооперации. – 1919. – №17.
23. Хейсин М.Л. Идеиное содержание кредитной кооперации за 50 лет // Кооперативная жизнь. – 1916. – № 2.
24. Кильчевский В. Что сделал и что делает Комитет и его Петроградское отделение // Кооперативная жизнь. – 1915. – № 19.
25. Кильчевский В. Что сделал и чего добился Комитет и его Петроградское отделение в прошлом // Кооперативная жизнь. – 1914. – № 20, 23.
26. Васильчиков А. Сельский быт и сельское хозяйство в России. – СПб., 1881.
27. Колюпанов Н.П. Практическое руководство к учреждению сельских и ремесленных банков по образцу немецких ссудных товариществ. – М., 1870.
28. Стенографический отчет заседания политико-экономического комитета И.В.Э. общества 14 марта 1872 г. По вопросу о ссудо-сберегательных товариществах // Труды Императорского Вольного экономического общества. – 1872. – Т.2. ІР НБУВ. – Ф.І. – №6854.
29. Садовский В. О развитии рабочих ассоциаций, как меры государственного благоустройства. – Одесса, 1868.
30. Зибер Н.И. Избранные экономические произведения. В 2 т. – Т.1. – М., 1959.
31. Подолинський С.А. Вибрані твори. – К., 2000.
32. Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці. У 2 т. – К., 1970.
33. ЦДІАК. – Ф.301. – Оп.1. – Од. зб.100.
34. ЦДІАК. – Ф.419. – Оп.1. – Спр.909.
35. Щербина Ф. Очерки южно-русских артелей и общинно-артельных форм. – Одесса, 1881.
36. ІР НБУВ. – Ф.326. – №1.
37. ІР НБУВ. – Ф.326. – №3.
38. ІР НБУВ. – Ф.326. – №1804.
39. ІР НБУВ. – Ф.326. – №198.
40. ІР НБУВ. – Ф.326. – №489.
41. ІР НБУВ. – Ф.326. – №328.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Фареній Ігор Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри новітньої історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Наукові інтереси: проблеми історії кооперативного руху в Україні.

НІМЕЦЬКИЙ ПРИВАТНИЙ КАПІТАЛ У ТУРЕЧЧИНІ В 1950-х – 1980-х рр.

Віктор ФІЛОРЕТОВ (Кіровоград)

У статті розглядаються правові основи діяльності іноземного приватного капіталу у Туреччині, стан, структура та особливості німецьких приватних інвестицій у Туреччині у 1950–1980-і рр.

This article deals with the legal principles of foreign private capital activity in Turkey, its condition, structure and peculiarities of German private investments in Turkey in the 1950-80.

Інтеграція Європи й створення на її теренах потужного економічного та політичного об'єднання є визначальною тенденцією європейського розвитку останніх десятиріч. Однією з центральних складових цього процесу наразі є проблема турецького членства в ЄС. Позиції членів ЄС щодо реалізації турецького прагнення стати повноправним членом цієї спільноти є строкатими й часто протилежними. Однак, незважаючи на це, у жовтні 2005 року міністри закордонних справ країн ЄС одногосно погодилися на початок переговорів щодо вступу Туреччини до ЄС. Вирішальною при цьому, вочевидь, була позиція великих європейських країн і, зокрема, Німеччини. Підходи ФРН до розв'язання проблеми турецького членства в ЄС формувалися під впливом цілого ряду факторів і чинників. Одним із вагомих при цьому був і є рівень турецької економіки та стан німецько-турецьких фінансово-економічних стосунків. Якщо розглядати турецький шлях до ЄС як тривалий і послідовний процес розвитку та інтеграції економіки, введення єдиних правил і норм, – то одним із показників готовності країни до членства в ЄС можна вважати динаміку й масштаби приватних інвестицій. Вони здебільшого не залежать від неекономічних міркувань і є однією з вагомих економічних передумов прийняття остаточного політичного рішення щодо членства Туреччини в ЄС. І якраз на прикладі діяльності приватних інвесторів з ФРН у Туреччині можна визначити проблеми й складнощі інтеграції, а також можливий механізм їхнього врегулювання та перспективи турецького вступу до ЄС. Вивчення цих процесів важливо як з погляду розуміння механізмів інтеграції, так і з огляду на євроінтеграційні плани та інвестиційні потреби України. Турецький приклад при цьому є для нас особливо показовим. Це актуально також і у зв'язку з тим, що у вітчизняній і російській історіографії ця проблема практично не вивчалася. Виходячи з вищезначеного, метою цієї роботи є дослідження німецьких приватних інвестицій у Туреччині в 1950–1980-і роки.

Експорт приватного капіталу був однією з важливих складових західнонімецької зовнішньоекономічної політики, починаючи з кінця 1940-х рр. Після другої світової війни ФРН створила ефективну систему стимулювання зовнішньої активності приватного капіталу. Зокрема, наприкінці 1949 року уряд ФРН узяв на себе зобов'язання надавати приватним фірмам гарантії у разі, коли їхні експортні операції підлягають ризику політичного й економічного характеру. Для цього було створено спеціальний урядовий комітет, який повинен був регулювати надання гарантій, встановлювати в кожному конкретному випадку верхню межу експортних операцій, до якої поширюється фінансова участь держави в покритті ризику експортера.

Ведення справ та опрацювання поточної інформації були передані консорціуму, який складався з кредитної спілки "Гермес" (акціонерної компанії із страхування експортних кредитів, яка була створена ще до війни) і німецької спілки контролю й допомоги, причому керівна роль належала першій з цих організацій [2, 39–40].

Регулярного характеру експорт капіталу з ФРН набув лише після 1952 року, коли був виданий спільний наказ верховних комісарів США, Англії і Франції про зняття обмежень на вивезення капіталу. Одночасно розпочалася публікація відомостей про західнонімецькі капіталовкладення [6, 157].

Характерною рисою інвестиційної політики ФРН у перші повоєнні роки була її орієнтація на розвинуті капіталістичні країни. Що стосується вкладень в інші країни, то, незважаючи на зростання в абсолютних цифрах, питома вага цих вкладень у загальному обсязі приватних інвестицій за кордоном була незначною і мала тенденцію до зниження [5, 258].

Але той факт, що протягом перших післявоєнних десятиріч приватний капітал ФРН направлявся у вигляді прямих інвестицій у промислово розвинуті країни, не означає, що інші країни не викликали в нього зацікавленості. Характерною ознакою цього періоду був не стільки експорт приватного, скільки державного капіталу. А тому можна вважати, що експорт державного капіталу створив певні передумови для розширення приватних інвестицій.

Приватні капіталовкладення ФРН серед країн, що розвиваються, розподілені нерівномірно. Вибір країни, у яку економічно доцільно інвестувати капітал, залежав від цілого комплексу факторів економічного й політичного характеру. Й однією з найбільш привабливих країн для західнонімецького приватного капіталовкладення була Туреччина. Це пояснюється тим, що ФРН поєднує з Туреччиною членство в НАТО, що забезпечує практично повну гарантію інвестору. Крім того, Туреччина викликає значну зацікавленість як ринок збуту промислових товарів з ФРН. І, нарешті, одна з головних обставин – у Туреччині створений сприятливий клімат для приватних іноземних капіталовкладень. У зв'язку з цим доцільно охарактеризувати політико-правові основи діяльності іноземних і, зокрема, західнонімецьких інвесторів у Туреччині.

У травні 1949 року при турецькому уряді створена спеціальна організація з розвитку міжнародної економічної співпраці, завданням якої було вивчення можливостей залучення іноземного капіталу й заохочення його діяльності в країні. Цією організацією був підготовлений закон про заохочення іноземних капіталовкладень, прийнятий 1 серпня 1951 року і відомий як закон № 5821. Згідно із цим законом іноземний приватний капітал отримував можливість здійснювати інвестиції у будь-які галузі (крім сільського господарства й торгівлі) в таких формах:

- через інвестування фінансових коштів в іноземній валюті;
- через надання обладнання, будівельних матеріалів, запасних частин і т.ін.;
- через надання права використовувати патенти, ноу-хау, товарні знаки.

Отже, іноземні підприємці отримали майже ті ж права, які мали турецькі. Але закон передбачав і деякі обмеження. Зокрема, вводилися кількісні обмеження при переказі прибутку за кордон – сума переказу не могла бути більшою 10% від вкладеного капіталу. Повна репатріація інвестованих коштів у конвертованій валюті дозволялася лише через три роки, а вкладень в інших формах – через п'ять років. Крім того, у ст.1 закону робилося застереження, що іноземний капітал не може створювати монополій. Для цього передбачався розгляд окремих випадків капіталовкладень спеціальним міжвідомчим органом на чолі з керівником Центрального банку й затвердження відповідних проектів Радою міністрів країни [3, 282].

Цей закон одразу ж був розцінений як такий, що має надмірно жорсткі обмеження діяльності іноземного капіталу й тому в січні 1954 року був прийнятий новий закон № 6224, який регулював приватні капіталовкладення в Туреччині до 1980-х років. Цей закон знімав практично всі обмеження, які містилися в попередньому законі. Так, усі галузі турецької економіки відкривалися для іноземних приватних інвестицій при умові, що, по-перше, вони сприятимуть економічному розвитку країни, а, по-друге, не обмежуватимуть конкуренції у відповідних галузях. Прибутки і вкладений капітал могли бути вивезені в будь-який час. Дозволялося використовувати іноземний персонал і переказувати його прибутки за кордон. Іноземні інвестори отримали право продавати свої підприємства й купувати турецькі.

Незважаючи на ліберальний характер, закон № 6224 із самого початку був підданий критиці у ФРН як з боку підприємців, так і економістів. Так, зокрема, вказувалося на нечіткість критерію оцінки того, чи сприяють, чи ні в кожному конкретному випадку іноземні приватні інвестиції економічному розвитку Туреччини, що було за законом однією з

головних умов допуску іноземного капіталу. Це могло привести до необ'єктивного розгляду й прийняття рішення чиновниками, ставило в нерівні умови іноземних інвесторів і робило перспективи інвестиційних проектів у Туреччині непередбачуваними [11, 151].

Тому в перші роки після прийняття цих законів західнонімецькі інвестиції у Туреччині були незначними. Так, 1951 року між турецьким міністерством будівництва й кількома західнонімецькими фірмами був підписаний контракт, який надавав останнім право розробляти родовища турецької хромової руди [7, 183]. У кінці 1954 року західнонімецька фірма “Дельман” отримала концесію на пошук і видобуток нафти в європейській частині Туреччини. У цей час ряд фірм ФРН одержав право експлуатації родовищ залізної руди й вольфраму [13, 14.15.1955]. За офіційними даними, рівень західнонімецьких приватних капіталовкладень у Туреччині становив 1956 року лише 17,7 млн. марок [2, 165].

Ці незначні обсяги капіталовкладень (набагато менші, ніж передбачалося) зумовили підписання в червні 1962 року в Анкарі між урядами ФРН і Туреччини угоди про взаємне заохочення і захист капіталовкладень. Угода вступила в силу з грудня 1965 року й була розрахована на 10 років. Основною метою цієї угоди було забезпечення недоторканості західнонімецьких капіталовкладень у Туреччині й створення умов, при яких приватний капітал ФРН ставився в рівні умови з місцевим приватним капіталом і капіталами інших країн. Зокрема, у разі відчуження приватного капіталу на користь держави гарантувалася негайна оцінка й повна виплата вартості майна, а також повне відшкодування збитків у разі воєнних дій або в інших випадках, коли капіталовкладенням може бути завдано збитків. Крім того, в угоді є застереження, що в разі ліквідації підприємства гарантується повний переказ капіталу й майна кожній із сторін. Відшкодування вартості мало здійснюватися в доларах США, а в разі зміни його курсу – в іншій вільноконвертованій валюті. Угода також гарантувала вільне вивезення капіталів і прибутку з Туреччини в будь-якому розмірі і в будь-якій валюті [9, 1195–1202].

Створення договірно-правової бази певною мірою поживило процес експорту західнонімецького приватного капіталу в Туреччину. Розпочавши зі створення підприємств у галузі обслуговування проданих на звичайній комерційній основі машин та обладнання, приватні фірми ФРН поступово перейшли до виробництва готової продукції. Так, хімічний концерн “Байєрн Леверкузен АГ” придбав на березі Мармурового моря 10 га землі, де побудував 1966 року фабрику з виробництва ліків у Гебзе. Вона повинна була забезпечувати 40% потреб Туреччини у фармацевтичній продукції. Автомобільний концерн “Фольксваген” отримав у середині 1960-х років дозвіл уряду Туреччини на будівництво біля Стамбула заводу із складання мікроавтобусів та автомобілів малої вантажопідйомності [19, 29.7.1977]. Наприкінці 1960-х років концерн “Маннесман” отримав замовлення на спорудження турецького відрізка нафтопроводу від родовища Кіркук в Іраці до турецького міста Дертйол. Перша черга цього нафтопроводу повинна була вводитися в дію 1977 року, а друга – 1983 року [1]. Крім того, спільно з державною турецькою організацією “Сумербанк” концерн “Маннесман” побудував 3 заводи з виробництва труб [4, 374]. На початку 1970-х років уряд Туреччини підписав угоду з однією із західнонімецьких фірм про будівництво метро в Стамбулі [15].

Загалом на кінець 1960-х років західнонімецькі компанії мали капіталовкладень у Туреччині на суму близько 92 млн. марок, що становило приблизно 50% приватних інвестицій ФРН у країнах Близького й Середнього Сходу [2, 165].

Найбільше західнонімецькі фірми були презентовані в металообробній промисловості, у виробництві труб (концерн “Маннесман”), хімічній і фармацевтичній галузях (“Байєрн Леверкузен АГ”, “ІГ Фарбеніндустрі”, БАСФ), в електротехнічній галузі (АЕГ, Сіменс), у виробництві будівельних матеріалів і цементу.

Крім того, на кінець 1960-х років значного поширення набуло створення фірм із змішаним західнонімецько-турецьким капіталом. До участі в цих змішаних компаніях залучалися, як звичайно, найбільш впливові й надійні представники турецького бізнесу як

державного, так і приватного. Прикладом змішаної фірми із західнонімецьким приватним і турецьким державним капіталом може бути фірма “Маннесман-Сумербанк”. Створення подібних підприємств всіляко заохочувалося турецьким урядом. Типовим прикладом змішаної західнонімецько-турецької компанії стала фірма з виробництва продукції із каучуку методом холодної вулканізації. Західнонімецька компанія “Штальгрубер Отто Грубер” надала 60% капіталовкладень, а турецька фірма “Реджеп Діно” й інші місцеві компанії – лише 40% [18].

Подібна форма співпраці була вигідна передусім підприємницькому капіталу ФРН, оскільки вела до значного розширення внутрішніх ресурсів, які він міг використовувати. Крім того, західнонімецькі фірми отримували доступ до внутрішніх турецьких джерел кредитів і можливість використовувати зв'язки своїх турецьких партнерів для збуту виробленої продукції на внутрішньому ринку Туреччини.

Тенденція на збільшення загального обсягу капіталовкладень приватного сектора ФРН у I половині 1970-х років не тільки зберігається, а й посилюється. (Див. табл. №1). На 1974 рік загальний обсяг прямих інвестицій ФРН у Туреччині досяг 152,2 млн.марок, а за 1975–1976 роки збільшився на 214,3 млн.марок. Отож, за 2 роки прями приватні інвестиції майже в 1,4 раза перевищили інвестиції за 1950–1974 роки. У цей період приватні фірми ФРН займали друге місце після США в загальному обсязі приватних інвестицій у Туреччині.(Див.табл. №2). Значною мірою ця тенденція стимулювалася політикою уряду ФРН на заохочення приватних інвестицій. Так, посол ФРН у Туреччині Г.О.Зоненхоль пропонував розміщувати частину західнонімецького виробництва в Туреччині замість того, щоб посилати турецьких робітників на роботу до ФРН. Посол також підкреслював, що іноземні капіталовкладення є більш привабливими, ніж кредити, які треба повертати. Для цього, на думку Г.О.Зоненхоль, необхідно створювати сприятливі правові й економічні умови [13, 29.12.1972].

Але, починаючи з середини 1970-х років, відзначається довготривала, хоча й не різко визначена тенденція на послаблення інвесторської ролі західнонімецького приватного капіталу й посилення позицій у цій сфері інших країн. (Див. табл. №2). А з 1977 року обсяг західнонімецьких приватних інвестицій суттєво зменшується – з 214,3 млн.марок за 1975–1976 роки, до 13,4 млн. марок за 1977–1978 роки. (Див. табл. №1). Західнонімецькі підприємці як одну з головних причин цього називали численні бюрократичні перешкоди й узгодження. Так, державна організація з планування Туреччини розглядала заявки на прями інвестиції протягом одного року. Згода, якщо вона отримана, повинна бути завізована ще в 16 міністерствах. Процедура отримання згоди на збільшення капіталу фірми займала близько 18 місяців. Необхідні документи з інвестування обкладались екстремальними відомчими податками [13, 8.5.1978]. Крім того, існують значні труднощі при одержанні інформації, необхідної для інвестиційного проекту; слабке порівняно з іншими країнами стимулювання інвестицій [16, 14]. Ще однією причиною зниження активності німецького приватного капіталу в Туреччині були проблеми при ввезенні необхідних для виробництва інвестиційних товарів, ускладнення при вивезенні прибутку [14, 178]. Крім того, зменшення інвестицій відбувалося внаслідок погіршення економічного становища Туреччини, проведення страйків і постійного зростання зарплати при зниженні продуктивності праці. Німецьких підприємців насторожувала також політична нестабільність у Туреччині [17, 173].

Тому, починаючи із середини 1970-х років під час контактів на різних рівнях західнонімецькою стороною неодноразово порушувалися питання про зміну умов інвестування для приватних фірм ФРН. Так, під час візиту в Туреччину в травні 1976 року канцлера ФРН Г.Шмідта надання кредитів Туреччині прямо пов'язувалося із змінами деяких положень закону про іноземні капіталовкладення [8, 20396].

Подібні ж вимоги до турецької сторони висувались і з боку змішаного парламентського комітету ЄЕС-Туреччина. У жовтні 1978 року, зібравшись після дворічної перерви, комітет рекомендував Європарламенту провести заходи із зменшення наявних бюрократичних

перешкод для іноземних капіталовкладень і тим самим зробити внесок у розвиток турецької економіки й створення робочих місць [10].

Однак, політична нестабільність і часті зміни урядів у Туреччині в другій половині 1970-х років привели до того, що певні корективи договірно-правових умов інвестування приватного капіталу в Туреччині були зроблені лише в січні 1980 року. Зокрема, турецький уряд прийняв постанову № 8/168, яка почала визначати разом із законом № 6224 політику турецької держави у сфері іноземних приватних капіталовкладень [20]. Постанова містила такі нові положення: департаменту іноземних капіталовкладень надавалося право самому, без інших органів схвалювати нові заявки на іноземні приватні інвестиції при умові, що: 1) загальний основний капітал створюваних підприємств з іноземною участю не буде перевищувати 50 млн.доларів, а частка іноземного капіталу в загальному акціонерному капіталі становитиме до 49%; 2) підприємства повинні створюватись у певних секторах економіки, а також передбачена обов'язкова мінімальна частка продукції, яка повинна експортуватися.

Слід відзначити, що такі вимоги не погіршували інвестиційні умови для західнонімецьких фірм, оскільки їхня діяльність і до цього відповідала цим вимогам. Але постанова встановлювала пільговий режим для прямих приватних капіталовкладень у турецьку економіку, які здійснювались ісламськими фінансовими організаціями й близькосхідними країнами. А ці положення вже мали прямий стосунок до економічних зв'язків Туреччини з країнами ЄЕС і з ФРН зокрема. "Політичною метою цієї постанови було виконання стратегічного рішення Туреччини – послабити її залежність від західних країн... Економічною метою було посилення взаємозалежності Туреччини й ісламських країн регіону", – так оцінювали постанову в західнонімецькій економічній літературі [11, 245–244].

Отож, постанова № 8/168 не поліпшила суттєво умови інвестування для фірм ФРН, тому протягом першої половини 1980-х років зростання західнонімецьких капіталовкладень було незначним. (Див.табл.№1). І лише передача влади в листопаді 1983 року цивільному уряду в Туреччині й проголошення нових принципів економічної політики створили умови для збільшення західнонімецьких приватних прямих капіталовкладень протягом 1980-х рр...

Досить стабільною була галузева структура західнонімецьких приватних інвестицій. На середину 1970-х років понад 90% капіталовкладень припадало на виробничу сферу, 7–8% – на сферу послуг і лише 0,02% – на сільське господарство. Найбільш привабливими для західнонімецьких інвесторів були хімічна галузь, металообробна, автомобілебудування. (Див. табл. №3). При цьому спостерігалася досить стабільна тенденція до зростання протягом 1970-х – початку 1980-х років частки машинобудування, хімічної і гумотехнічної галузей. Значною мірою це пояснювалося тим, що в цих галузях західнонімецький капітал отримував найбільшу норму прибутку – у 1970-і роки вона становила в обробній промисловості 20%, у тому числі в гумовотехнічній промисловості – 35%, хімічній – 21% [11, 170].

Ще однією важливою особливістю функціонування західнонімецьких фірм було те, що вони орієнтувалися переважно на турецький внутрішній ринок. Частка експортної продукції для цих фірм не перевищувала 0,4% від загального обсягу продукції. У той же час виробниче функціонування цих фірм великою мірою залежало від імпорту – до 30% від обігу капіталу в цих фірмах становили напівфабрикати й сировина з ФРН [12, 77].

Але в цілому значення Туреччини як об'єкта застосування капіталу для компаній ФРН значно поступалося ролі західнонімецьких інвестицій для Туреччини. Це виявляється в зниженні питомої ваги німецьких приватних інвестицій у Туреччині в загальному обсязі приватних інвестицій ФРН за кордоном з 0,67% 1966 року до 0,3% 1976 року [17, 173]. Крім того, за даними центру з транснаціональних корпорацій ООН, частка філіалів і дочірніх фірм ФРН у Туреччині становила на 1980 рік тільки 1,3% від загальної їхньої кількості за кордонами ФРН [21, 320]. Разом з тим у регіоні Західної Азії Туреччина була одним з головних об'єктів інвестування приватного капіталу ФРН. Частка турецьких філіалів і їхніх дочірніх фірм у країнах Західної Азії становила 1980 року 30,5% для транснаціональних

компаній ФРН, і за цим показником Туреччина займала провідне місце в регіоні для приватного капіталу ФРН [21, 325].

Ця ситуація віддзеркалює важливу роль, яку відводить турецькому ринкові західнонімецький приватний капітал. Про це свідчать і результати опитувань західнонімецьких компаній, які діяли в Туреччині. Згідно з ними, двома головними мотивами прямих інвестицій були, по-перше, очікуване швидке зростання турецької економіки й збільшення попиту на продукцію цих фірм, а, по-друге, очікуваний високий рівень прибутку від задоволення попиту в основному на турецькому внутрішньому ринку [11, 170].

Таким чином, західнонімецькі прямі приватні інвестиції у Туреччині були однією з основних форм західнонімецько-турецьких економічних відносин. Питома вага прямих інвестицій західнонімецьких фірм у Туреччині в загальному обсязі інвестицій фірм ФРН за кордоном була досить незначною, але для Туреччини ці інвестиції є досить важливими, і за їхніми розмірами ФРН займала одне з провідних місць на турецькому ринкові.

Обсяги й рівень приватних інвестицій ФРН були значно меншими, ніж очікувалося. Здебільшого це було результатом інвестиційних умов у Туреччині, а також через складну економічну й політичну ситуацію. І хоча в другій половині 1970-х років відбулося зниження обсягів приватних інвестицій, але кількість фірм, які діяли на турецькому ринку, практично не змінилася. Це свідчило про довготривалі наміри приватного капіталу ФРН і про певну зацікавленість у турецькому ринкові.

Західнонімецький капітал інвестувався у Туреччині або способом створення філіалів і дочірніх фірм компаній ФРН, або способом створення змішаних компаній. Головною сферою діяльності цих фірм була обробна промисловість, передовсім машинобудування, хімічна галузь. При цьому функціонування фірм, створених за участю західнонімецького капіталу, значною мірою орієнтувалося на внутрішній турецький ринок.

Активна інвестиційна політика ФРН щодо Туреччини мала на меті також суттєві політичні міркування. В умовах протистояння двох суспільно-політичних систем інвестиційні програми були дієвим засобом збереження прозахідної орієнтації Туреччини. Це поєднання економічних та політичних чинників і зумовило як протягом 1960-1980-х рр., так і на сучасному етапі загалом позитивну позицію урядів ФРН щодо турецького вступу до ЄС.

Таблиця 1

Приватні інвестиції ФРН у Туреччині (млн.марок)

	1950–1974	1975–1976	1977–1978	1979–1981	1982	1983–1984
Загальні капіталовкладення приватного сектора:	991,8	524,8	471	368,3	-44,4	-168,5
а) кредити й прямі інвестиції;	152,2	214,3	13,4	2,8	4,9	95,1
б) гарантовані державою експортні кредити.	839,6	313,5	454,5	365,6	-49,3	-263,6

Джерело: Allgemeine Statistik des Auslander, Landerkurzberichte.Turkei.– 1975,1978,1980,1982,1984,1986.

Таблиця 2

Приватні інвестиції у Туреччину основних країн-інвесторів (млн.тур.лір)

	США			ФРН			Франція		
	Кількість фірм	Інвестиції	%	Кількість фірм	Інвестиції	%	Кількість фірм	Інвестиції	%
1973	20	326,6	15,9	24	330,7	16	10	250	12
1974	20	336,2	17,1	23	300	15,3	8	215,5	11
1975	20	396	18,2	24	326,8	15	8	242	11,1
1976	20	396	17,1	24	329	14,2	8	409,1	17,7
1977	19	398,5	13,3	24	329	13,3	6	408,4	16,5
1978	19	440,5	16	22	373,2	13,5	6	408,4	14,8
1979	13	323,4	12,8	23	386,3	15,3	6	420	17

Джерело: Erdilik A. Direct foreign investment in Turkish manufacturing. – Tübingen: Institut für Weltwirtschaft an der Universität Kiel, 1982. – S.257–258.

Таблиця 3

Основні галузі вкладання німецьких прямих інвестицій у Туреччині (станом на 1977 рік)

Галузь	% галузі в загальному обсязі західнонімецьких прямих інвестицій
Харчова	10,8
Текстильна	5,0
Гумовотехнічна	1,0
Хімічна	23
Електротехнічна	12,7
Металообробна та машинобудування	19,5
Автомобільна	19

Джерело: Erol Manisali. Foreign Economic Relations of Turkey. – Istanbul, 1979. – S.78.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. БИКИ – 4.3.1975. – № 26.
2. Очков М.С. Государственно-монополистический механизм неокOLONIALИЗМА. – М.: Наука, 1971. – 245 с.
3. Розалиев Ю.И. Особенности развития капитализма в Турции (1923–1960). – М.: Глав.ред.вост.литературы, 1962. – 190 с.
4. Турецкая Республика. Справочник. – М.: Наука, 1975. – 384 с.
5. ФРГ. Справочник. – М.: Мысль, 1983. – 432 с.
6. Шершнева Е.С. ФРГ. Экономика и внешняя торговля. – М.: Наука, 1960. – 219 с.
7. Шишкин А.И. Вывоз западногерманского частного капитала в Африку, Иран, Турцию // Вопросы экономического развития стран современного Востока. – М.: Наука, 1978. – С.183–197.

8. Archiv der Gegenwart. – 1976. – N 30.
9. BRD. Gesetze und Verordnungen. Bundesgesetzblatt. Teil II.– 1965. – N 36.
10. Duetscher Bundestag. Drucksache 8/2730 v. 2.4.1979.
11. Erdilik A. Direct foreign investment in Turkish manufacturing. – Tübingen: Institut für Weltwirtschaft an der Universität Kiel, 1982.
12. Erol Manisali. Foreign Economic Relations of Turkey. – Istanbul, 1979.
13. Frankfurter Allgemeine Zeitung.
14. Gross H. Die deutsch-türkischen Wirtschaftbeziehungen // Grothusen K.-D. (Hrsg.) Die Türkei in Europa.– Gottingen, 1979.
15. Günaydin. – 3.5.1975.
16. Gumpel W. Die Türkei und die EWG.//Südosteuropa-Mitteilungen. – 1979. – N 3.
17. Henze K.-O. Die EG-Mitgliedschaft der Türkei aus der Sicht der BRD. // Gumpel W. (Hrsg.) Die Türkei auf dem Weg in die EG. – München, 1979.
18. İKA günlük bültün. – 7.8.1968.
19. Neue Züricher Zeitung.
20. OECD observer. Paris. 25.1.1980.
21. Transnational corporation in World development. – Third survey. United Nations. – 1983.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Філоретов Віктор Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В.Винниченка.

Наукові інтереси: зовнішня політика ФРН, Туреччини після Другої світової війни.

“ВІСНИК УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА ОХОРОНИ ПАМ’ЯТОК ІСТОРИЇ ТА КУЛЬТУРИ” ТА ЙОГО РОЛЬ У ФОРМУВАННІ НОВИХ ПІДХОДІВ ЩОДО ЗБЕРЕЖЕННЯ, ОХОРОНИ, ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ НЕРУХОМИХ ПАМ’ЯТОК У НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Оксана ХУДОЛЕЙ (Черкаси)

У статті досліджено внесок друкованого органу Українського товариства охорони пам’яток історії та культури – “Вісника” – у формування сучасних підходів щодо збереження, охорони, дослідження та використання нерухомих пам’яток України.

The article investigated the introduce of publish organ of Ukrainian organization protection monuments history and culture – “Visnyka” in form of modern points for perfection, protection, investigation and make use monuments in Ukraine.

Дослідження, у яких аналізується суспільно-політична, соціокультурна, науково-методична й просто гуманістична роль якогось із часописів, є надзвичайно важливими для української науки. Довгий час у вітчизняних учених не було такої нагоди – давати огляди українським альманахам, журналам і газетам та аналізувати їх, окрім видань радянської доби. Сьогодні відновлено історичну справедливість і чимало українських видань дореволюційної та революційної доби, емігрантських, діаспорних та підпільних організацій стали предметом наукового вивчення. Утім, на часописах, які хронологічно є ближчими до нас, увага дослідників майже не зосереджується, тоді як саме в них виробляються нові теоретико-методологічні положення, котрі рухають українську науку (в тому числі – окремі її галузі) вперед. Одним із таких є “Вісник Українського товариства охорони пам’яток історії та культури” – журнал, який відіграє провідну роль у формуванні нової концепції пам’яткоохоронної справи незалежної України.

Отже, метою статті передбачається з’ясувати внесок “Вісника Українського товариства охорони пам’яток історії та культури” у формування нових підходів щодо збереження, охорони, дослідження та використання нерухомих пам’яток України. Основне завдання

полягає в аналізі номерів часопису, окремих його рубрик, авторських статей та їхніх положень, які розкривають нові (сучасні) підходи щодо розв'язання кола питань, акцентованих у заголовку нашої статті.

В історіографії відзначається, що віховим у творчій еволюції громадської організації “Українське товариство охорони пам'яток історії та культури” (заснована в грудні 1966 р.; далі – УТОПІК або Товариство) став його VI позачерговий з'їзд, який відбувся 26 – 27 червня 1990 р. в м. Чернігові. На ньому було критично переосмислено діяльність УТОПІК попередніх років, указано на недоліки в його роботі. Під впливом “перебудовчих” процесів, що охопили тоді всі сфери суспільного життя, з'їзд пройшов з акцентом на “перебудову форм і методів роботи в галузі охорони пам'яток на основі принципів самокерування, гласності, врахування думки населення, всебічної підтримки здорової ініціативи первинних організацій, починань ентузіастів, розвитку соціально-політичної активності Товариства” [1, 247]. У результаті цієї роботи, як зазначає В. Акуленко, було затверджено новий Статут УТОПІК, що передбачав “передачу частини повноважень центральних органів низовим; розвиток демократичних, самодіяльних засад у роботі первинних, районних і обласних організацій, підвищення ролі і відповідальності їхніх членів; широке залучення до діяльності Товариства відомих представників науки і культури, передових робітників, молоді та інших категорій населення; розширення реальних прав Товариства з контролю за дотриманням законодавства про охорону пам'яток; спільну роботу з аматорськими об'єднаннями в сфері збереження культурної спадщини; всебічну підтримку розумних ініціатив і починань, розширення наукового дослідження пам'яток, активне використання історичної спадщини для духовного відродження України” [1, 247]. Саме на VI позачерговому з'їзді Товариства його Головна рада, – зазначає В. Горбик, – в умовах надання повної самостійності низовим організаціям перетворилася на координаційний науково-методичний центр Товариства [2, 75].

На той час основними “трибунами” друкованого слова борців за збереження та охорону культурної спадщини України були журнал “Пам'ятки України” й газета “Старожитності”. Чимало статей до цих часописів систематично надсилали члени УТОПІК. Задекларовані на VI позачерговому з'їзді Товариства нові принципи діяльності організації, серія завдань, актуалізованих у світлі тогочасних політичних та соціокультурних процесів, значно підвищили активність його членів. Очевидно, саме за їхньої ініціативи УТОПІК прийняв рішення про видання на базі Товариства нового спеціалізованого журналу, який розширив можливості популяризації пам'яткоохоронної справи. З 1990 р. Головна рада би УТОПІК стала видавати “Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури” (далі – “Вісник”), що виходив 4 рази на рік [2, 81].

Із перших же номерів була відчутною науково-методична спрямованість “Вісника”. Разом із тим не сходили з його сторінок актуальні практичні проблеми пам'яткоохоронної справи, які потребували негайного розв'язання після здобуття Україною незалежності та політичної кризи в країні, що сталася внаслідок синдрому, який був властивий багатьом посттоталітарним країнам. У результаті дії останніх чинників та байдужості влади до проблем культурної спадщини “розв'язалися” руки у “чорних” археологів, самодіяльних скарбощукачів та інших любителів легкої наживи. Боротьба з посяганнями останніх на спадок історико-культурних надбань України стала тоді основою метою видавців “Вісника”.

У контексті виявлення та організації охорони та збереження нерухомих пам'яток на одному із пленумів Товариства у січні 1994 р. було відмічено, що “чверть території України майже зовсім не досліджена” [3, 5]. У зв'язку з цим у “Віснику” зазначалося, що “Українське товариство охорони пам'яток історії та культури приділяє увагу підготовці багатотомного Зводу пам'яток історії та культури... Активісти товариства входять до складу редколегій, здійснюють обстеження пам'яток, пишуть статті до томів Зводу... Інститути гуманітарного профілю, робоча група Головної редколегії, які здійснюють науково-методичне і організаційне забезпечення, підготували і розіслали на місця нові “Методичні рекомендації

по підготовці матеріалів Зводу”, розробили зразки “Типових статей” з основних видів пам’яток. Ці матеріали а також виїзди на місця науковців дають можливість підготувати томи Зводу з нових концептуальних позицій – розбудови незалежної України” [3, 8–9].

Для приведення пам’яткоохоронної справи до вимог сучасності члени Товариства, ґрунтуючись на доступних закордонних нововведеннях, систематично проводили науково-реставраційні дослідження, готували проектно-кошторисну документацію, здійснювали музеєфікацію пам’яток; відмовляючись від старих форм культурно-просвітницької роботи, організували кореспондентські пункти при осередках Товариства, налагодити співпрацю із засобами масової інформації тощо [3, 9, 10, 12]. Про все це інформував учених та громадськість на своїх сторінках “Вісник” Товариства.

У другому номері “Вісника” за 1994 р. кандидат історичних наук, вчений секретар Науково-методичної ради УТОПШК О. Титова, “керуючись світовим досвідом пам’яткоохоронної справи, ґрунтовними теоретичними розробками”, пропонувала все ж визнати, що “так звана реставраційна реконструкція архітектурного об’єкта, яка неодмінно ґрунтується на вичерпному використанні всіх можливих джерел, залишається певною мірою гіпотетичною, є створенням копії пам’ятки й може мати місце як виняток. Відтворення можливе в тих випадках, коли зруйнована пам’ятка являє собою об’єкт національного значення, репрезентує важливий етап розвитку національної культури, відіграє важливу роль у структурі міста” [4, 59–60].

“Вісник”, як і кожен член УТОПШК, не залишався осторонь малорозроблених проблем пам’яткоохоронної галузі. Так, грудневий пленум Головної ради Товариства (1994 р.) визнав: “Сьогодні нам необхідно визначити нові категорії пам’яток історії та культури, які були й залишаються “білими плямами” пам’яткознавчих досліджень, а тому потребують особливої уваги та першочергових фінансових витрат. Такими є пам’ятки історії та культури етнічних меншин, пам’ятки доби українського Відродження, науки і техніки, поховальні та меморіальні комплекси (некрополі)” [5, 8].

Товариство приділило чільну увагу новим підходам, які несла із собою діяльність Центру пам’яткознавства НАН України. Їм вочевидь імпонували напрями, за якими проводила свою роботу ця інституція: “розробка теоретико-методологічних і методичних основ вивчення, збереження, відновлення та використання пам’яток культурної спадщини України; розробка комплексних програм і методик виявлення та збереження культурних пам’яток та об’єктів і створення на базі сучасних інформаційних технологій банків даних культурної спадщини України; розробка і впровадження сучасних методів охорони, реставрації і використання багатопрофільних культурних пам’яток України” [5, 10–11].

В ухвалі грудневого пленуму 1994 р. за одне із провідних завдань Головна рада УТОПШК постановила “вдосконалювати науково-дослідну діяльність у пам’яткоохоронній справі, повніше використовувати з цією метою можливості Центру пам’яткознавства НАН України і Товариства”, а також “продовжувати роботу в пріоритетних для Товариства напрямках науково-пошукової роботи, що стосуються вивчення та охорони пам’яток української державності, доби українського відродження, нової та новітньої історії, українського війська, національних меншин, що населяли і населяють Україну” [5, 27]. Тоді ж від імені УТОПШК на адресу Президента України, Голови Верховної Ради України та Прем’єр-міністра України була направлена заява у формі відкритих листів, де, зокрема, до вищих органів державної влади ставилася вимога “захистити наші національні реліквії, створити законодавчу базу, яка б забезпечувала правовий статус пам’яток, єдину державну пам’яткоохоронну службу” [5, 29].

На сторінках третього номеру “Вісника” за 1995 р. остання теза знову дублюється в дещо іншому формулюванні [6, 5]. Окрім того, травневий пленум Товариства того ж року розкритикував проект Закону України, який розроблявся законодавцем для регулювання пам’яткоохоронної справи в нашій державі. Голова товариства П. Голочко визнав, що негайне прийняття нового закону вкрай необхідне, мотивував це “застарілістю деяких

положень радянського законодавства”, відповідно до якого функціонувала система збереження та охорони пам’яток тогочасної України, а також “новими умовами суспільно-політичного життя” [6, 4]. Разом із тим він висловив невдоволення, яке поділяли багато його колег: законодавець майже не консультувався з провідними науковими установами та фахівцями з питань пам’яткоохоронної справи. “Це, безперечно, – зазначив П. Толочко, – позначилося на якості проекту Закону. Нам вважається, що проект Закону в такому вигляді подавати на обговорення у Верховну Раду України передчасно, його необхідно переробити концептуально” [6, 4]. У зв’язку з цим учений порадив кардинально переробити визначення термінів і понять, наголошуючи, що “чіткі, лаконічні, зрозумілі визначення необхідні для розуміння проблем, про які йдеться в Законі”, за першочергове завдання визнав пояснення понять “історико-культурна спадщина” [нині вживається поняття “культурна спадщина”], “пам’ятка”, класифікацію об’єктів культурної спадщини; пропонував зазначити у преамбулі, що закон стосується нерухомих пам’яток” [6, 4–5]. Тож, на травневому пленумі було визнано, що “теоретична частина проекту не витримує ніякої критики”, бо ж його автори, “використовуючи терміни з міжнародної законодавчої практики, не врахували усталені пам’яткоохоронні терміни в нашій країні, чим внесли плутанину, неузгодженість” і втратили власне предмет, на який повинна була поширюватися дія Закону [6, 5]. В ухвалі також зазначалося, що законопроект “має багато недоліків концептуального характеру, монополізує роль державних органів охорони пам’яток, применшує роль громадськості” [6, 18].

У першому номері “Вісника” за 1996 р. містилася ухвала VII з’їзду товариства за грудень 1995 р., яка постановила: “Центру пам’яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам’яток історії та культури здійснити належне наукове забезпечення основних напрямків пам’яткоохоронної діяльності Товариства, яке відповідало б досягненням світового пам’яткознавства, використовувати повною мірою для цього можливості НАН України, членство Товариства в ІКОМОСі [Міжнародна рада з питань пам’яток та історичних місць], вивчити вітчизняний та зарубіжний досвід програмного забезпечення пам’яткознавчої автоматизованої системи інформації, доцільність створення комп’ютерної системи Товариства” [7, 42].

Новими підходами, в тому числі “Віснику” завдяки, позначилася пам’яткознавча та пам’яткоохоронна справа України в царині релігії. Кандидат філософських наук О. Шуба відмітив, що “Надмірна заідеологізованість суспільного життя та упереджене ставлення до релігії і церкви в радянські часи не давали можливості по-справжньому оцінити культові мистецькі здобутки, у результаті чого вони надовго були штучно вилучені із загальнонаціональної культурної скарбниці. Сьогодні настав час віддати належне церкві в розвитку національної культури. Адже відомо, що більшість національно-культурних цінностей українського народу творилися й концентрувалися у храмах і монастирях. Тому архітектура і живопис, музика і спів, прикладне мистецтво, народні традиції, звичаї та обряди набули релігійного забарвлення. Деякі з церковних пам’яток сьогодні є настільки цінними, що мають не лише загальнонаціональне, а й світове значення. У зв’язку з цим закономірно постає питання про необхідність розробки теорії і практики українського церковного пам’яткознавства. Основним його завданням є комплексна розробка методологічних і теоретичних засад вивчення, збереження, відновлення та використання тієї частини національно-культурної спадщини, яка з’явилася під релігійним впливом” [8, 12]. Він закликав також дослідників не забувати, що “Україна є багатонаціональною за складом населення, а, значить, і багатоконфесійною за характером релігійних вірувань державою”. Ця обставина, на думку дослідника, змушує до наукових розробок проблем, пов’язаних із пам’ятками історії, культури, релігії національних меншин [8, 13].

Починаючи з 1997 р., вступаючи в четверту декаду свого існування, УТОПСК постійно вдосконалює свій часопис. Із першого номеру 1997 р. “Вісник” дещо змінив свій формат і стиль. Поки що в ньому переважають документи пленумів та з’їздів Товариства, однак,

починаючи з 1998 р., з'являються нові рубрики, проблемні секції, матеріали конференцій, розвідок, авторські знахідки тощо. Зрештою, 2004 р. “Вісник УТОПШК” перейменовано на “Відлуння віків”. Сьогодні це широкоформатне, авторитетне видання, яке відзначається якісним змістовним наповненням, широтою порушених проблем, ілюстративних матеріалів, відмінною поліграфічною базою та колом читачів, яке постійно зростає. Свою роль тут відграє вочевидь поширення в Україні державної туристичної парадигми. “Відлуння віків” якраз містить багато матеріалів, які можуть зацікавити шукачів пригод і культурного дозвілля.

Разом із тим “Вісник” (“Відлуння віків”) не втратив свого науково-методологічного значення. У ньому постійно друкують свої праці вчені, які розробляють актуальні проблеми збереження та охорони нерухомих пам'яток України. Так, у першому номері за 1999 р. містяться матеріали Концепції регенерації історичної частини Києва, яку на розгляд Головної ради Товариства подала професор Л. Скорик. Дослідниця заявила, що “величезна територія історичної частини Києва – від Видубичів до Кирилівських висот – не може претендувати на “законсервованість” і потребує відповідної модернізації, реконструктивних заходів та оновлення”, але за умови, що ці заходи не применшуватимуть, не спотворюватимуть історичної вартості, а лише розвиватимуть, доповнюватимуть і збагачуватимуть історичну частину столиці [9, 3]. Провідною темою проекту Концепції регенерації історичної частини Києва стало збереження високого рівня її історичної, містобудівної та архітектурної вартості. Концепція виявила “історичний код” всієї макроструктури цієї території, який насамперед передбачає органічне єднання архітектури, рельєфу й ландшафту. Автори Концепції відмітили, що обов'язково слід зберегти і виявити в процесі реконструктивних заходів ландшафтні “пояси”, які від потужної гряди дніпровських схилів уходять у центральну частину міста рельєфними відгалуженнями [9, 4].

Аналізуючи роль “Вісника УТОПШК” у становленні нових підходів до збереження, охорони, дослідження та використання нерухомих пам'яток у незалежній Україні, не можна оминати того, що його видавці постійно, виважено і, головне, конструктивно критикують владу за її прорахунки в пам'яткоохоронній справі. Цього, звісно ж, не могло бути за тоталітарної доби. Відзначимо, що впродовж усіх 1990-х рр. матеріалів, які апелювали, критикували, прохали і навіть вимагали від влади якихось реальних дій у сфері охорони культурної спадщини України “Вісник” містив дуже багато. І лише прийняття Закону України “Про охорону культурної спадщини” (8 червня 2000 р.) змінило ставлення науковців до діяльності владних інституцій. Зокрема, в ухвалі VIII з'їзду УТОПШК від 16 травня 2001 р. відмічено, що “у нашій державі відбулися помітні зміни в ставленні до пам'яткоохоронної справи”, а далі подається перелік нормативно-правових актів, які забезпечують цю галузь на вищому юридичному рівні [10, 21].

Сьогодні розширюється коло науково-практичних проблем, котрими опікуються організації Товариства, реформуються форми й напрями пам'яткоохоронної діяльності, долаються ідеологічні стереотипи минулого, зміщаються акценти в оцінці об'єктів культурної спадщини. Все це яскраво позначається на концепції “Вісника”. 2001 р. Товариство ухвалило й надалі розробляти актуальні проблеми культурної спадщини, взяти участь у виробленні концепції використання культурної спадщини в туристичній галузі, впровадження європейського досвіду експериментальної археології у пам'яткоохоронну роботу [10, 22–23].

Окрім того, Товариство через “Вісник” постійно інформує громадськість про стан упорядкування “Зводу пам'яток історії і культури України”. Активний учасник цього проекту В. Горбик відзначає, що “після того, як Україна стала незалежною державою, виникла нагальна потреба в зміні концептуальної основи Зводу, і така робота була здійснена. Пам'ятки висвітлюються з наукових об'єктивних позицій. Автори відійшли від суб'єктивних однобічних оцінок” [11, 11].

Через “Вісник” систематично робляться спроби прищипити любов до національної культурної спадщини серед української молоді. Відповідний пункт містить, наприклад,

постанова III пленуму УТОПІК від 26 травня 2003 р. У ньому організаціям Товариства рекомендовалося посилити роботу з молоддю для виховання у неї шанобливого свідомого ставлення до культурної спадщини, залучення її до участі в практичній пам'яткоохоронній діяльності Товариства; звернутися до Міністерства науки і освіти з пропозицією увести до навчальних курсів середніх шкіл вивчення культурної спадщини, ширше використовувати її у навчально-виховному процесі [12, 5].

Принагідно зазначимо, що "Вісник" – не єдиний друкований орган УТОПІК. Товариство співпрацює з багатьма науковими та науково-популярними часописами. Воно є співзасновником відродженого журналу "Київська старовина" та додатку до нього "Український історичний календар"; його члени сприяють видавництву окремих тематичних брошур у місцевих осередках організації, друкуються в "Працях Центру пам'яткознавства", що видаються спільними зусиллями Товариства і Центру пам'яткознавства НАН України, та інших фахових виданнях. Надзвичайно важливе спостереження подає, на наш погляд, В. Горбик: учений стверджує, що з ініціативи організацій Товариства та їхніх активістів у періодичних виданнях України створено понад 500 постійних рубрик [2, 81]. Отже, внесок УТОПІК (однієї з провідних українських пам'яткоохоронних організацій, якій у грудні цього року виповнюється 40 років), і зокрема його "Вісника" у формування нових підходів щодо збереження, охорони, дослідження та використання нерухомих пам'яток України, є вочевидь подвижницьким і корисним для сучасних й наступних поколінь вітчизняних теоретиків та практиків пам'яткоохоронної справи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Акуленко В. Охорона пам'яток культури в Україні (1917–1991 рр.). – К.: Пам'ятки України, 1991. – 274 с.
2. Горбик В. Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1998. – 400 с.
3. Матеріали V Пленуму Головної ради Товариства від 12 січня 1994 р. // Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – 1994. – № 1. – С. 3–44.
4. Титова О. Чи відтворювати національні святині? // Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – 1994. – № 2. – С. 55–62.
5. Матеріали VI пленуму Головної ради Товариства від 27 грудня 1994 р. // Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – 1994. – № 2. – С. 3–29.
6. Матеріали VII пленуму Головної ради Товариства від 30 травня 1995 р. // Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – 1995. – № 3. – С. 3–18.
7. Матеріали VII з'їзду Українського товариства охорони пам'яток історії та культури // Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – 1996. – № 1. – С. 3–53.
8. Шуба О. Церковні пам'ятки в контексті національної культури України: Матеріали круглого столу "Пам'ятки церковної культури: проблеми збереження та реставрації" (м. Київ, 30 жовтня 1995 р.) // Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – 1995. – № 4. – С. 12–16.
9. Обговорення Концепції регенерації історичної частини Києва у Головній раді Товариства // Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – 1999. – № 1. – С. 3–4.
10. Ухвала VIII з'їзду Українського товариства охорони пам'яток історії та культури // Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – 2001. – № 2. – С. 21–24.
11. Горбик В. Про підготовку багатотомного "Зводу пам'яток історії та культури України" // Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – 2002. – № 1-2. – С. 10–18.
12. Постанова III пленуму Головної ради Українського товариства охорони пам'яток історії та культури // Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – 2003. – № 1. – С. 3–5.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Худолей Оксана Сергіївна – аспірантка кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.

Наукові інтереси: збереження та охорона нерухомих пам'яток у незалежній Україні.

МОСКОВСЬКА ДЕРЖАВА XVII СТ. НА РАННЬОМУ ЕТАПІ ПЕРЕХОДУ ВІД ТРАДИЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА ДО МОДЕРНОГО: РЕФОРМАТОРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЦАРЯ ФЕДОРА ОЛЕКСІЙОВИЧА

Олена ЦИГУЛЬСЬКА (Кіровоград)

Автор спробував доторкнутися до палітри перетворень царя Федора, відкинувши традиційні погляди на його правління, об'єктивно зваживши всі аспекти діяльності государя, можливо, найбільш замовчаного з династії Романових.

The author of the article tries to introduce the variety of changes put forward by Fedor, a czar of Russia. She has avaded the traditional point of view on his reigning and analysed critically all aspects of the activities of the tzar, who is most prominent of the Romanov dynasty.

У сучасній російській історіографії загальновизнаною є думка, що модернізація Росії розпочалася за Петра I. Для того, щоб зобразити Петра I в усіх його перетвореннях справді «першим», потрібно було віддати забуттю дії попередників, оголосити про штучний «розрив часів». Надмірна канонізація російською історичною наукою епохи Петра I, оголошення її часом справжнього Модерна призвели до повного замовчування державних діячів XVII століття.

Одним з ініціаторів і натхненників великих перетворень у Московській державі XVII ст. був цар Федір Олексійович (1676–1682), можливо, найбільш замовчуваний цар з династії Романових. Реформаторська діяльність Федора Олексійовича цікава також з погляду оцінки ролі видатних, харизматичних правителів у глобальних перетвореннях на теренах таких величезних країн, як Московщина. Оскільки до цієї країни в ті часи входила значна частина українських земель (Лівобережна Україна), то зовнішня і внутрішня політика государя Федора Олексійовича безпосередньо торкалася ситуації в Україні. Не слід забувати, що в цей час тривала поступова інкорпорація українських земель до складу східного сусіда. І тому ці реформи, що надали Московській державі деяких європейських рис, безперечно, актуальні для нас в контексті впливу їх на українське суспільство та стосунки з Москвою.

На особливу увагу ця тема, крім усього іншого, заслуговує з огляду на те, що вона є практично невивченою. Джерела, що стосуються періоду правління Федора Олексійовича, досить рідкісні. Найбільш цінними доступними джерелами з теми є Беляєвський літописець, а також «Созерцание краткое» Сімеона Медведєва, вміщені в книзі «Росія за царевни Софії та Петра I». Беляєвський літописець вийшов друком уперше в 1990 р. Він, що «писався до середини 1690-х рр. й охоплює своїми розповідями час з 1631 до 1696 рр., презентує у книзі російське літописання, яке переживало наприкінці XVII століття новий розквіт» [1, 5]. Велику цінність становить «Созерцание краткое» видатного російського просвітителя, поета, історика і публіциста Сімеона Агафонніковича Медведєва, яке характеризує процес зародження в країні монографічної історіографії, перші кроки науково-історичної публіцистики. Медведєв (в монашестві Сільвєстр) був сучасником і радником царя Федора. Це надає головному історичному твору Медведєва, у якому яскраво висвітлено реформи царя Федора, безсумнівної ваги.

Дуже мало інформації про діяльність Федора Олексійовича міститься в монографічних дослідженнях. Персонально йому не присвячено жодної праці. Реформи Федора або замовчують, або приписують їх іншим діячам: В.В. Голіцину, Петру I тощо. Зазвичай, Федора Олексійовича згадують лише тоді, коли йдеться про скасування міщництва (1682 р.). Парадоксально, але якби він зробив тільки це одне, то і в такому разі вдячна пам'ять нащадків була б йому гарантована.

Однак, усе ж таки знаходяться історики, які наважуються відчайдушно виходити на «заміновані» мовчанкою поля історії. Один з них російський історик А.П. Богданов відверто

пише: «Події часів царя Федора особливо вперто замовчувалися пропетровською історичною літературою, оскільки його правління було справжнім часом реформ. Загальний подвірний перепис і реформа податкообкладання, яка не збільшила, як звичайно, але полегшила податковий тягар; утвердження Привілею (основних принципів) Московської академії як автономного й впливового в державі розсадника «вільних мудростей»; указ про запровадження європейського одягу для дворян і службовців; розквіт архітектури і розгортання широкомасштабного кам'яного будівництва в містах; розвиток казенних і приватних заводів і мануфактур; досягнення в живопису й музичному мистецтві, – сучасникам було за що хвалити царя Федора – учня Сімеона Полоцького, який дозволив своєму вчителю заснувати першу в Росії друкарню без церковної цензури» [1, 12].

Для того, щоб скласти портрет государя-реформатора, слід звернутися до деяких моментів біографії Федора Олексійовича. Він народився 30 травня 1661 р. в Москві в сім'ї царя Олексія Михайловича й цариці Марії Іллівни Милославської. Здобув чудову освіту, його вчителем, як нам уже відомо, був сам Сімеон Полоцький – видатний просвітник, драматург і педагог. Федір знав, крім рідної, польську, латинську й грецьку мови, складав вірші й був помічником Сімеона Полоцького в перекладі віршами двох псалмів Псалтиря. Сучасники відзначали, що Федір полюбляв науки, особливо математичні.

1675 року цар Олексій Михайлович проголосив царевича Федора своїм спадкоємцем. Рік потому помер цар Олексій Михайлович, і на царство вступив Федір Олексійович. У Беляєвському літописці ця подія зображується так: «У рік 1676 січня в 30 день государ цар і великий князь Олексій Михайлович всея Великої і Малої і Білої Росії самодержець, залишивши царство земне, переселився у вічні обітелі, царювавши 32 роки. Того ж року воцарився син його, благовірний царевич Федір Олексійович. Вінчаний був царем і государем у соборній церкві святійшим патріархом Іоакимом. І був цей государ лагідний, у справах розсудливий, премудрістю і розумом подібний до Соломона» [2, 39].

Федір був одружений двічі, однак нащадків не мав.

Усвідомити корінь реформаторських ідей царя Федора Олексійовича допоможе характеристика, дана государю Олексію Михайловичу В.О. Ключевським: «...Цар Олексій чимало допоміг успіху перетворювального руху...Він не дав керівних ідей для реформи, але допоміг виступити першим реформаторам з їхніми ідеями, дав їм можливість відчутти себе вільно, виявити свої сили й відкрив їм доволі просторий шлях для діяльності: не дав ні плану, ні напрямку перетворенням, але створив *перетворювальний настрій*» (курсив мій. – О.Ц.) [3, 309–310]. Кожній глибокодумній людині зрозуміло, що означає «перетворювальний настрій». Це та аура, у якій можуть народитися й діяти реформатори. І чому вважати реформатором лише одного сина Олексія Михайловича – Петра Олексійовича? На мій погляд, **цей настрій** поширився, передусім, на старшого сина Олексія Михайловича – Федора Олексійовича.

На долю правління Федора Олексійовича припав період жорстокої боротьби в царській сім'ї між прихильниками обох дружин Олексія Михайловича – ще живої тоді Наталії Кирилівни Нарішкіної та родичами першої дружини Марії Іллівни Милославської. Характерною рисою правління Федора Олексійовича було те, що він помічав у своєму оточенні ділових розумних людей і наближав їх до себе – боярина Артамона Матвєєва, постільничого Язикова, стольника А.Т. Лихачова, князя Василя Голіцина. Це були освічені, здібні й сумлінні помічники государя. Саме на них він спирався під час проведення перетворень. С.Ф. Платонов так характеризує одного з них: «Особа князя В.В. Голіцина – одна із надзвичайних осіб XVII ст. Іноземці, які знали його, говорять про нього з величезним співчуттям як про найосвіченішу і гуманну людину. Справді, Голіцин був дуже освіченою людиною, дотримувався в усіх дрібницях життя західноєвропейських зразків, будинок його був облаштований на європейський лад» [4, 534]. Саме В. Голіцину була відведена

вирішальна роль у найважливішій зовнішньополітичній події тих часів: відбитті турецько-татарської агресії на Подніпров'я.

Реформи Федора Олексійовича не були простою забаганкою царя, держава потребувала негайних змін і, насамперед, у військовій справі. Уряд Федора Олексійовича отримав нелегкий спадок. Московія продовжувала війну з могутньою світовою державою Османською імперією один на один під загрозою нападу інших сусідів: Швеції, Речі Посполитої, Цинської імперії.

Князю В.В. Голіцину як найбільш досвідченому в цій справі було доручено реформування війська. Цар Федір виклав це завдання в кількох рядках: «Щоб колишній військовий устрій, який виявився у боях не вигідним, змінити на кращий. А те, що в колишньому устрої в боях з противником виявилось гідним, і тому бути без змін» [5, 53]. В. Голіцин за наказом царя створив спеціальну раду, яка складалася тільки із служилих людей. Сільвестр Медведєв детально описує обговорення радою військових справ і змальовує обставини, що становлять неабиякий інтерес. Рада рекомендувала ввести нову військову організацію. Замість сотень були впроваджені роти, склад яких становив 60 осіб. 6 рот склали 1 полк. Крім того, змінювалась і система командування: замість сотенних голів уводилися посади ротмістрів і поручиків [5, 54]. І далі С. Медведєв описує найбільш показове: «А людям їхнім бути за ними в тих же ротах, як колись, з 25 дворів по людині» [5, 54].

Цей уривок, на мій погляд, коментується однозначно. Реформа вдосконалювала вже наявну регулярну армію європейського зразка. Вояки набиралися із «даточних» людей, що набагато десятиліття випереджало т.зв. «рекрутські» набори. Можна погодитися з поглядом московського історика Л.А. Ісакова, який стверджує, що перший рекрутський набір у Московській державі було проведено 1658 року, а в 1658–1659 роках в армії було 55 регулярних полків [6, 173].

Отже, російська регулярна армія була створена задовго до петровських реформ, що визнавав і сам Петро I. Складаючи Військовий Статут, Петро в ньому писав: «Понеже всем есть известно, коим образом отец наш... в 1647 году начал регулярное войско употреблять и устав воинский издан был...» [7, 49].

В давно забутій історичною наукою праці А.В. Чернова «Збройні сили Російської держави XV–XVII ст.» (М., 1954) наводиться цікава характеристика війська XVII ст. Автор стверджує, що перші полки нового строю – солдатські, рейтарські й драгунські – були створені ще за першого Романова – Михайла Федоровича. На 1680 р. (саме за часів Федора) у московському війську нараховувався 41 солдатський полк (61288 осіб) і 26 рейтарських і копейних полків (30472 особи). Кількість боярського ополчення знизилася до 27927 осіб, стрільців залишалося близько 20 тисяч [8, 189].

Отже, нова, реформована Федором Олексійовичем армія, не лише вистояла й завдала потужних ударів агресору, але загартувалася в боях і виросла спочатку до двох третин, а до кінця війни (1681 р.) – до чотирьох п'ятих збройних сил Московії. Укладення миру уможливило енергійному помічнику Федора Олексійовича – князю В. Голіцину – провести в державі військово-окружну реформу; наприкінці 1681 року комісія під головуванням Голіцина рекомендувала запровадити нову військову організацію при Государевому дворі й скасувати місництво [1, 12].

Без сумніву, що найбільшим нововведенням царя Федора Олексійовича було скасування місницьких порядків. В історичній науці місництво прийнято характеризувати як систему феодалної ієрархії у Московській державі в XV–XVII ст., що регулювала службові стосунки між членами відомих сімейств. Це правильно, однак незаслужено забуто, що вся система поширилася у світі від Візантійської (Ромейської, Римської) імперії, і після її розвалу зберігалася не лише в Московії, але й у Туреччині, та в більшості країн Європи й Азії. Навіть т.зв. «демократія» виникла в Англії у середовищі вищих класів саме на заміну місництва [9, 279].

Місництво (походить від слова «місце» за столом сюзерена і на службі) закривало доступ новим родам у середовище відомих сімейств. Родословна знать, на думку В.О. Ключевського, не розсувалася, коли до неї приходили нові люди. Всі місця були розподілені; прийшлим залишалися місця із самого краю, нижче родословних людей. Місництво заважало залучати на службу неродовитих, але талановитих людей. Шкідливість місництва усвідомив ще Іван IV, однак не наважився його скасувати.

12 січня 1682 р. цар Федір скликав урочисте зібрання духовенства, думи й виборних придворних чинів для обговорення чолобитних щодо скасування місництва. Зібрання заслухало пропозиції присутніх, які були одноставними: місництво ліквідувати, викоринити, й віддати забуттю. Сільвестр Медведєв так описує урочистість моменту, коли розрядні книги, а в них місницькі суперечки були кинуті в багаття: «Да погибнет во огни оно Богом ненавистное, враждотворное, братоненавистное и любовь отгоняющее местничество» [5, 62].

Чому так легко боярство погодилося на скасування місництва, за яке воно так міцно трималося 70–80 років тому? С.Ф. Платонов аналізує таким чином: у XVII ст. родовите боярство або вимерло, або впало економічно. Завдяки занепаду старого боярства піднялося неродовите дворянство. 1668 року з 62 бояр і думних людей лише 28 належали до тих старих родів, пращури яких у XVI ст. були в думі. Місництво ставало незручним внаслідок розпаду старого боярства й саме тому втрачало свою цінність для усього боярства, не набуваючи живого смислу для нової службової аристократії [4, 495–496]. В. Ключевський з цього приводу писав: «...не боярство померло, тому що залишилося без місць, чого воно боялося в XVI ст., а місця зникли, тому що вмерло боярство, і нікому стало сидіти на них» [9, 404].

Скасування місництва мало величезне значення для подальшого розвитку Московської держави. Цей крок зруйнував ті штучні перешкоди, які існували на шляху до кадрового зростання здібних й освічених особистостей, котрі були здатні здійснювати розумне управління країною і впроваджувати нові сміливі реформи. Однак, у місництві було не лише шкідливе, а й корисне. Ліквідація місництва зруйнувала традицію родової відповідальності й родової взаємовиручки, до того ж не лише в середовищі аристократії.

Скасовуючи родове місництво, все ж потрібно було знайти заміну цьому суспільному інституту. Тоді ж 1682 року було внесено «Проект статуту про службове старшинство бояр». Він передбачав незвичний у Московській державі повний розподіл цивільних і військових властей. Пропонував запровадження постійних намісництв (Володимирського, Новгородського та ін.), суворе встановлення старшинства одного намісника над іншим. Однак, проект не був здійснений, і заміни родового старшинства (в місництві) старшинством службовим (за посадою) не відбулося [4, 496].

Великих змін досягла Московія за часів правління Федора Олексійовича в гуманітарній сфері. Ще із середини 60-х років XVII ст. Сімеон Полоцький боровся за створення в Москві державного вищого навчального закладу. Але лише за Федора Олексійовича ця ідея здобула царську підтримку. Після смерті С. Полоцького Сільвестр Медведєв зайняв місце придворного поета й радника царя. Він підготував до друку понад 150 видань, у т.ч. багато навчальних. С. Медведєв відкрив в Заїконоспаському монастирі на кошти царя Федора слов'яно-латинське училище. За вказівкою царя написав Привілей т.зв. Греко-Латинської академії – проект першого в Московії університету із всестановою освітою, з немалими привілеями випускникам, що поступали на світську службу, з юридичною і фінансовою допомогою, з арбітражними функціями з богословських питань тощо. В Академії мали викладатися граматики, піїтика, риторика, діалектика й філософія. Академія повинна була стати головним постачальником висококваліфікованих спеціалістів для державного апарату управління [1, 20].

Академія відкрилася вже після смерті Федора. Першими її учителями стали викликані зі Сходу вчені брати Ліхуди, а приміщення її з'явилося зусиллями князя В. Голіцина [9, 406].

За часів Федора Олексійовича для кожного стану був встановлений не лише одяг, але й кількість коней для виїзду. Заборонено було носити дороге, особливо татарське вбрання; замість давніх охобнів та однорядок (довгих) чоловіки зобов'язувалися носити кафтани, а жінки – шуби, тілогрійки; треухи – замість шапок [5, 67–68].

Окрім різноманітних реформ і нововведень, цар відзначився активними діями в церковному житті країни. Джерела свідчать, що він поширював православ'я серед ще не християнізованих народів величезної держави: «І ... в підданстві ... різних вір поганських людей (язичників) посилав обертати в православну віру: мордву, і черемису, і казанських татар хрестити» [5, 49]. Зміцненню і централізації церковної влади також повинна була слугувати соборна постанова 1681 р., здійснена за пропозицією царя. У ній говорилося про заснування нових епархій переважно в Сибіру, віддачу розкольників міським судам, заборону будувати нові пустині без дозволу духовного керівництва, заборону продавати різні виписки з книг святого писання.

Важливим епізодом правління царя Федора стало повернення опальному Нікону патріаршого сану. Сам Нікон не дожив до дня своєї «реабілітації», він помер у дорозі із заслання до Москви. Для повернення Нікону звання патріарха цар спочатку звернувся до патріарха Іоакима і собору, але вони відмовили, мотивуючи своє рішення тим, що Нікон не просив їх про це за життя. Тоді цар звернувся до вселенського патріарха в Царград з таким же проханням. Вселенський патріарх прислав Нікону прощення і дозвіл іменувати його патріархом [5, 67]. Однак цар не став чекати цього дозволу. Нікона поховали у Воскресенському монастирі, на нього було покладено мантию архієрейську й поминали його патріархом [5, 67].

Таким чином, ми бачимо, скільки великих і добрих справ устиг зробити Федір Олексійович за своє коротке правління, яке тривало 6 років і 3 місяці. Держава зробила великі кроки на шляху прогресу. Реформи Федора Олексійовича однак не змінювали суті кріпосницької політики феодальної монархії, яка нарощувала міць свого управлінського й карального апарату. Казнокрадство, неправі суди, хабарництво місцевих і центральних властей довели народ до межі, за якою мав наступити вибух. Він і відбувся незадовго до смерті Федора. Але такий фінал не змінює у цілому позитивної оцінки діяльності реформатора, який, незважаючи на всю неувагу до нього з боку давніх і сучасних істориків, був особистістю, що багато в чому випередила свій час і внесла радикальні зміни в життя та розвиток величезної країни, надавши їй рис передових європейських держав.

Виходячи з того, що історична література останнім часом поступово долає стереотипи щодо «петровської» та «допетровської» доби, найправильнішим, на мій погляд, було б не протиставляти XVII і XVIII століття, а розпочинати модернізаційні процеси Московської держави саме з XVII століття. На такі висновки мене надихає те, що в авторів VIII тому багатотомної «Історії людства», який має назву «Росія», вистачило мужності (всупереч суцільному шквалу пропетровської апологетичної літератури) зазначити, що модернізаційні спроби XVIII ст. визрівали поступово, а їхні коріння сягають у попереднє століття. Загалом автори не перебільшують модернізаційний імпульс XVIII ст. [10, 171].

Очевидно, історики явно шкодуватимуть, що вони недооцінили державних діячів XVII ст., реформи яких не поступалися за своїм значенням перетворенням Петра I [11, 7]. Насправді, у Московській державі ще задовго до Петра були здійснені реформи, зміст і наслідки яких важко переоцінити.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Россия при царевне Софье и Петре I. Записки русских людей. Составитель А.П. Богданов. – М.: Современник, 1990.
2. Беляевский летописец // Россия при царевне Софье и Петре I. Записки русских людей. – М.: Современник, 1990.
3. Ключевский В.О. Сочинения в 9-и томах. – Т. III. – М.: Мысль, 1988.
4. Платонов С.Ф. Полный курс лекций по русской истории. – М.: Издательство АСТ, 2004.

5. Медведев С. Созерцание краткое // Россия при царевне Софье и Петре I. – М.: Современник, 1990.
6. Исаков Л.А. Спорные вопросы русской военной истории середины XVII века // Вопросы истории, 2005, № 1.
7. Цит. за: Нефедов С.А. Первые шаги на пути модернизации России: реформы середины XVII века // Вопросы истории, 2004, № 4.
8. Чернов А.В. Вооруженные силы Русского государства XV–XVII вв. – М., 1954.
9. Цит. за: Калужный Д., Кеслер Я. Другая история Московского царства. От основания Москвы до Раскола. – М.: Вече, 2003.
10. История человечества. Том VIII. Россия. – М., Издательский дом МАГИСТР-ПРЕСС, 2003.
11. Баггер Ханс. Реформы Петра Великого. Обзор исследований. – М.: Прогресс, 1985.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Цигульська Олена Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В.Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми історії Московської держави XVII століття.

ВПЛИВ ІНСТИТУТІВ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА ДІЯЛЬНІСТЬ СІЛЬСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ УСРР (1921–1928 рр.)

Тетяна ЦЬОМРА (Черкаси)

На основі значного архівного матеріалу, а також останніх досліджень сучасних науковців у статті висвітлені деякі аспекти впливу інститутів радянської влади на діяльність сільської інтелігенції УСРР у 20-х роках XX століття.

Based on great amount of archives material and the latest achievement of scientists, this article reveals some aspects influence institutes Soviet power in the activities village intellectuals of the USSR in the 20-th of the XX century.

У контексті досліджень, присвячених інтелігенції України, достатньо актуальною є проблема діяльності сільської інтелігенції УСРР у добу непу. На окремий розгляд у цій площині заслуговують органи радянської влади, оскільки вони значною мірою впливали на життя та діяльність непівської сільської інтелігенції в УСРР, а деякі представники цих органів самі були інтелігентами з українського села.

Огляд історіографії цієї проблеми, і зокрема радянської її частини, зобов'язує нас більш детально зупинитися на ставленні більшовиків до інтелігенції у цілому. Зі змісту комуністичної пропаганди й конкретних заходів радянської влади 1917–1921 рр. можна зробити висновок, що “в ідеалі” соціалістична революція мала призвести до зникнення такого “прошарку”, як інтелігенція. Втім подальший перебіг подій змусив більшовиків змінити своє ставлення до людей інтелігентних професій. Власне без допомоги інтелігенції їхнє панування в республіках було приречене на провал.

На момент встановлення й утвердження диктатури пролетаріату про країну “розвинутого соціалізму” на теренах колишньої імперії Леніну і його прибічникам констатувати аж ніяк не доводилося. Зруйнована війною, розхитана економічно і соціально, вона потребувала відбудови, що неможливо було здійснити без висококваліфікованих кадрів. Окрім того, більшовики планували ідеологічно асимілювати широкі верстви населення колишньої імперії (а точніше, громадськість наспіх створених республік-маріонеток). Для цього їм необхідно було спертися на місцеві інтелектуальні сили, бо ж їхні “ідейні” кадри були надто русифікованими й часто сприймалися населенням національних республік як чужі. Особливо помітним це було в аграрних регіонах України.

За таких обставин комуністична верхівка переглянула своє ставлення до інтелігенції і намагалася всіляко задобрити її, залучаючи до лав своєї партії, пропонуючи пільги, робочі місця, особисті гарантії тощо. Одна частина інтелектуалів, які спочатку не сприймали радянську владу, погодилася на співпрацю з нею, інша – виїхала за кордон, залишилась у

прихованій опозиції, розчинилася в інших соціальних групах. У будь-якому разі поняття “інтелігенція” з ужитку не зникло. Однак, тлумачити його стали з класових позицій. Власне з початку 1920-х рр. і аж до розпаду СРСР трактування інтелігенції і всіх дефініцій, що становили з нею родові поняття, залежало від офіційної лінії компартії стосовно цього питання. Воно, як відомо, не виходило за межі марксистсько-ленінської “наукової методології”.

На сучасному етапі історіографії інтелігенції Української СРР доби непу з’явився ряд досліджень, які вигідно відрізняються від доробку радянських істориків [1–4]. Вони, на жаль, теж не дають повного уявлення про стосунки органів радянської влади й саме сільської інтелігенції, майже не виокремлюють їхнього впливу на її діяльність.

Отже, метою нашої статті є спроба на основі здобутків радянської та сучасної історіографії, застосовуючи критичний підхід, з’ясувати основні важелі впливу й канали стосунків інститутів радянської влади із сільською інтелігенцією УСРР у добу непу. Завдання статті полягає у розширенні наукового бачення цієї проблеми.

Серед усієї інтелігенції українського села в 1921–1928 рр. найбільші професійні групи становили, як відомо, вчителі, агрономи й лікарі; специфічну і не менш кількісну – священики різних конфесій. Допоки всі вони погоджувалися співробітничати з органами радянської влади, виконуючи свої фахові обов’язки, не виходячи за межі партійних указівок, – їхня праця цінувалася на рівні, який, порівняно з часами “військового комунізму”, можна було вважати за пристойний. Коли ж інтелігенція стала претендувати на роль еліти (принаймні, місцевої), почала виявляти спроби формувати політичні вимоги, поширювати свої ідеї без санкцій офіційної ідеології, комуністи винайшли нову формулу трактування інтелігенції й відповідну модель стосунків із нею. Так, інтелігенцію, яка брала безпосередню участь у виробництві (в основному технічних працівників), прийнято було називати “трудою” або “виробничою” інтелігенцією. Решта ж інтелектуалів, на яких покладалася формування і розвиток у населення духовних та розумових якостей, обслуговування його культурних потреб (учителі, бібліотекарі, письменники, священики, митці, журналісти і т. ін.), класифікувалися як “нетрудова” або “невиробнича” інтелігенція. Власне остання, – якщо розгортала свою діяльність у невідгданому для радянської влади річищі, – оголошувалася “буржуазною”, а такій, як відомо, не було місця в “соціалістичному суспільстві”. Це також стосувалося, але меншою мірою “виробничої інтелігенції”.

Радянські вчені при написанні своїх праць, які стосувалися сільської інтелігенції, повинні були узгоджувати конкретний емпіричний матеріал із діяльністю компартії, її осередків на місцях, у вигідному освітленні показувати стосунки інтелігенції з органами радянської влади, приязне ставлення інтелектуалів до вождів, ідеологічних авторитетів і т. ін. атрибутів тоталітаризму. У зв’язку з цим варто враховувати ту обставину, що частина інтелігенції аграрних регіонів уходила до складу сільрад. Однак, із праць радянських дослідників неможливо з’ясувати її роль у суспільних та культурних процесах на селі. Крім того, варто враховувати, що це було нелегко зробити самим дослідникам з огляду на реальну ситуацію в діяльності сільрад та запропоновану їм методологію вивчення. Адже “уся господарсько-організаторська й культурно-просвітня діяльність сільських рад, як зазначалося в одній із дисертаційних робіт тоталітарної доби, будувалася на основі рішень комуністичної партії і радянського уряду, була підлегла інтересам трудящих мас і завданням соціалістичної перебудови країни” [5, 17]. Очевидно, що діяльність сільської інтелігенції у дослідженнях тогочасних учених трактувалася як додаткова і підлегла місцевим органам радянської влади. Для більшої вагомості стверджувалося, що організацією культурних установ, хат-читалень, сільських будинків, добором педагогічного персоналу, проблемою ліквідації неграмотності тощо займалися сільради. Насправді ж, вони виконували суто ревізійну, ідеологічно-суфлерську функцію, тоді як, на наш погляд, у 20-х рр. ХХ ст. якраз сільська інтелігенція взяла на себе переважну більшість тягара з відбудови освітньо-культурної інфраструктури

українського села. Принагідно зазначимо, що подібних оціночних суджень стосовно діяльності сільських інтелектуалів радянські дослідники уникали.

Оскільки, як уже зазначалося, вивчення діяльності інтелігенції в УСРР відбувалося з огляду на керівну роль у ній комуністичних органів, то не було нічого дивного в тому, що радянських дослідників буквально вражала ефективність впливу більшовицької влади, скажімо, на сільське вчительство. Так, Г. Шевчук відзначав, що політперевірка вчителів, проведена 1923 р., засвідчила добрі результати в переважній більшості з 35 тис. осіб, які їй підлягали [6, 219]. Саме тоді, на його думку, серед сільського вчительства стався переломний момент у світогляді й перехід до активного співробітництва з радянською владою. Вчителі масово почали залучатися в громадсько-політичної роботи серед населення в клубах, сільбуддах, хатах-читальнях, до роботи з ліквідації неписьменності, до антирелігійної пропаганди, до роботи сільрад, КНС, кооперації [6, 219]. Центральні органи рекомендували залучати сільське вчительство до роботи в культурно-освітніх установах, до ліквідації неписьменності, проведення політичних і господарських кампаній, до організації культурних розваг і влаштування революційних свят. Окремо було поставлено завдання з підготовки сільських учителів для національних меншин [6, 221–222]. Але характерно, що Г. Шевчук змушений був констатувати стосовно того ж періоду, який справив на нього ефект захоплення, зовсім протилежне. Зокрема, з постанов ЦК КП(б)У за 1924 р. він цитує, що “вчительство в своїй масі ще далеко не підготовлене до вимог, які поставила перед ними радянська влада” [6, 221].

У радянський період української історіографії такий парадокс був характерним для багатьох досліджень інтелігенції у цілому та сільської інтелігенції, зокрема. Спочатку відзначалися обсяги, результати й переваги співпраці інтелектуалів з органами більшовицької влади, а потім – деякі “відхилення”, “нюанси”, “суперечності”, які списувалися на рахунок впливу “куркульства”, “буржуазних елементів”, “петлюрівщини”, “отаманщини”. При цьому автори не враховували, що картина стосунків сільської інтелігенції з радянською владою в офіційному діловодстві явно спотворювалася: цифри статистики свідчили ніби про одне, тоді як періодика, яка “є лакмусовим папірцем будь-якого суспільства” [7, 299], часто рясніла на повідомлення протилежного змісту. Майже всі радянські вчені ігнорували й інші мотиви в діяльності інтелігенції, такі, скажімо, як бажання прилучитися до українізаційних процесів, що офіційно в УСРР розпочалися в 1923 р., взяти участь у виборчих кампаніях на селі, влаштувати власний добробут тощо.

Очевидно, що тільки, враховуючи весь комплекс чинників, які впливали на суспільно-політичну та соціокультурну поставу сільської інтелігенції 1920-х рр., можна довіряти й тогочасним офіційним джерелам. Лише в такому разі цілком правдивими видаються повідомлення XIII з’їзду РКП(б) 1924 р. про зростання громадської активності сільської інтелігенції. Характерно, що в його рішеннях знову ж таки була вимога активніше залучати інтелігенцію до радянської роботи [6, 222].

Оскільки стартовою програмою-мінімум більшовицької влади в республіках і на місцях було “перевиховання старої інтелігенції”, доцільно, на наш погляд, розглянути основні віхи становлення цієї політики (тим більше, що вона фактично збігається з офіційним початком нової економічної політики). На думку сучасних дослідників, основні принципи політики щодо “буржуазної інтелігенції” знайшли своє відображення у циркулярі ЦК КП(б)У “Про залучення та використання спеціалістів” (квітень 1921 р.), який орієнтував на диференційований підхід до них та сприйняття всього найкращого й чесного, що було в них [8, 101]. Цей підхід ширився, дублювався у пресі упродовж всієї доби непу. Скажімо, у першому номері “Українського агронома” за 1925 р. було вміщено постанову ЦК РКП(б) “Про спеціалістів”, у якій, зокрема, зазначалося: “Центральний комітет визнав за потрібне рішуче боротися проти огульної критики спеціалістів в органах партійного і професійного

друку й установити більш серйозне й відповідальне ставлення до спеціалістів, не відмовляючись від ділової критики і вказівок на дійсні хиби в їхній роботі” [9, 66].

Вимога більш лояльного ставлення до інтелігенції цілком адекватно усвідомлювалася багатьма більшовиками упродовж усієї доби непу (й українізації). Незважаючи на те, що усвідомлення це відбувалося крізь призму комуністично-класової ідеології, воно дало свої плоди: ставлення органів радянської влади до інтелігенції було поставлено під партійний контроль і дещо пом'якшило суспільно-політичний клімат діяльності інтелектуалів. Можливо, у зв'язку з цим в одній із дисертацій радянських часів зазначалося, що “Не втручаючись безпосередньо в організацію навчального процесу в школі, сільські ради, їхні культурно-просвітницькі комісії здійснювали загальний контроль за ідейною спрямованістю виховання дітей, відстоювали принципи партійності і високої ідейності в навчанні” [5, 23].

На окрему увагу в контексті дослідження сільської інтелігенції в добу непу, безумовно, заслуговує діяльність сільрад. Радянські дослідники відмічали різний рівень їхньої роботи в різних регіонах України. “Загальний рівень роботи сільських рад таких округів, як Харківський, Київський, Дніпропетровський, Сталінський, Артемівський, Ворошиловградський, Одеський, був вищий, ніж рівень роботи сільрад більшості сільськогосподарських округів України” [10, 29], – констатував у своїй статті О. Слуцький. Очевидно, що в тих регіонах, у яких концентрувалися пролетаріат і більшовицька бюрократія, – а це переважно урбанізовані Південь і Схід України, – більшим був і комуністичний вплив на сільську людність. Аграрні ж регіони Лівобережжя та Правобережжя не відзначалися особливими показниками щодо роботи органів радянської влади в селах. Свою роль відіграли чинник географічної віддаленості від міста та російська мова, яка була основним комунікативним засобом для мешканців міст, та не була засобом суспільної комунікації для українських селян. За таких умов діяльність сільрад у регіонах, які майже стовідсотково були аграрними (коли навіть на околицях міст цих регіонів ледь не половина населення займалося сільським господарством), позначилася своєю специфікою, зокрема, питомо україномовним соціокультурним середовищем, прихованим несприйняттям або й цілковитим саботажем управлінської функції сільрад. Роль еліти в такій місцевості перебирали на себе представники сільської інтелігенції.

Характерно, що недоліки, які виявляла перевірка діяльності сільських рад, перекладалися на відповідальність вищестоящих органів. Так, у вересні 1928 р. Мала Президія ВУЦВК заслухала доповідь і прийняла рішення про роботу Ново-Григор'ївської сільради Гуляй-Пільського району Запорізького округу. У роботі цієї сільради були викриті “дуже серйозні недоліки”. Сільрада засідала нерегулярно, комісії її не діяли. Зрозуміло, що масової роботи сільрада теж не проводила. Сільрада не приділяла уваги обслуговуванню господарських та культурно-побутових потреб селянства. Незадовільним був стан культурно-освітньої роботи сільради. До того ж сільрада “виявляла у своїй роботі певну безініціативність” і “лише формально здійснювала вказівки райвиконкому”. “Ясно, що таке становище в Ново-Григор'ївській сільраді могло створитися лише тому, що керівні організації і в першу чергу Гуляй-Пільський райвиконком не приділяли цій сільраді належної уваги” [10, 33], – підсумовувалося на Малій Президії. Таким же досить часто був висновок дослідника радянських часів. Утім, він подавався як поодинокий випадок, який не змінював у цілому позитивної оцінки діяльності сільрад в Україні в 1920-х рр. Сьогодні дослідження цієї ділянки української історії позначилися протилежною тенденцією: робота більшості сільрад оцінена критично, високі показники радянської документації вважаються такими, що не відповідають конкретній історичній дійсності.

З деякими застереженнями, за сільрадами все ж таки можна визнати роль фінансового донора в освітньо-культурному забезпеченні українського села. Скажімо, у 1928/29 р. витрати сільрад УСРР на культурні та освітні потреби становили 77,4 % від усього їхнього бюджету. Роль же вищестоящих органів була суто номінальною; фінансували вони, як звичайно, якіс

експериментально-показові об'єкти з метою продемонструвати свою діяльність у певному районі як явище поширене в усій сільській місцевості. Тож, у цілому справедливим буде зауваження, що основним постачальником коштів на сільську культурно-освітню справу були місцеві державні, партійні органи, сільські громади та кооперативи, а також – безпосередньо селянство. Принагідно відзначимо, що перехід сільрад на самостійний бюджет відбувся лише наприкінці непу, причому не в усіх місцевостях він був великим та бездефіцитним [10, 24–25]. Комнезами, які в Україні досить часто повністю підміняли діяльність сільрад, самі становили дотаційну організацію. У такому разі стає очевидним, що велика частина освітньо-культурних потреб селян задовольнялася за їхній же рахунок.

Незважаючи на фінансові труднощі, які супроводжували радянську систему в Україні впродовж 1920-х рр., своє економічне становище вона непогано поправляла за рахунок селянства, а відтак, мала б адекватно реагувати й на його потреби. Одним із останніх нововведень більшовицької влади непівської доби було законодавче закріплення 1927 р. самообкладання українського селянства, суть якого була нехитрою – щось на зразок “добровільної” доплати до суми сільгосподатку, який стягувала держава. Характерно, що стягнення відбувалося за соціально-класовим принципом і нагадувало ймовірніше “надподаток”, мета якого полягала в більш ефективному пограбуванні заможних хліборобських верств.

В ідеалі кошти, які одержувала сільрада внаслідок самообкладання селян, призначалися на будівництво і ремонт шкіл та лікарень, хат-читалень, організацію лікарських, ветеринарних та агрономічних пунктів, на обладнання та утримання бібліотек [10, 23]. На думку радянських дослідників, за рахунок самообкладання на селі було здійснено великий обсяг робіт. Ці кошти були використані, як повідомляла 1928 року “Радянська Україна”, на будівництво та капітальний ремонт 17224 чотирирічних шкіл, 1871 семирічної школи, 3551 хати-читальні, 425 профшкіл, 810 лікарень, 974 амбулаторій, 822 ветеринарних лазаретів, 616 агрономічних пунктів та ін. [10, 23–24].

Наприкінці непу радянська влада стала широко практикувати договори контракції між державою і хліборобами (громадами, кооперативами). Характерно, що в умовах цієї співпраці держава в особі Хлібоцентру зобов'язувалась організувати цілеспрямоване агрокультурне обслуговування населення, а селяни – застосовувати прогресивні прийоми агрономії [11, 26]. Відповідно роль інтелігенції у цій справі значно зростала.

Соціально-віковою групою населення, що постійно постачала кадри сільської номенклатури, була місцева молодь, об'єднана в комсомольський актив. Саме із сільських комсомольців-активістів, як відзначали радянські дослідники, “виховувалися прекрасні секретарі та голови сільрад, організатори колгоспів, керівники кооперативних організацій на селі” [10, 21]. Безумовно, частина “молодих спеціалістів” ішла працювати в школи та інші культосвітні заклади села. Дозволена і навіть витребувана державою українізація значно розширила поле освітніх та кар'єрних можливостей україномовної сільської молоді, а отже, підвищила рівень її соціальної мобільності. “Комсомол на селі поступово робиться ініціатором та організатором культосвітніх форм, – відзначав Г. Петровський на X з'їзді КП(б)У, – більш того, у деяких місцях він виявляє господарчу ініціативу. Комсомолом на селі організовано до 5 тис. сільськогосподарських гуртків, що вивчають культурне ведення сільського господарства й найкращу його організацію. Нещодавно засновано 122 школи робітничо-селянської молоді. Комсомол провадить також велику громадсько-політичну роботу серед дорослого населення і нерідко стоїть попереду в багатьох політичних кампаніях” [10, 21].

Ще 1920 р. більшовицькі лідери розраховували, що зможуть утвердитися в українському селі за умови привнесення туди стану громадянської війни [12, 39]. Не остання роль у цьому процесі відводилася сільській інтелігенції, яка виступала почасти його суб'єктом, а почасти використовувалася як об'єкт “розв'язання класових антагонізмів” на селі.

Втім інтелектуали із села мало піддавалися на таку політику, намагаючись утворити разом із селянством свою політичну силу. Цілком очевидно, що, за аналогією з робітничими профспілками у містах, українське селянство на середину 1920-х рр. усвідомило потребу в об'єднанні у власні спілки (такі, до речі, мали місце на Наддніпрянщині в період першої російської революції). Форма реалізації селянських спілок різними верствами розглядалася по-різному. Якщо сільська інтелігенція розглядала їх як прообраз майбутньої селянської партії, яка повинна була разом із комуністами взяти участь у керівництві країною, то більшість селян убачала в них лише щось на зразок загальноселянської профспілки [12, 52]. Відзначимо, що сільська інтелігенція мала певний потенціал у створенні політичної сили, адже володіла досвідом і політичної, й управлінської роботи. Доказом цього було, наприклад, те, що на кінець першої половини 1920-х рр. середньостатистично кожна сільська рада мала у своєму складі 8 % від інтелігенції [13, 8]. Політосвітня функція, яку за вказівкою партії виконувало чимало спеціалістів, теж зробила свій вплив на формування у них політичного світогляду.

Не варто забувати, що на селі діяли й органи самоврядування, які теж мали стосунки з інтелігенцією. Своєрідними напівдержавними установами з урегулювання земельних відносин були земельні громади, яких в українському селі на кінець 1920-х рр. дослідники нараховують 40 тис. [11, 16]. Членом земельної громади міг бути лише селянин, що вів землеробське господарство в межах встановленого земельною громадою порядку землекористування. Вони займалися шляховим і капітальним будівництвом, створювали та утримували сільбудинки, школи, притулки, забезпечували школи підручниками й передплачували періодичні видання, дбали про пожежну безпеку [11, 18].

На думку деяких дослідників, справжнім осередком економічної влади на селі в добу непу залишалася саме стара громада, яка в особі середняків і заможніших селян перебрала адміністративний та економічний контроль над сільськими радами. Так, 90 % селянських господарств 1926 р. були об'єднані в громадах, а тому є підстави зробити висновок, що реальна влада на селі належала громадам, а не головам сільських рад [14, 63].

У цілому слід зазначити, що непівське селянство виявилось більш мобільним, ніж ті органи, які створювала на селі радянська влада для тримання його під контролем. Діячі українського націоналістичного підпілля в першій половині 1940-х рр. слушно підмітили, що “український селянин в періоді НЕП-у міцно став на ноги... Тисячі української інтелігенції, вигодованої мозолями селянина, ішли в місто, як месники, борці і пророки нової України. Цей процес страшно занепокоїв Москву, примусив її спочатку до масового терору проти української інтелігенції, а далі й проти українського селянства. Таким масовим терористичним заходом були розкуркулювання та колективізація” [15, 88]. На наш погляд, стосунки сільської інтелігенції з пересічними хліборобами доби непу заслуговують на окреме дослідження.

Ще один аспект, який не можна залишити поза увагою, – це участь сільської інтелігенції у процесах українізації та ставлення радянської влади до цієї участі. Безумовно, населення аграрних місцевостей України в переважній своїй більшості належало до українського за походженням та україномовного за комунікативними характеристиками середовища. Тож, сільська інтелігенція найбільше була зацікавлена в реалізації своїх умінь, навичок і, зрештою, потреб через популяризацію інтелектуальних та духовних цінностей рідною, зрозумілою багатьом, мовою. Селянство активно підтримувало цю ідею. Радянським дослідникам було відомо, наприклад, що безпартійні селянські конференції ухвалювали вимоги, аби вчителі, яких комуністична влада направляла до шкіл, добре знали українську мову [16, 40–41]. Проти висновки радянської історіографії були кон'юнктурними: у селянській вимозі знання вчителями української мови вони вбачали зростання насамперед політичної активності селянства і його довіри до більшовиків, а не зростання національної свідомості в українських селах.

Як би там не було, політика українізації, офіційно проголошена в квітні 1923 р., із великим ентузіазмом була зустрінута сільським населенням. У травні 1926 р. Робсільінспекція зробила такі висновки: “Українізація районного апарату здійснюється скрізь власними силами без допомоги округів. Значну роль у цьому відіграли вчителі, українська пересічна громадськість” [17, 81]. Сприяли цьому й деякі інші заходи радянської влади. Як слушно підмітив Б. Кравченко, “адміністративна реформа, що скасувала старі губернії і розташувала нові регіональні центри значно ближче до села, відкривала нові можливості для географічної та професійної соціальної мобільності української сільської інтелігенції та напівінтелігенції” [18, 79–80].

Отже, стосунки радянської влади із сільською інтелігенцією в 1921–1928 рр. фактично мали договірний характер. За умови лояльного ставлення спеціалістів до комуністичної системи освіти, виховання, суспільно-політичних та соціально-економічних реформ цілком плідною видавалася співпраця обох сторін. Однак, невдоволення окремими інтелігентами своїм соціальним та матеріальним становищем, усвідомлення національно-політичних потреб та власної провідної ролі призводили до спроб перебрати на себе керівну роль на місцях (що, вочевидь, подекуди вдавалося). З огляду на це, а також на низку інших суспільно-класових колізій, ставлення радянської влади до сільських спеціалістів зазнавало змін у бік посилення партійної критики, судових і просто репресивних розправ, інших важелів “духовного” й фізичного впливів. У цілому слід зазначити, що в добу непу діалог між сільською інтелігенцією і радянською системою був більш очевидним, паритетним, жвавим і плідним, ніж у пізніші періоди їхніх взаємин.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Касьянов Г., Даниленко В. Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-ті роки). – К.: Наукова думка, 1991. – 96 с.
2. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-30-х років: соціальний портрет та історична доля. – К.: Глобус, 1992. – 176 с.
3. Касьянов Г. Інтелігенція радянської України 1920-х – 30-х рр. Соціально-історичний аналіз: Дис. ...докт. іст. наук. – К., 1993.
4. Масненко В. Суспільно-політичні позиції інтелігенції України в 1921–1928 рр.: Дис. ...канд. іст. наук. – К., 1993.
5. Шарапа В. Сельские Советы Украины в восстановительный период (1921-1925 гг.): Автореф. дис. на соиск. уч. степ. канд. ист. наук. – М., 1976.
6. Слущкий О. З історії діяльності сільських рад на Україні в 1926-1929 рр. // Наукові записки Інституту історії України. – К., 1952. – Т. 4. – С. 13–35.
7. Шевчук Г. Культурне будівництво на Україні у 1921–1925 роках. – К.: Вид-во Академії наук Української РСР, 1963. – 436 с.
8. Лукашевич О. Джерела та історіографія 20–30-х рр. про побут та дозвілля сільського населення радянської України // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2004. – Вип. 10. – С. 294–300.
9. Масненко В., Шаров І. Вчительство та становлення радянської школи на Україні в першій половині 20-х років // Український історичний журнал. – 1990. – № 12. – С. 100–104.
10. Постанова ЦК РКП(б) про спеціалістів // Український агроном. – 1925. – № 1. – С. 66.
11. Скотнікова Л. Аграрні відносини в українському селі у 1920-х роках // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921–1928 рр.) / За ред. С.В. Кульчицького. – К.: Ін-т історії України НАН України; Державний фонд фундаментальних досліджень, 2000. – С. 16–30.
12. Ганжа О. Українське селянство у боротьбі проти тоталітарного режиму // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921–1928 рр.) / За ред. С.В. Кульчицького. – К.: Ін-т історії України НАН України; Державний фонд фундаментальних досліджень, 2000. – С. 30–58.
13. Стойкевич В. Яку вагу мають комісії в роботі сільради // Сільрада. – 1925. – № 1. – С. 8.
14. Дорошко М. Становлення сільської номенклатури в УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.) // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921–1928 рр.) / За ред. С.В. Кульчицького. – К.: Ін-т історії України НАН України; Державний фонд фундаментальних досліджень, 2000. – С. 58–68.

15. Бойко Ю. Шлях нації. – Париж – Київ – Львів: Укр. слово, 1992. – 126 с.
16. Гутянський С. Здійснення ленінських принципів в народній освіті на Україні. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 436 с.
17. “Українізація” 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки. Колективна монографія / За ред. В.А. Смолія. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 392 с.
18. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Пер. з англ. – К.: Основи, 1997. – 423 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Цьомра Тетяна Сергіївна – аспірантка кафедри новітньої історії Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.

Наукові інтереси: сільська інтелігенція і її вплив на розвиток продуктивних сил та культури українського села в добу непу (1921–1928 рр.) ХХ століття.

ХЕРСОНСЬКЕ УЧИЛИЩЕ ТОРГОВОГО МОРЕПЛАВСТВА

Олександр ЧОРНИЙ (Київ)

У статті автор показує історію заснування та роботу Херсонського училища торгового мореплавства, першого торгово-морехідного навчального закладу на Півдні України в ХІХ – на початку ХХ століття.

In the article the author discloses the history found and activities Herson trade-navy school the first trade-navy school in the South of Ukraine in the XIX century and the beginning of XX century.

Процеси, що нині торкаються українського флоту, дають змогу говорити про початок відродження України як морської держави. До цього спонукають історичні традиції та економічні можливості країни. Після розпаду СРСР Україна отримала третину суднобудівних потужностей, портів і навчальних баз колишньої імперії, тож ми цілком здатні повернути собі статус морської держави. На початку ХХІ століття морські сили України вступили у відповідальний етап свого розвитку, нарешті, було розпочато їхнє реформування, метою якого є побудова нечисленного, але потужного військового й цивільного флоту, а також створення ефективної системи морської освіти, що здійснюватиме підготовку необхідних кваліфікованих спеціалістів для нього. Виконання останнього вимагає врахування досвіду роботи морських навчальних закладів, що діяли в Україні у ХІХ – на початку ХХ століття. Одним з таких навчальних закладів було Херсонське училище торгового мореплавства – перше морське училище в Україні, що готувало спеціалістів для комерційного флоту.

В історичній літературі Херсонське училище торгового мореплавства згадується досить часто. Перші відомості про цей навчальний заклад бачимо в подорожніх записках О.Афанасьєва-Чужбинського [19, 328 – 333; 1, 335 – 341], який відвідав училище 1857 року і в своїх спогадах описав його історію, роботу та побут. Деяку інформацію, про цей навчальний заклад можна знайти в збірнику статистичних матеріалів, що стосуються Херсонської губернії, укладеного офіцером Генерального штабу О.Шмідтом [13, 611]. Також відомості статистичного характеру стосовно Херсонського училища містить праця А.Г.Небольсіна „Історико-статистичний нарис загальної і спеціальної освіти в Росії,” що вийшла друком у С.-Петербурзі 1883 року. У радянський час дослідженням морської освіти займався Н.І.Барбашев, який у своїй праці „До історії морехідної освіти в Росії” наводить окремі факти, що стосуються дати заснування та відкриття Херсонського училища торгового мореплавства, а також кількості перших наборів слухачів. Цього ж аспекту у своїй монографії торкається і відома дослідниця історії освіти народів колишнього СРСР М.Ф.Шабаєва [18, 243 – 244]. Нині історію навчального закладу вивчає завідувач відділу історії Херсонського обласного краєзнавчого музею К.Д.Чорна [27, 143 – 149], яка в одній із своїх статей наводить

ряд маловідомих фактів з історії училища, що стосуються передумов його відкриття та перших років роботи. З огляду на все вищезазначене, на нашу думку, на сьогодні не має окремої публікації, яка б повною мірою охоплювала історію Херсонського училища торгового мореплавства протягом XIX – початку XX століття. Дослідження є спробою показати цілісну історію появи й розвитку цього навчального закладу протягом зазначеного періоду. Для написання роботи залучені матеріали Центрального державного історичного архіву України в місті Києві, Херсонського обласного державного архіву, Повного зібрання законів Російської імперії, публікації журналу “Морський збірник” та інші.

На початку XIX століття Херсон втрачає першість у військовому суднобудуванні, центром якого стає Миколаїв, а разом з тим новозакладене місто в гирлі Інгулу переймає й естафету підготовки спеціалістів для військово-морського флоту. Вся ж суднобудівна інфраструктура Херсона була пристосована для виконання численних замовлень купців на побудову торгових суден. До того ж, 1797 року в Херсоні почала діяти перша цивільна корабельня, а 1806 року – відкрилася купецька суднобудівна верф, яка була однією з найбільших у державі [21, 340]. У період з 1798 по 1822 рік на ній було збудовано 356 суден [21, 343].

Екіпажі суден купецтва південної України формувалися в основному з місцевих мешканців та відставних матросів. В цей час юнаки вивчали морехідну справу, здійснюючи практичні плавання на кораблях під керівництвом досвідченого штурмана чи шкіпера. Навчального ж закладу, який готував би спеціалістів для торгового флоту, на початку XIX ст. взагалі не існувало не тільки на Півдні України, а й в усій імперії, хоча Чорноморські порти – Херсон, Севастополь і Феодосія були оголошені вільними для торгівлі ще 1784 року [12, 50], а в цих портах базувалися кораблі Чорноморського купецтва.

Відсутність у торговому флоті спеціально підготовлених штурманів, шкіперів і лоцманів частково компенсувалося запрошенням іноземних моряків, а також на торгові судна для проходження служби направлялися матроси та унтер-офіцери із військового флоту за дозволом Адміралтейств-Колегії [11, 104], але дуже часто кораблями керували зовсім непідготовлені люди. А це, звичайно, не могло не впливати на стан мореплавства. Часті корабельні аварії змушували відповідні відомства ставити питання про необхідність створення спеціальних навчальних закладів для підготовки кваліфікованих морських штурманів, лоцманів та шкіперів для торгового флоту.

21 квітня 1811 року Херсонський військовий губернатор Арман Емануель де Рішельє представив на розгляд уряду прохання Херсонського морехідного товариства про поліпшення умов комерційного суднобудування та судноплавства. У документі герцог наголошував, що значно поліпшити становище торгового флоту на Півдні України можливо тільки за умови розв'язання кадрового питання і тут же вніс пропозицію відкрити в Херсоні морехідне училище, план організації якого додавався до основного документа [21, 342 – 343]. Проект герцога де Рішельє не був здійснений, хоча слід відзначити, що при Миколаївському штурманському училищі було започатковано клас із 12 слухачів, яких готували для потреб Чорноморського купецького судноплавства [23, 634], але потреби торгового флоту в цей час були значно більшими.

Для розв'язання проблеми 1827 року при Міністерстві фінансів було створено особливий Комітет для сприяння купецькому кораблебудуванню і мореплавству, який, вивчивши стан торгового мореплавства, прийшов до висновку, що однією з причин слабкого розвитку зазначеної галузі стала відсутність кваліфікованих спеціалістів цього профілю, тим самим підтвердивши побажання, викладені герцогом Рішельє майже 20 років тому. Уряд змушений був повернутися до розгляду питання про створення училищ торгового мореплавства. 1829 року Міністерство фінансів розпочало роботу із створення училищ такого профілю. Перше училище було відкрито в Петербурзі [18, 242] і в цей же час планувалося відкрити морехідний клас при Херсонській гімназії, але, не маючи джерел фінансування, ця

пропозиція була відхилена [20, 761]. Одне училище не могло забезпечити кваліфікованими спеціалістами увесь торговий флот, і тоді уряд, відповідно до прохання міністра фінансів, вирішив відкрити ще одне училище в Херсоні, у місті з добре розвинутою корабельною інфраструктурою. Важливу роль у прийнятті цього рішення відіграло й чергове клопотання Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора М.С.Воронцова.

7 лютого 1834 року імператор Микола I затвердив „Положення про Херсонське училище торгового мореплавства” [24, 193], а саме училище було відкрито 1 жовтня того ж року [19, 328]. У „Положенні...” сказано, що училище має готувати молодих людей для служби штурманами і шкіперами на приватних купецьких морехідних суднах та для роботи будівельниками комерційних суден на купецьких верфях [24, 193].

Училище розмістилося на території колишнього Адміралтейства, у трьох приміщеннях, що раніше слугували дорожнім палацом імператриці Катерини II, збудованих ще до її приїзду в Херсон у травні 1787 року [27, 145].

За „Положенням...” опікуном училища був Генерал-губернатор Новоросійського і Бессарабського краю під наглядом Херсонського губернатора й перебувало у відомстві Міністерства фінансів та інспектора Міністерства народної освіти.

Прийом в училище розпочинався 15 серпня. Навчальний заклад був розрахований на навчання дітей двох категорій – за державні кошти і тих, що оплачували навчання самостійно. За рахунок держави мало виховуватися 24 учні, за власні кошти могли здобувати освіту 10 – 15 учнів, кожен з яких сплачував за навчання 300 крб. на рік [24, 193].

У Херсонське училище торгового мореплавства приймалися на навчання хлопці віком 14 – 17 років. Потреба в спеціалістах цього профілю і в таких навчальних закладах була великою, а тому місця для майбутніх учнів в училищі розподілялися між містами півдня України, у яких морська й річкова торгівля займала важливе місце. У пункті 10 „Положення про Херсонське училище торгового мореплавства” сказано, що обрання кандидатів для вступу в училище надається міським думами (від Херсона, Одеси й Таганрога по 4 особи, від Миколаєва – 3, від Феодосії та Ізмаїла – по 2, від Ростова, Керчі, Євпаторії та Акермана – по 1 особі). Для створення конкурсу названі міста направляли на кожне місце по 2 кандидати, які мали бути міцної статури, без тілесних вад, доброї моральності і котрі уміли б читати й писати російською мовою, а також знали 4 основні математичні дії. Перевага при вступі в училище надавалася тим, хто володіли хоча б однією з іноземних мов [24, 193 – 193 зв]. Вихованців на державному утриманні, зазвичай, готували із дітей купців III гільдії, міщан та цехових майстрів християнської віри.

Вихованці, котрі вступили до училища розподілялися за віком на дві групи: молодшу і старшу, а кожна із груп на – два класи. Термін навчання становив 4 роки, випускники закінчували 4 класи. На період навчання вихованці отримували спеціальну форму встановленого зразка. Навчальний план Херсонського училища торгового мореплавства складався із теоретичних і практичних занять, окрім цього, ще незалежно вивчався Закон Божий. Теоретичний курс складали предмети: каліграфія, малювання, арифметика, початкова геометрія, граматики, географія, історія, турецька, грецька та італійська мови [24, 193 зв.], а в 40-х роках до них ще додалися медицина, хірургія та цивільне право [25, 5 – 8]. Значне місце в навчальному процесі відводилося практичним заняттям: астрономічним спостереженням, роботі з навігаційним обладнанням, огляду суден, плаванню на парусних кораблях, стрільбі з вогнепальної зброї та гармат, а також учні брали участь у будівництві кораблів. Для проведення практичних занять з вивчення конструкції корабля на училищному дворі було збудовано спеціальне навчальне судно [13, 611].

Училище готувало штурманів і шкіперів для торгового флоту й незначну кількість інженерів корабельної справи. Для того, щоб стати інженером, потрібно було чотири роки навчатися, а потім залишитися ще на один рік в училищі, щоб отримати звання інженера корабельної справи. Для цього держава за кожного учня сплачувала 200 карбованців за рік

[24, 194 зв.]. Усі, хто мав бажання стати інженерами, приписувалися до майстерень з будівництва суден, де вони проходили практику, брали участь у будівництві кораблів. До закінчення повного строку навчання учнів не відпускали додому, вони увесь час перебували при училищі й могли відлучитися лише з дозволу керівництва навчального закладу.

В училищі існувала своя система контролю і виховання. До занять не допускалися хворі, а також учні, які мали погану поведінку. За значні порушення вихованці могли нести кримінальну відповідальність.

По закінченню строку навчання в училищі проходили випускні іспити, під час яких учні мали змогу показати знання з теоретичного й практичного курсів навчання. Нагородами за успіхи в навчанні були книги, морське та географічне обладнання, малі срібні медалі, а за особливі успіхи по закінченню вищих класів нагороджували Золотою медаллю з правом носіння на Аннінській стрічці в петлиці [24, 195].

Під час літніх канікул учні Херсонського училища торгового мореплавства проходили практику на кораблях у Чорному морі та по великих річках України – Дніпру, Південному Бугу, Інгулу [26, 1 – 3 зв.]. Випускники, що відмінно проходили кампанію на морі або річці, по закінченню училища отримували звання шкіпера. Учні, котрі, перебуваючи в молодших класах (1 і 2-й), не виявляли здібностей до наук, до старших класів не зараховувалися і поверталися додому батькам, хто ж із них навчався за власні кошти, могли залишитися на повторний курс навчання.

За „Положенням...” кількість слухачів в училищі встановлювалася в 24 особи, але з часом у 1845 році за імператорським розпорядженням їхня кількість зростає до 40, а „своєкоштных” до 20 осіб [19, 328], а також були допущені до слухання курсів охочі відвідувати училище за вільним графіком.

Довгий час директором училища був Генбачов Семен Онисимович, а його заступником – Шведов Іван Борисович. Викладачами в навчальному закладі працювали священник Дмитро Діаковський, Дмитро Скрипницький, Іван Котухно, Василь Саридакі, Ілля Іванченко, Микола Ковадье та Віктор Орсі.

Для того, щоб отримати роботу, по закінченню строку навчання, вихованці направлялися на три роки для плавання на військових транспортних кораблях і тільки після цього мали право працювати на комерційних суднах. Вільні штурмани або штурманські помічники мали прослужити 24 навігаційні місяці на закордонних кораблях і, отримавши гарну атестацію від шкіперів, могли з'явитися в училище для складання іспиту на звання шкіпера [3, 664]. Витримавши іспит, за присутності призначеного від флоту офіцера всі, хто екзамінувався отримували атестат шкіпера [2, 296]. До початку Кримської війни більшість випускників для отримання морської практики направлялися в Чорноморський флот, а для набуття практичних навиків у будівництві кораблів – до Миколаївського адміралтейства. 1856 року на Півдні України виникає Російське товариство пароплавства і торгівлі [22, 56 – 78], яке займалося морськими торговельними перевезеннями. Саме з цього часу вихованці Херсонського училища торгового мореплавства проходили практику на суднах цього товариства [17, 1 – 3].

Училище увесь час свого існування перебувало у відомстві Міністерства фінансів, на його утримання щороку виділялося 5 127 крб., а з 1853 року – 6 427крб. із коштів Одеського банку, що формувалися із штрафів, які бралися з кораблів, котрі не мали прав на перевезення вантажів [19, 332].

Випускники училища не дворянського походження, які закінчили його з відмінними успіхами й доброю поведінкою, звільнялися від подушного податку, від рекрутських наборів (крім, як за судовим вироком) і від тілесних покарань, про що записувалося в атестаті. Цими правами могли користуватися і їхні діти, якщо присвячували себе мореплавству [19, 331].

За перші 15 років з моменту відкриття училища було випущено 83 штурмани, 36 штурманських помічників, 42 спеціалісти, які навчалися за власні кошти, 10 за результатами

вільного відвідування [19, 330]. Однак, велика кількість випускників не могла влаштуватися на роботу на купецькі або каботажні закордонні кораблі. Цьому було ряд причин. По-перше, 4-річний курс навчання мав недоліки у вивченні наук – велику кількість займало вивчення точних наук, у той час, коли вивченню мов приділялося менше годин. По-друге, за 4 роки важко було навчити дітей математики, навігації та астрономії, які, прийшовши в училище, уміли лише читати й знали 4 арифметичні дії. По-третє, протягом усього строку навчання двічі – з 1 липня по 15 серпня – вихованців відправляли на практику на військові судна, півтора місяці відводилося на іспити, а також майже 2 місяці канікул скорочували теоретичне навчання до трьох років. За такий короткий строк важко було вивчити ту чи іншу науку, а тим більше іноземну мову. Що стосується корабельної архітектури, то цей предмет в училищі теж викладався не на високому рівні. Труднощі виникали в правильному поєднанні теоретичних і практичних занять, що стосувалися спорудження суден [2, 300]. Слабкий досвід, набутий учнями під час практичного плавання на суднах у морі, робив тяжким перші роки служби випускників училища на кораблях торгового флоту. За цих обставин значна частина вихованців не йшла працювати відповідно до отриманого фаху. Такі ж проблеми переживали й інші навчальні заклади торгового мореплавства, що знаходилися в Ризі, Архангельську та Петербурзі.

У 60-х роках чиновники Міністерства фінансів та представники передових торгових кіл на чолі з графом Х.Вольдемаром поставили питання про необхідність створення такої системи навчальних закладів з підготовки фахівців для торгового флоту, яка своєю роботою забезпечила б комерційний флот достатньою кількістю штурманів, шкіперів, лоцманів та корабельних інженерів і при цьому не вимагала значних фінансових затрат. Завдяки роботі графа Вольдемара та його прихильників було розроблено положення про морехідні класи, яке 1867 року було затверджене спочатку спеціальною комісією Міністерства фінансів, а потім імператором [4, 1048]. Разом з цим положенням було затверджено нові правила, що стосувалися присвоєння шкіперських і штурманських звань.

Правила про присвоєння шкіперських і штурманських звань 1867 року повинні були сприяти розвитку системи морехідних класів. Відповідно до правил усі, хто бажали отримати диплом судноводія, повинні були скласти іспит у присутності спеціально сформованих комісій, що знаходилися в головних портових містах і складалися із морського офіцера, який виконував функції голови, учителя математики з місцевої гімназії або училища, викладача з найближчих морехідних класів, двох представників від купецтва та двох дипломованих морських спеціалістів.

Для складання вищезазначених іспитів усіх охочих повинні були готувати морехідні класи. Відповідно до положення відкривати морські навчальні заклади цього профілю дозволялося товариствам купців або організаціям приватних виробників, що й повинні були ними завідувати та опікуватися [15, 20 – 25]. Але, для того щоб відкрити морехідний клас, тому чи іншому товариству потрібно було отримати дозвіл від Міністерства фінансів та Міністерства народної освіти, які затверджували положення про новий навчальний заклад.

У період з 1872 по 1884 рік в Україні було відкрито морехідні класи в Бердянську, Керчі, Феодосії, Севастополі, Бериславі, Олешках, Одесі, Голій Пристані, Херсоні та Миколаєві. Кожен навчальний заклад готував від 20 до 50 моряків [14, 173].

З відкриттям перших морехідних класів Херсонське училище торгового мореплавства 1867 року було реорганізоване в навігаційне училище, а 1872 року – у морехідні класи II розряду з відділенням практичного суднобудування [5, 31]. Реорганізацію вдалося здійснити завдяки клопотанню Херсонського міського голови Василя Григоровича Терещенка [7, 12]. Першим завідувачем класів став капітан-лейтенант Дмитро Дабич, викладачами працювали Т.Круглов, А.Чирков, О.Боржаков. Щороку на утримання Херсонських морехідних класів виділялося 2 605 крб., при навчальному закладі діяла бібліотека з фондом у 34 книги [5, 31 зв – 34].

З реорганізацією Херсонського училища торгового мореплавства в морехідні класи II розряду новоутворений навчальний заклад був найбільш успішним морським училищем на Півдні України, про що свідчить кількість його слухачів. 1876 року в Херсонських морехідних класах навчалось 76 учнів, 1881 року – 95 учнів, а в 1882 – 106, у той час як інші морехідні класи готували від 20 до 35 учнів [6, 20 зв.].

2 вересня 1879 р. на основі імператорського розпорядження Херсонські морехідні класи II розряду було реорганізовано в морехідні класи III розряду [7, 12 – 13], а це значить, що навчальний заклад, отримавши вищий рівень акредитації, мав право готувати шкіперів далекого плавання. У цей же час новим завідувачем класів було призначено підполковника Костянтина Космачевського. 1880 року було збільшено набір слухачів, а разом з тим і фінансування навчального закладу до 4 605 крб., кошти на утримання класу виділялися таким чином – від Міністерства фінансів та від Херсонського земства по 2 000 крб. та від скарбниці міста Херсона – 1 605 крб. [16, 6].

Упродовж усієї історії свого існування Херсонське училище перебувало у відомстві Міністерства фінансів. 1881 року Херсонські морехідні класи були передані у відомство Міністерства народної освіти, а 1898 року знову були повернені у підпорядкування Міністерства фінансів, яке в цей же час розпочало ряд дій, спрямованих на вдосконалення системи морехідної освіти. У ході реформування на нових принципах роботи було реорганізовано Херсонські морехідні класи III розряду, які в липні 1903 р. були перетворені на морехідне училище малого плавання, а з 1904 р. – в училище далекого плавання з присвоєнням імені імператора Олександра II [9, 1]. В одночасі новим керівником школи було призначено О.В.Калюжного [10, 5], який на цій посаді працював до 1917 року. Нині спадкоємцем навчального закладу є Херсонський морський інститут.

Херсонські морехідні класи, а згодом училище далекого плавання здійснили підготовку близько 250 штурманів далекого та 70 штурманів каботажного плавання. Випускники навчального закладу на початку XX століття становили більшість капітанів Російського товариства пароплавства і торгівлі, були кращими судноводіями на морських лініях, що зв'язували Південь України з Кавказом та країнами Середземномор'я.

Як уже зазначалося, Херсонське училище торгового мореплавства було першим торгово-морехідним навчальним закладом на півдні України і саме воно дало поштовх до створення цілої системи морехідних шкіл у регіоні, більшість з яких, пройшовши реорганізації і реформування, діють і нині, але тепер уже як морські коледжі та інститути.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Афанасьев-Чужбинский О. Подорож у Південну Росію. – Дніпропетровськ: Січ, 2004. – 469 с.
2. Вейнберг А. Несколько слов о Херсонском училище торгового мореплавства // Морской сборник. – 1857. – № 6. – С. 296 – 304.
3. Высочайше утвержденная докладная записка начальника Главного морского штаба – Об употреблении воспитанников училища торгового мореплавства на судах Черноморского флота / Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1838. – Т. XII. – Ч. I. – № 10477.
4. Высочайше утвержденное положение о мореходных классах от 24 июня 1867 г. / Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1868. – Т. LII. – Ч. I. – № 44771.
5. ДАХО. – Ф.212. – Оп.1. – Спр. 3. – 80 арк.
6. ДАХО. – Ф.212. – Оп.1. – Спр.10. – 84 арк.
7. ДАХО. – Ф.212. – Оп.1. – Спр.18. – 194 арк.
8. ДАХО. – Ф.212. – Оп.1. – Спр.49. – 5 арк.
9. ДАХО. – Ф.212. – Оп.1. – Спр.82. – 2 арк.
10. ДАХО. – Ф.212. – Оп.1. – Спр.110. – 7 арк.
11. Императорский указ о даче матросов и унтер-офицеров на суда российского купечества от 9 апреля 1802 г. / Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. XXVII. – № 20225.
12. Манифест о свободной торговле в Херсоне, Севастополе, Феодосии от 22 февраля 1784 г. / Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. XXII. – № 15935.

13. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генштаба. Херсонская губерния / Составитель А. Шмидт. – СПб. Главное управление Генштаба, 1863. – Ч. II. – 874 с.
14. Небольсин А.Г. Историко-статистический очерк общего и специального образования. – СПб., 1883. – 258 с.
15. Новая мореходная школа на Юге России // Морской сборник. – 1871. – № 2. – С. 20 – 25.
16. Отчет о мореходных классах трех разрядов императора Александра II в Херсоне с 1 января 1882 по 1 января 1883 г. – Херсон: Типография Н.О.Ващенко, 1883. – 8 с.
17. Отчет Русского общества пароходства и торговли с 3 августа по 31 декабря 1857 г. // Морской сборник. – 1858. – № 5. – С. 1 – 3.
18. Очерки истории педагогической мысли народов СССР XVIII – I пол. XIXв. / Под. ред. М.Ф. Шабаевой. – М., 1973. – 605 с.
19. Поездка по низовьям Днепра А. Афанасьева-Чужбинского // Морской сборник. – 1859. – № 8. – С. 328 – 333.
20. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1802 – 1825). – СПб., 1864. – Т. I. – 789 с.
21. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. – Одесса, 1838. – Ч. II. – 351 с.
22. Устав Русского общества пароходства и торговли основанного 3 августа 1856г. // Морской сборник. – 1856. – № 12. – С. 56 – 78.
23. Утвержденный доклад Министра коммерции о воспитании в Николаевском штурманском училище 12 пансионеров на пользу Черноморского купеческого мореплавания / Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. XXIX. – № 22212.
24. ЦДІАУ(м.Київ). – КМФ. 12. – Оп. 1. – Од. зб. 258. – Арк. 193 – 212.
25. ЦДІАУ(м.Київ). – КМФ. 12. – Оп. 1. – Од. зб. 259. – Арк. 1 – 12.
26. ЦДІАУ(м.Київ). – КМФ. 12. – Оп. 1. – Од. зб. 260. – Арк. 1 – 14.
27. Чорна К.Д. З історії становлення морехідної освіти в Херсоні (до 170-річчя Херсонського морського інституту) / Наукові записки. Проблеми археології, етнографії, історії, історіографії, літературознавства, мистецтвознавства, музеєзнавства, ономастики, соціології. – Херсон, 2004. – С. 143 – 149.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Чорний Олександр Васильович – аспірант кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова

Наукові інтереси: проблеми становлення і розвитку морської освіти на Півдні України в останній чверті XVIII – на початку XX століття.

СІЛЬСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.: ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ

Сергій ШАМАРА (Черкаси)

У статті подано теоретико-методологічні засади дослідження сільської інтелігенції Наддніпрянської України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Автор приходить до висновку, що ця проблема являє собою самостійне тематичне поле історичного аналізу, яке потребує застосування особливого комплексу підходів, методик та методологій.

The article presents theoretical and methodological bases investigation of village intelligentsia Naddniprovyanskoi Ukraine in second half XIX – beginning XX century. The author made a conclusion that problem formed independent sphere of historical analyze and need uses the special complex of points, methods and methodology.

Сучасна українська історіографія перебуває у постійному пошуку нових теоретико-методологічних підходів дослідження різнопланових проблем вітчизняної історії. Однією з таких є проблема життєдіяльності сільської інтелігенції Наддніпрянської України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Методологічно вона мало розроблена. Аналітична структура вивчення інтелігенції в Україні (або ж – української інтелігенції) практично залишає поза увагою сільських інтелектуалів. У такому разі нова (а точніше – забута стара)

тема сільської інтелігенції потребує нової теоретико-методологічної бази й сучасної аналітичної структури дослідження.

Принагідно зазначимо, що в цілому в проблемі генезису всієї української інтелігенції не викликають сумніву два моменти. По-перше, дослідники зійшлися на думці, що інтелігенція (як соціальне явище) є продуктом модерного суспільства. По-друге, серед учених погоджено, що формувалася вона з декласованих представників інших соціальних верств традиційного суспільства. Решта ж аспектів у проблемі витоків та структури української інтелігенції є достатньо новими у вітчизняній історіографії й потребують подальшої деталізації.

Переважає більшість дослідників вважає, що в другій половині XIX ст. інтелігенція інтенсивно формувалася і, зрештою, сформувалася в окрему соціальну верству. Серед багатьох причин цього процесу вони вказують на розширення доступу до освіти, серію ліберальних заходів уряду, появу та поширення нових ідеологічних течій тощо. Однак дуже мало уваги приділяється ними проблемі джерел формування інтелігенції, і власне – предметному аналізу цього процесу, внаслідок чого, наприклад, зауваження Г. Касьянова про те, що для України участь селянства у формуванні національної інтелігенції мала важливе значення [1, 16], фактично залишилося поза увагою сучасних дослідників. У зв'язку з цим дотичною (але окремою) проблемою є, на наш погляд, вивчення життя й діяльності сільської інтелігенції. Оскільки вона мала достатньо близький контакт із селянством, певною мірою формувалася із хліборобської верстви, то для досліджень становлення національної інтелігенції в Україні (і зокрема, на Наддніпрянщині) аналіз цієї проблеми є першочерговим завданням.

Попри те, що стосунки інтелігенції з українським селянством дехто вважає достатньо вивченими, на наш погляд, тут існує величезне неоране поле для наукового пошуку, а положення радянської історіографії, які чомусь некритично переповзають у сучасні розвідки з цієї проблеми, потребують критичної і негайної ревізії. Одним із надуманих у радянський період постулатів було те, що інтелігенція завзято ходила “в народ” (тобто до селянства), а той радо сприймав усе те, що вона йому пропонувала. Більш детальне ознайомлення з картиною взаємин інтелігенції та селянства в другій половині XIX ст. дає підстави сумніватися в існуванні цього “діалогу”. Як слушно стверджує Ю. Присяжнюк, чиновників і представників інтелігенції українські хлібороби або недооцінювали в принципі, або цілком свідомо, осмислено списували “на рахунок чаклунства” [2, 34]. До того ж, “...малороси упереджено, з підозрою, недовір'ям та заздрістю реагували на появу в селі “нுவоришів”, тих, хто збагачувався за рахунок підприємницької діяльності, політичної кар'єри чи освіти [2, 56]. І треба визнати, що нерідко інтелігенцію сприймали саме так.

Отже, при дослідженні сільської інтелігенції варто зважати на той факт, що вона спиралася на досвід взаємин із традиційним суспільством, який насамперед опосередковувався консерватизмом українського селянства. Більш того, у зв'язку з особливим соціальним оточенням, специфікою аграрної інфраструктури, у XIX і навіть на початку XX ст. (та й у більш пізні періоди) побутова атмосфера сільського інтелігента мало чим відрізнялася від життєвого укладу звичайного селянина. На відміну від людей розумової праці, що проживали в місті й переважну більшість свого часу присвячували фаховим заняттям (кабінетній роботі), сільський учитель чи то лікар, окрім основного професійного обов'язку, щоб мати можливість вижити, виконував чималий обсяг інших видів робіт. Тож достатньо часто інтелігентам-аграріям не вистачало часу на власне фахове самовдосконалення. Частина із них заводила власне господарство, прив'язувалася до землі, що значно обмежувало можливості безперервної освіти. Безумовно, це призводило до зниження рівня або й втрати кваліфікації деякими сільськими інтелігентами.

Як уже зазначалося, вивчення діяльності сільської інтелігенції є невід'ємною складовою дослідження процесу становлення національної інтелігенції в Україні. І тут, на наш погляд, необхідно зважати на низку обставин. Оскільки діяльність української національної

інтелігенції великою мірою зосереджувалася там, де її не встигали витіснити імперський бюрократичний апарат, поліцейські структури або представники інших національностей, – проблемою номер один була узгодженість дій її окремих груп у якомусь одному регіоні. Ця проблема потребує від дослідників переходу на значно новий (хоча добре забутий старий) рівень вивчення історії української національної інтелігенції, а саме – до дослідження стосунків інтелектуалів міста з інтелектуалами села. При цьому слід зважати на той парадоксальний факт, що міські висококваліфіковані фахівці з історії, мови та літератури, природничих, технічних та економічних наук були далекими від потреб основної маси українського суспільства, тоді як сільський учитель чи то агроном, що були пов'язані з українським селянством безпосередньо, часто не мали підготовки, адекватної ринковим трансформаціям. Відповідно до цих обставин специфічними були й стосунки між міською та сільською інтелігенцією.

Закономірним є питання “Кого ми можемо трактувати інтелігентом і, зокрема, сільським інтелігентом?”. Стосовно першої частини цього запитання достатньо продуктивним, на наш погляд, є соціологічний підхід у визначенні поняття “інтелігенція”. Згідно з ним, інтелігенція – це соціальна група, члени якої професійно здійснюють функції інтелектуальної праці. У суспільствознавчих науках існує й інше трактування інтелігенції, зокрема, культурологічне. Відповідно до нього, інтелігентом можна називати тільки тих осіб, які дотримуються позитивного етичного критерію, мають соціальну й моральну значущість [3, 34]. Очевидно, що абсолютизувати ні соціологічне, ні культурологічне бачення інтелігенції не варто, адже перше із них містить у собі небезпеку перманентно-зайвого постулювання критерію освіченості, а друге, навпаки, хибує на те, що нівелює цей критерій, вдаючись до надмірної романтизації етичних рис інтелігента. На наш погляд, більш продуктивним буде все-таки синтетичний (соціокультурний) підхід. Згідно з ним, інтелігенція (незалежно від етнонаціональних, географічних, професійних ознак) в ідеалі становить окрему соціальну верству, котра, як завжди, має порівняно високий освітній ценз та рівень розумових здібностей, відповідно до свого фаху зберігає, відтворює та продукує інтелектуальні й духовні цінності суспільства, а також дотримується високих етичних критеріїв. Для комплексного дослідження інтелігенції та окремих її частин синтетичний підхід є надзвичайно продуктивним. Це питання є фактично погодженим в українському суспільствознавстві. У зв'язку з цим, відповідь на запитання, “кого називати сільським інтелігентом?”, буде такою: сільська інтелігенція – це те коло осіб інтелігентних професій, що проживає й розгортає свою діяльність у межах сільського соціокультурного простору. Насамперед це – вчителі, лікарі, агрономи, ветеринари, кооперативні та земські діячі, кореспонденти місцевих часописів, бібліотекарі, музейні працівники, інші групи людей розумової праці на селі.

Безумовно, багато суперечностей виникає тоді, коли йдеться про окремі групи сільської інтелігенції. Зокрема, полемічною залишається проблема, чи класифікувати як інтелігенцію представників органів адміністрації села (зазвичай вони мали якийсь освітній ценз та мало відповідали високим моральним стандартам), представників дворянства, які проживали в селах, володіли добротною освітою і діяльність яких носила характер розумової праці, а також – духовних осіб та окремих селян. Останні досить часто, не маючи належної освіти, займалися просвітницькою аматорською роботою у місцевих театрах, музичних ансамблях, закладах вечірньої та недільної освіти тощо.

Спробуємо дати відповідь на комплекс поставлених питань, розібравшись у тому, чи можна вважати інтелігентом сільського священика.

Досліджуючи структуру інтелігенції українського наддніпрянського села, важко не помітити соціальну групу духовенства, діяльність якої може розглядатися як інтелігентна. Втім серед дослідників нема єдиного погодження щодо до цього. Частина із них у своєму аналізі оминають духовних осіб, мотивуючи це тим, що діяльність останніх, навпаки,

суперечила суспільно-політичній та соціокультурній ролі інтелігенції. Інша група дослідників – послідовників соціологічної теорії В. Липинського – апіорі виділяє духовенство як таке, що являє собою окрему соціальну верству, котра не належить до інтелігенції, а є самостійною групою елітної частини суспільства (тобто духовною владою). Однак, вони визнавали, що священницький стан може бути зарахований до інтелігенції. Зокрема І. Лисяк-Рудницький у праці “Виродження та відродження інтелігенції” у свій час зазначив: “Не забуваймо ще про одне інтелігентське звання: духовенство” [4, 361]. Третя і, мабуть, найменш кількісна група дослідників дотримується поглядів, згідно з якими духовенство цілком справедливо можна розглядати як одну із груп інтелігенції. Основним аргументом їхнього підходу є те, що, незважаючи на кон’юнктурне зрощення з бюрократичним апаратом, на антагонізми з різними групами інтелігенції, священники все ж транслювали в селянське середовище певні духовні цінності. Окрім того, з останніх досліджень українських учених можна зробити висновок, що сільський клір не був таким уже надто консервативним. Він підтримував ідеї кооперації, освіти, інші прогресивні й суспільнокорисні починання інтелігенції, а часом виступав навіть як єдиний ініціатор цих починань.

Трактування духовенства як інтелігентної/неінтелігентної верстви не обмежується трьома вище зазначеними підходами. Існує безліч інших, перехресно-полярних, поглядів. Однак, у своєму дослідженні ми обмежимося тільки більш детальним розглядом уже охарактеризованих теоретико-методологічних позицій.

Дослідники, які відмовляють духовенству в праві називатися інтелігенцією, зазвичай виходять з того, що діяльність священника (особливо в дореволюційну епоху) була спрямована на підтримку правлячого режиму, упокорення селянства й великою мірою суперечила поставі “справжнього інтелігента”. Справді, за допомогою сповіді духовенство часто використовувалося урядом для розшуку в політичних злочинах, а передачу початкових шкіл відомство церкви немало священників розглядало лише як додаткову статтю своїх доходів тощо. З огляду на це духовенство справедливо може бути звинуваченим в аморальності своєї позиції, тоді як інтелігента шанували за його високі моральні якості. Зрештою, дослідники стверджують, що духовенство є історично значно давнішою суспільною категорією, тоді як інтелігенція – соціальний продукт модерної доби.

Проте, слід пам’ятати, що інтелігенція формувалася за рахунок розкладу інших станів суспільства і в тому числі – духовенства. У зв’язку з цим ще радянські дослідники слушно підмітили, що 1850 р. із священників був знятий обов’язок учити своїх дітей у духовних навчальних закладах і надано право виховувати їх відповідно до “здібностей і талантів”, а 1869 р. уже офіційно дітей священнослужителів відраховували з духовного стану: їм надавалося право вільного вибору професії [5, 103–104]. І В. Лейкіна-Свірська справедливо зазначала, що середовище сільського духівництва найближче стояло до селянства і за походженням, і в побуті, а причетність їхніх батьків – вихідців із селянських мас – до духовного стану ставало ніби щаблем, що полегшував їхнім синам проникнення в ряди інтелігентних професій [5, 104]. Потенціал формування саме “народної” інтелігенції із священницької верстви, був вочевидь високим, адже згідно з переписом 1897 р., у Російській імперії майже 81 % священнослужителів були в сільській місцевості [5, 103]. Відмітимо також високий відсоток представників дітей духовенства (відповідно 36 % юнаків та 44 % дівчат; середній показник всієї імперії) у формуванні вчительських кадрів села [5, 163].

То чи можна взагалі відкидати духовенство як соціальну групу, що причетна до інтелігентної діяльності? Ймовірно, що ні. Про це свідчить також те, що імперський уряд, – цей основний союзник церкви, – помітивши її широку демократизацію, вдався до реакційних заходів. Відомим є приклад із вищою освітою духовенства. 1867 року для того, щоб підняти й розширити авторитет церкви, духовні семінарії були прирівняні у правах до духовних гімназій. Однак, 1879 року семінаристів було заборонено приймати до вищих духовних

закладів, як це було раніше, оскільки за період 1860–1870-х рр. цей контингент абітурієнтів “став надто демократичним за своїм походженням” [5, 101–102, 105].

Принагідно зазначимо, що вже згадувана В. Лейкіна-Свірська, яка в своїй праці 1971 р. прихильно характеризує формування інтелігенції за рахунок сільського духовенства, у праці 1981 р. (“Російська інтелігенція у 1900-1917 роках”) взагалі відмовляє духовенству в праві називатися інтелігенцією [6, 35]. Очевидно, що подібну зміну контекстів можна простежити й у сучасних дослідників. Проте, на наш погляд, вона є малопродуктивною, адже посилення участі духовенства у формуванні інтелігенції, причетність його до освітньої та культурної роботи, починаючи з епохи реформ 1860–1870-х рр., є незаперечною.

Надзвичайно цікавим є соціологічне трактування духовенства В. Липинським. Відповідно до всієї теоретико-ідеологічної концепції Української Держави, основні положення якої містяться в його творі “Листи до братів-хліборобів”, діячі релігійного культу не належать до інтелігенції (нагадаємо, вчений виділяв лише три основні верстви суспільства – еліту, продуценти, інтелігенцію), а належать до еліти, а саме – до духовної влади, що в ідеалі має бути відділена від світської влади й слугувати запобіжником аморальних та незаконних вчинків останньої. З огляду на це, духовенство має становити абсолютно окремий предмет дослідження і суспільного поцінування. Утім, на наш погляд, незважаючи на своєрідну коректність і наукову доцільність такого підходу, він не може слугувати за універсальну методологію у вивченні духовенства, адже є наслідком лише однієї із багатьох методологічних шкіл (у цьому разі – консервативно-елітарної, державницької школи). Зрештою, попри очевидну причетність духовенства до інтелектуальної діяльності й виконання інших суспільнокорисних функцій, методологія В. Липинського не може дати розлогіх і вичерпних відповідей на запитання, які нас цікавлять.

Визнання духовенства однією із частин інтелігенції може відбутися з огляду на наступні чинники: 1) священники мали певний освітній ценз і рівень грамотності, що давало змогу їм, принаймні теоретично, розширювати свою діяльність за рахунок інтелектуальної праці (робота в школах, земстві тощо); 2) частина духовенства стояла в опозиції до правлячого режиму й, окрім власних інтересів, відстоювала також права менш захищених верств суспільства (сумніватися в існуванні таких переконань у священників буде не зовсім справедливо); 3) деякі культові діячі не були такими вже консервативними, про що говориться, як завжди, в історіографії (чимало із них бажало і вміло пристосуватися до ринкових трансформацій, прислухалося до прогресивних віянь у суспільно-політичному житті, науці, й навіть брало участь у революційних процесах); 4) зрештою, варто також ураховувати найпершу виховну функцію священника – трансляцію у суспільство гуманістичних ідей миру і злагоди (попри те, що це іноді заважало реалізації багатьох революційних починань, у цілому слід визнати, що духовенство у свій час уберегло соціум від багатьох кривавих потрясінь). На підтвердження того, що священники є носіями й продуцентами гуманістичних цінностей свідчить і те, що сучасна російська дослідниця Т. Нікітіна, спираючись, як вона стверджує, на соціологічний підхід, усередині гуманітарної інтелігенції розрізняє декілька підгруп, серед яких є й духовенство [3, 37–38].

Доказом того, що духовенству належить величезний внесок у діяльність інтелігенції, є його активна участь у націотворчих, державотворчих й українізаційних процесах доби Української революції та українізації. Зрештою, навіть радянська влада, яка боролася з церквою насамперед як із “забобонною установою”, змушена була визнати, що, окрім того, батюшки сприяють “буржуазним націоналістам”, а також налаштовують селянство проти більшовиків. Саме тому для 1920–1930-х рр. характерною була ситуація, коли священників шельмували за богослужіння українською мовою, а мирян-українців – за сприяння контрреволюційній “попівщині”.

Отже, при виборі методології дослідження сільської інтелігенції Наддніпрянської України необхідно зважати на те, що частина духовенства, з огляду на особливості його

культурно-освітньої та суспільно-політичної діяльності, може трактуватися як інтелігентська верства. Відмова розглядати священиків як представників інтелігенції значно редукує наукову вагу досліджень інтелігенції. Теж саме стосується й інших освічених верств українського села, які сприяли формуванню інтелігенції, діяли відповідно до характеру її діяльності, але до останнього часу розглядаються як такі, що не є інтелігенцією.

У контексті досліджень з історії сільської інтелігенції Наддніпрянщини на окрему методологічну заувагу заслуговує просторовий чинник. Поза будь-якими сумнівами, за географічною ознакою та рівнем урбанізації населених пунктів цієї частини України інтелігенцію цілком справедливо можна поділяти на міську та сільську. Але якщо географічна ознака не може бути ексклюзивним чинником, то рівень урбанізації – поняття доволі гнучке. Як слушно зазначає один із відомих дослідників українських соціальних структур ХХ ст. Б. Кравченко, у дореволюційну добу “...багато міст право- і лівобережних губерній мало чим відрізнялися від сіл” [7, 26]. Міста з населенням менше 10 тис. осіб (в основному – це окружні центри) дослідник охарактеризував як такі, що “забезпечували необхідними товарами панські маєтки і правила за ринки для селянства”. На Наддніпрянщині він нарахував 71 таке місто [7, 28]. Сучасна українська дослідниця Г. Турченко вважає, що в українських містах, на їхніх околицях, дуже часто мешкали все ті ж селяни, що вели своє господарство в міській зоні. “Напередодні Першої світової війни, – зазначає вона, – 20,6 % міського населення (лише офіційні міста!) були земельними власниками” [8, 80]. Цілком очевидно, що з огляду на таку соціально-економічну характеристику урбанізаційних процесів у дореволюційній Наддніпрянщині значно розширюється потенційне коло осіб, трактованих “сільською інтелігенцією”. Це ж підтверджують історичні факти, бо ж деякі сільські інтелектуали працювали в невеличких містах, не відриваючись від “селянського характеру” своєї діяльності.

На окрему характеристику-ремарку заслуговують дослідження радянських часів, що були присвячені сільській інтелігенції, й особливо – їхня теоретико-методологічна спадщина. І тут варто погодитися з Г. Касьяновим, який зазначає, що “вузькість методології й провінціалізм української науки, обмеженість у виборі тематики і необхідність дотримуватися жорстких ідеологічних стандартів, недоступність значної частини архівних фондів призвели до того, що всі дослідження інтелігенції в Україні в радянський час були як нескінченні реінтерпретації різних варіантів апології політики радянської влади в соціально-класовій і культурній сфері” [9, 12]. Додамо лишень, що дефініції, які використовувалися радянським суспільствознавством при вивченні інтелігенції (“трудова інтелігенція”, “виробнича інтелігенція”, “робітнична інтелігенція”, “селянська інтелігенція”, “радянська інтелігенція”, “соціалістична інтелігенція”, “технічна інтелігенція”, “гуманітарна інтелігенція” та ін.), деякі за своїм походженням, а деякі під тиском “вузькості методології”, ставали явно псевдонауковими або ж, з огляду на втрату свого основного значення, були звичайними евфемізмами, тобто термінами посередніми й навколонуковими, яких цуралися навіть публіцисти. Тож, очевидно, що “здобутки” досліджень української інтелігенції, які дісталися нам із радянських часів, не можуть (окрім як з огляду на фактографічний доробок) бути трампліном для новітніх пошуків у цій царині.

Принагідно зазначимо, що використовували радянські дослідники й поняття “сільська інтелігенція”. Воно було достатньо специфічним і характеризувалося двома основними рисами. По-перше, ним об’єктивно позначали інтелектуалів сільської місцевості, тобто з огляду лише на гео-демографічний чинник. По-друге, дефініція “сільська інтелігенція” застосовувалася радянськими суспільствознавцями з погляду її суто ідеологічно-функціонального призначення: її вивчали з класових позицій, вважали, що ця верства має формуватися насамперед із представників селянства, повинна здійснювати ідеологічну обробку населення сільської місцевості. Моментів, котрі характеризували б сільських інтелектуалів як людей, що виявили себе подвижницькою діяльністю на ниві національної

освіти, науки та культури, у радянських дослідженнях було обмаль, і вони зазвичай затирані грубесними розділами, написаними з позицій вивчення історії мас, тобто “народу”. На сьогодні єдиним “здобутком” радянського суспільствознавства, який можна використовувати в дослідженнях, присвячених сільській інтелігенції, є використання геодемографічного чинника у визначенні предметного кола її представників.

У підсумку відзначимо, що сільська інтелігенція Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. становить достатньо самостійне тематичне поле історичного аналізу. Теоретико-методологічна база її дослідження потребує вироблення й застосування особливого комплексу підходів, методик та методологій, за допомогою яких і здійснюється її аналітико-синтетичний та структурний аналіз.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX століть: соціально-політичний портрет. – К.: Либідь, 1993. – 176 с.
2. Присяжнюк Ю. Українське селянство XIX–XX ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм. Навч. посібник для студ. іст. фак-тів. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2002. – 120 с.
3. Никитина Т. О понятии “гуманитарная интеллигенция”: социологический подход // Социологические исследования. – 1993. – № 2. – С. 33–41.
4. Лисяк-Рудницький І. Виродження та відродження інтелігенції // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. У 2 т. Том 2 / Пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака, – К.: Основи, 1994. – С. 361–380.
5. Лейкина-Свирская В. Интеллигенция в России во второй половине XIX века. – М.: Мысль, 1971. – 368 с.
6. Лейкина-Свирская В. Русская интеллигенция в 1900–1917 годах. – М.: Мысль, 1981. – 285 с.
7. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. / Пер. з англ. – К.: Основи, 1997. – 423 с.
8. Турченко Г. Соціальний потенціал українського державотворення напередодні першої світової війни // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. XIV. – Запоріжжя: Просвіта, 2002. – С. 72–97.
9. Касьянов Г. Українська інтелігенція: проблеми вивчення і реінтерпретацій // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. – Вип. 8. – Вінниця, 2004. – С. 7–22.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Шамара Сергій Олександрович – аспірант кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.

Наукові інтереси: сільська інтелігенція Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст.; методологія досліджень соціальних структур та етнонаціональних спільнот.

СТОРІНКИ ТРУДОВОЇ ТА ГРОМАДСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОЛЕКСАНДРА ГІТАЛОВА В ДОКУМЕНТАХ ДЕРЖАРХІВУ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Сергій ШЕВЧЕНКО (Кіровоград)

У статті аналізуються матеріали Держархіву Кіровоградської області за другу пол. 40-х – 80-і рр. XX ст., які розкривають життєвий шлях бригадира тракторної бригади колгоспу с. Комишуватого Новоукраїнського району на Кіровоградщині, двічі Героя Соціалістичної Праці Олександра Гіталова. Подано огляд особового фонду механізатора. Наведено приклади з документів виконкому облради, обласних управління сільського господарства та телерадіокомітету, Новоукраїнського райвиконкому та ін.

The materials of a record office of Kirovograd region for the second half of the 40 s. – 80 s. of 20th century, which expose the life of a brigadier of a tractor brigade of collective farm of Komyshevate villarde, Novoukrainka district, Kirovograd region, twice hero of social labour of Alexander Gitalov, are analysed in the article. The review of the mechanization expert's personal

fund is suggested. The examples of the documents of executive committee, regional management of agriculture and TVradiocompany and others are given.

Центральна Україна є регіоном традиційної аграрної спеціалізації у господарській структурі держави. То ж у фондах Державного архіву Кіровоградської області (ДАКО) помітне місце становлять матеріали з економічної, соціальної, духовної історії села. Саме ця тематика найширше подана у виданих цим архівом за попереднє півстоліття збірниках документів [1]. Серед 58 особових фондів є, зокрема, матеріали землевласників, працівників сільського господарства, у т.ч. двічі Героя Соціалістичної Праці, депутата Верховної Ради СРСР багатьох скликань, члена Центрального Комітету Компартії України, бригадира тракторної бригади колгоспу імені XX з'їзду КПРС Новоукраїнського району Кіровоградської області Олександра Гіталова (1915–1994). Документи, посвідчення, їхні копії, рукописи та публікації його фонду № Р-609 датовані другою пол. 1940-х – першою пол. 1970-х рр. [2, 17–18]. Матеріали, присвячені трудовому шляху і громадській діяльності механізатора, презентовані і в інших фондах (державних, партійних, кооперативних організацій), у т.ч. друкованому.

Окремі з цих матеріалів використовувалися в публікаціях минулих десятиріч. Так, у томі «Історії міст і сіл Української РСР» по Кіровоградській області понад десять разів йдеться про діяльність О. Гіталова, при цьому міститься лише одне посилання на архівне джерело [3, 67]. Більше використано матеріалів з цієї теми в збірнику «Сільське господарство Кіровоградщини», членом редколегії, якого був хлібороб. Тут опубліковано документи з фондів обласних комітетів Компартії України, профспілки працівників МТС і земорганів, управління сільського господарства, виконкому, телерадіокомітету [4; 39, 43, 61, 65, 123, 137, 139, 150, 168]. Більшість же архівних першоджерел, присвячених життєпису степовика, залишилися за межами названих та інших публікацій. Тим часом, і сьогодні, попри роки офіційного нігілістичного ставлення до періоду радянського господарства з його символами, у т.ч. персоніфікованими, на малій батьківщині Олександра Гіталова бережуть його пам'ять, шанують здобутки. Іменем хлібороба названа агрофірма в рідному селі, біографія висвітлена в місцевому музеї трудової слави, 1999 року в Кіровограді вийшла книга «О.В. Гіталов» із прижиттєвими і посмертними публікаціями про нього, відомою свого часу «Думою про хліб» [5]. 2005 р. у с. Комишуватому Новоукраїнського р-ну відбулися заходи з нагоди 90-річчя із дня народження земляка за участю багатьох відомих гостей.

У той же час відсутніми на сьогодні є характеристики архівних документів із досліджуваної тематики. Ще в листопаді 1986 р. автор цієї статті на замовлення редакції республіканського журналу «Архіви України» направляв огляд матеріалів ДАКО, пов'язаних із життєписом Гіталова, але стрімка динаміка тих часів не сприяла його публікації. Тож робимо спробу зробити це в пропонованій статті, розпочавши її з огляду особового фонду хлібороба.

Десятки років Олександр Васильович виконував обов'язки депутата місцевих і верховних органів влади. Віддаючи, одноставно (у традиціях тих часів) голоси за безальтернативного кандидата, степовики, знайомлячись із перевиборними плакатами (які тепер зберігаються у фонді) читали стислі рядки біографії сільського юнака, який став знаменитим на весь Радянський Союз і відомим за його межами. Народився він 27.05.1915 р. у с. Комишуватому Новоукраїнського р-ну в сім'ї селянина-бідняка, був пастухом. 1929 р. (сумнозвісного) разом із сім'єю став колгоспником. По закінченні курсів механізаторів дев'ятнадцятирічним сів за кермо, очоливши за два роки тракторну бригаду Малопомічянської МТС [6, 1]. У лавах Радянської Армії брав участь у боях проти німецько-фашистських загарбників. Нагороджений медалями «За оборону Кавказу», «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.». По війні знову працював бригадиром тракторної бригади Малопомічянської машинно-тракторної станції, а коли

реорганізували МТС, очолив бригаду механізаторів колгоспу імені ХХ з'їзду КПРС Новоукраїнського району, де й трудився весь час.

У фонді є розповідь Гіталова про початок масового змагання «за високу культуру землеробства» в другій половині 40-х років, яку наводить співробітник «Известий» І. Вінниченко. У лютому 1947 р. Олександр Васильович уперше виступав на нараді передовиків сільського господарства України з підбиття підсумків 1946 р., де розповідав про досягнення кращої на той час тракторної бригади Кіровоградщини. Паша Ангеліна, яка була в президії, у традиціях часу викликала Гіталова на змагання. Гіталовці вийшли в ньому переможцями. Їхня бригада досягла надзвичайно високих, як за радянськими мірками, врожаїв [7, 1].

16 лютого 1948 р. Гіталову присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. У посланні Президії Верховної Ради СРСР повідомлялося: що цієї відзнаки його удостоєно за «виняткові заслуги перед державою, що виразилися в одержанні в 1947 році урожаю жита 22,4 центнера з гектара на площі 165 гектарів» [8, 1]. 1948 р. з його колективом змагалось 100 тракторних бригад Кіровоградщини, а через 2 роки – понад 500 [7, 1].

У тому ж році Олександр Васильович уходить до складу Кіровоградської обласної ради депутатів трудящих другого скликання від Новоукраїнського виборчого округу № 36, про що свідчить копія депутатського мандату № 12 [8, 3]. Зростання громадського та професійного авторитету колгоспного передовика підтверджують документи середини 50-х років. 1954 року Гіталов обирається делегатом ХVIII з'їзду Компартії України від Кіровоградської області [9, 1]. 21 травня цього року Олександр Васильовичу, учаснику ювілейної сесії Верховної Ради Української РСР, було повідомлено, що на підставі постанови Президії Верховної Ради УРСР від 20.05.54 його нагороджено меморіальною медаллю «В пам'ять 300-річчя возз'єднання України з Росією» [9, 3]. У грудні 1955 р. союзне міністерство сільського господарства нагородило Гіталова значком «Відмінник соціалістичного змагання сільського господарства» [10, 1], а навесні наступного року повідомленням № 432 від 14.04.56 р. Олександра Васильовича було сповіщено: «За кращі зразки роботи і досягнуті успіхи в соціалістичному сільському господарстві в 1955 році Президія Верховної Ради Української РСР своїм Указом від 12.04.56 р. нагороджує Вас Почесною Грамотою» [11, 3].

1956 роком датується мандат № 1116 делегата ХХ з'їзду КПРС від Кіровоградської обласної партійної організації О.Гіталова [11, 1]. Того ж року бригадир трактористів з Новоукраїнського району бере участь у Всесоюзній сільськогосподарській виставці, отримавши в липні медаль учасника виставки [11, 9], а в січні наступного року – свідоцтво, де говорилося: «За успіхи в соціалістичному сільському господарстві т. Гіталов Олександр Васильович постановою Головного Комітету Всесоюзної сільськогосподарської виставки нагороджений Великою Срібною Медаллю. Головний Комітет Всесоюзної сільськогосподарської виставки» [12, 1].

За «видатні заслуги в справі отримання високих і стійких врожаїв зернових та технічних культур, виробництво продуктів тваринництва, широке використання досягнень науки та передового досвіду у виробництві сільськогосподарських культур у піднесенні тваринництва та вміле керівництво колгоспним виробництвом» Президія Верховної Ради СРСР Указом від 26 лютого 1958 р. нагородила О.В. Гіталова другою Золотою медаллю «Серп і Молот» та постановила спорудити бронзовий бюст на його батьківщині [13, 1].

Ім'я радянського механізатора стає відомим за рубежем. Влітку 1958 р. Олександр Гіталов понад 3 місяці працював у Кун Рапідсі (штат Айова) на фермі відомого американського кукурудзозвода Росуела Гарста, що незадовго до того побував у Радянському Союзі. Гарст приводив сусідів-фермерів у поле й показував їм одну з ділянок кукурудзи, яку від початку і до кінця обробив «містер Гіталов» [7, 1]. В ідеологічному стилі тих часів описав ці події новоукраїнський краєзнавець А.Клименко в нарисі (один з рукописів якого міститься в особовому фонді Гіталова) «Гордість країни»: «Пригадалось, як був в Америці. По науку

їздив, та більше сам американців учив. Не знає їхній механізатор ні мотора, ні ходової. Тільки й того, що рулює. На всяку дрібну поломку викликає механіка. «Не перемацав ти його всі вузли своїми руками, не вболіваєш душею, бо воно не твоє, бо ти наймит, раб, тож і безвільний, – робив собі висновок Олександр Васильович і зачочував рукава. – Ану, давай, я гляну, що воно там і до чого!» І диву ж було, коли отак наладнав і не один раз зовсім невідомого йому трактора, автомашину. Майстром майстрів прозвали. А він, Сашко із Комишуватої, у душі радів: «Знай, мов, наших!» Коли повернувся у рідні степи, то вже на другий рік по врожаях качанів обігнав хваленого американського кукурудзяного короля Гарста. Оце тобі і ще раз – «Знай наших» [14, 4]. При цьому гласно аналізувати причини закупівлі Радянським Союзом у США зернових у ті роки прийнято не було.

1958 року в Кіровограді обласним управлінням сільського господарства та відділенням товариства для поширення політичних і наукових знань УРСР накладом 1500 примірників було видано брошуру О.Гіталова «Широко впроваджувати комплексну механізацію вирощування просапних культур» [15], у якій механізатор поділився досвідом з організації механізаторських ланок та запровадження прогресивних методів використання машин. А в кінці цього насиченого подіями плідного року на Пленумі ЦК КПРС Олександр Васильович розповідав про свої перші перемоги в галузі комплексної механізації вирощування кукурудзи.

Напружені соціалістичні зобов'язання взяла тракторна бригада Гіталова на 1961 р. Механізатори зобов'язувалися виростити і своєчасно зібрати високі врожаї озимої пшениці, кукурудзи, соняшника, цукрових буряків, забезпечити роботу всіх агрегатів на підвищеній швидкості, не допускати перевитрат пального й мастил, забезпечити механізацію очистки зерна на токах, провести роботи з механізації трудомістких процесів у тваринництві та допомогти тваринникам опанувати сільськогосподарську техніку. Бригада запевнила ЦК КПРС та уряд, що не пошкодує сил і праці для виконання взятих зобов'язань [16, 1–3]. З весни цього року на полях колгоспу випробовувалося більше 30 марок нових машин [7, 2 зв]. Багато з них створювалися за порадами та рекомендаціями бригадира трактористів. Робота Гіталова в цьому напрямі вже виходила за рамки безпосередніх виробничих завдань колгоспу і в той же час допомагала їхньому виконанню, давши змогу в багатьох випадках механізувати й ті роботи, які раніше виконувалися вручну.

Є в особовому фонді Гіталова документи того періоду, що свідчать про поширення передового досвіду кіровоградського хлібороба в Болгарії. До них належить, зокрема, оригінал листа головного редактора плевенської окружної газети «Септемврійська перемога» від 23 листопада 1961 р. до редакції газети «Кіровоградська правда». У ньому розповідалося, що з 1959 р. в Плевенському окрузі за прикладом гіталовців почалася комплексна механізація з вирощування кукурудзи та соняшника. Вперше в республіці повністю механізованим способом обробляли 100 га механізатори П.Колев та В.Дочев. 1960 р. в окрузі діяла вже 181 комплексна ланка, а 1961 – комплексники працювали в усіх бригадах (у країні в цей час їх було понад тисячу). «Ми не раз друкували в нашій газеті, – писав болгарський редактор, – статті Ол. Гіталова, механізатора, у якого вчать наші механізатори». В листі було прохання надіслати коротку інформацію про комишуватця і нове фото (в процесі роботи), які можна було б використати в газетній полосі «Ті, у кого ми вчимося» [17, 1].

Редакція болгарської газети прислала й відкритого листа плевенського механізатора Петра Колева до комишуватця. Слова поваги прочитав на свою адресу відомий землероб у цьому посланні: «Дорогий мій учителю! Я з вдячністю згадую ті перші кроки, які ми робили на шляху комплексної механізації... Ваші статті ми перечитували з особливою увагою, тому що в них завжди був практичний зміст, їх перекладала й друкувала наша окружна газета «Вереснева перемога» ... Дорогий товаришу Гіталов! У мене до Вас велике прохання: нам, плевенським механізаторам, хочеться знати більше про Вашу роботу, про Ваше життя. Нам потрібно ще багато вчитися, адже ми маємо обробляти машинами не лише посіви кукурудзи та соняшника, а й овочів, виноградники ... Від імені своїх колег-механізаторів я прошу Вас:

розкажіть, будь ласка, що Ви робите тепер, що збираєтеся робити в наступному році, поділіться з нами своїми новинками, які застосовуєте в роботі ... Ваш учень Петро Колев, с. Беглеж Плевенського округу, Болгарія» [17, 8–9].

Йшли роки, і ось уже ювілейна комісія у своїх запрошеннях повідомляла, що 27 травня 1965 р. о 15-й годині в приміщенні Новоукраїнського районного Будинку культури відбудуться урочисті збори, присвячені вшануванню двічі Героя Соціалістичної Праці Гіталова Олександра Васильовича в день його п'ятдесятиріччя [18, 1–2]. В особовому фонді зберігається відома свого часу «Дума про хліб», де автор із селянською практичністю висловив думку, «що ощадливість – мати багатства, один з важливих факторів економічної могутності» [19, 9].

У фонді містяться також переліки друкованих видань, статей у газетах, нарисів у журналах (кілька сот найменувань), присвячених трудовому шляху Гіталова та його бригади в 40-х–70-х роках [20]. А короткий огляд особового фонду Гіталова завершимо витягом з уже згаданого нарису місцевого краєзнавця: «Дивлячись на цього богатиря, не без гордості подумаєш: «Та й щедрий же наш край чудовою вродою, могутньою силою. Ні, не перевелися нащадки славного Богдана Хмеля і мужнього Тараса Бульби! Квітне і ще міцніє це прекрасне покоління витязів!» [16, 2].

Інформація про діяльність О.В. Гіталова міститься і в ряді фондів обласних та місцевих радянських, господарчих і громадських органів за період другої половини 40-х – 80-і рр., що проілюструємо по кількох нижченаведених документах облвиконкому (Ф.Р-2860), обласного управління сільського господарства (Ф.Р.-2875), обкому працівників сільського господарства (Ф.Р-3078), облтелерадіокомітету (Ф.Р-3083), Комишуватської сільради (Ф.Р-1326), колгоспу ім. XX з'їзду КПРС (Ф.Р-3856), Новоукраїнського райвиконкому (Ф.Р-308).

У березні 1949 р. Кіровоградський облвиконком та бюро обкому Компартії України прийняли спільну постанову «Про звернення трьохсот передових бригадирів тракторних бригад області, які уклали договір на соціалістичне змагання з тракторною бригадою Героя Соціалістичної Праці О.В. Гіталова, до всіх механізаторів Кіровоградської області». Цим рішенням схвалено звернення механізаторів і зобов'язано обком профспілки МТС і земорганів та облсільгоспуправління заснувати перехідний Червоний Прапор для присудження бригаді, що доб'ється кращих показників у соціалістичному змаганні механізаторів області, систематично узагальнювати досвід передових бригад та поширювати його серед механізаторів області [21, 115–116].

Бригадир передової бригади регулярно брав участь у виставках передового досвіду. У характеристиці, направленій головою облвиконкому на адресу комітету Ради виставки передового досвіду в народному господарстві УРСР, говорилося: «Гіталов проявив цінну ініціативу широкого впровадження комплексної механізації вирощування кукурудзи, що приводить до збільшення урожайності цієї культури і до значного зменшення затрат праці й здешевлення вартості її виробництва ... Досвід бригади Гіталова широко впроваджується у всіх колгоспах області. Для вивчення передових прийомів вирощування кукурудзи було організовано 6 шкіл для механізаторів, у яких навчалось 600 осіб, у т.ч. і школа в бригаді Гіталова» [22, 17].

9 квітня 1947 р. обласним управлінням сільського господарства було видано наказ «Про роботу передової в області тракторної бригади бригадира Малопоміччанської МТС Новоукраїнського району О.В. Гіталова». Тут йшлося про перші успіхи механізаторів: «Коллектив тракторної бригади, уклавши договір на соціалістичне змагання із бригадиром країни Пашею Ангеліною, з перших же днів польових робіт на весняній сівбі показує зразки високопродуктивної експлуатації машинно-тракторного парку, зразки безумовного виконання всіх агротехнічних заходів, спрямованих на отримання в цьому році – другому році післявоєнної п'ятирічки – високих урожаїв». Поряд з тим указувалося, що в результаті відсутності щоденної уваги й допомоги з боку керівництва МТС та місцевих колгоспів у

бригаді мають місце недоліки в питаннях створення нормальних умов для праці та відпочинку й накреслювалися практичні заходи з їхнього усунення [23, 133].

На звітно-виборчій конференції обкому профспілки працівників МТС та земорганів 1947 року в доповіді відзначалося, що зобов'язання зібрати не менше ніж по 20 цнт. зернових із гектара і виробити на трактор 1200 га гіталовці виконали достроково влітку і до 30-ї річниці Жовтневої революції взяли зобов'язання виробити по 3 норми на трактор. На цю ініціативу відгукнулися 865 тракторних бригад [24, 10].

У доповіді голови обкому профспілки працівників сільського господарства і заготівель на обласній нараді передовиків-механізаторів Кіровоградської області в жовтні 1954 р. говорилося про діяльність Гіталова та його бригади як приклад організації систематичного навчання, постійного виховання трактористів у дусі високої свідомої дисципліни, участі в будівництві й механізації тваринницьких ферм, у споруджуванні ставків, турботі за лісосмугами та садами [25, 26–28].

Як відзначалося в постанові II Кіровоградської обласної конференції профспілки робітників та службовців сільського господарства і заготівель у січні 1956 р., у результаті соціалістичного змагання, що розгорнулося за почином гіталовців, 500 тракторних бригад повністю виконали взяті зобов'язання, 125-и з них присвоєно звання «Бригада високої культури землеробства», 75-и тракторним бригадам і 104 механізаторам вручені почесні грамоти обкому профспілки та облсільгоспуправління. У самій бригаді Гіталова середньозмінний виробіток на той час становив 6,5 га на трактор, було зекономлено 5470 кг пального й отримано середній врожай зернових культур по 26,4 цнт. з гектара [26, 9]. Узагальнюється досвід гіталовців і в інших документах обласного профспілкового органу [27].

Значний обсяг інформації про трудову і громадську діяльність відомого Комишуватського механізатора містять документи фонду облтелерадіокомітету. Так, у тексті радіорозповіді «В університеті Олександра Гіталова» розповідається про семінар голів колгоспів, агрономів, бригадирів тракторних бригад району за участю вчених і спеціалістів сільського господарства із обласного центру та столиці України, на якому Гіталов поділився досвідом вирощування високих врожаїв та розповів про участь у роботі XXII з'їзду КПУ [28, 184–187]. По обласному радіо було передано і його промову як представника кіровоградських комуністів на XXII з'їзді КПРС, де хлібороб розповідав про комплексну механізацію, критикував технічну базу заготівель, яка відставала від виробництва зернових, порівнював своє досягнення з результатами роботи американського фермера Гарста, у якого 3 місяці працював 1958 р. [28, 207 а]. Радіорепортаж журналістів восени 1961 р. розповідав про мітинг, присвячений відкриттю бронзового бюста двічі Герою Соцпраці в Комишуватому [29, 287–298]. Інтенсивно працювали школи області з вивчення передового досвіду тракторної бригади Гіталова з упровадження комплексної механізації на вирощуванні кукурудзи та інших сільськогосподарських культур на початку 60-х років. У січні 1962 р. по радіо було передано матеріал про заняття однієї з таких шкіл в Олександрійському районі [30, 184–188]. Крім названих, ще в багатьох передачах слухачі регулярно мали змогу знайомитися з роботою новатора та його товаришів [31].

Протоколи сесій Комишуватської сільради, засідань її виконкому та правління колгоспу ім. XX з'їзду КПРС свідчать про активну участь відомого хлібороба в житті рідного села й колгоспу, його вміння принципово оцінити стан справ у тій чи іншій галузі сільського господарства. Так, Гіталов на засіданнях виконкому та сесіях сільради виступав з критикою стану підготовки до весняної сівби [32, 2] [33, 4], з вимогою до правління місцевого колгоспу серйозніше ставитися до підготовки збирання просапних культур [33, 13] та з інших питань.

1965 р. правлінням колгоспу імені XX партз'їзду було прийняте рішення про підготовку до відзначення 50-річчя з дня народження Олександра Васильовича, яким створювалася ювілейна комісія, затверджувався план урочистих заходів [34, 16 зв.]. Того року бригадир механізаторів часто запрошувався на засідання правління, де брав участь в обговоренні

питань «Про хід весняної сівби» [34, 13], «Про планування госпрозрахункових завдань та основних показників на 1966 рік» [34, 43]. При прийнятті рішення «Про підсумки виконання планів з виробництва продукції тваринництва комплексними бригадами» за пропозицією О.Гіталова було затверджено річну премію завідуючим свинофермами (за прикладом ферм для великої рогатої худоби) в розмірі двомісячного окладу [34, 47].

Ще більший вклад у розв'язання місцевих питань робив Олександр Васильович як член правління колгоспу імені ХХ з'їзду КПРС. Це ілюструють поряд з іншими кілька протоколів кінця 70-х – поч. 80-х р. 1979 року він критикує відповідальних осіб за низькі темпи виконання ремонту тваринницьких приміщень, підготовки тварин до зимівлі [35, 126], вказує на необхідність більш широкого ведення роз'яснювальної роботи протипожежною охороною колгоспу з недопущення пожеж, проведення систематичного інструктажу з працівниками ферм, тракторної бригади [35, 33 зв.]. На засіданні правління від 30 травня 1980 р. розглядалося питання про спортивно-масову роботу з молоддю. Виступаючи в обговоренні, Гіталов з притаманною йому турботою про підростаюче покоління говорив про необхідність організації культурного дозвілля молоді, охоплення старшокласників різноманітними видами спорту, наводив позитивний приклад минулих років, коли, зокрема, у їхньому селі проводилися змагання між командами вулиць [36, 57–57 зв.]. Того ж року на зборах уповноважених колгоспників було затверджено колгоспну раду, створену для практичних справ, зокрема для розв'язання питань соціального забезпечення. До її складу ввійшов і знатний хлібороб [37, 3–3 зв.].

Поряд із матеріалами на паперовій основі інформацію про діяльність механізатора містять і кінофотофонодокументи держархіву області. Про трудові досягнення бригадира трактористів йшлося в радіорозповіді «Завжди на передньому краї», що вийшла в ефір на обласному радіо [38], «Господарі землі» – так названо радіофільм про О.В.Гіталова, бригадира тракторної бригади колгоспу «Зоря комунізму» Новоархангельського району Героя Соціалістичної Праці В.І.Моторного та інших знатних хліборобів Кіровоградщини [39]. 2 документи розкривають виступи Гіталова в міжнародному клубі механізаторів 1975 р. перед болгарськими хліборобами, про комплексну механізацію у вирощуванні сільськогосподарських культур у колгоспі [40] та про участь у позачерговій 7-й сесії Верховної ради СРСР 9-го скликання, де була прийнята Конституція СРСР [41]. Ряд фонодокументів засвідчують постійне піклування про майбутніх хліборобів. У період обговорення проекту останньої радянської конституції депутат Верховної Ради СРСР розповідав про хід обговорення Основного Закону в області учням Кіровоградського технікуму механізації сільського господарства [42]. Дві одиниці обліку містять запис його виступів на Всесоюзнім зльоті наставників сільської молоді 1978 р. в Москві про виховання гідної хліборобської зміни [43] та про професійну орієнтацію і наставництво сільської молоді. Названу тему розкриває і кінодокумент створений місцевою студією «Обрій» про пленум Новоукраїнської комсомольської організації, присвячений врученню їй ордена Трудового Червоного Прапора, у президії якого був і земляк-хлібороб [44].

Епізоди трудової та громадської діяльності двічі Героя Соціалістичної Праці розкриває і значна кількість позитивів та негативів фотодокументів. Тут є його зображення в полі [45], у колі членів своєї бригади [46], у т.ч. біля гуртожитку механізаторів [47], тощо. Статті та інформації про відомого новоукраїнського хлібороба регулярно вміщували центральні союзні та республіканські видання, обласні «Кіровоградська правда» і «Молодий комунар», районна газета «Радянське село», які є в архіві. Тут і сам Гіталов часто ділився досвідом, вів відкрите листування з колегами. Наприкінці 50-х років, російський механізатор Микола Мануковський запропонував українцю продовжити змагання за комплексну механізацію всіх сільськогосподарських робіт. Олександр Гіталов у листі-відповіді тепло привітав Мануковського з присвоєнням йому звання Героя Соціалістичної Праці, підтримав пропозицію про змагання, поділився досвідом комплексної механізації та висловив бажання

приїхати перед весняною сівбою до російського товариша для ознайомлення з досвідом складання технологічних карт [48]. Перебуваючи 1956 р. на запрошення сім'ї відомого фермера Гарста в США, Гіталов запросив у свою чергу його племінника Джона Крістола в Україну. 30 червня 1961 р. Крістол зробив Гіталову візит-відповідь. Комишуватські механізатори привітно зустріли американського гостя в польовому таборі, ознайомили його з методом механізації вирощування кукурудзи в колгоспі на великих площах, а також із зберіганням та використанням зерна й силосної маси для відгодівлі худоби [49].

О. Гіталов тривалий час був членом Президії Верховної Ради СРСР, делегатом багатьох з'їздів КПРС і КПУ, обмінювався досвідом з трактористами в Білорусії, Молдавії, Азербайджані, Башкирії, Краснодарському і Ставропольському краях, Горьківській та Саратовській областях, регіонах УРСР, у зв'язку з чим можливе дослідження сторінок його трудової і громадської діяльності й за фондами зарубіжних центральних та місцевих архівів і вітчизняних обласних архівів. Це допоможе всебічніше вивчити досвід і труднощі розвитку сільського господарства радянської доби, проаналізувати роль особи, яку відводила їй у аграрній галузі держава.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Безкровна війна. Мовою архівних документів про голод 1921–1923, 1932–1933 рр.: Збірник документів і матеріалів. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2003. – 195 с.; Сільське господарство Кіровоградщини (1944–1975): Збірник документів і матеріалів. – Дніпропетровськ: Промінь, 1987. – 248 с.; Соціалістична перебудова сільського господарства Кіровоградщини: Збірник документів і матеріалів. – К.: Наук. думка, 1974. – 286 с.
2. Особові фонди Державного архіву Кіровоградської області: Довідник. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2002. – 92 с.
3. Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область. – К.: Головна редакція УРЕ, 1972. – 816 с.
4. Сільське господарство Кіровоградщини (1944–1975): Збірник документів і матеріалів. – Дніпропетровськ: Промінь, 1987. – 248 с.
5. О.В. Гіталов: Публіцистично-документальне видання. – Кіровоград: Кіровоградське державне видавництво, 1999. – 223 с.
6. Державний архів Кіровоградської області. – Ф.Р-6709. – Оп.1. – Спр.13.
7. Там само. – Спр. 11.
8. Там само. – Спр. 1.
9. Там само. – Спр. 3.
10. Там само. – Спр. 4.
11. Там само. – Спр. 5.
12. Там само. – Спр. 6.
13. Там само. – Спр. 7.
14. Там само. – Спр. 12.
15. Там само. – Спр. 14.
16. Там само. – Спр. 8.
17. Там само. – Спр. 9.
18. Там само. – Спр. 15.
19. Там само. – Спр. 17.
20. Там само. – Спр. 18.
21. Там само. – Ф.Р-2860. – Оп. 1. – Спр. 1044.
22. Там само. – Спр. 2692.
23. Там само. – Ф.Р-2875. – Оп. 5. – Спр. 21.
24. Там само. – Ф.Р-3078. – Оп. 1. – Спр. 20.
25. Там само. – Спр. 197.
26. Там само. – Спр. 194.
27. Там само. – Спр. 76. – Арк. 58; Спр. 84. – Арк. 1–7; Спр. 116. – Арк. 3, 5; Спр. 175. – Арк. 3-6, 8, 10, 13, 15; Спр. 238. – Арк. 16.
28. Там само. – Ф.Р-3083. – Оп. 2. – Спр. 225.
29. Там само. – Спр. 224.

30. Там само. – Спр. 228.
31. Там само. – Спр. 11. – Арк. 14–16; Спр. 15. – Арк. 40–49, 126–137; Спр. 17. – Арк. 20–26; Спр. 20. – Арк. 16 та ін.
32. Там само. – Ф.Р–1326. – Оп. 3. – Спр. 34.
33. Там само. – Спр. 33.
34. Там само. – Ф.Р–3856. – Оп. 1. – Спр. 55.
35. Там само. – Спр. 171.
36. Там само. – Спр. 181.
37. Там само. – Спр. 180.
38. Там само. – Од. обл. 51.
39. Там само. – Од. обл. 45.
40. Там само. – Од. обл. 60.
41. Там само. – Од. обл. 70.
42. Там само. – Од. обл. 71.
43. Там само. – Од. обл. 62, 72.
44. Там само. – Од. обл. 14.
45. Там само. – Од. зб. П–106, П–171, П–6360, О–1401, 4–5454.
46. Там само. – Од. зб. П–1476, П–1647, П–6425.
47. Там само. – Од. зб. П–219, П–236.
48. Кіровоградська правда. – 1960. – 12 січня.
49. Там само. – 1960. – 2 липня.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Шевченко Сергій Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В.Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми міжнародних зв'язків України, формування історико-етнічної карти Кіровоградщини, архівознавство.

ДІЯЛЬНІСТЬ ТИМЧАСОВИХ ПЕДАГОГІЧНИХ КУРСІВ НА НАДДНІПРЯНЩИНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Сергій ЯНЧЕНКО (Харків)

Формування і розвиток тимчасових педагогічних освітніх курсів в другій половині XIX – початок XX сторіччя розглядаються в статті. Вони були важливою частиною в системі навчання викладачів для початкової школи в північних областях України.

The forming and the development of temporary pedagogical educational courses in the second half of the XIX – the beginning of the XX century are considered in the article. They were an important part in the system of training teachers for the elementary school in the northern regions of Ukraine.

Серед представників національної історичної науки простежується зростаючий інтерес до вивчення історії освіти в Україні. З проголошення незалежності 1991 року на особливу увагу заслуговує період реформування початкової освіти в другій половині XIX – на початку XX ст. Серед багатьох аспектів зазначеної проблеми важливого значення набуває підготовка педагогів початкової школи в цілому та її важлива складова – система підвищення кваліфікації вчителів, яка була реалізована, зокрема, у вигляді тимчасових педагогічних курсів. Дослідження останнього часу, присвячені діяльності цих курсів, у географічному плані охоплюють не всю Наддніпрянську Україну, а лише певні регіони [1]. Метою цієї статті є подання стислого нариса зародження та розвитку тимчасових педагогічних курсів у пореформений період у межах підросійської України.

14 липня 1864 р., запровадивши "Положення про початкові народні училища", уряд Російської імперії розпочав довготривалу реформу початкової освіти. Особливої уваги від реалізаторів освітньої реформи потребувала проблема кадрового забезпечення новостворених шкіл, оскільки дореформена система підготовки вчителів була неефективною. Причиною цього була відсутність системного підходу до самої підготовки та невелика кількість відповідних закладів, які, крім того, випускали дуже малу кількість спеціалістів. Тому працівникам у галузі початкової освіти у пореформений період доводилося починати фактично з нуля.

Загалом, характеризуючи педагога дореформеного періоду, слід відзначити, що самого поняття "народний учитель", яке застосовувалося стосовно працівника початкової освіти, до середини XIX ст. не існувало, оскільки не було й народної школи. У навчальних закладах для представників третього стану зазвичай були не професіонали, а випадкові та тимчасові люди: священники, відставні солдати, селяни – "майстри грамоти". Навіть наприкінці 60-х рр. ситуація у Зміївському повіті Харківської губернії щодо кадрового забезпечення була незадовільною: "Вчителі були здебільшого напівписьменні солдати, писарі, селяни... Про посібники для вчителів не було й мови" [2, 5]. Така ситуація була характерною і для інших місцевостей Наддніпрянської України.

Протягом другої половини XIX ст. було вибудовано чітку систему підготовки вчителів, дослідженню якої приділив увагу також і автор [3]. Слід відзначити, що ця система являла собою не лише заходи щодо підготовки спеціалістів для освітньої галузі, а й містила в собі елементи підвищення кваліфікації учителів. Важливе місце у ній належало педагогічним курсам, які були домінантною формою підвищення ефективності роботи педагогів.

За час свого існування педагогічні курси зазнали значних змін, у результаті яких набули завершеного вигляду.

Протягом 60-х – першої половини 70-х рр. XIX ст. відбувається становлення педагогічних курсів як закладів підготовки учительських кадрів. Їхньою особливістю було те, що вони виконували подвійну функцію: вчили професії вчителя та підвищували фаховий рівень тих, хто вже мав відповідну освіту. Слід підкреслити взаємозв'язок педагогічних курсів і такої форми підготовки педагогів, яка виникла паралельно й мала назву "Педагогічні з'їзди". Обидві форми створювались зі спільною метою: ознайомлення вчителів початкової школи з найкращими методиками навчання, які були близькі за змістом, мали схожі методи та прийоми роботи [1, 44]. Ініціаторами відкриття педагогічних курсів у зазначений період виступала громадськість. Популяризаторами цієї справи в імперії стають провідні діячі освіти: Д.І. Тихомиров, В.П. Вахтеров, В.І. Водовозов, М.О. Корф, М.Ф. Бунаков, останній з яких на початку 1870-х рр. був організатором педагогічних курсів у Херсоні, та інші [4, 189].

Така специфіка формування педагогічних курсів на названому етапі впливає з того, що за відсутності законодавчої бази щодо педагогічних курсів, земства та громадськість, узявшись за цю справу, не мали єдиних поглядів на проблему. Відомий дореволюційний дослідник діяльності земств в освітній галузі Б. Веселовський указував, що наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. XIX ст. існували три підходи до створення педагогічних курсів. Одні земства розглядали курси як еквівалент постійних учительських шкіл, які перейшли в спадок від дореформеної освіти; інші – надавали курсам самостійного значення; треті вважали їх тимчасовим заходом, необхідним до того часу, доки земство не підготує певний контингент педагогічного персоналу в учительських школах, семінаріях тощо. Цим пояснюється значна кількість педагогічних курсів у межах імперії саме впродовж 1870-1875 рр. Деякі земства припиняють їх організувати через те, що вже відкрили семінарії (наприклад, Харківське) [5, 504–505].

У цей період названа форма підготовки вчителів поділялася на літні учительські, або тимчасові, та довгострокові педагогічні курси. При цьому останні надавали первинну

педагогічну освіту, а тимчасові слугували для підвищення кваліфікації педагогів. Саме вони виступають об'єктом цього дослідження.

1867 року перші вчительські тимчасові курси відкрито в Олександрівському повіті Катеринославської губернії. Їхнім організатором був відомий творець земської сільської школи М.О. Корф. Ці курси щорічно проводилися до 1879 р. [6,1]. На 1875 р., коли були затверджені правила про літні педагогічні курси, подібні форми підвищення кваліфікації вчителів діяли в межах Полтавської, Чернігівської та Харківської губерній [7, 50].

Наприкінці 60-х та на початку 70-х рр. XIX ст. уряд наполегливо впроваджував політику контролю за діяльністю громадськості та земств, що стосувалася педагогічних курсів. Так, 1869 року розпорядженням Міністерства народної освіти діяльність курсів та з'їздів передавалася під безпосередній контроль директорів та інспекторів народних училищ. У жовтні 1872 р. вийшло "Положення комітету міністрів про відкриття у повітових містах педагогічних курсів для народних учителів", за яким курси в подальшому мали регламентуватися затвердженими 1870 року "Правилами, встановленими для скликання земством педагогічних вчительських з'їздів". Тобто на законодавчому рівні було визнано тотожність обох цих форм підготовки учительства: "Короткострокові педагогічні курси мають єдину з педагогічними з'їздами мету – ознайомлення з новітніми прийомами початкової освіти" [8, 1473]. Циркуляром Міністерства народної освіти від 25 листопада 1872 р. курси та з'їзди були об'єднані в "короткострокові педагогічні курси для вчителів народних училищ" [9, 260].

Розпорядженням освітнього відомства від 16 березня 1874 р. попечителям навчальних округів було рекомендовано проводити по можливості короткострокові педагогічні курси при державних та земських вчительських семінаріях для залучення викладачів цих навчальних закладів на посади керівників та наставників курсів [8, 1473–1474]. Цього ж року Міністерство народної освіти зобов'язало попечителів навчальних округів разом із клопотанням про відкриття курсів надавати проекти програм та свої висновки щодо них [4, 190].

5 серпня 1875 р. були затверджені "Правила про тимчасові педагогічні курси учителів та учительок початкових народних училищ", метою створення яких було "ознайомлення малопідготовлених учителів та учительок..., кандидатів на вчительські посади... з найкращими методами навчання, а також оновлення та збагачення їхніх знань з предметів, що викладаються, і загальне вдосконалення їх у справі здійснення початкової освіти" [10, 1 – 2]. Адже, наприклад, у серпні 1876 р. директор народних училищ Херсонської губернії доповідав: "Огляд народних училищ Одеського градоначальства... показав, що багато вчителів... малознайомі як з теоретичними, так і з практичними прийомами навчання... Внаслідок чого успіхи учнів... або посередні, або зовсім слабкі. Вони... пишуть негарно, тому що навчають (їх – С.Я.) письма зовсім неправильно; успіхи... з російської мови... слабкі – діти читають невпевнено, не навчені розповідати про читане, не мають первісних понять про правопис; успіхи з арифметики... бачаться мені зовсім жалюгідними" [11, 10]. У силу таких негативних обставин він пропонує організувати короткочасні курси для вчителів міста Одеси та околиць.

Уряд пропонував організувати курси при вчительських семінаріях чи інших навчальних закладах, які мали еквівалентну методичну базу, впродовж 4 – 6 тижнів під час "літніх ваканцій". Заняття поділялися на теоретичні (вранішні та вечірні) й практичні. Тривалість занять – не менше як шість годин на день. Для проходження практики передбачалося створення зразкової школи, учнями якої мали бути діти з різним рівнем знань, а також зовсім неграмотні. По закінченню навчання слухачі отримували свідоцтво з атестацією про заняття на курсах. Кількість слухачів не обмежувалась, але якщо вона наближалася до 40 осіб, то необхідно було запроваджувати посаду другого викладача, так званого "керівника". Відповідальним за проведення занять був "головний наглядач", начальник того навчального закладу, де вони проводились, а "керівниками" були наставники

цього ж закладу [8, 1474–1477; 12,4]. Робота курсів суворо регламентувалася та контролювалася з боку чиновництва Міністерства народної освіти: заняття можна було проводити тільки за складеним заздалегідь планом, виходити за межі якого не дозволялося; наглядачі мали право відчислити слухачів або навіть закрити самі курси. Влаштувалися педагогічні курси здебільшого в повітових містах з ініціативи земств, громад, приватних осіб, передових педагогів тощо.

Фінансове забезпечення курсів було обов'язком губернських та повітових земств і громад. Так, наприклад, листування 1876 року між директором народних училищ Херсонської губернії та Одеським міським головою наочно ілюструє вищезазначений процес. Директор клопоче перед головою про виділення з міського бюджету певної суми: йдеться про заробітну плату вчителів-керівників курсів – по 50 карбованців кожному та гроші на відрядження для приїжджих курсистів – по 25 карбованців [11, 14, 23].

1885 року вийшло доповнення до "Правил" у вигляді циркуляру Міністерства народної освіти, за яким місцеве училищне начальство в обов'язковому порядку мало надавати до Міністерства поіменні списки учасників курсів із зазначенням точного місця та строку проведення занять [8, 1477–1478].

"Правила" 1875 р. настільки суворо регламентували функціонування педагогічних курсів, що в подальшому намітився певний спад у їхній діяльності [4, 190]. Крім того, постійно давала про себе знати нестача коштів та зниження інтересу учительства до курсів. Проте в межах Наддніпрянщини вони не припиняли свою діяльність упродовж кількох десятиліть. Так, у Харківській губернії протягом другій половині 70-х – початку 80-х рр. XIX ст. педагогічні курси були організовані в слободі Мерефа з 15 червня по 6 липня 1878 р. Безпосереднім керівником курсів був директор народних училищ. На курсах навчалися 25 педагогів [13, 223–232]. 1883 р. на базі Зміївського двокласного училища з 1 липня по 6 серпня також відбулись тимчасові педагогічні курси на кошти губернського та повітового земств [14, 3]. Аналогічні курси мали місце в Харкові, Вовчанську, Богодухові, Ізюмі, Старобільську тощо [7, 50; 1, Дод.Б.]. На Полтавщині вони проходили регулярно з 1875 по 1901 р., організувалися губернським земством та проводилися щорічно одночасно в трьох повітах. З 1896 р. фінансування було перекладено з губернського на повітові земства. Крім того, земці виступали з ініціативою проведення річних учительських курсів, але не знайшли підтримки в Міністерстві народної освіти [15, 53]. У Чернігівській губернії педагогічні курси організувалися щорічно протягом 1875–1894 рр. на кошти губернського земства. 1895 року надійшла заборона на проведення губернських курсів, замість них повіти стали влаштовувати власні [15, 56].

Робота курсів за "Правилами" 1875 р. була спрямована на розв'язання проблеми практично-методичної підготовки вчителів з предметів курсу початкової школи. При цьому до її змісту не входили психолого-педагогічні, культурно-освітні та загальноосвітні питання, які були актуальними для педагогів. Ці недоліки суттєво обмежували значення діяльності курсів, хоча їхня користь була беззаперечною. Недосконалість курсів усвідомлювало й Міністерство народної освіти, яке намагалось впроваджувати концептуально нові форми їхньої організації. З цією метою 1878 року воно запропонувало створити додаткові курси для "обмеженої кількості вчителів при учительських семінаріях" [16, 589–590]. Проте цю ідею не підтримали земські організації.

У прогресивних громадських колах "Правила" 1875 р. викликали широку дискусію, розкрити на сторінках преси. Пріоритетним стає твердження, що в умовах розширення мережі закладів підготовки вчителів педагогічні курси почали втрачати своє значення. 1880 року на сторінках "Русского начального учителя" була висловлена думка про те, що "курсам приділяли забагато уваги, тоді коли вірили, що за три–чотири тижні можна підготувати гарного вчителя" [17, 6–7]. У фаховому журналі "Русская школа" вказувалося, що "Правила" 5 серпня 1875 р. багато в чому не відповідають сучасним умовам. Така невідповідність... веде

до багатьох непорозумінь, найголовнішим з яких є відмова від самої ідеї курсів та бажання замінити їх з'їздами" [18, 154]. "Завдання педагогічних курсів не повинно зводитися до ознайомлення малопідготовлених педагогів з найкращими методиками навчання. Таке завдання... мало своє значення в епоху насадження грамотності..., коли слухачі... являли собою юрбу малоосвічених учнів... Життя зараз ставить перед школою нові завдання: воно вимагає від учителів не лише грамотності, а й загальної освіченості..." – наголошував С. Сірополк [19, 183]. Були й інші аналогічні думки критичного плану [20].

П. Григор'єв, який займався вивченням освітньої діяльності земств, аналізуючи роботу педагогічних курсів на межі XIX – XX століть, зазначав, що дві третини досліджуваних ним земств мали значні ускладнення у влаштуванні курсів, через які останні взагалі не працювали. З "українських" земств так сталося у Харківському та Катеринославському губернських та Хотинському, Ніжинському, Городнянському, Конотопському, Глухівському повітових. При цьому останнє, Глухівське, протягом декількох років було неспроможне організувати курси, а Катеринославське взагалі відмовилося від цієї ідеї до "більш сприятливих часів". Деякі земства, як наприклад Аккерманське, обмежували свою діяльність лише асигнуванням коштів, переклавши всі інші клопоти на навчальне начальство. Тією чи іншою мірою "Правил" 1875 р. дотримувались у Миргородському, Сосницькому, Новозибківському, Лубенському, Костянтиноградському, Пирятинському, Гадяцькому, Кобеляцькому, Зінківському повітових земствах [21, 131].

Ускладнення, які доводилося розв'язувати земцям, були організаційного плану. Насамперед це стосувалося запрошення підготовлених лекторів, оскільки не всі кандидатури, запропоновані навчальним начальством (а це, як звичайно, викладачі учительських семінарій), відповідали необхідним вимогам. Іншою проблемою було визначення кількості слухачів курсів: лекції, які поступово витісняли рекомендовані законом бесіди, дозволяли запрошувати більшу кількість курсистів, ніж було регламентовано "Правилами" 1875 р. Проте через необхідність суворого дотримання вимог цього закону не всі курсисти мали змогу відвідувати лекції. Великим ускладненням була інертність навчального начальства, що стосувалася дозволу на відкриття педагогічних курсів. Тому в деяких випадках доводилося відмінювати їх зовсім. Яскравою ілюстрацією цьому може бути випадок, який стався в Конотопі 1900 року: директор народних училищ прислав дозвіл на відкриття курсів після того, як їх організатори та слухачі, не дочекавшись на нього, вирішили перенести заняття на наступний рік. Але через 10 днів директор прислав нове повідомлення від попечителя навчального округу, яке забороняло проведення цих курсів взагалі. У Прилуках протягом двох років (1897–1899 рр.) йшло безплідне листування, що стосувалося затвердження В.П. Вахтерова керівником курсів. Одеське навчальне начальство докоряло земству тим, що педагогічні курси проходили не в приміщенні вчительської семінарії, хоча насправді самої семінарії в Одесі не існувало. М.Ф. Бунаков, який був керівником цих курсів, указував "на тісняву та задуху", що негативно позначалося на роботі викладачів і слухачів [21, 132–133].

Таким чином, зазначені недоліки на тлі скептичного ставлення громадськості призвели до суттєвого гальмування роботи короткострокових курсів упродовж 80-х – 90-х XIX ст. У цей час триває пошук концептуальних засад їхньої діяльності.

Саме тоді педагогічні курси були відокремлені від педагогічних з'їздів. Так, 1881 року Міністерство народної освіти дає чіткі інструкції з цього приводу: курси спрямовані на ознайомлення учительства з передовими методиками викладання, а з'їзди мають на меті обмін ідеями й думками, що сприяє самоосвіті та самовдосконаленню вчителів [22, 7].

Період на межі століть характеризувався інтенсивним розвитком та розширенням діяльності педагогічних курсів. Курси, що діяли, допускали суттєві відхилення від "Правил" 1875 р.: підготовка, яка надавалася вчителям, втрачала суто практично-методичний характер за рахунок розширення програми загальноосвітніх предметів.

З уведенням у перелік предметів початкової школи дисциплін прикладного характеру почали діяти курси бджільництва, садівництва, городництва та ручної праці [23; 24; 25]. Крім того, 1895 року Міністерство землеробства та державного майна видало особливі правила стосовно відкриття літніх безкоштовних сільськогосподарських курсів для народних учителів [26].

У 1891–1892 рр. за даними, наведеними у "Русской школе", у межах Російській імперії були організовані педагогічні курси "у 23-х місцевостях"; 1893 р. – у 17-ти; 1894 р. – у 39-ти; 1895 р. – у 42-х; 1896 р. – у 32-х [27,399]. Хоча дослідник радянського періоду Ф.П. Аначин зазначав, що насправді 1896 року відбулися 38 короткострокових курсів з річним випуском у межах однієї тисячі осіб [28, 96]. 1897 року було організовано 33 педагогічні курси, з них у межах Наддніпрянщини – 14. За типом тимчасових були влаштовані курси в Полтаві, Ромнах, Пирятині, Хоролі, Новозибкові, Одесі, Херсоні та Симферополі; у селі Добровеличківка Єлисаветградського повіту, місті Преславль Бердянського повіту та в Катеринославі були проведені тимчасові різногалузеві сільськогосподарські курси; у Херсоні, Одесі та Феодосії – тимчасові курси ручної праці [27,399–400].

1898 року за "Правилами" 1875 року в Лубнах відбулися курси під керівництвом В.П. Вахтерова [29]. 1901 року в Слов'янську та Сумах також відбулися тимчасові педагогічні курси [30]. Загальноосвітні курси було проведено в Новозибкові 1902 року [31].

Проте не всі заплановані педагогічні курси вдалося організувати. Так, наприклад, наприкінці 1890-х рр. не збиралися курси в Херсоні, Єлисаветграді та Одесі через відсутність керівників [32,435]. У відповідь на клопотання Херсонського губернського земства 1904 р. про проведення загальноосвітніх курсів у місті Херсоні Міністерство народної освіти відповіло відмовою, аргументуючи це "шкідливістю" змісту запропонованого проекту [33,25]. Аналогічним чином було заборонено проведення загальноосвітніх курсів у Чернігові [33,25–26].

Таким чином, аналіз джерел та літератури уможливило зробити висновок, що тимчасові педагогічні курси в системі підготовки учительства в другій половині XIX – на початку XX ст. займали особливе місце. З'явившись у 60-х рр. XIX ст., у період гострої нестачі педагогічних кадрів, тимчасові курси поряд з учительськими з'їздами відіграли помітну роль у підвищенні кваліфікації педагогів початкової школи. Саме в цей час сформувалися основні риси їхньої організації, які в подальшому були розкриті відображені в "Правилах" 1875 р. І хоча "Правила" значно обмежили їхню діяльність, однак курси на початок XX ст. стали невід'ємною складовою мережі закладів педагогічної освіти Наддніпрянщини. Перспективою подальших розвідок з цієї теми є дослідження діяльності тимчасових педагогічних курсів у їхньому взаємозв'язку з педагогічними з'їздами.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Попова В.Л. Естетична підготовка вчителів у діяльності педагогічних курсів Слобожанщини (кінець XIX – початок XX ст.): Дис... канд. пед. наук: 13.00.01. – Х., 2004. – 204 с.
2. Краткий очерк 25-ти летней деятельности Змиевского земства (1865 – 1899 гг.). – Х., 1890. – 36 с.
3. Янченко С.М. Становлення системи підготовки педагогічних кадрів для початкової освіти у Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. // Збірник наукових праць. Серія: Історія та географія. – Вип. 17. – Х., 2004. – С. 67–76.
4. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР: вторая половина XIX в. – М., 1976. – 216 с.
5. Веселовский Б. История земства за 40 лет. – Т. 1. – Спб., 1909. – 724 с.
6. Корф Н. Дозволены или запрещены учительские съезды // Голос. – 1882. – №195. – С. 1.
7. Борисенко В.Й. Борьба демократических сил за народную освіту на Україні в 60–90-х роках XIX ст. – К., 1980. – 156 с.
8. Фальборк Г., Чарнолуцкий В. Настольная книга по народному образованию: Законы, распоряжения, правила, инструкции, сведения и приказы по школьному и внешкольному образованию народу: В 3-х т. – Т. 2. – Спб., 1901. – С. 715–1538.

9. Циркулярное предложение начальствам учебных округов по вопросу учительских съездов // Сборник распоряжений Министерства народного просвещения (1874 – 1876 гг.). – Спб., 1901. – Т. 6. – 1698 с.
10. Правила о временных педагогических курсах для учителей и учительниц народных начальных училищ // Правительственный вестник. – 1875. – №180. – С. 1–2.
11. ДАОО, ф. 16, оп. 104, спр. 15.
12. О порядке приглашения руководителей на краткосрочные педагогические курсы для начальных учителей // Русская школа. – 1902. – №3. – С. 4.
13. ДАХО, ф. 304, оп. 1, спр. 67.
14. ДАХО, ф. 3, оп. 270, спр. 579.
15. Мармазова О.І. Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець XIX – початок XX ст.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Донецьк, 1998. – 180 с.
16. Циркуляр предложений начальствам учебных округов по вопросу об устройстве дополнительных курсов // Сборник распоряжений Министерства народного просвещения. – Спб., 1884. – Т. 6. – С. 589–591.
17. Русский начальный учитель. – 1880. – №1–12. – С. 3–11.
18. Исаков Д. К вопросу об учительских курсах-съездах // Русская школа. – 1898. – №12. – С. 153–182.
19. Ст. Серополк. Правила о педагогических курсах 5-го августа 1875 года и роль, отводимая ими земству // Русская школа. – 1902. – №7–8. – С. 183–190.
20. Зимницкий В. Желательные изменения в организации временных педагогических курсов // Русская школа. – 1899. – №2. – С. 137–153.
21. Григорьев П. Земские педагогические курсы и правила 1875 года // Русская школа. – 1903. – №3. – С. 129–139.
22. Циркулярное предложение господам попечителям учебных округов о порядке открытия съездов учителей народных училищ // Циркуляр по Харьковскому учебному округу. – 1881. – №9. – С. 7–9.
23. О занятиях на Добровеличковских учительских курсах плодоводства и огородничества // Русская школа. – 1895. – №7–8. – С. 376–378.
24. Курсы садоводства в Преславле // Русская школа. – 1902. – №7–8. – С. 85–95.
25. Феодосийские курсы ручного труда // Русская школа. – 1904. – №2. – С. 78–80.
26. О содействии к устройству временных педагогических курсов на основании правил о временных педагогических курсах для учителей и учительниц начальных народных училищ 5-го августа 1875 года и к командированию учащихся народных училищ на сельскохозяйственные курсы // Русская школа. – 1902. – №7–8. – С. 5–6.
27. Курсы для народных учителей // Русская школа. – 1897. – №9–10. – С. 398–400.
28. Паначин Ф.Г. Педагогическое образование в России: Историко-педагогические очерки. – М., 1979. – 216 с.
29. Временные педагогические курсы в г. Лубны, Полтавской губернии // Русская школа. – 1898. – №10. – С. 278–296.
30. Белокопский И. Обзор деятельности земств по народному образованию в 1901 г. // Русская школа. – 1901. – №10–11. – С. 181–198.
31. Общеобразовательные курсы для народных учителей Черниговской губернии // Русская школа. – 1902. – №9. – С. 116–117.
32. Нужды народной школы Херсонской губернии // Русская школа. – 1899. – №5–6. – С. 434–436.
33. Абрамов Я. Хроника народного образования // Русская школа. – 1904. – №9. – С. 22–31.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Янченко Сергій Миколайович – аспірант кафедри історії України ХНПУ ім. Г.С. Сковороди.

Наукові інтереси: педагогічні кадри системи початкової освіти Наддніпрянської України в другій половині XIX – на початку XX ст.

ФІЛОСОФСЬКІ ТА СОЦІАЛЬНІ НАУКИ

ГЕНЕЗИС ПОНЯТТЯ Й ТЕРМІНА “ГЕНДЕР” В ІСТОРИКО-СОЦІОЛОГІЧНІЙ ДУМЦІ

Руслан ВАВРЕНЮК (Кіровоград)

Досліджуючи генезис поняття “гендер”, автор акцентує увагу на суттєвій відмінності між гендером і статтю. Вона має фундаментальний характер, бо багато відмінностей між жінками й чоловіками мають небіологічне походження. Тому в плані термінології для ясності, вважає дослідник, доцільно проводити різницю між статтю у фізіологічному і біологічному розумінні та гендером, що є культурним конструктором (низкою завчених моделей поведінки).

While analyzing the background of the term “gender”, the author puts an emphasis on the considerable difference between gender and sex. It has fundamental character, because a lot of differences between female and male have nonbiological background. Thus to make it more distinct in terminological aspect the scholar considers it is necessary to point out the difference between sex in its physiological and biological meaning and gender as cultural constructor (by a number of habitual behavioural models).

Поняття “гендер” має складну конструкцію, яка демонструє сучасні уявлення про місце та роль особи чоловічої або жіночої статі в суспільстві та їх взаємодію.

Дослідженню гендерних стосунків присвячено чимало праць як зарубіжних (О. Вороніна, Е. Гіденс, Е. Оклей, Дж. Скотт, Р. Столлер, А. Темкіна, Е. Цимбаева), так і вітчизняних науковців (Т. Дороніна, Т. Кремешна, Н. Кутова, Т. Надвигина, Т. Свида, А. Фурман, С. Хрісанова, Т. Чічкалюк, Н. Чухим). Незважаючи на значну кількість публікацій з цього питання, поки що не розроблено функціональної, загальноновизнаної теорії гендера, не говорячи про саму суть терміна “гендер”, різне розуміння якого не може не впливати негативно на якість гендерних досліджень. Зокрема, науковці не завжди чітко проводять різницю між гендером і статтю у фізіологічному та біологічному розумінні. На це, на наш погляд, накладає особливий відбиток недостатня розробленість терміна “гендер”. Тому ми вважаємо, що є сенс, навіть необхідність більш детальніше дослідити генезис поняття “гендер”. Саме вивченню історії цього терміна присвячена дана доробка.

Ключове поняття у гендерних дослідженнях – поняття “гендер” (gender).

“Великий тлумачний словник сучасної української мови” дає два значення слову “гендер”: “1. Відмінність між чоловіками і жінками за анатомічними ознаками. 2. Соціальний розподіл, який часто базується на статевих відмінностях, але не обов’язково збігається з ними”. Крім цього, укладач дає наступне пояснення поняття “гендерна диференціація”: “Процес, в якому біологічні відмінності між чоловіками та жінками наділяються соціологічним значенням і використовуються як засоби соціальної класифікації” [1,177].

Саме поняття “гендер” походить від грецького слова “генос” (génos) – рід, походження, спадковий фактор [3,120;5,214;2,170].

Т. О. Свида вважає, що в українській мові цьому слову найбільш близьке поняття “рід” або “досвід роду”. У мовах романо-германської групи терміна, далі розмірковує дослідниця, який визначав би “рід” людини, не існує. В англійській мові для визначення статі вживається слово “гендер”, під яким розуміється належність людини до певної групи, класу, категорії, що відповідає українському значенню слова “рід” або “вид”. Фактично гендер є визначенням соціальної, а не біологічної належності, уявленням кожного індивіда про рольові характеристики та особливості поведінки тієї групи індивідів, до якої він належить [9,50].

С. Хрісанова відзначає, що в науковій літературі існує думка, що поняття “гендер” слід розуміти через сукупність трьох суттєвих ознак:

1) поняття про систему ролей і стосунків між чоловіками і жінками в суспільстві, яка визначається не стільки біологічним походженням, скільки соціальним, економічним, політичним контекстом і ґрунтується на конструктивному співробітництві обох половин суспільства;

2) концептуальну основу цієї взаємодії, поряд з конструктивністю стосунків, зумовлюють їхню незворотність і консенсус (на відміну від гострих виявів фемінізму, сутність яких не сприймає українське суспільство);

3) гендер передбачає не тільки конструктивну, але й справедливу взаємодію обох статей щодо створення таких соціальних умов, які дають імпульс для розкриття суспільних та індивідуальних якостей особистості з метою її повної самореалізації [13,98–99].

На нашу думку, в Україні більш поширене наступне розуміння терміна “гендер” (про що свідчать дослідження останніх років; наприклад, пояснення Т. І. Кремешної та Т.О. Чічкалюк): “Гендер – стать людини в суспільному, а не сексуальному прояві” [7,329;15,43].

Англійське “sex” відповідає поняттю “стать”. Традиційно воно використовувалося щодо морфологічних і фізіологічних відмінностей осіб. Проте в 1970-х рр. соціологи запропонували розрізняти поняття “sex” і “gender”, оскільки, крім біологічних відмінностей, між чоловіками і жінками, які різняться поведінкою, ментальністю, емоційністю, існує поділ на соціальні ролі, форми діяльності. Запровадження цього поняття було зумовлено необхідністю подолання різних поглядів на статеві риси та ролі як виявлення “природних” якостей. Отже, гендерну роль розглядали не як вияв заданих природою особливостей, а як систему очікувань адекватної поведінки; не як природну стать, а як “соціально-культурний конструкт”. Із цього погляду, деякі характеристики жінок (емоційність, схильність до самопожертви, орієнтованість на сім'ю і дітей) поставали не природними якостями, а характеристиками, сформованими певним типом суспільства [12,10].

Вважається, що вперше термін “гендер” був уведений у науковий обіг американським психоаналітиком Робертом Столлером у праці “Стать і гендер: про розвиток мужності та жіночності” (1968). (Хоча Т. О. Свида вважає, що в соціальні науки термін “гендер” увів Енн Оклей у 70-ті рр. ХХ ст. [9,50].) За словами Т. О. Дороніної, вчений “встановив залежність між розумінням чоловічих і жіночих ролей, позиціями, рисами характеру та особливостями суспільного розвитку” [6,289–290]. За думкою А. В. Фурман і Т. Л. Надвиничної, психолог розглядав “гендер” як поняття, що виражає психологічні, соціальні, культурні особливості, не зумовлені біологічною статтю. Таке змістовне наповнення цього терміна уможливило не обов'язково пов'язувати буття жінки із “жіночністю”, а буття чоловіка з “мужньою” поведінкою. Такий підхід підтримало багато соціологів, тому було започатковано новий напрям соціальних досліджень – гендерний [12,10–11].

Як аналітична категорія, “гендер” уперше був уведений у наукову літературу 1986 року, коли вийшла праця американського історика Дж. В. Скотта “Гендер: значуща категорія історичного аналізу” (Scott J. W. Gender: a useful category of historical Analysis). Що розумів Дж. В. Скотт під визначенням “гендер”? “У зазначеній вище статті, – за словами Е.Н. Цимбаєвої, – він визначає цю категорію як “складовий елемент соціальних відносин, заснований на усвідомлених статевих розходженнях”. При цьому автор підкреслює, що хоча усвідомлення статевих розходжень і пов'язаних з ними галузей соціальної сфери характерне для всіх століть існування людства, проблеми гендерного порядку неприпустимо некритично переносити на віддалені історичні епохи” [14].

Згодом прибічники цієї думки запропонували використовувати слово “стать” (sex) для визначення біологічних (фізіологічних і морфологічних) відмінностей людини, а слово “гендер” – до характеристик соціально-культурного плану.

Так ось, на початку 1970-х рр. утверджується думка, що, крім “біологічних відмінностей між чоловіками і жінками, існує поділ на соціальні ролі, форми діяльності, відмінності в

поведінці, ментальних, емоційних характеристиках” [16]. “Введення нового поняття, – як наголошує Н. Д. Чухим, – було спричинене необхідністю подолання концепцій, які розглядали різні статеві риси й ролі як виявлення “природних” властивостей. Культурна антропологія переконливо довела: те, що в одному суспільстві оцінюється як жіноча характеристика, в іншому може вважатись ознакою чоловіків. Таким чином, статева роль перестає розглядатись як виявлення наперед заданої природи, а береться як система очікувань адекватної поведінки, при цьому гендер розглядається не як природна стать, а як “соціально-культурний конструкт” [16].

У кожній людині взаємодіють три основи: біологічна, інтелектуальна та соціальна. Біологічний критерій не може бути абсолютним, оскільки з моменту зачаття на людину починає впливати навколишнє середовище. Дослідниками встановлено, що “конструює” чоловіка та жінку не природа, а суспільство: через численні інститути соціальної ідентифікації, розподіл праці, культурні цінності та символи.

Слід наголосити, що прибічники гендерної теорії не відкидали існування природних відмінностей між чоловіками та жінками, проте наголошували, що ці відмінності не можна вважати вирішальними щодо соціального (суспільного) становища людини.

Сьогодні теорія гендера прийнята всіма дослідниками, але саме розуміння “гендера” містить деякі розбіжності, що зумовлено лексичним значенням слова “гендер”. Звернімося до думки Е. Н. Цимбаєвої: “Gender” в англійській мові в первісному значенні є граматичною категорією *роду* (курсив мій – Р. В.), що має суто прикладне застосування. З огляду на відсутність у цій мові категорії роду для неживих предметів, його відносять до живих істот у разі потреби уточнення статі. Звідси легко можна вивести використання терміна як заміну приземлено медичного слова “sex”: останнє позначає чисто фізіологічні відмінності між статями, а “гендер” – соціальні й інші, що з них випливають. Це поняття не визнане всіма дослідниками. Дотепер воно нерідко замінюється більш звичними термінами “feminism” і “sexualities” або просто “стать” [14].

Нині теоретична наукова література містить декілька визначень “гендеру”, які в цілому відображають головні напрямки сучасних гендерних досліджень. Зокрема, А. А. Темкіна, аналізуючи різні інтерпретації поняття “гендер”, презентованні в сучасній науці, виділяє його характерні риси: поняття, “що відрізняється від біологічного поняття статі”; “характеристика способу соціальних стосунків між чоловіками і жінками” (або “соціальний аспект статі”); “у звичайному вживанні “гендер” є синонімом “жінки”, як більш нейтральне й об’єктивне слово”; “гендер став засобом виділення “культурних конструкцій” з акцентом на соціальні корені суб’єктивних ідентичностей чоловіків і жінок”; поняття гендера “рухливе, історичне і змінюване” та залежить “від культурного і соціального контекстів, від специфіки гендерних відносин у різних суспільствах, у різні історичні періоди, у різних етнічних групах, соціальних класах і поколіннях” [10,15].

Хоча визначень “гендера” декілька (за О. А. Вороніною, можна виділити близько 7 підходів), однак думки дослідників щодо соціальної природи гендера в основному збігаються [11,292].

Загальну сутність теорії соціального конструювання гендера (за Н. А. Кутовою) можна окреслити так. *По-перше*, багато відмінностей у поведінці та життєвому досвіді чоловіків і жінок не зумовлені біологічними відмінностями між статями, а є соціально-культурними утвореннями. Розуміння того, що дихотомія статей змодельована й продовжує моделюватися культурою, є ключовим положенням, яке ставить під сумнів правомірність сучасного стану речей, який проголошує стать онтологічною категорією та виправдовує надання різних можливостей для розвитку чоловіків і жінок. І *по-друге*, індивід засвоює певні правила поведінки й установи, які суспільство вважає відповідними до гендерних ролей у процесі соціалізації. У суспільстві існують певні структури, що спонукають людей дотримуватися тих або інших соціостатевих ролей [8,54–58].

Таким чином, сучасна соціальна наука розрізняє поняття *стать* і *гендер*. Перше з них традиційно використовувалося для позначення тих анатомо-фізіологічних особливостей людей, на основі яких людські істоти визначаються як чоловіки та жінки. Стать (тобто біологічні особливості) людини розглядалася як фундамент і першопричина психологічних та соціальних відмінностей між жінками і чоловіками. З розвитком наукових досліджень стало зрозумілим, що з біологічного погляду між чоловіками і жінками набагато більше схожості, ніж відмінностей. Багато дослідників вважає, що єдина значуща біологічна відмінність між жінками і чоловіками полягає в їхній ролі у відтворенні потомства. Нині такі “типові” відмінності статей, як високий зріст, більша вага, мускульна маса і фізична сила чоловіків вельми непостійні й набагато менше пов'язані зі статтю, ніж думали раніше.

Крім біологічних відмінностей, між людьми існує розподіл соціальних ролей, форм діяльності, а також відмінності в поведінці та емоційних характеристиках. Антропологи, етнографи та історики підкреслюють відносність уявлень про “типово чоловіче” або “типово жіноче”: те, що в одному суспільстві вважається чоловічим заняттям (поведінкою, рисою характеру), в іншому може визначатися як жіноче. Різноманітність соціальних характеристик жінок і чоловіків, що існують у світі, та принципова тотожність їхніх біологічних характеристик свідчить, що біологічна стать людини не визначає її соціальних ролей, котрі існують в різних суспільствах. Таким чином виникло поняття *гендер*, що означає сукупність соціальних і культурних норм, які суспільство змушує виконувати людей залежно від їхньої біологічної належності. Не біологічна стать, а соціокультурні норми визначають психологічні якості, моделі поведінки, види діяльності, професії жінок і чоловіків. Бути в суспільстві чоловіком або жінкою означає не просто мати різні анатомічні особливості, а й виконувати нав'язані їм гендерні ролі.

Гендер створюється (конструюється) суспільством як соціальна модель жінок і чоловіків, що визначає їхнє становище і роль у суспільстві та його інститутах (сім'ї, політичній структурі, економіці, культурі й освіті тощо). Гендерні системи розрізняються в різних суспільствах, проте в кожному вони асиметричні: чоловіки і все “чоловіче/маскулінне” (риси характеру, моделі поведінки, професії та інше) вважаються первинними, значущими й панівними, а жінки і все “жіноче/фемінне” – вторинними, підлеглими, незначними із соціального погляду. Суттю конструювання гендера є полярність і зіставлення.

Гендерна система відображає асиметричні культурні оцінки й очікування, що адресуються людям залежно від їхньої статі. Із часом майже в кожному суспільстві, де названі характеристики мають два гендерні типи, одній біологічній статі нав'язують соціальні ролі, які вважаються культурно вторинними. Не має значення, які це соціальні ролі: вони можуть бути різними в різних суспільствах, але те, що приписується жінкам, оцінюється як вторинне (другорядне). Соціальні норми змінюються з часом, проте гендерна асиметрія залишається. Отже, гендерна система – це соціальне сконструйована система нерівності за статтю. Саме гендер є одним із способів соціальної стратифікації суспільства, який у поєднанні з такими соціально-демографічними чинниками, як раса, національність, клас, вік організовує систему соціальної ієрархії.

Важливу роль у розвитку й підтримці гендерної системи відіграє свідомість людей. Конструювання гендерної свідомості індивідів відбувається за допомогою поширення і підтримки соціальних та культурних стереотипів, норм і стандартів, за порушення яких суспільство карає людей (наприклад, ярлики “чоловікоподібна жінка” або “чоловік, а поводить як баба” вельми складно переживаються людьми і можуть викликати не тільки стреси, але й різні види психічних розладів). З моменту свого народження людина стає об'єктом дії гендерної системи. У традиційних суспільствах здійснюються символічні обряди, що розрізняються залежно від того, якої статі дитина: вибір кольору одягу, набору іграшок та інше в багатьох суспільствах залежить від статі дитини.

Як свідчать результати проведених досліджень, новонароджених хлопчиків більше годують, зате з дівчатками більше розмовляють. У процесі виховання сім'я (в особі батьків і родичів), система освіти (в особі виховательок дитячих установ і вчителів), культура в цілому (через книги і засоби масової інформації) насаджують гендерні норми у свідомість дітей, формують певні правила поведінки й створюють уявлення про те, хто є “справжній чоловік” і якою повинна бути “справжня жінка”. Згодом гендерні норми підтримуються за допомогою різних соціальних (наприклад, право) і культурних механізмів (наприклад, стереотипи в засобах масової інформації). Втілюючи у своїх діях очікування, пов'язані з їхнім гендерним статусом, індивіди на мікрорівні підтримують (конструюють) гендерні відмінності й одночасно побудовані на їхній основі системи панування та володарювання.

У 1960-ті рр. поняття “гендер” у сучасному розумінні – “співвідношення людей різної статі”, “соціальний конструкт статі” – було невідоме і вживалося стосовно граматичної категорії, що дослівно перекладається українською мовою як “рід”. Активне використання в багатьох європейських країнах поняття “гендер” у новому значенні свідчить, що в останні десятиріччя відбулося не лише переосмислення проблеми стосунків статей, а й те, що їх стали розглядати як форму соціальної організації [12,10].

Як бачимо, термін “гендер” уживається в різних значеннях. Але незважаючи на те, що його понятійне поле ще не до кінця окреслене, під гендерним підходом розуміють: окрему гендерну теорію, яка вивчає родину та соціальні стосунки статей; універсальну концепцію патріархату як системи панування в суспільстві; загальнометодологічний підхід, що розглядає стосунки статей як ставлення влади.

Стрижнем наукового інтересу сучасної гендерної науки є проблематика, яка раніше вважалася другорядною, – сфера повсякденного, інтимного (гендерні ролі, домашні обов'язки, шлюб та ін.). Її інтерес концентрується на проблемі ідентичності (самовизначеності). Гендерні дослідження, не ігноруючи кількісних методів, віддають перевагу якісним: глибинному інтерв'ю, методу усних історій, біографічному методу, культурологічному аналізу, психологічним та етнографічним технікам, що передають драматизм суб'єктивного досвіду людей. Часто застосовуються специфічні методики: принцип “партнерства”, співучасті, діалог, які надають дослідженню емоційного забарвлення. При цьому ставлення дослідника до об'єкта дослідження має особливий соціальний вияв: гнів, радість, симпатія, що виникають у процесі взаємодії та можуть впливати на результат дослідження. Це зумовлює підвищену увагу до етики гендерних досліджень, оскільки гендерна наука повинна враховувати відмінність економічного, сімейного й соціального статусу, особливості стану здоров'я, вік, політичні погляди об'єктів; її цікавить не знеособлена більшість, а окремі специфічні соціальні групи. Не стають на заваді невелика кількість і нерепрезентативність цих груп, оскільки врахування всіх розбіжностей дає змогу адекватно пізнати реальність у всій її різноманітності [12,11].

Таким чином, досліджений матеріал уможлиблює автору зробити наступний висновок.

Поняття “гендер” і “стать” мають суттєву відмінність, яка має фундаментальний характер, бо багато відмінностей між жінками й чоловіками мають небіологічне походження.

Термін “стать” – неоднозначний. У повсякденному вжитку він позначає фізичну та культурну відмінність, яка існує між жінками й чоловіками (як у висловах “чоловіча стать”, “жіноча стать”), але водночас і натякає на фізіологічні стосунки між жінками й чоловіками (як у висловах “статевий акт”, “статеві зносини”). Тому в плані термінології для ясності доцільно проводити відмінність між статтю у фізіологічному й біологічному розумінні та гендером, що є культурним конструктором (“низкою завчених моделей поведінки”, за висловлюванням британського соціолога Ентоні Гіденса [4,119,143–144]). Термін “стать” необхідно вживати, коли йдеться про прикметні фізичні ознаки людського тіла, а термін “гендер” – у випадку психологічних, соціальних та культурних відмінностей між жінками й чоловіками.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: Перун, 2004.
2. Ген // Новый иллюстрированный энциклопедический словарь / Гл. ред. А. П. Горкин. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. – С. 170.
3. Ген // Словарь иностранных слов. – М.: Русский язык, 1989. – С. 120.
4. Гіденс Ентоні. Соціологія. – К.: Основи, 1999.
5. Дубинин Н. П., Сойфер В. Н. Ген // Большая советская энциклопедия / Гл. ред. А. М. Прохоров. – 3-е изд. – Т. 6. – М.: Советская энциклопедия, 1971. – С. 214–216.
6. Дороніна Т. О. Гендерний напрямок у літературознавстві: теоретико-методолгічні основи та практика інтерпретацій // Гендерний розвиток у суспільстві. (Конспекти лекцій). – К.: Фоліант, 2004. – С. 283–351.
7. Кремешна Т. А. Шляхи реформування державної політики України згідно з гендерними принципами світу // Діалог цивілізацій: протиріччя глобалізації: Матеріали Другої Всесвітньої конференції. – К.: МАУП, 2003. – С. 329–333.
8. Кутова Н. А. Гендерні ініціативи в педагогічній освіті // Вісник Житомирського педагогічного університету. – Вип. 6. – Житомир: ЖДПУ. – С. 54–58. (Цит. за: Дороніна Т. О. Гендерний напрямок у літературознавстві: теоретико-методолгічні основи та практика інтерпретацій // Гендерний розвиток у суспільстві. (Конспекти лекцій). – К.: Фоліант, 2004. – С. 292.)
9. Свіда Т. О. Гендерна проблематика і право // Гендерний розвиток у суспільстві. (Конспекти лекцій). – К.: Фоліант, 2004. – С. 47–181.
10. Темкина А. А. Феминизм: Запад и Россия // Преображение (Русский феминистический журнал). – М., 1995. – № 3. – С. 5–17.
11. Теория и методология гендерных исследований. Курс лекций / Под общ. ред. О. А. Ворониной. – М.: МЦГИ, МВСШСЭН – МФФ, 2001. (Цит. за: Дороніна Т. О. Гендерний напрямок у літературознавстві: теоретико-методолгічні основи та практика інтерпретацій // Гендерний розвиток у суспільстві. (Конспекти лекцій). – К.: Фоліант, 2004. – С. 292.)
12. Фурман А. В., Надвичина Т. Л. Основи гендерної рівності // Гендерний розвиток у суспільстві. (Конспекти лекцій). – К.: Фоліант, 2004. – С. 7–46.
13. Хрісанова С. Про права людини і гендерну соціологію // Право України. – К., 2002. – № 8. – С. 98–99.
14. Цимбаева Е. Н. Современное состояние гендерных исследований по материалам международных конференций. Информационно-аналитический обзор // <http://www.hist.msu.ru/Departments/HisTheory/Ed2/nutr3.htm>.
15. Чічкалюк Т. О. Політологічний аспект гендерної політики України з позицій глобалізаційних процесів у світі // Діалог цивілізацій: протиріччя глобалізації: Матеріали Другої Всесвітньої конференції. – К.: МАУП, 2003. – С. 339–342.
16. Чухим Н. Д. Гендерна освіта в Україні // http://gender.org.ua/web_ukr/materials/univer5.html

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Вавренюк Руслан Станіславович – кандидат історичних наук, доцент кафедри психології та соціології Кіровоградського інституту ім. св. Миколая Міжрегіональної Академії управління персоналом.

Наукові інтереси: проблеми історії та історіографії гендерної політики.

**ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ГРОМАДСЬКИХ
ОБ'ЄДНАНЬ УКРАЇНИ**

Володимир ВОЄВОДІН (Кіровоград)

У статті на основі архівних джерел досліджується формування системи громадських об'єднань України, аналізуються основні тенденції у розвитку системи громадського представництва й самоврядування.

The article is based on archive sources and presents the research of formation of the system of civil associations in Ukraine and analysis of the main tendencies in the development of the system of civil representation and self-government.

Історія громадських об'єднань України налічує ненабагато більше двох сторіч. Ця історія соціальної творчості українського народу є унікальною. Вона має свою хронологію, свій алгоритм відтворення новаційних соціальних зв'язків у суспільстві: від позадержавних і позаполітичних структур (початок XIX сторіччя) – професійних, культурно-дозвільних, благодійних, релігійних – до системи багатопартійності в Україні (початок XX сторіччя). Так за сторіччя Україна пройшла шлях, на який європейцям знадобилися чотири сторіччя. Цей досвід соціальної самоорганізації потребує комплексних досліджень, пильного й глибокого вивчення. Актуалізація такого соціального досвіду народу безперечно необхідна, коли нині, при перерозподілі рольових функцій серед суб'єктів політичної системи українського суспільства, що демократизується, багато які найважливіші, раніше виключно державні функції вже переделегуються позадержавним структурам.

Безперечно, важливим є відтворення національного багатовікового досвіду соціальної самоорганізації й для того, щоб запобігти помилкам, щоб здолати тотальне відчуження від багатющого історичного досвіду, а головне, зруйнувати потворну безаналогову самосвідомість особистості, позаісторичну, яка не спирається на загальнолюдські цінності.

Характер і специфіка соціально-політичних змін у країні, відродження історичної самосвідомості народу визначають необхідність історико-гносеологічного аналізу багатоманітних і пролонгованих процесів структурування громадянського суспільства в Україні. Історія розвитку системи громадських об'єднань в Україні була завжди в центрі уваги як суспільства, так і дослідників [1]. Найбільш дослідженим є питання, що стосуються сучасної історії українського громадського самодіяльного руху. Але на сьогоднішній день малодослідженим залишається унікальний історичний період XIX сторіччя, який позначився бурхливим процесом розвитку соціального підприємництва в Україні, формуванням алгоритму системи неформальних зв'язків у соціумі, в тому числі системи позадержавних громадських об'єднань. Зважаючи на цю обставину, автор звертається до вивчення досвіду соціальної самоорганізації українського соціуму в зазначений період. Метою даної статті є дослідження процесу створення позадержавних громадських об'єднань, формування масштабної, розгалуженої і багатоманітної системи громадського представництва й самоврядування, виявлення головних тенденцій у розвитку системи громадських об'єднань в Україні.

Аналізуючи історію громадського самодіяльного руху в Україні, можна цілком певно зробити висновок про те, що саме в першій половині XIX сторіччя визначилися головні напрями діяльності позадержавних громадських об'єднань, була розширена мережа легальних громадських формувань і створені всталені організаційні структури таємних товариств, альтернативних державі за цільовими напрямками діяльності, значно розширилася сфера соціальної творчості. У цей період створюється мережа благодійних товариств: Київське товариство надання допомоги бідним [2, 62], Житомирське благодійне товариство (1843 р.) [3, 1–56], Одеське жіноче товариство (1846 р.) [4, 4], філія Імператорського людинолюбного товариства у Києві (1844 р.) [5, 10]. Саме ці об'єднання поклали початок масовому рухові благодійності в Україні (на кінець сторіччя тут діяли 206 таких товариств).

Одне з перших наукових товариств було відкрите в Україні 1812 року при Харківському університеті. Проте деякі архівні дані вказують на 1811 рік – створення Харківського філотехнічного товариства, яке мало на меті впровадження в практику наукових розробок. До цього ж періоду належить виникнення Ніжинського історичного товариства (1821 рік) та Одеського історичного товариства (1830 рік). У цей час організується також відділ Російського біблійного товариства (1817 рік) [6, 202], дещо пізніше засновується Київське музичне товариство (1833 рік) [7, 1–3]. Цей період історії громадських об'єднань позначений заснуванням явочних самочинних формувань за професійною ознакою. Так, у Києві 1840 й 1843 року відкриваються відповідно товариство лікарів і товариство сестер-жалібниць.

У цей період створюються таємні товариства: Київське «таємне товариство» (1824) [8], Волинське товариство тамплієрів (1829 р.) [9, 16]. До цього часу відноситься й судове розслідування про таємні товариства, створені в духовних училищах Києва (1826 р.) [10, 1–18]. А по семи роках набуває розголосу справа про «таємне товариство учнів Вінницької гімназії», котрі були виключені з гімназії й віддані до війська [11, 5]. Виникла ціла мережа таємних національно-визвольних товариств. У Київській, Волинській і Подільській губерніях на 1845 рік діяли близько 16 таємних польських товариств, які висували завдання революційного звільнення своїх земель: «Філареція» (Волинь, 1834 р.), «Молода Польща» (Волинь, 1836 р.), «Нове братство» (Київська, Подільська губернії, 1838 р.) [12, 1–116]. У цей же час створюються товариство «Балагулів», волинські «Безголові брати» (1842 р.), Товариство польських поміщиків, таємне товариство революціонерів «Людність» (1848 р.) [13, 10–17] та ін. Звільнення Речі Посполитої передбачалося здійснити шляхом змови («Польські поміщики»), терору («Філареція»), піднімання мас на революційну боротьбу («Канонічні», «Демократичне товариство»). Цей рух різко активізувався у західних губерніях, особливо після придушення заворушень у Польщі у 1830 р. Розглянутий процес безперечно прискорив створення українських національно-визвольних товариств і всаадничив формування розгалуженої мережі польських патріотичних товариств.

Згідно з офіційними даними, в імперії у першій половині XIX сторіччя було відкрито близько 20 легальних товариств [14, 1056–1057; 607–628]. Проте проведені дослідження архівних документів свідчать, що тієї доби в Україні діяли не менш ніж 53 товариства, спілки, гуртки, об'єднання: 19 зареєстровані за посередництва генерал-губернатора, 11 діяли явочним чином, 23 – таємні, нелегальні (в тому числі 3 українські таємні товариства) [15]. У це число входили 4 масонські ложі [16, 7] і 16 польських національно-визвольних товариств [17, 1–9].

Проте до 60-х років XIX сторіччя легальні товариства засновувалися виключно за рескриптом імператора й тому не мали характеру соціальної альтернативи – це були «підтримувальні» лояльні структури, санкціоновані державою й вже від початку офіційно інституалізовані. Відповідає дійсності й те, що правове законодавство Російської імперії, на відміну від римського та європейського, не мало розроблених принципів узаємин держави та позадержавних громадських об'єднань. Імперська влада, поряд із санкціонуванням процесів русифікації України, у законодавчий спосіб різко обмежила сфери соціальної діяльності економікою, благодійністю, наукою, мистецтвом, релігією. Відчуження від легальної політики впливало на форми соціальної самоорганізації українського соціума, на процеси випрацювання нових соціальних зв'язків. Тому виявлення національно-історичного досвіду української державності йшло через латентні структури суспільства.

У 60-ті роки розпочався бурхливий процес створення системи національних об'єднань: «Малоросійська громада» (Київський університет, 1861 р.), гуртки українофільсько-радикального напрямку (Полтава, Чернігів, 1863 р.), «Громада» (Київ, Львів, 1877 р.), «Гетьманці», «Стара Громада», «Молода Громада» (Одеса, 1879 р.), «Чорноморці» (Київ, 1880 р.), «Партія українофілів» (Полтава, 1881 р.) [18, 35; 12] та ін. Подібні об'єднання діяли у повітових містах і селах (Почаїв, Лубни, Крута Балка, Бориспіль, Чернівці та ін.). У 80–90-х роках в Україні було створено близько 30 політичних гуртків і протопартійних структур, а на початок XX сторіччя вже діяли близько 100 осередків студентських спілок, громад, братств.

Згідно з Височайшим Рескриптом від 12 січня 1862 р. легітимізаційні функції делегуються імператором у міністерства й місцеві органи влади [19, 129]. Це значно активізувало процеси соціальної корпоративності, й насамперед в Україні, де у 60–80 р. спостерігається бурхлива розбудова різноманітних товариств: революційних, монархічних, національно-освітнянських, благодійних, культурно-дозвільних, професійних, соціальної взаємодопомоги, науково-технічних, спортивних, релігійних та ін.

У великій кількості виникають різні товариства співдопомоги, що об'єднували своїх членів за професійною приналежністю. Ще 1866 року в Одесі створюється комітет

співдопомоги купецьким прикажчикам [20, 2–42], у 70-ті роки там же відкриваються товариства службовців; дещо пізніше – Могильов-Подільське товариство прикажчиків «Благодать» [21, 22]. А у 80-ті роки такі товариства у великій кількості виникають у Бердичеві, Житомирі, Харкові, Києві, Одесі, Умані, Рівному, Білій Церкві, Проскуріві та в інших містах. Наприкінці сторіччя у великих українських містах створюються об'єднання ремісників. Виникають і перші легальні об'єднання пролетаріату: Київська профспілка столярів (1901 р.), Спілка робітників меблевих майстерень (1901 р.), Професійне об'єднання київських корсетниць (1902 р.), Спілка друкарів (1903 р.) [22]. Причому темпи професійного асоціювання були достатньо високими – 1901 року в Києві налічувалося близько 20 профспілок, а в 1906 році – понад 100 [23].

Знаменно, що багато в чому розквіт соціальної корпоративності у другій половині XIX сторіччя визначався посиленням українофільських настроїв і створенням національних організацій «антидержавного» характеру. Не випадково 1884 року влада оголосила тотальний розшук «членів гуртків малоросів-націоналістів, і, за повідомленням київського губернатора, на 1912 рік рух українофілів був зліквідований [24, 1–21]. Діяльність прихильників ідеї національного відродження жорстоко придушувалася. За участь у гуртці українофілів 1 березня 1875 р. були заарештовані учні Полтавської гімназії Р.Стеблінський, В.Каминський, В.Синькевич [25, 151]. 1876 року розпочалося судове переслідування осіб, що проповідували українофільські ідеї серед інспекторів народних училищ Київської губернії, викладачів київської навчальної округи та Київського кадетського корпусу [26, 1–2]. А по двох роках були відправлені на заслання члени київського гуртка українофілів-соціалістів; проте ще по двох роках у Києві відновлюється українофільське товариство [27, 2]. Такі самі гуртки у Києві, Полтаві, Єлисаветграді, Борисполі, Волині, Житомирі та в інших містах перебували під негласним наглядом поліції.

На зламі сторіч виникає масштабна система громадських об'єднань, які мають на меті національне відродження. Власне національна ідея, яка в zasadничила латентну самоорганізацію українців, визначила своєрідний «соціальний ренесанс» в останню чверть XIX сторіччя. Такого масштабу соціальної творчості імперія ще не знала. В Україні у ті роки була створена розгалужена система різноманітних громадських об'єднань, розмах якої навіть за нинішніми мірками гідний подиву. «Неформали» заходилися будувати шляхи, школи й притулки, організувати дослідницькі експедиції, випускати збірники наукових праць, проводити благодійні лотереї й народні гуляння, засновувати фонди соціальної допомоги нужденним, організувати дитячі садки та ясла, пожежні команди, товариства з соціальної реабілітації засланців тощо.

Виокремивши низку напрямів соціальної творчості українського суспільства, спробуємо стисло розглянути історичні процеси формування системи новаційних соціальних зв'язків з урахуванням діахронного алгоритму створення окремих груп позадержавних об'єднань.

У цей період створюється мережа гуртків самоосвіти, саморозвитку, товариств розповсюдження знань у народі. Організуються товариства заохочення техніко-промислових знань, товариства наукової й технічної освіти. Маємо десятки товариств письменності. Перше з них засноване в Києві 1861 р. [28, 1]. На кінець сторіччя лишень у повітових центрах і по селах відкрилося понад 70 нових громадських клубів, «присутствій», народних будинків: Новоград-Волинський (1872 р.), Острог (1872 р.), Гайсин (1874 р.), Біла Церква (1879 р.), Литин (1884 р.), Тараща (1885 р.), Канів (1890 р.), Крошна (1901 р.) та ін. [29, 5].

У великій кількості виникають краєзнавчі товариства: Товариство дослідників Волині (1892 р.), Товариство вивчення Подолії (1905 р.) [30, 1]. Відкриваються самодіяльні бібліотеки й бібліотечні товариства.

У 60-ті роки відкриваються перші артистичні товариства (1865 року – Одеське товариство образотворчих мистецтв). А у 80–90-ті роки на рівні «повіт – село» формується система літературних, музичних, драматичних, артистичних гуртків і груп. Створюються й

аматорські театри (Ямполь, Славути, Луцьк, Умань, Луганськ, Кролівець, Остер, Каменське, Ніжин, Лозовка та ін). Прабатьком культуротворчих товариств в Україні є Київське музичне товариство, відкрите 1833 року [31, 1–2].

У цей період створюються громадські об'єднання з організації дозвілля й культурних розваг. У 80–90-ті роки у губернських містах відкриваються комітети й комісії народних читань, а поряд з численними товариствами розповсюдження комерційних знань в останню чверть сторіччя виникають і групи політичної освіти: Київська група розповсюдження політичних знань (1887 р.), гуртки освіти у Вінниці, Одесі [32, 1].

У 90-ті роки у повітових і губернських містах України зароджується рух за тверезий спосіб життя у формі комітетів піклування про народну тверезість, спілок християн-непитущих, товариств народної тверезості [33, 17].

Про зростання соціальної активності населення свідчить і масовий рух за рівноправність жінок (Товариство хатніх господарок Києва, товариства захисту жінок). Відкриваються гуртки рівноправності жінок, жіночі групи, Коаліційні ради жіночих курсів, жіночі громадські збори, товариства корисних розваг для жінок, Ліги рівноправності тощо [34, 352].

Друга половина XIX сторіччя позначена й тим, що у цей час триває формування місцевих самодіяльних автономних груп навколо соціально-корисної справи: наприклад, створюються товариство з благоустрою дачної місцевості в урочищі Ворзель, товариство з благоустрою селища «Городок», товариство для поліпшення побуту сіл Верхньодніпровського повіту та ін. Такі самі товариства існували у кожному повіті, у багатьох українських селах.

При вищих учбових закладах відкриваються наукові товариства природознавців, математичні, омонімічні, філологічні, географічні, історичні. Так, в Одесі 1864 року відкривається Товариство інженерів і архітекторів, 1893 року в Житомирі – археологічне, 1897 року в Харкові – математичне. Видаються збірники наукових праць, ведеться широка дослідницька діяльність, працюють громадські вчені ради.

У свою чергу, після земської реформи в губерніях відкриваються різноманітні товариства по боротьбі з заразними захворюваннями. На кінець 90-х років засновуються товариства охорони народного здоров'я, а поряд з ними – науково-медичні профільні товариства [35, 1–11]. Знаменно, що медичні товариства були благодійними, позастановими, некомерційними. 1883 року в Києві, Харкові, Умані, а пізніше й в інших містах України лікарі відкривали добровільні товариства нічних лікарських чергувань [36, 1–12].

У цей же унікальний історичний період в Україні відкриваються й спортивні товариства. Причому профіль їх змінюється залежно від розвитку, популярності й виникнення нових видів спорту. У 80-ті роки в губерніях дістають широке розповсюдження скакові товариства, товариства шанувальників перегонів [37, 33]. У 90-ті роки – товариства велосипедистів (Умань, Бердичів, Київ, Харків) [38, 34]. У другій половині 90-х років з'являються гімнастичні, шахові товариства. Згодом спалахує захоплення лаун-тенісом, й у підсумку на зламі XIX – XX сторіч в Україні створюється мережа багатoproфільних спортивних товариств у містах та повітах [39, 1].

У великих містах України – Києві, Харкові, Одесі – відкриваються товариства вегетаріанців (перша така організація була заснована в Києві 4 січня 1884 р.) [40, 233]. Налагоджують міжнародні зв'язки й новопосталі товариства есперантистів «Зелена зірка».

Капіталізація промисловості, зростання прошарку національної технічної інтелігенції зумовили швидкий розвиток товариств заохочення і сприяння місцевій промисловості. 1891 року відкривається Товариство заохочення промисловості Києва. А в останнє десятиріччя минулого сторіччя такі товариства повідкривалися в усіх губерніях України.

Від 1860 року створюється широка мережа церковно-парафіяльних кураторств (114 організацій), й на початку XX сторіччя при церквах, єпархіях, храмах, духовній академії відкриваються комітети православних місіонерських товариств, братства ревнителів

православ'я, християнські трудові братства, жіночі й чоловічі общини, товариства хороговносців, учнів-християн, єпархіальні братства та ін. [41]

Про масонські організації в Україні, нечисленні й надто конспіративні, в архівах зібрані дуже мізерні й розрізнені дані [42, 1–14]. Масонські ложі діяли у Києві, Волочеську, Рівненському й Уманському повітах [43, 7]. Мав місце вельми нечисленний і локальний рух толстовців – близько 15 сект, гуртків, колоній: Полтавський гурток (1894 рік), Херсонський гурток (1894 рік), Волоченський гурток (1899 рік).

Нарешті, для повноти картини громадського самодіяльного руху в Україні, який розвивався у другій половині XIX сторіччя, варто відзначити й прецеденти створення унікальних нетрадиційних товариств вузькоіндивідуальної спрямованості: Харківський гурток самотніх, Київське товариство інтелігентних професій [44, 23], Київське товариство міщан і виборців, Спілка сищиків-месників, Товариство шанувальників церковного співу, Товариство сприяння переселенню євреїв до Палестини, Товариство шанувальників народних розваг та ін.

Цей період характеризується виникненням безлічі латентних політизованих організацій, які репрезентували щонайширший спектр різноманітних програм соціально-політичного розвитку суспільства – від анархістів-комуністів, терористів до монархістів-патріотів. Гостро посилюється політичний радикалізм, формуються протопартійні структури, створюється ґрунт для майбутньої української багатопартійності.

Підсумовуючи стислий виклад громадського самодіяльного руху цього періоду в Україні, можна зробити такі висновки. По-перше, була сформована розгалужена і багатоманітна система позадержавних громадських об'єднань. По-друге, добровільні організації стали провідною формою реалізації особистісної соціально значимої ініціативи. По-третє, були створені паралельні державним соціальні структури, які легітимізували систему громадського представництва й самоврядування. По-четверте, був сформований стереотип «позадержавної ментальності» й створена варіативність соціального вибору особистості. По-п'яте, були всуспільнені найважливіші царини людської діяльності й зламана державна монополія на соціальну ініціативу. Й, що головне, національна ідея державності дедалі виразніше посилює свій вплив на соціальну архітектоніку українського суспільства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Базовкін Є., Кремень В. Партії та громадські об'єднання України. – К., 1994; Богомаз К.Ю. Політичні партії і громадські організації на Україні. – К., 1991; Голобуцький О., Докукін Ю., Кулик В. Сучасний профспілковий рух в Україні. – К., 1996; Історія суспільних рухів і політичних партій України (XIX – XX ст.). – Львів, 1998; Український правозахисний рух. – Торонто – Балтимор, 1978; Феденко П. Український громадський рух у XX ст. – Подєбради, 1934.
2. Центральний державний історичний архів України в Києві (далі – ЦДІАУ). – Ф. 442. – Оп. – 65. – Спр. 454. – Арк. 62.
3. Там само. – Оп. 34. – Спр. 1092. – Арк. 1–56.
4. Там само. – Оп. 157. – Спр. 116. – Арк. 4.
5. Там само. – Ф. 127. – Оп. 1071. – Спр. 483. – Арк. 10.
6. Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. – СПб., 1860. – Т. 32. – С. 202.
7. ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 1417. – Арк. 1–3.
8. Там само. – Ф. 29. – Оп. 1. – Спр. 477.
9. Там само. – Ф. 1442. – Оп. 1. – Спр. 785. – Арк. 16.
10. Там само. – Ф. 712. – Оп. 6/740. – Спр. 740. – Арк. 1–18.
11. Там само. – Ф. 1442. – Оп. 809. – Спр. 740. – Арк. 5.
12. Там само. – Ф. 442. – Оп. 788-а. – Спр. 115. – Арк. 1–116.
13. Там само. – Ф. 442. – Оп. 790-а. – Спр. 143. – Арк. 10–17.
14. Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. – СПб., 1850. – Т. 42. – С. 1056–1057; Брокгауз Ф., Ефрон И. Энциклопедический словарь. – СПб., 1897. – Т. 42. – С. 607–628.
15. ЦДІАУ. – Ф. 29. – Оп. 1. – Спр. 477.
16. Там само. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 7555. – Арк. 7.

17. Там само. – Ф. 442. – Оп. 792-а. – Спр. 120. – Арк. 1–9.
18. Там само. – Ф. 707. – Оп. 261/1866. – Спр. 35. – Арк. 35; Ф. 442. – Оп. 813. – Спр. 637. – Арк. 12.
19. Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. – СПб., 1880. – Т. 47. – Ч. 1. – С. 129.
20. ЦДІАУ. – Ф. 385. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 2–42.
21. Там само. – Ф. 385. – Оп. 1. – Спр. 80. – Арк. 22.
22. Там само. – Ф. 442. – Оп. 633. – Спр. 1633–1639.
23. Там само. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 1633.
24. Там само. – Ф. 442. – Оп. 262. – Спр. 14. – Арк. 1–21.
25. Там само. – Ф. 707. – Оп. 261. – Спр. 259/1. – Арк. 151.
26. Там само. – Ф. 707. – Оп. 261. – Спр. 5. – Арк. 1–2.
27. Там само. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 274. – Арк. 2.
28. Там само. – Ф. 442. – Оп. 811. – Спр. 27. – Арк. 1.
29. Там само. – Ф. 442. – Оп. 631. – Спр. 477. – Арк. 5.
30. Там само. – Ф. 442. – Оп. 635. – Спр. 309. – Арк. 1.
31. Там само. – Ф. 442. – Оп. 630. – Спр. 568. – Арк. 1–2.
32. Там само. – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 4986. – Арк. 1.
33. Там само. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 2193. – Арк. 17.
34. Там само. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 440. – Арк. 352.
35. Там само. – Ф. 168. – Оп. 1. – Спр. 333. – Арк. 1–11.
36. Там само. – Ф. 442. – Оп. 633. – Спр. 309. – Арк. 1–12.
37. Там само. – Ф. 1191. – Оп. 11. – Спр. 136. – Арк. 33.
38. Там само. – Ф. 442. – Оп. 636. – Спр. 647/9. – Арк. 34.
39. Там само. – Ф. 442. – Оп. 636. – Спр. 208. – Арк. 1.
40. Там само. – Ф. 442. – Оп. 636. – Спр. 647/2. – Арк. 233.
41. Там само. – Ф. 2227. – Оп. 1. – Спр. 186.
42. Там само. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 115. – Арк. 1–14.
43. Там само. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 7555. – Арк. 7.
44. Там само. – Ф. 442. – Оп. 855. – Спр. 90-а. – Арк. 23.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Воєводін Володимир Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми розвитку громадських об'єднань.

УЧАСТЬ НАСЕЛЕННЯ У ПОЛІТИЦІ В РІЗНИХ ІСТОРИЧНИХ ТИПАХ СУСПІЛЬСТВА: ПРОБЛЕМИ ГЕНЕЗИ, МІСЦЯ І РОЛІ, ПРОГНОЗІВ

Едуард КЛЮЄНКО (Кіровоград)

У статті проаналізовано феномен участі населення у політичних процесах за умов різних історичних типів суспільства (традиційного, індустріального, інформаційного). На основі порівняльного аналізу досліджуються проблеми генези, оцінок місця і ролі в сучасному суспільстві та прогнозу функціонування політичної участі в майбутньому.

The article is devoted to the analysis of political participation in the three historical types of society (traditional, industrial, post-industrial). The problems of genesis, role in modern societies and prognosis for the future of political participation have been comparatively scrutinized.

“Нові старі” політичні реалії: постановка проблеми та мети аналізу

Характерною прикметою нинішньої ситуації в українському суспільстві є активізація участі населення в політичному процесі, поштовх до якої дали масові акції протесту під час президентських виборів 2004 року, що дістали назву “помаранчевої революції”. Проте ці нові політичні реалії – мобілізація й активізація політичної участі – породжують уже відомі науці

проблеми, що становлять предмет дискусії в соціології політики ще від 1960-х років. З одного боку, посилення політичної самодіяльності сприяє розвитку структур громадянського суспільства, формуванню сильного, добре організованого демократичного співтовариства, а з іншого – це може створювати бар'єри, які гальмуватимуть діяльність структур влади (“сильне суспільство – слабка держава”). На думку низки дослідників (Дж. Мігдела, С. Гантінгтона та ін.), у новоутворених і поки не зміцнілих економічно державах головна колізія розгортається з приводу ефективності влади за умов активізації контролю з боку громадянського суспільства, що його вимоги аж ніяк не збігаються із бажаннями та цілями політиків і представників влади. У нових державах масова політична мобілізація своїм тиском може суттєво знижувати стабільність, а також оперативність та ефективність функціонування адміністративних інститутів [1, 397–398].

У нинішній Україні така суперечливість становища структур влади змушує і політиків, і вчених звертатися до пошуку засобів балансування між контролем за владою, що посилює її обмеженість, і швидким ефектом владних рішень, які передбачають максимальну свободу влади у виборі засобів для дій.

Разом із тим у вітчизняній соціології поки бракує всебічного теоретико-методологічного аналізу такого важливого показника стану суспільства, як політична участь. Початок дослідження будь-якого феномену передбачає аналіз проблеми його виникнення (генези), оцінки місця, ролі та функцій в сучасності (“діагноз”) та перспектив розвитку в майбутньому (прогноз). Тому метою пропонованої розвідки стала спроба мірою можливості заповнити ці прогалини.

Політична участь традиційно розглядається дослідниками як різновид поведінки і/або стосунків індивідів у політиці. При цьому уточнюються межі участі в політиці: або це участь лише в політичному процесі як “санкціонованому”, легітимному, або, у ширшому сенсі, участь у політичному житті, що є масштабнішим за політичний процес і виходить за його межі, охоплюючи, зокрема, “несанкціоновані”, нелегітимні й насильницькі дії. У західній соціології політики з огляду на цей аспект розмежовують два типи політичної участі, кожен із яких має свою структуру.

1. “Конвенціональна” участь у політичному процесі як у повсякденній, нормальній, легітимній (“у рамцях системи та за законом”) діяльності в ситуації стабільності політичної системи, що не порушує “нормального перебігу демократичних політичних процесів” [2, 149].

2. “Неконвенціональна”, або протестна участь, зазвичай, у ситуації політичної кризи, що може й не суперечити закону, але внаслідок своєї “екстраординарності” не є складовою повсякденного політичного процесу в його природному перебігу й має дестабілізаційний потенціал – створює певний рівень соціальної напруженості [3]. До завдань цієї роботи належить теоретичний аналіз першого із виокремлених типів – “конвенціональної” політичної участі.

1. Проблема генези феномена політичної участі

Важливим моментом, який дає змогу краще зрозуміти сучасний стан певного соціального феномена, є його походження. Стосовно політичної участі, то це питання багато в чому є проблематичним.

Відповідно до класичного підходу, запропонованого Ф. Тьонісом, соціальність у своєму розвитку послідовно проходить дві стадії: “добу спільноти” (громади) і “добу суспільства”. Першу добу (традиційне суспільство) учений характеризує формулою: “Сільське життя = звичай”, де суб'єктом виступає спільнота. Другій добі відповідає формула: “Національне життя = політика”, де суб'єкт – держава [4, 247]. Оскільки “звичай переходить у норму, у закон”, то ймовірно, що досвіду участі в політиці міг передувати досвід участі в ритуалах. Хоча традиційним суспільствам часто відмовляють в існуванні відчуття громадянськості (причетності), фахівець у царині культурної антропології К. Гірц вважає такі висновки передчасними, позаяк етапи виникнення цього відчуття із традиційних передумов досліджено

хіба що поверхово, і його корені залишаються неясними [5, 363]. Чи виявлять подальші дослідження переконливі сліди латентних функцій ритуалів у формуванні сучасного відчуття громадянськості (причетності)? Як вважає Р.Макайвер, тенденції, “що залишаються розчиненими” в традиційних суспільствах, “кристалізуються” у суспільствах сучасних: “В індіанців-юрків або андаманців немає ніякої держави, й попри те деякою мірою вони є політичними істотами, так само як деякою мірою вони є релігійними істотами, хоча й не мають жодної церкви” [6, 80].

Досліджуючи різні традиційні суспільства (Індонезія, Нігерія та ін.), К.Гірц, зокрема, констатує, що придворний церемоніал у них був рушієм політики, участь у церемонії була не формою політики, а її змістом, оскільки управляти означало не так приймати рішення, як брати участь у виконанні ритуалів: “Це була держава-театр, в якій королі та князі виступали в ролі імпресарію, жерці – режисерів, а селяни були і акторами-виконавцями, і працівниками сцени, і глядачами” [5, 393]. У цьому плані примітно, що подібно до сучасного суспільства в традиційному більшість людей була не так учасниками, як глядачами [5, 262–263]. Поряд із тим, церемонії (навіть поховальні) незрідка ставали полем участі в політичних конфліктах, коли спостерігається вторгнення релігійних символів у політику і – навпаки [5, 197–200]. Аналізуючи проблему походження політичної участі, важливо зважати на наявний у традиційному суспільстві феномен імітації, коли діяльність витісняє її імітація. Як показали дослідження К.Леві-Строса, у соціальних системах це може виражатися у витісненні певних соціальних процесів їхніми ірраціональними антиподами (“реінтеграція змісту у форму”): сільське господарство витісняється магією, відтворення політичного життя – відтворенням влади за допомогою церемоній, ритуалів [7, 373].

Справжнє “народження” власне політичної участі чимало дослідників пов’язують із процесами трансформації традиційного суспільства, що дістали розкриття в теоріях модернізації. В авторитетних у межах цих теорій дослідженнях С.Гантінгтона [8] зростання політичної участі в традиційних суспільствах визначається змістом процесів політичної модернізації: залучення до модернізаційного процесу груп населення, що раніше перебували поза громадським життям, через посилену політизацію їх. Зрештою, групи та верстви, які традиційно ігнорувалися і вважалися несприйнятливими до політики, дедалі більшою мірою починають брати участь у соціально-політичному житті суспільства, виявляти громадянську й політичну активність. У процесі політичної модернізації невинно збільшується участь у політичному житті й нових соціальних груп, що зумовлено зростанням рівня політичної свідомості широких верств населення.

У дослідженнях М.Фуко простежується ідея стосовно того, що всі сучасні політичні феномени “народилися” на зламі доби Просвітництва і XIX століття в результаті зміни типу влади. Із репресивного органу, головними функціями якого були примус, придушення, заборони, покарання (“розпорядження життям і смертю”), традиційна суверенна влада трансформувалася в сучасний тип влади – безособову силу, яка не має спеціального центру свого поширення, яка вже не “страчує”, а “культивує”, організовує, управляє, “завідує життям”. Ці нові функції влади з’явилися внаслідок зміни об’єкта її політичного впливу – ним тепер став не окремих індивід чи соціальна група, а населення, що набуває характеру маси в результаті демографічного вибуху. Оскільки населення, або масу не можна страчувати, її намагаються сформувати, дисциплінувати, привчити, а у зв’язку із цим виникають нові засоби управління масою – технологія нормалізації й дисциплінування з метою надати масі форми керованого політичного тіла [9, 237–246]. Одним із таких нових засобів організації, виховання і водночас використання маси шляхом “збільшення її корисності” для влади є політична участь – як свого роду “політична нормалізація, впорядкування маси”. Звідси й намагання влади привчити масу до дисциплінованої активності в політиці.

Реальний розвиток політичної участі, на думку К.Мангейма, відбувається “за доби перетворень” уже у власне індустріальному суспільстві другої чверті ХХ століття. При цьому принципово змінюється зміст демократії: радикальна активізація участі в політиці всіх соціальних верств веде до “фундаментальної демократизації суспільства” [10, 288]. Раніше демократія була лише псевдодемократією, “оскільки надавала політичну значущість тільки дрібним групам у майновій та освітній сферах” [10, 289].

2. Політична участь як соціальний феномен у теоретичній соціології: оцінки місця і ролі

У західній теоретичній соціології місце і роль політичної участі в соціально-політичних процесах витлумачують неоднозначно. Наявні теоретичні напрями в соціології можна об’єднати у дві групи залежно від оцінки його значення в соціумі. До першої групи можна віднести теорії, у яких політичну участь наділяють вагомим конструктивним впливом на стан суспільства (“*конструктивний*” підхід), а до другої – ті, що розглядають політичну участь як елемент соціально-політичної бутафорії, наголошуючи розрив між передбачуваною значущістю й практично нульовою реальною роллю політичної участі в суспільстві (“*критичний*” підхід).

Прикметно, що до *першої групи* належать теоретичні опоненти: структурний функціоналізм і теорія конфлікту. Обидві теорії, хоча й із різних позицій, обґрунтовують важливість феномена політичної участі в соціально-політичному житті. Функціоналізм визначає політичну участь як один із способів підтримки гомеостазису, рівноваги соціальної системи, як найважливіший елемент її політичної підсистеми, за допомогою якого долається відчуженість широких верств населення від впливу на політику та прийняття рішень. Політика, на думку Т.Парсонса, – це одна із чотирьох підсистем соціальної системи, функція якої – цілеорієнтація, а політична участь – один із елементів цієї підсистеми, що забезпечує заняття політичними видами діяльності для реалізації цієї функції (спонукає громадян працювати заради цієї мети) [11]. Для Р.Мертонса політична участь – це один із механізмів “політичної машини” [12, 451–461]. За допомогою цього механізму, зазначає С.Ліпсет, забезпечується демократія, “пов’язана із наданням максимально широкого доступу до структури прийняття рішень для різноманітних груп” [13, 213]. Саме політична участь, конкретизує Б.Барбер, є потужним важелем, щоб “врівноважувати вплив вищих соціальних класів, а іноді й брати над ними гору” [14, 237]. Таким чином, головна функція політичної участі – забезпечення соціальної стабільності (рівноваги) через реалізацію політичної демократії.

Іншу, але не менш конструктивну роль має політична участь у межах конфліктологічної парадигми, де цей феномен вважається одним із джерел розвитку. У конфліктологів політична участь – один із виявів суперництва, боротьби, конфліктності як загальних характеристик соціуму [15, 47]. У західних демократіях політична участь – це різновид інституціоналізованого конфлікту в політиці, і, як наголошує Л.Козер, вона є своєрідною “віддушиною”, “способом каналізації соціального невдоволення і негативних емоцій” [16, 203], що слугує збереженню соціальної структури й удосконаленню суспільства (позитивна функція). Політична участь – це регульовані та контрольовані конструктивні політичні конфлікти, на відміну від деструктивних конфліктів, характерних для недемократичних суспільств (стихійних соціальних вибухів). Згідно із Р.Дарендорфом, політична участь за умов демократії – це “впорядковані форми дискусій між класами”, що заступили місце колишніх форм відкритої боротьби, а власне демократія – це спосіб “правління через конфлікти”, через збільшення “шансів участі” в управлінні [17, 163]. Західне суспільство, таким чином, “застраховане” від деструктивних конфліктів, воно саморозвивається на засадах широкої участі населення в політичному житті, в ухваленні найважливіших політичних рішень, у впливі на політику.

Друга група теорій оцінює місце і роль політичної участі в сучасному суспільстві критично, ба навіть вкрай скептично. Найпоширеніше цей підхід подано в інтеграціонізмі П.Сорокіна, неомарксизмі (представники Франкфуртської школи), ліворадикальній соціології. Місце політичної участі в цих теоріях – це місце екзотичного демократичного додатку до реальної влади правлячої еліти. Роль політичної участі у впливі на політику – ефемерна й театральна, тобто, власне кажучи, жодного впливу має на еліту не існує. Такого висновку доходить Г.Маркузе [18, 146–165]. Справжня функція політичної участі – створювати видимість демократії та влади більшості. Участь у політиці – вияв рекламного духу демократії, “демократичні хитрощі”, які не можна вважати за правління більшості: “Вільний громадянин має в політиці “нульове значення”... Влада править від його імені й за рахунок його авторитету”, – констатує П.Сорокін [19, 343]. Показником цього у західних демократіях, зазначає Ч.Р.Мілс, є поширена політична апатія й індиферентність “веселих роботів”, “бездіяльних чужинців у політиці” [20, 325–328]. Причини такої апатії, вважає Т.Адорно, у низькому інтересі до політики, позаяк політика для західної людини нудна як дозвілля (на відміну від спорту, мистецтва тощо) і нерезультативна як діяльність (на відміну від роботи, творчості), що зумовлює нерозвиненість політичної компетентності: невизначеність і плутанину в політичних судженнях, що більше відповідає авторитарним і недемократичним режимам. У західних демократіях, наголошує Т.Адорно, існує дисбаланс, розрив між низькою політичною компетентністю та “хвилею політичних новин, які захльостують населення” і передбачають наявність такої компетентності [21, 166–171]. Подібні проблеми пов’язані, на переконання Ю.Габермаса, зі сферою комунікацій і прийняття рішень, яка утвердилася в суспільстві й так усе спотворює, що переважній частині населення майже нічого не відомо стосовно реального поділу влади, контролю та політичних рішень. Наявні політичні комунікації “хибні”, вони дають можливість діяти “повз голову” публіки: “демократичні” структури, діставши від громадськості легітимність на репрезентацію її інтересів, починають діяти, виходячи із власних цілей, уникають контролю публіки, деформуючи комунікацію через спотворення, маніпулювання й приховування інформації. Це доволі часто вможливує подання громадськості важливих політичних рішень як dokonаний факт, що відбувся без її участі, проте від її імені й за її волею [22].

Більше того, на думку І.Шумпетера, власне воля народу, що виражається в політичній участі, – це продукт, а не рушійна сила політичного процесу, бо вона не істинна, а “спланована”, сформована політиками через комунікації: “...факт лишається фактом, що люди не ставлять і не розв’язують жодних питань, а навпаки, питання, що вирішують їхні долі, зазвичай ставлять і розв’язують інші” [23, 329].

3. Проблема соціального прогнозування політичної участі

Теоретичні прогнози стосовно тенденцій розвитку політичної участі подані в теоріях постіндустріального суспільства й соціології постмодернізму, що намагаються на підставі нових тенденцій у соціальній реальності спроектувати перспективи соціуму. У більшості теорій постіндустріалізму міститься **“оптимістичний”** соціальний прогноз розвитку політичної участі, а в більшості постмодерністських концепцій – **“скептичний”**.

У теорії постіндустріалізму Д.Бела артикулюється поміркований оптимізм щодо розвитку політичної участі в соціальній перспективі. Дослідник відзначає спостережуване за сучасних умов прагнення громадян до більшої участі в організаціях (що формуватиме конфліктний потенціал у майбутньому). Проте назагал у політичному вимірі постіндустріального суспільства осьовим принципом є саме “співучасть, іноді мобілізована або спрямовувана згори, іноді затребувана знизу”. На “порядку денному для майбутнього” – “розширення політичної сфери і залучення до процесів, що відбуваються, дедалі більшої кількості людей..., а сам факт підвищення активності веде до збільшення кількості груп, що “контролюють” одна одну і породжують відчуття безвиході” [24, 635].

Із неабияким оптимізмом на “захоптиві перспективи радикального розширення політичної участі” [25, 686] у суперіндустріальному суспільстві третьої хвилі дивиться Е.Тофлер. Причому цей “великий демократичний стрибок уперед” – не предмет вибору, а еволюційна необхідність, без якої система не може працювати, адже перехід суспільства на новий рівень складності обтяжує політичний “тягар рішень”, який “зрештою доведеться розподілити через ширшу демократичну участь” [25, 684–686]. Важливим “будівельним блоком політичних систем завтрашнього дня” має бути перехід до “напівпрямої демократії” – поєднання представництва і “партисипації” [25, 672]. Телекомунікаційні технології майбутнього “вперше відкривають запаморочливу множину способів прямої участі громадян в ухваленні політичних рішень” [25, 675].

У “комп’ютопії”, так називає майбутнє суспільство дослідник Й.Масуда, електронні комунікації набудуть статусу технологічної бази справжньої прямої демократії участі, покликаної заступити місце демократії парламентських систем. Розвиток автономних інформаційних мереж має революційні переваги: наявність зворотного зв’язку й можливість брати до уваги думку меншості. Тобто за комп’ютеризації політичних рішень зворотний зв’язок між учасниками та акумуляція думок повторюватимуться доти, доки буде досягнуто згоди. Тим самим забезпечується баланс переваг і вад ухвалюваного політичного рішення, а також враховується думка меншості [26, 347–348]. На цій підставі дослідник прогнозує центральну роль політичної участі в політичній системі “комп’ютопії” – безкласовому суспільстві, вільному від монополізованої влади центру (правлячої верхівки бюрократії). Ядро нової “поліцентрованої” системи становитимуть добровільні асоціації, вже сьогодні доволі поширені (співтовариства, комуни, вільні об’єднання) [27, 28].

Аргументований оптимізм (грунтований на аналізі великого масиву даних) відчувається в прогнозі політичної участі в інформаційному суспільстві, запропонованому Дж.Нейсбітом, котрий зазначає, що США вже перебувають “у процесі масового переходу від представницької демократії до демократії участі”, яка “революціонізує місцеву політику в Америці й рухається знизу вгору, змінюючи заразом курс національного уряду” [28, 228–229]. Початок доби участі в політиці соціолог відносить до 1970-х років, коли фіксувалися, по-перше, безпрецедентне зростання кількості референдумів та ініціатив – форм “прямої демократії”, що “є душею і серцем демократії участі”, і, по-друге, посилення самодіяльної політичної активності на місцевому рівні [28, 228–233]. Крім того, одним із мегатрендів на шляху до майбутнього є перехід від ієрархічного (пірамідального) до мережного (горизонтального) принципу структурної організації соціальних інститутів, що сприяє розвитку комунітаризму – “суспільства спільнот і асоціацій” – і є розширенням поля демократичної участі. Усі ці мегатренди – свідчення “кончини представницької демократії”.

Поряд із загальним оптимістичним прогнозом розширення політичної участі дослідники звертають увагу й на такі ризики застосування технологічних можливостей майбутнього, як створення системи тотального соціального контролю на кшталт поліцейської держави. Кульмінацією цього може стати “сплановане відчуження” громадськості від політики [29].

У соціології постмодернізму репрезентований скептичний погляд на перспективи політичної участі, що виявляються вже сьогодні, за умов “катастрофи модерності” – сучасного суспільства і його політики, що втратила свій об’єкт (референта) й існує для себе (як симуляція) [30]. На формування такого підходу до багатьох політичних феноменів постсучасності неабиякий вплив справив М.Фуко, який розглядає їх як продукти сучасного типу влади. На підставі такого підходу, політична участь визначається двома функціями: для влади – це засіб дисциплінування використовуваної у політиці маси, а для маси – каналізація незадоволення, створення видимості впливу на своє майбутнє.

У дослідженнях Ж.Бодрійяра перспектива розвитку суспільства пов’язується зі зникненням політичного як “естетичної галюцинації реальності” [30, 125]; воно вже нічого не репрезентує й існує як автономний світ символів, симулюється. Зникли соціальні референти

(реальні утворення), що позначаються категоріями “народ”, “клас”, “пролетаріат”, залишилися тільки політичні символи. Єдине реальне утворення у постсучасному суспільстві – дедалі ширша “мовчазна більшість”, яка не виражає себе, є інертною, гіперконформною і тому знищує не лише політичну репрезентацію, а й увесь політичний процес: “Тривалий час здавалося, що апатія має мас тішити владу. У владі запанувало переконання, буцімто чим пасивнішими є маси, тим ефективніше можна ними управляти... Проте сьогодні наслідки цієї стратегії обертаються проти самої влади: байдужість мас, яку вона активно підтримувала, передрікає її крах. Звідси радикальна трансформація стратегічних установок влади: замість заохочення пасивності – підштовхування до участі в управлінні, замість схвалення мовчання – заклики висловлюватися. Але вже запізно” [31, 29]. Влада постійно потребує участі (у виборах, контролі, партіях), заграє, турбується, впливає на масу, однак “мовчазна більшість – мовчить”, вона поглинає ці заклики і не стає “свідомим учасником політичного процесу ні на мить” [31, 46]. Весь політичний процес, разом із участю, – це симуляція, спектакль, що розігрується перед обивателем, котрий заглибився в приватне життя як форму спротиву політичній маніпуляції, що в перспективі може означати тільки одне – кінець участі в політиці.

У соціоаналізі постсучасного суспільства П.Бурдьє дістають висвітлення притаманні цьому суспільству неklasичні “мобілізаційні” сили участі в політиці – це не так монополія використання ресурсів політичної влади (фінансів, права тощо), як монополія виробництва і поширення політичних уявлень і думок (політичної продукції): “...проблеми, програми, аналізи, коментарі, концепції, події, серед яких і мають вибирати пересічні громадяни, зведені до статусу “споживачів” [32, 182]. Саме це забезпечує як легітимне символічне насильство, так і пряме маніпулювання, нав’язування певного бачення в розподілі позицій участі в політиці. Участь громадян у політиці в постсучасному суспільстві – це засіб відтворення легітимного символічного насильства через делегування повноважень довіреним особам, котрі згодом стають автономними й “самоосвяченими” [33, 242–252].

Підсумовуючи аналіз теоретичних прогнозів політичної участі, можна зазначити, що в перспективі актуальність соціологічного аналізу політичної участі радше зростатиме, і це пов’язане з розвитком його нових форм – від “електронних, інтерактивних ратуш” у Е.Тофлера [25, 676] до широких соціальних рухів у А.Турена [27, 11], на що спеціально звертає увагу Е.Гіденс у шостій тезі стосовно майбутнього соціології [33].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Migdal J.S. Strong States, Weak States: Power and Accommodation // Understanding Political Development / Weiner M., Huntington S.P. (Eds.). — Boston, 1987. — P.391–434.
2. Дай Т., Зиглер Л. Демократия для элиты: Введение в американскую политику. — М., 1984.
3. Гарр Т.Р. Почему люди бунтуют. — СПб., 2005; Ключенко Е. Сучасний соціологічний словник. Соціальний протест // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 1999. — № 4. — С. 144 — 146; Ключенко Е. Методологічні засади дослідження соціальної напруженості в суспільстві, що трансформується // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 1998. — № 4/5. — С. 41–55.
4. Тьоніс Ф. Спільнота та суспільство. — К., 2005.
5. Гірц К. Інтерпретація культури : Вибрані есе. — К., 2001.
6. Макайвер Р. Реальность социальной эволюции // Американская социологическая мысль: Тексты. — М., 1996. — С. 76–91.
7. Леви-Стросс К. Первобытное мышление. — М., 1994.
8. Huntington S.P. The Political Modernization of Traditional Monarchies // Daedalus. — 1966. — № 95. — P.763–768; Huntington S.P. Political Order in Changing Societies. — New Haven, 1968.
9. Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. — М., 1996.
10. Манхейм К. Человек и общество в эпоху преобразования // Манхейм К. Диагноз нашего времени. — М., 1994. — С.277–411.
11. Parsons T. The Distribution of Power in American Society // World Politics. — 1957. — № 10. — P.123–143; Parsons T. The Concept of Society: The Components and Their Interrelations // Parsons T. Societies: Evolutionary and Comparatives. — Englewood Cliffs, 1966. — P.5–29.

12. Мертон Р.К. Явные и латентные функции // Американская социологическая мысль: Тексты. — М., 1996. — С. 393–461.
13. Липсет С. Политическая социология // Американская социология. Перспективы, проблемы, методы. — М., 1972. — С. 203–219.
14. Барбер Б. Структура социальной стратификации и тенденции социальной мобильности // Американская социология. Перспективы, проблемы, методы. — М., 1972. — С. 235–247.
15. Collins R. Three Sociological Traditions. — N.Y., 1985; Коллінз Р. Теорія конфлікту в сучасній макросторичній соціології // Філософська і соціологічна думка. — 1993. — №6 — С. 81–99.
16. Coser L.A. The Functions of Social Conflict // Sociological Theory: A Book of Readings / Coser L.A., Rosenberg V. (Eds.). — N.Y., 1957. — P. 199–203.
17. Ручка А.А., Танчер В.В. Очерки истории социологической мысли. — К., 1992; Дарендорф Р. Элементы теории социального конфликта // Социологические исследования. — 1994. — № 5. — С. 142–147.
18. Маркузе Г. Одномерный человек. — М., 2003.
19. Сорокин П. Социальная и культурная мобильность // Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. — М., 1992. — С. 297–424.
20. Mills Ch.W. White Collar. — N.Y., 1951.
21. Адорно Т. Исследование авторитарной личности. — М., 2001.
22. Хабермас Ю. Теория коммуникативного действия // Вестник Московского университета. — 1993. — № 4. — С.43–63.
23. Шумпетер Й.А. Капіталізм, соціалізм і демократія. — К., 1995.
24. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. — М., 1999.
25. Тоффлер Э. Третья волна. — М., 2002.
26. Масуда Е. Компьютопия // Философская и социологическая мысль. — 1993. — №6 — С.36–47.
27. Постіндустріальні філософсько-соціологічні сценарії для майбутнього // Реконструкція світоглядних парадигм (нові тенденції в західній філософії). — К., 1995. — С. 6–46.
28. Нейсбит Д. Мегатренды. — М., 2003.
29. Лайон Д. Інформаційне суспільство: проблеми та ілюзії // Сучасна зарубіжна соціальна філософія : Хрестоматія. — К., 1996. — С. 362–380.
30. Бодрийяр Ж. Символічний обмін і смерть. — Львів, 2004.
31. Бодрийяр Ж. В тени молчаливого большинства, или Конец социального. — Екатеринбург, 2000.
32. Бурдьё П. Социология политики. — М., 1993.
33. Гидденс Э. Девять тезисов о будущем социологии // THESIS (Теория и история экономических и социальных институтов). — 1993. — Т.1. — Вып.1. — С.57–82.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Клюєнко Едуард Олександрович – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри філософії КДПУ ім. В. Винниченка

Наукові інтереси: методологія та методика соціологічних досліджень, соціологія політики.

УКРАЇНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ДОБИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ: СТАН ТА МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ ЦІННОСТІ

Лариса ПЕРЕВОЗНИК (Кіровоград)

У статті робиться спроба визначення сучасного соціального стану української інтелігенції і дається загальна характеристика її морально-етичних цінностей з часу отримання незалежності Україною.

The author makes an attempt to define the social status of modern Ukrainian intelligentsia. General characteristics of moral and ethical values of the latter, which are viewed during the period of independence, are also given in the article.

Постановка проблеми у загальному вигляді, її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями спонукає автора дослідження до формулювання загальної тези про особливий інтерес як українського суспільства в цілому, так і дослідника зокрема, до зазначеної у назві статті проблеми.

За радянських часів дослідження проблем інтелігенції як особливо передової моральної частини суспільства, з особливими духовними запитами займало особливе місце в суспільстві. Інтелігенція була в центрі підвищеної уваги й під особливим контролем влади. Нерідко інтелігенція створювала свої твори з особливим „ідейним” змістом та формою (а формі надавалося не менше значення, ніж змісту), говорячи сьогодишньою мовою, „на державне замовлення”. Інтелігенція, прозвана Сталіним „гнилою”, за часів так званого застою, загальної стагнації радянського суспільства перетворилася у „доблесну”, у „совість” нації. Більшість представників інтелігенції в усі часи були чесними, порядними, дійсно були і є совістю нації. Якимось в одній із телепередач М.С.Горбачов характеризував ситуацію напередодні розпаду СРСР. Все свідчило про те, що ситуація для країни загрозлива, а всі мовчать. Газети мовчать, телебачення мовчить. І тоді він звертається з питанням а де ж, мовляв, наша інтелігенція?! Всі мовчать і інтелігенція мовчить. Таким чином інтелігенція виступає барометром суспільства. Це по-перше.

По-друге, актуальність проблеми пояснюється тією надзвичайною роллю, яку представники української інтелігенції відіграли в утворенні Хельсінкської спілки 1976 року і логічно своїми діями привели все суспільство до проголошення Україною незалежності 1991 року Це: В.Чорновіл, Л.Лук'яненко, І.Дзюба, В.Стус, брати Горині, І.Юхновський, І.Драч, І.Заєць, Ю.Костенко, П.Мовчан, Д.Павличко, М.Попович, Є.Сверстюк, Л.Ганюк та інші.

По-третє, поки що надія суспільства на месіанство української інтелігенції за понад п'ятнадцять років незалежності, попри все, не зовсім виправдалася. Тому актуальність теми пояснюється також і необхідністю пошуку цих причин.

Проведена в кінці 2006 року II Всеукраїнська наукова конференція „Національна інтелігенція в історії та культурі України в XX–XXI ст.” у Вінниці також є певним свідченням підвищеного інтересу до зазначеної проблеми.

Зв'язок із науковими та практичними завданнями полягає у тому, що аналіз та осмислення місця інтелігенції у сучасному суспільстві та її морально-етичних цінностей дасть можливість по-новому оцінити роль і місце інтелігенції у подальшій розбудові української незалежної держави.

Аналіз досліджень і публікацій дає змогу авторові статті проаналізувати літературу з цієї проблеми до й після 1991 року.

Серед багатьох досліджень радянського часу слід зазначити як найбільш узагальнену, монографію В.І.Астахової „Радянська інтелігенція та її роль у суспільному прогресі”, у якій автор, виходячи з методологічних позицій того часу, розглядає інтелігенцію як самостійну соціальну верству, котра охоплює людей, які професійно зайняті висококваліфікованою розумовою працею у сфері матеріального виробництва й управління, ідеології, науки та культури [1,49].

З інших праць слід відзначити статтю І.Є.Тарапова „Про долю інтелігенції в Україні”, опубліковану у 1999 році, яка мала на меті хоч частково визначити роль української інтелігенції в історії України наприкінці 80-х років минулого століття [18].

Зрозуміло, що з початку 90-х років у результаті національно-буржуазної революції 1991 року українські науковці були просто не в змозі дати більш-менш серйозний аналіз процесам, які відбулися в соціальній структурі українського суспільства і зайняли своєрідну очікувальну позицію. Окремі науковці, сліпо наслідуючи в усьому західні підходи та концепції до аналізу пострадянського простору, взагалі відсторонилися від намагань зрозуміти стан соціальної реальності, зокрема соціальної структури суспільства та місця і ролі в ній інтелігенції. Можливо, до цього додався своєрідний страх бути прозваним ретроградом чи манкуртом, чи ще кимось у цьому ж дусі. Треба зазначити лише одну з публікацій – статтю О.Каревіної, яка частково долала дослідницьку прогалину [10].

Пізніше, 1997 року з'явилася перша праця з проблем соціально-класової структури як спроба аналізу структурних змін, що відбулися в суспільстві [8]. 2000 року послідовно

з'явилися зразу дві статті О.Куценко [11; 12], статті С.Макеєва [14], Ю.Тарабукіна, Ю.Яковенка [18], С.Оксамитної, С.Бродської [15] та інших. У них є лише окрема, епізодична інформація із зазначеної проблеми. Частково чи опосередковано проблеми, які досліджуються автором статті, висвітлюються і в інших працях [9, 21].

Зрозуміло одне: автори робіт ніби обходять проблему існування інтелігенції, її духовності, морально-етичних цінностей, начебто потреби дослідження яких у суспільстві та науці не існує.

Проблемами інтелігенції та її морально-етичних цінностей різною мірою переймаються російські науковці А.І.Афанасьєва [2], В.Х.Беленький [3], Л.Є.Грінін [5], М.М.Руткевич [17], М.С.Цапко [22] та інші. Нерідко їхні думки подаються в інформаційному та дискусійному аспектах.

Нерозв'язані проблеми, котрим присвячується це дослідження, полягають у тому, що морально-етичні цінності сучасної української інтелігенції та роль її у духовному відродженні українського суспільства – проблема, яка малодосліджена. А дослідження та публікації, огляд яких здійснений автором статті, повною мірою не розкривають цієї проблеми.

Формулювання цілей статті (постановка завдання) полягає у тому, що автор конкретну мету визначає як дослідження стану, характеру, чинників та особливостей морально-етичних цінностей української інтелігенції доби незалежності.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів слід розпочати з сучасного тлумачення понять „інтелігенція” та „морально-етичні цінності”.

Звичайно, у повному обсязі проблему розуміння дефініції „інтелігенція” у межах завдань цієї статті розглядати нема сенсу, оскільки це може бути об'єктом дослідження з проблем методології. Але в умовах методологічної невизначеності окремих уточнювальних пояснень з цього приводу уникнути просто неможливо.

З позицій авторського бачення проблеми слід зазначити, що з незалежністю до України надійшли зовсім інші методологічні підходи та теорії, і світова наука не використовує поняття „інтелігенція”. Синонімічним цьому поняттю на Заході вживаються поняття „люди інтелектуальної праці”, не так давно – „мерітократія” та інші. Деякі інтелігенцією вважають середній клас (політик Інна Богословська). Думки російських дослідників В.І.Добренькова та О.І.Кравченка також суперечливі: вони вживають слово „інтелігенція”, але й говорять про те, що „на соціальній карті Європи появився середній клас – страта освічених юристів, лікарів, професорів, службовців і т.д.” [7, 387].

Згадувана колективна дослідницька робота харківських науковців [8] досить виразно означила проблему: нікуди класи не поділися, але зміни, які в них відбулися і відбуваються, надзвичайні. О.Куценко своїми працями закріпила цей успіх [11–12].

Слід зазначити, що, на відміну від української літератури, у якій дослідники намагаються уникати терміну „інтелігенція”, у російській науковій літературі цей термін поки що є загальнозживаним. Однак у російських джерелах також не існує однозначного розуміння поняття „інтелігенція”, хоч, як зазначалося вище, воно зустрічається досить часто. Це факт.

В.І.Добреньков та А.І.Кравченко не дають загальної характеристики інтелігенції та зовсім не конкретизують проблеми, яку досліджує автор статті, все ж таки при використанні усіх новітніх концепцій соціальної структури вони значною мірою виходять із соціонормативної системи суспільства, фактично використовуючи для визначення соціальних статусів і ролей кожної соціальної спільноти чи групи цінності: „Ключовою ланкою нормативної системи культури виступає мораль суспільства – припис того, що таке правильна й неправильна поведінка відповідно до проголошених норм” [7, 143] і далі відзначають, що „основними типами нормативних систем виступають звичай, мораль, релігія,

право” [Там само]. А пояснюючи процес формування суспільного простору, вони уточнюють тлумачення слова „аристократія” і підкреслюють, що це були люди, які із своєї кишені платили за громадське будівництво, жертвували собою, першими йшли в бій, подавали зразок моральної досконалості. Таке пояснення дуже близько стоїть до розуміння справжнього інтелігента. Російські вчені вживають термін „творча інтелігенція” та вказують на те, що більшовики 1917 року „гегемоном суспільства об’явили не інтелігенцію”, створили перелицьоване суспільство і зовсім по-іншому налаштовану інтелігенцію [7, 57]. Автори наголошують на перетворювальній місії інтелігенції і в наш час: інтелігенція „знову провела революцію і все перевернула” [7, 58]. Уже цим самим авторитетні вчені визнають існування як самої інтелігенції, так і її високих соціальних та моральних цінностей.

Виникає питання: хто привів Україну до 1991 року, тобто до незалежності? Звичайно, інтелігенція, і саме та її частина, яка вихована на історії власного народу та історії його боротьби за самостійність і незалежність, попри систему комуністичного виховання та всілякі заборони, усвідомила свою долю духовного визволителя нації.

Тому в рамках цієї статті цілком виправданим є розуміння та вживання категорії „інтелігенція” як соціальної групи, під якою розуміються люди з вищою та середньою спеціальною освітою, котрі професійно займаються розумовою працею, інтелектуальною діяльністю у цілому і котрі здатні здійснювати перетворення в суспільстві й забезпечити його поступальний розвиток на засадах високої духовності та на органічно поєднаних принципах загальнолюдської і національної моралі. Така позиція автора статті близька до позиції російського вченого В.Х.Беленького [3, 95].

Інтелігенцію можна характеризувати і як реальну соціальну групу, а „в представників однієї і тієї ж реальної групи схожі стереотипи поведінки, спосіб життя, ціннісні орієнтації” [7, 243]. Стосовно інтелігенції – це вища освіта, розумова праця як професія, високий інтелектуальний професіоналізм, творчий характер діяльності в загальноприйнятому розумінні та у вузькому: творчість як вид діяльності.

З погляду автора пропонованої статті не завжди доречним та коректним є вживання терміна „національна інтелігенція”. Виникає питання: а як бути з інтелігенцією Сходу, Півдня України та Криму: там інтелігенція „національна”, „інтернаціональна” чи яка? Одним словом, тут є над чим думати, особливо у зв’язку з нагальною потребою об’єднання країни.

За А.А.Гусейновим і Р.Г.Апресяном цінності – значущі для людини матеріальні або ідеальні об’єкти, які відповідають якимось потребам, інтересам, намірам, цілям, планам людини або групи людей чи суспільства [6, 228]. Вони ж дають і систему ціннісних орієнтацій та ієрархію цінностей, зокрема моральних [Там само, 228–240].

Закономірність побудови суспільства полягає у тому, що сукупність цінностей повинна відповідати нормам [7, 141]. В Україні суспільні цінності проголошені, але наявні норми, які з погляду класичного розуміння їхнього взаємозв’язку зобов’язані виступати охоронцями, стражниками цінностей, далеко не завжди їх підтверджують.

Тому період майже в півтора десятка років у новітній історії України, період переходу від одного соціального стану до іншого, за своєю суттю став таким, у якому названа закономірність була порушена. У практиці це привело до значних протиріч у соціальній реальності та до висновків і заяв як на професійному, так і дилетантському рівнях, що мораль в українському суспільстві зруйнована, ні моралі, ні духовності немає, як немає й інтелігенції, місія якої й полягає у формуванні духовності та моральності людей. Діагноз професора Преображенського, героя роману М.Булгакова „Собаче серце”: „розруха в головах людей” актуально звучить і для сьогоденного українського суспільства. Для подолання цього хворобливого процесу й своєрідного лікування стану бездуховності якраз і необхідна інтелігенція.

Різні соціальні явища (нерідко у спотвореній формі), характерні для розвинутих країн, притаманні й нам, але ще в більш спотвореній формі. Серед них – не завжди об’єктивна критика.

Зокрема, за радянського часу – повне ігнорування Заходу, масштабна та огульна його критика, проголошення як єдино істинної лише комуністичної моралі. З 1991 р. – з точністю до навпаки: огульна критика всього того, що пов'язане з попереднім розвитком суспільства. Ситуація з інтелігенцією та з усіма її проблемами – яскрава ілюстрація такого процесу.

У кінці 80-х років у соціальній структурі українського суспільства відбулися зміни, підготовлені правовою (юридичною) та політичною практикою попередніх років.

Українська інтелігенція із запалом та надіями на кардинальні суспільні зміни зустріла перебудову і в той же час була більш лояльною, ніж будь-коли. Але оптимізм та віра незабаром змінилися глибоким розчаруванням, бо наймудріші та найдосвідченіші її представники замість справжньої перебудови побачили та розпізнали тільки косметичні політичні й економічні заходи, які мали на меті лише „підремонтувати” наявну тоталітарну систему, не змінюючи її ідеології та жорсткого політичного курсу. Найбільш далекоглядні та прозорливі представники різних загонів національної інтелігенції союзних республік зуміли побачити в тих процесах можливість добитися національної незалежності, створивши національні фронти, патріотичні організації та рухи, зокрема „Рух” в Україні (з досить трагічною історією). Вслід за інтелігенцією Латвії, Литви та Естонії цього добила і українська інтелігенція.

Говорити в тому традиційному розумінні про інтелігенцію, як це було за часів тоталітарної системи, немає підстав. Під це традиційне розуміння сьогодні підпадають, як і раніше, так звані „бюджетники”, заробітна плата яких фінансується державним бюджетом або органами місцевого самоврядування. Це люди переважною більшістю з вищою освітою чи навіть двома, особливо управлінські кадри, чиновники та державні службовці будь-якого рівня, вчені, науково-педагогічні кадри вищої школи, вчителі, лікарі, актори і т.д., тобто всі ті, хто працює у бюджетній сфері. Вони залежні від держави і виступають, як завжди, носіями державницьких ідеалів за будь-яких політичних обставин. Сюди ж належить і так звана „творча інтелігенція”, яка не залежить нібито ні від кого, і для її діяльності необхідні лише міфологічні речі: гора Парнас, Пегас та Муза. Але ситуація має досить дивний вигляд: коли владний тоталітарний тиск давив пресом, то іноді в той час створювалися творчі шедеври, а коли отримали свободу, то геніальних творів, на превеликий жаль, стало менше. Історія з присудженням Державної премії ім.Т.Г.Шевченка трирічної давності, коли не знайшлося літературного твору в незалежній історії України, достойної цієї нагороди, і премію отримала робота 70-х–80-х років, яка свідчить саме про це.

Основними чинниками появи української інтелігенції можна вважати об'єктивні причини розпаду тоталітарної системи, перебудовчі процеси, історичні, національні, національно-визвольні цінності, які зберігали представники наукової і творчої інтелігенції, особливо в західній Україні і в столиці Києві, та події, пов'язані з 1991 роком. Через те, що основні чинники, які перетворювали інтелігенцію попереднього суспільства в нову, склалися вже після 1991 року, орієнтовно впродовж останнього десятиріччя ХХ ст., то слід сказати, що величезну, воістину неоціненну роль на цей процес справив перехід українського суспільства на державну мову спілкування, передбачений Законом України ще 1989 року. Тому для більшості української інтелігенції пропозиції на зразок другої державної, російської мови, чи то подвійного громадянства і т.п. виглядають принаймні, м'яко кажучи, протиприродними.

На початку 90-х років інтелігенція в Україні кількісно становила 6,5 млн. осіб і була надзвичайно різномірною й такою залишається і тепер. Але з того часу відбулися ще глибші внутрішні соціальні зміни в структурі самої інтелігенції: частина науково-технічної та інших видів інтелігенції пішла в бізнес, інша частина стала основою підприємців, промисловців та банкірів. Загальновідомо, що близько 75% реалізаторів на ринках України сьогодні – це люди з вищою освітою. Не затребувані суспільством випускники вузів поповнили ряди найманих робітників. Термін „робітник-інтелігент”, широко вживаний за радянського часу, стосовно них звучить більш ніж саркастично. У різних джерелах називаються різні цифри щодо діячів

літератури та мистецтва, вчених, які виїхали за кордон: від 2 до 5 тис. осіб. Величезна кількість співаків та кіно- і театральних митців виїхала до Росії. Але реальна цифра значно більша й створює певну загрозу інтелектуальному потенціалу українського суспільства.

Сьогодні інтелігенція України являє собою соціальну групу, яка зайнята в інтелектуальній сфері життєдіяльності суспільства і в цілому менш зацікавлена в ринкових стосунках, ніж інші соціальні класи, групи за винятком тієї її частини, яка пристосувалась і ангажувалась у різноманітні види еліт і для якої характерна певна соціальна мімікрія [13]. Попри все, вона в цілому не стала творчим, будівничим класом нового суспільства. Однією з причин можна назвати її більш високу духовність і морально-етичні цінності та ідеали. Бо лише повна їхня відсутність та відсутність моральних гальм допомогла „прихвизаторам” спочатку стати власниками, пізніше – багатими, а ще пізніше – мільйонерами та олігархами.

Традиційно місія інтелігенції, сформована радянською системою, виявилась і виявляється в свідомості частини інтелігенції після 1991 року. Після невеликого проміжку часу, який засвідчував відхід від тоталітарної системи й характеризувався постійними заявами „демонополізації” влади, „деполітизації”, „департизації” та „деідеологізації”, логічно наступив час масового створення політичних партій. Зрозуміло, що інтелігенція пішла до різних партій, демонструючи суспільству свої соціальні, політичні та моральні пріоритети. Але й сама інтелігенція ще не звільнившись від „совєтської” свідомості та прив’язаності до державної та політико-владної радянської машини, створила власні політичні партії, які за своєю професійною будовою більше нагадують професійні гільдії. Це, зокрема, Партія науково-технічної інтелігенції (м.Дніпропетровськ), Партія інтелігенції та деякі інші, які, звичайно, не могли та й ніяк себе ініціативно не виявили в розбудові українського суспільства.

Але все-таки в цілому українська інтелігенція – одна з найбільш активних соціальних груп, яка намагається відігравати провідну роль у політичному житті суспільства. Так, у Верховній Раді нового скликання презентовані випускники майже 130-и вузів, чверть з яких – київські [4, E4]. Професійно у Верховній Раді домінують інженери: із 60-и спеціальностей, які презентовані в парламенті, 27 – інженерні, що становить майже 50% складу парламенту [4, E5]. Хоч порівняно мало істориків – 19, учителів – 16 та лікарів – 7 [4, E5].

Бажання інтелігенції брати активну участь у політичному процесі, незважаючи на різноманітний спектр та нерідко полярні позиції багатьох, диктується демократичними ціннісними орієнтаціями, які відкривають перспективи для розвитку суспільства в Україні. Однак розуміння змісту демократичних цінностей та їхнього наповнення у представників різних регіональних груп інтелігенції зовсім різне. Захід, Київ та Центр орієнтуються на європейські та світові стандарти, а Схід, орієнтуючись в основі своїй на ті ж самі стандарти та цінності, шлях у Європу та „світ широкий” убачає через Росію.

Принципово нові для українського соціально-політичного та духовного життя дефініції „відродження”, „національний” (в різних іпостасях) стали дуже актуальними та навіть модними з початку 90-х років. Але з часом вони почали так нещадно експлуатуватися і значною мірою так заговорені, що нині для їхньої конкурентоспроможності необхідні певні додаткові зусилля, нові ідеї та новітньо-оригінальне їхнє втілення. З погляду відродження всього спектра духовності (відкидаємо весь непотріб, прозваний „шароварщиною”): історії, поваги до традицій, відродження патріотичних почуттів, гордості за належність до української нації, соборні почуття та інше – це те, що започатковане й розвивається саме тією частиною інтелігенції, до якої термін національна абсолютно виправданий. Так, вечори, проведені в м.Кіровограді з участю відомих митців та мистецтвознавців Н.Матвієнко, Т.Петриненка, Г.Скрипник та ін., сприймалися глядачами і слухачами як священне духовне дійство неперевірено високого гатунку. Люди в процесі цього спілкування піднімалися до катарсису – високого духовного очищення, єднання віків і сучасності, зовсім забувши про політику.

Усе вищезгадане свідчить про неоднорідність цінностей: існують національні та інтернаціональні й поруч з ними – відверто націоналістичні та відверто космополітичні.

Необхідно зауважити, що характерною ознакою сьогодення в Україні є надзвичайна пластичність цінностей: морально-етичні трансформуються в політичні і навпаки. У передвиборчих президентських перегонях 2004 року та парламентських 2006 року всі провідні політичні сили обзавелись на зразок „обличчя фірми” обличчям політичної партії. Творчі особи: співаки, актори, спортсмени та ін. – всі пішли туди, куди їх покликали ті чи інші політики. Такий конформізм став основою особливих стосунків між інтелігенцією та українською політичною елітою у цілому. Ця частина інтелігенції являла собою еліту і періоду правління Л.Д.Кучми і в той же час частково оновила її в час президентства В.А.Ющенка.

Нові медіа можливості, особливо телебачення, різноманітні шоу (від кухні до політики) заклали основи зростання такого своєрідного явища, як епатажність інтелігенції та її самореклами. Це абсолютно нове явище на українських теренах. Його сміливо можна віднести до тих явищ, яким російські соціологи дали назву „фантоми суспільної свідомості та поведінки” [20]. Прізвища О.Білозір, О.Бузини, Б.Жолдака, О.Забужко, В.Приходько та інших асоціюються із гучними заявами, скандалами, нетрадиційними поглядами. Стало модним епатажувати публіку, на відміну від радянської дійсності, своїм родоводом, пошуками генеалогічного дерева сім’ї, роду, рекламувати своє шляхетне походження тощо.

Якщо говорити про соціальний статус інтелігенції, то він має тенденцію до зростання. Це цілком очевидно. Адже чим вище суспільство цінує певний вид праці, тим і соціальний статус цих працівників вищий. Роль інтелектуальної праці в житті українського суспільства невинно зростає. Про це свідчить і кількість вузів, що постійно зростає, та студентів у них.

Набуття відкритості українського суспільства посилює поліваріантність, різноманітність та суперечливість морально-етичних цінностей.

Висновки з даного дослідження і перспективи їхнього подальшого розвитку полягають у наступному:

- встановлення об’єктивності щодо ситуації з інтелігенцією можливе тільки за умови подолання інерції та поєднання відомих раніше й нових підходів до розуміння місця, стану та ролі інтелігенції у суспільстві за доби незалежності України;
- інтелігенція існує в українському суспільстві реально, але через структурні зрушення в усіх сферах суспільної життєдіяльності відбувається зміна її традиційної ролі;
- збільшувана відкритість українського суспільства та відповідно зросла соціально-культурна різноманітність та парадоксальність світу, поява планетарної (глобальної) моралі та проблеми, викликані нею, породжують певні протиріччя між світоглядними й нормативно-професійними складовими моралі в цілому та морально-етичними цінностями інтелігенції, зокрема, і виникнення зовсім нових морально-етичних аспектів взаємодії, що не вкладається в звичні рамки традиційного розуміння моралі;
- перспектива за тією інтелігенцією, яка сформулює і подасть суспільству таку морально-ціннісну ідею, завдяки якій об’єднається все українське суспільство.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Астахова В.И. Советская интеллигенция и ее роль в общественном прогрессе. – Харьков, изд-е объединен «Вища школа», 1976. – 156 с.
2. Афанасьева А.И. В поисках моральных ориентиров // Социс. – 2004. – №3. – С.138–141.
3. Беленький В.Х. Еще раз об интеллигенции // Социс. – 2004. – №4. – С.94–102.
4. В Верховной Раде заседают // 2000. – 31 березня 2006. – С.Е1, Е4-Е5.
5. Гринин Л.Е. Люди известности – новый социальный слой? // Социс. – 2004. – №12. – С.46–54.
6. Гусейнов А.А., Апресян Р.Г. Этика: Учебник. – М.: Гардарики, 1998. – 472 с.
7. Добренков В.И., Кравченко А.И. Фундаментальная социология: В 15 т. Т.5: Социальная структура. – М.: ИНФРА-М, 2004. – VIII, 1096 с.

8. Изменение социально-классовой структуры общества в условиях его трансформации. – Харьков: Основы, 1997.
9. Інтелекція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Вип.4. Серія: соціологія. – Одеса: Астропринт. – 2005. – 144 с.
10. Каревіна О. Економічні інтереси та соціально-економічні орієнтації населення України на етапі переходу до нового соціально-економічного устрою // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – №4–5. – С.176–186.
11. Куценко О. Повернення класів? Перспективи класового аналізу пострадянської реальності // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – №1. С.5–13.
12. Куценко О. Про деякі соціоструктурні наслідки інституційних змін в українському суспільстві // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – №2. – С.26–32.
13. Лобанова А.С. Феномен соціальної мімікрії. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2004. – 300 с.
14. Макеєв С. Класовий аналіз у сучасній соціології // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – №3. – С.5–13.
15. Оксамитна С., Бродська С. Соціальний клас як чинник диференціації життєвих шансів // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – №4. – С.24–42.
16. Осинский И.И., Добрынина М.И. Интеллигенция и будущее России // Социс. – 2004. – №4. – С.145–146.
17. Руткевич М.Н. Трансформация социальной структуры российского общества // Социс. – 2004. – №12. – С.41–46.
18. Тарапов І.Є. Про долю інтелекції в Україні // Наука та наукознавство. – 1999. – №2. – С.18–25.
19. Тарабукін Ю., Яковенко Ю. Нерівності та процеси класоутворення в суспільстві, що трансформується // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 2. – С.14–23.
20. Тощенко Ж.Т. Фантомы общественного сознания и поведения // Социс. – 2004. – №12. – С.3–15.
21. Філософія: світ людини. Курс лекцій: Навч.пос. / В.Г.Табачковський, М.О.Булатов, Н.В.Хамітов та ін. – К.: Либідь, 2004. – 432 с.
22. Цапко М.С. Гражданские позиции интеллигенции: камо грядеш? // Социс. – 2004. – №9. – С.134–135.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Перевозник Лариса Михайлівна – доцент кафедри філософії КДПУ ім. В.Винниченка.

Наукові інтереси: загальна соціологія, соціологія освіти й виховання, соціальна екологія, морально-етичні проблеми сучасного українського суспільства.

ДЕРЖАВНІСТЬ ТА ГРОМАДЯНСЬКІ СВОБОДИ: ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ

Григорій СТЕЖКО, Зоя СТЕЖКО, Володимир ЯЦУК (Кіровоград)

Розглядається діалектична взаємозумовленість держави та суспільства, владного примусу та громадянських свобод, права та відповідальності, розвитку уявлень провідних мислителів про громадянське суспільство.

The dialectical interconditionality of the state and society, imperious compulsion and civil liberties, right and responsibility, development of presentations of leading thinkers about civil society is examined.

Тема громадянського суспільства завжди була на часі у філософських та політологічних дослідженнях, але особливої гостроти в державотворенні України вона набула з прийняттям Конституції, у якій Україна проголошується демократичною, соціально-правовою державою, яка відповідає перед людиною за свою діяльність і яка забезпечує права та свободи своїх громадян. “Права і свободи людини та їх гарантія визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов’язком держави”, – проголошується в третій статті Конституції України. Таким чином, уже в самих конституційних засадах простежується широкий спектр питань щодо самої концепції громадянського суспільства й держави, її стосунків з громадянами та їхніми свободами. Тому саме проблема громадянських

свобод, самоцінності людини, стосунків між суспільством та державою і стане предметом нашого дослідження.

Проблема громадянського суспільства не є новою в історії людства. “Дуалізм держави та суспільства виявляється як постійна складова історії та політичної філософії Європи, починаючи з часів Платона” [8, 279], тому й знайшла своє відображення в досить численних дослідженнях. На кожному історичному етапі розвитку людства вона загострювалася та згасала залежно від політичної кон’юнктури та потреб політичної еліти. Однак потенційно ідея громадянського суспільства ніколи не втрачала своєї актуальності й завжди пов’язувалася із державною демократією, котра різними мислителями розумілася по-різному.

Аналіз наукових досліджень з проблеми громадянського суспільства дає нам великий матеріал, без вивчення якого ми не можемо визначитися із проблемами його розбудови. Проте історія свідчить, що філософи, політологи так і не визначилися зі змістом поняття “громадянське суспільство”, не склалася спільна думка і в баченні самої держави та її функцій. Дискусійними залишаються питання про історичні передумови виникнення громадянського суспільства, про стосунки державних та громадянських інституцій тощо. Ці розбіжності зумовлені передусім акцентуванням уваги на різних аспектах держави, спробами пояснити державу в контекстах або суто соціологічному, або суто юридичному, або інших конкретних аспектах її вияву, – при цьому поза увагою залишалися функції держави в стосунках із громадянським суспільством.

Зі всього розмаїття дефініцій громадянського суспільства нам імпонує визначення Т.Розової та В.Баркова: “Громадянське суспільство в сучасному розумінні – це комплекс уніфікованих історичним досвідом засобів розв’язання суперечностей між людиною як соціальною істотою і державою як політичним утворенням завдяки соціалізації держави при не обов’язковій політизації людини. Громадянське суспільство – динамічно структурований чинник інтерсуб’єктивних стосунків людей, їхніх соціальних спільнот і держави, котрий забезпечує цим стосункам свободу розвитку через систему конструктивних противаг для державних структур і доцільне обмеження кількості та повноважень останніх” [8, 44–45]. Однак чи завжди держава та її функції мислилися однаково? Для відповіді на це питання звернемося до історії, тому що без аналізу історії розвитку поглядів на державу та саму проблему громадянського суспільства важко уникнути надмірного романтизму, ідеалізації а то й утопізму в баченні громадянського суспільства на кшталт думки, що втілення його ідей має усунути всі соціальні негаразди. На декотрих підходах, найбільш значущих, ми зупинимося з тим, щоб визначитися з власним баченням проблеми державності та громадянських свобод.

Історично перші погляди на громадянське суспільство сягають своїми коренями ще в часи давньої Греції. Ідею громадянського суспільства прийнято пов’язувати з ім’ям Арістотеля, його уявленням про поліс у значенні “політичного”, яке охоплювало своїм змістом усі ключові сфери суспільного буття. Отже, належність до полісу, за Арістотелем, означала бути громадянином держави, підкорюватися її законам. Тому аж до XVIII століття громадянське суспільство ототожнювалося із державністю та політикою. Навіть Дж.Локк та І.Кант уживали поняття “громадянське суспільство” та “держава” до певної міри як синоніми, але за всіх часів незмінним залишалося бачення зв’язку його формування із індивідуальною свободою та самоцінністю кожної окремої особистості. Вже тоді Дж.Локком, а пізніше Ш.Монтеск’є та Ж-Ж Руссо ставилися питання про свободу особистості, її незалежності від держави в загальній концепції індивідуалізму.

Громадянин є сувереном в державі, мета якої – захист прав та свобод її громадян – така головна ідея стосунків суспільства й держави в переважній більшості концепцій та в І.Канта зокрема. Розв’язання проблеми індивідуальних свобод, незалежності інституцій громадянського суспільства (церкви, спілок, общин, сім’ї тощо), які здатні забезпечити дотримання загальнолюдських моральних норм від втручання держави, запропонував І.Кант, проголосивши ідею “моральної автономії” особистості. Кожна особистість – це самоціль,

вона не може розглядатися як засіб здійснення державних завдань навіть тоді, якщо це є завдання загального блага. Ідея громадянського суспільства в кантівській політичній філософії вкладається в тезу: кожен громадянин держави має право бути володарем самого себе, внаслідок чого він є правовим партнером своєї держави.

У різних контекстах ідея громадянських свобод визначається як стрижень стосунків суспільства та держави. Особливо виразно вона постала з часів проголошення французькою революцією “Декларації прав людини і громадянина”. У філософських дослідженнях вона виокремилася як суперечність громадянського суспільства та держави, яка, власне, і стала ключовою в наукових дослідженнях аж до теперішнього часу. Достатньо виразного звучання проблема протистояння громадянського суспільства та держави набула в праці американського соціолога, політолога Т.Пейна “Права людини”. Тезисно його бачення громадянського суспільства вкладається в такі положення: солідарність людей, яка ґрунтується на спільному інтересі та почутті взаємодопомоги, утворює феномен соціальності, який не потребує державності; потреба в державі втрачається із вдосконаленням системи самоврядування громадянського суспільства; держава, уряд мають право на існування лише в разі згоди всіх вільних, рівноправних членів суспільства, та й то тільки в межах обов’язків перед своїми громадянами, зафіксованими в конституції; будь-які спроби посягання на права, свободи, всього іншого щодо суверенітету громадян розглядаються як вияв агресивності державного правління, а звідси і протиставлення державності громадянському суспільству. Ідею заперечення державної влади на користь самоврядування Т.Пейн поширював і на міжнаціональні стосунки.

Але на особливу увагу в забезпеченні свободи особистості, на нашу думку, заслугове концепція громадянського суспільства Г.Гегеля та його послідовника К.Маркса. За Г.Гегелем, увесь історичний поступ є поступом розвитку ідеї свободи. Він не був палким прихильником демократії, хоч відомим є його захоплення “чудовою афінською демократією”. Позицію Г.Гегеля стосовно державного правління більше розкривають його слова із “Філософії права”: “*Народ, узятий без свого монарха й безпосередньо пов’язаного з останнім розчленування цілого, є безформенною масою, яка вже більше не являє собою держави...*” [2, 305]. Справжня, позитивна свобода, за Г.Гегелем, передбачає обмеження, проте не будь-яке, а на кшталт: свавілля не є позитивною свободою, воно є нерозумною свободою. Свобода ж Г.Гегелем тлумачиться в спінозівському дусі як усвідомлена необхідність, на підставі чого він приходять до висновку, що громадяни досягають свободи лише за умов звички до дисципліни. Позбавлений державної організації народ він називає “безформенним агрегатом” людей. Його розуміння демократії як хаосу егоїстичної волі людей, які протиставляють власний інтерес спільному інтересу, красномовно розкривають такі слова: “...агрегат приватних осіб часто називають *народом*; але як такий агрегат він є, однак, *vulgus* (чернь), а не *populus* (народ); і щодо цього єдиною метою держави є те, щоб народ *не* отримував існування, не досягав влади та не здійснював дій в якості *такого агрегата*. Такий стан народу є станом безправності, аморальності і нерозумності взагалі” [1, 324–325].

Права, які надає демократія особистості, не повинні суперечити державним інтересам, вони мають узгоджуватися з ними в ім’я свободи громадянина. Вільним є той громадянин, який чинить згідно із законами держави таким чином, що вони сприймаються людиною уже не як зовнішні чинники, а як внутрішні моральні установки. Однак, яким же вбачається Г.Гегелю шлях до такого суспільного стану? Відповідь на це питання дають інші його слова: “Щоб стати вільним, щоб набути здатності до самоуправління, всі народи повинні були тому пройти попередньо через сувору дисципліну та підкорення волі пана” [1, 225]. Г.Гегель визнає, що через примус державним законам, можливо, навіть далеко не демократичним, коли їхні виконання, підкорення їм стануть звичкою, зникне потреба в примусі, тому що людина втратить відчуття внутрішнього опору їм, втратить усвідомлення суперечності. Отже, Г.Гегель розв’язує протиставлення самосвідомої дисципліни давніх греків, їхню “чудову афінську демократію” римському примусу до дисципліни на користь останньої. Він це

ілюструє на прикладі захоплення влади тираном Пізістратом, спираючись на яку, він привчив афінян до свідомої покори як власного волевиявлення. Будь-який державний закон спочатку видається насиллям усім, а потім лише окремим людям. Упровадження державних законів здійснюється насиллям щодо громадян “до тих пір, доки вони не досягнуть правильного розуміння, і закон не стане для них їхнім власним, перестане бути чужим” [4, 143].

Таким чином, концепція громадянського суспільства Г.Гегеля передбачає примус, насилля, підкорення своєвілля громадян, їхньої свідомої волі державним законам. Про це красномовно свідчить його висновок: “Рабство й тиранія становлять ... в історії народів необхідний ступінь і тим самим дещо *відносно* правомірне” [1, 225–226]. Якщо особистість в історії відіграла роль тирана, то це є виправданим у разі, коли тиранія сприяє історичному прогресу. У цьому й полягає велич правителя, зокрема таких історичних постатей як Пізістрат, Робесп’єр, які, на думку Г.Гегеля, були великими особистостями “саме тому, що вони бажали й здійснили велике і при тому не уявне та позірне, а справедливе та необхідне” [3, 30].

Гідним продовжувачем гегелівського вчення про діалектику свободи та необхідності, держави та громадянського суспільства став К.Маркс зі своєю теорією суспільства та диктатури пролетаріату. У гегелівському дусі він вважав, що суспільство “історично повинне пройти через диктатуру пролетаріату”. Громадянське суспільство, за К.Марксом, є продуктом історичного розвитку й зумовлене особливими формами класового розшарування суспільства та виробничих відносин, на захисті яких стоїть відповідна політико-правова система. Громадянське суспільство як породження буржуазного суспільства має тимчасовий характер, оскільки утримує у собі власного могильщика – пролетаріат. Але певний час пролетаріат “*потребує* держави, – зазначає Ф.Енгельс, – він потребує її не в інтересах свободи, а в інтересах придушення своїх противників, а коли стає можливим говорити про свободу, тоді держава як така перестає існувати” [10, 7].

Зосередившись на сфері матеріального виробництва в аналізі громадянського суспільства, К.Маркс належним чином не врахував такі громадські утворення як спілки, асоціації, общини тощо. Протиставлення громадянського суспільства державі в нього полягає у тому, що громадянське суспільство є виявом матеріальної сфери, а держава – надбудови. Зокрема, у своїй праці “До єврейського питання” він писав: “Завершена політична держава є по своїй суті *родовим життям* людини, на *протилежність* її матеріальному життю. Всі передумови цього егоїстичного життя продовжують існувати *поза* державною сферою, у *громадянському суспільстві*” [9, 363]. Таким чином, протистояння держави та громадянського суспільства переноситься в площину родового та індивідуального в людині, – в державі людина постає родовою істотою, позбавленою власної індивідуальності. Концептуально громадянське суспільство пов’язане, насамперед, із ідеєю індивідуальної свободи, індивідуальною самоцінністю, і сама досконала держава своїми політичними свободами не замінить особистої свободи. Держава поєднує інтереси суспільства як цілого, так і окремих його громадян, а право як атрибут державності іманентно утримує в собі обмеження на свободу. Остаточне розв’язання суперечностей держави та громадянського суспільства полягає не в тому, щоб перетворити державу із органу, який стоїть над суспільством, в орган, підпорядкований йому, а в повному відмиранні держави і права.

Отже, ні одне із прав людини в громадянському суспільстві не виходить за межі “еґоїстичної людини, людини як члена громадянського суспільства, тобто як індивіда, що замкнувся в себе, в свій приватний інтерес.” [9, 373]. Повне відмирання держави, вдосконалення людини веде суспільство в царину свободи, а там, де немає держави, немає і питань про свободу, необхідність в сфері виробництва буде стосуватися лише світу речей, а не людей. Оцінюючи марксистське бачення свободи та демократії, К.Поппер зазначав: “Саме фундаментальної ролі “формальної свободи” і не добачили марксистки, які вважали формальну демократію недостатньою і прагнули доповнити її тим, що називали звичайно “економічною демократією”. Це двозначне й абсолютно спрощене визначення, яке затемнює

той факт, що “чисто формальна свобода” – це єдина гарантія демократичної економічної політики” [16, 138]. Додамо, що “чисто формальну свободу” К.Поппер бачив засобом контролю над владою. “Це контроль над правителями з боку тих, ким правлять”, – вважав він [там само]. Таким чином, К.Поппер правову владу визнавав домінуючою над економічною владою, що, як на нас, є достатньо спірним твердженням. Втім можна погодитися з його оцінкою думки К.Маркса щодо “відмирання” держави як “наївної думки”. Саме марксистське положення про “відмирання” держави, за К.Поппером, “ясно вказує на те, що він (К.Маркс – авт.) ніколи не розумів ні парадокса свободи, ані тієї функції, яку може і мусить виконувати державна влада для забезпечення свободи і людяності” [16, 137].

Споріднену гегелівській діалектиці свободи та необхідності ідею диктатури пролетаріату зустрічаємо в соціальній філософії К.Маркса та його послідовників, які вважали, що суспільство саме висуне зі своїх кіл керівників, здатних зламати свавілля анархічно налаштованих людей та привчити їх до державницьких порядків шляхом насилля в ім’я демократії. І хоча насильницька діяльність такого вождя обмежена в часі лише конкретними завданнями призвичаєння громадян до дисципліни, “державна цього періоду не може бути нічим іншим, крім як революційною диктатурою пролетаріату” [10, 28]. Але в підсумку передбачається “відмирання” самої держави. Саме останнє положення марксистської соціальної теорії і стало предметом гострої критики її опонентами як до практики соціалістичної революції, так і після неї. Історія підтвердила негативні передбачення такого “громадянського суспільства”. Видається достатньо обгрунтованою критика К.Маркса М.Бакуніним, який ще задовго до практики втілення цих ідей визначив можливість виникнення такої суспільної системи як “авторитарний комунізм”, в якому панівне місце посяде “червона бюрократія”. “Авторитарний комунізм, – пише М.Бакунін в своїй праці “Анархія по Прудону”, – монополізує власність не на користь буржуазії, а на користь фікції, на користь абстракції – держави, істоти уявної, але для народу ця фікція втілиться в надто конкретних представників, державних людей, чиновників, які будуть свавільно володарювати суспільним капіталом” [6, 6]. М.Бакунін заперечує положення марксизму, що правляча меншість буде складатися із робітників. На його думку, вони із представників народу перетворяться у правителів народу, відірвуться від народу і стануть дивитися на робітничий рух з висоти державності, а те, що марксистки зуть “диктатурою пролетаріату”, насправді буде “купкою привілейованих вибраних, або навіть невибраних”. Очевидною підставою для таких висновків М.Бакуніну послуговував історичний досвід Великої французької революції. Більш за те, за М.Бакуніним, диктатура несумісна з самою людською природою. Стосовно ж тимчасовості авторитарного панування, то і тут М.Бакунін не погоджується із К.Марксом. В праці “Державність і анархія” він зазначає: “Ніяка диктатура не може мати іншої мети, окрім увіковічення себе” [6, 5]. Можна погодитися з тим, що кожна владна структура буде прагнути не до самознищення, а вся її діяльність буде спрямована на самозбереження.

Стосовно тези, що насилля, примус призведуть до свободи громадян у вигляді звички підкорятися демократичним порядкам, то і тут думка М.Бакуніна дещо інша. Насилля в будь-якій формі може призвести лише до моральної та інтелектуальної деградації громадян. “Диктатура, – пише він, – здатна породити в народі лише рабство” [там само]. І далі читаємо у нього: “Таке суспільство було б суспільством не людей, а худоби” [6, 6], що важко, як на нас, ототожнити із громадянським суспільством. А яку ж модель громадянського суспільства пропонує він сам? Концентровано це звучить так: громадянським є те суспільство, в якому здійснюється принцип самоуправління народу. Проте М.Бакунін заперечує не будь-яке управління, а лише централізоване державне управління, зосереджене в одних руках. Натомість він пропонує вільну організацію управління “знизу догори” – робітничих асоціацій, груп, общин, волостей, областей та народів – тобто зразок соціального устрою, можливо не менш утопічний, ніж попередній. Ставлення М.Бакуніна до держави стає зрозумілим через його захоплення політичною теорією великого патріота своєї Батьківщини, як його оцінює М.Бакунін, Н.Макіавеллі, принаймі про це свідчать його цитування.

Оцінюючи з позицій становлення держави на руїнах середньовіччя, Н.Макіавеллі зробив для себе висновок як основний принцип державної політики: “Тільки за допомогою злочину можна створити, зміцнити та зберегти державну владу: але з того моменту, коли злочин починає слугувати знаряддям держави, він стає добродетеллю” [17, 64].

Не можемо залишити поза увагою концепцію державності Ф.Ніцше, яка на тлі вже зазначених бачиться дещо оригінальною в плані “виродження” держави внаслідок її демократичності. Для Ф.Ніцше прагнення державної демократії створити благополуччя для громадян є злочинним наміром. В своїй праці “Людське, надто людське” він з цього приводу висловлюється достатньо чітко: “Держава є мудрою організацією для взаємного захисту особистостей; якщо надмірно вдосконалити її, то в решті решт особистість буде нею ослаблена та навіть знищена – тобто буде в корені зруйнована первісна мета держави” [12, 365]. Так, через демократію, на думку Ф.Ніцше, пролягає прямий шлях до виродження держави, а там і нації. Поступово уряд перетвориться з органу влади на “орган народу – а не якийсь опікуваний та шанований “верх” по відношенню до вихованого в цнотливості “низу” [12,435]. Все зазначене є свідченням того, що воля до влади при демократичному устрої зламана, як мінімум, вона перестає бути базисною, провідною, і в результаті нація вироджується. А далі Ф.Ніцше задається питанням: а в що перетвориться постдемократична держава? У відповіді на це питання він припускає такий варіант розвитку: демократичні держави закономірно чекає переродження в деспотичні, типовим зразком яких, на думку Ф.Ніцше, є соціалістичний тип державності, а її шлях до нього пролягає через ненависну Ф.Ніцше демократію. “Сучасна демократія є історичною формою падіння держави” [12, 445]. Демократична держава уявляється Ф.Ніцше натовпом різношерстних, говірливих, бідних волею, придатних для самих різноманітних цілей працівників, які “мають потребу в панові і повелителі як хлібі насущному”. А звідсіля і закономірний для Ф.Ніцше висновок: оскільки державна демократія неминуче породжує духовну убогість нації, психологію рабства, готовність невідступно слідувати за вождем, то такий вождь як тиран неминуче з’явиться. Проте Ф.Ніцше припускає і інший варіант розвитку історії: оскільки люди самолюбиві та помірковані, вони не допустять хаосу і швидше за все створять щось більш досконале, ніж держава, адже людству вже відомий історичний приклад руйнації родової общини. Виходячи із вищесказаного, стають зрозумілими і претензії Ф.Ніцше до демократії як прояву громадянських свобод.

Однак чи не найпоширенішим в політологічній літературі є бачення держави як способу політичної організації суспільства. В такій концепції держави її роль щодо громадян концентрується на організаційному аспекті державних інституцій. За умов нерозвиненості політичних партій держава до певної міри персоніфікувалася із нацією, а то й наднаціональним органом. Організаційні функції держави мають універсальний характер, вони поширювалися на всі сфери суспільного буття та на всі складові соціальної структури, всі стани громадян, які юридично належали до держави.

З розвитком політичної організації, класової структури, посиленням впливу політичних партій формується нове бачення держави. Із засобу універсальної організації держава трансформується в соціального арбітра. Ця концепція держави набуває свого визнання в західній політологічній літературі в середині минулого століття та закріплюється в конституційному праві декотрих країн. “Держава – арбітр” врегульовує та узгоджує майнові та правові інтереси всіх соціальних груп, класів тощо. З розвитком політичних партій, посиленням їх ролі набувають нового значення недержавні утворення – форми самоуправління громадян, які охоплюють широкий спектр проблем суспільного співіснування громадян. Відповідно через громадські організації посилюється вплив на соціально-економічну політику. До таких недержавних організацій як найбільш впливових можна віднести, окрім профспілок, всілякі об’єднання громадян на кшталт спілок культурно-просвітницького спрямування, етнопонаціональних об’єднань, союзів підприємців, релігійних організацій тощо, якщо не говорити про злиття політики та капіталу. Ми виказали

застереження тому, що через своє втручання держава “робить багатство потенційним джерелом влади... Через те економічна влада цілковито залежить від політичної...” [16, 139]. Тому перехід до стану громадянського суспільства пролягає через якомога більше послаблення впливу держави, політичних партій та посилення впливу недержавних громадських об’єднань самоуправління, тобто запровадження того, що К.Поппер називає “чисто формальною свободою”. Економічна влада, відокремлена від політичної, постає ефективною протиположністю державному утиску громадянських свобод.

Концепція держави як легалізованого примусу, засновником якої є М.Вебер, виникає на основі марксистського бачення держави як “машини пригноблення”, яке виникло на основі теорії антагонізму класів та класової боротьби. Однак на відміну від марксистського бачення держави у її зв’язку із класовою боротьбою в основі веберівської концепції держави легалізованого примусу лежить ідея правового творіння у відповідності із загальнолюдськими цінностями, відтак легалізований примус є не пануванням одного класу над іншим, а упередженням порушень встановлених державою законів з боку незначної меншості. Таким чином, державне законотворення спрямоване на захист громадянських прав більшості та примус незначної меншості. В цьому вбачається вища справедливість та свобода громадян, яка забезпечується державою. Окрім правового здійснення легалізації примусу визнаються і соціальні норми також як засіб легалізації примусу (референдум, плебісцит, опитування тощо). Недержавні громадські утворення і є джерелом соціальних норм, які є небайдужими до держави як органу здійснення примусу.

Звісно, ми висвітили крайнощі в баченні держави, а, як на нас, будь-яка однобічність в поглядах на державу, бачення лише позитиву чи негативу не є на користь визначенню громадянського суспільства. Взаємостосунки держави та самоорганізації громадян обумовлені як самою формою держави, так і спрямованістю громадянських утворень, їх конструктивністю. Оптимальною буде така їх взаємодія, коли органи самоврядування стануть свого роду збуджуючою силою впливу на державний сектор управління щодо розв’язання актуальних для громади проблем як тактичного, так і стратегічного характеру, послаблюючи державні владні функції на користь громадянських. Проте сам спосіб впливу на державу детермінований формою правової організації та способом реалізації державної політичної влади.

У конституціях багатьох демократичних, правових держав закріплено право громадян висловлювати свій соціальний протест в різних формах – навіть у формі масових демонстрацій. І хоч всі ці форми впливу громадянської думки мають спрямованість на досягнення свободи, справедливості, все ж вони не мають однозначно позитивного змісту. Історія знає багато прикладів, коли під прикриттям волі народу коїлися антинародні дії (сепаратизм, перевороти, державний тероризм тощо), внаслідок чого волею народу, під прикриттям справедливості досягалися антидемократичні, неправові політичні цілі, здійснювалася легалізація крайніх форм насилля, примусу від імені народу – навіть страта англійського та французького монархів виправдовувалася волею народу. Можна було б проілюструвати це також і історією української нації.

Громадянське суспільство можливе лише за умов дотримання державної справедливості, прав та свобод громадян. Ця ідея ще з часів Платона плекається усіма народами, але чи завжди право, свобода та справедливість йдуть разом, чи є їм межа, і чи не суперечать вони одне одному? В науковій літературі немає однозначності щодо відповідей на ці питання. Досить цікаву думку щодо їх співвідношення висловив А.Камю: “Революція, яка здійснюється ради справедливості за допомогою свободи, в решті решт підбурює їх одну проти одної.” [7, 342]. “Спочатку революція пробує втамувати породжений нею бунтарський дух, потім волею-неволею відкидає його ради подальшого самоутвердження” [7, 343].

Таким чином, можемо зробити висновок, що протестні форми вияву громадянських свобод, хоч вони і конституційні, не є однозначно прийнятним шляхом до справедливості як загальнолюдської цінності. Збереження за громадянськими організаціями права на постійне, послідовне правове самовираження є не менш ефективним засобом, ніж право на масове

бунтарство як стрибок в розв'язанні кількісних протестних накопичень. “Там, де право здійснюється без зволікань, рано чи пізно з'явиться і справедливість, яка ґрунтується на ньому” [7, 345]. І далі А.Камю розвиває думку про право на свободу слова як фундамент розбудови правового громадянського суспільства. Завдяки свободі слова відбувається вплив громадянських організацій на державну політику в інтересах справедливості. “Справедливість в мовчазному світі, – зазначає А.Камю, – поневолена і німа, руйнує співпричетність людей і в решті решт перестає бути справедливістю” [там само].

Прагнення до свободи та справедливості є виявом родової сутності людини. Варто погодитися із М.Бакуніним в тому, що соціальне виникло не з розвитку відносин між людьми, а із самої людської природи, однак, пройшовши через різні форми пригноблення, людина прагне до завоювання своєї особистої свободи. Громада є сувереном за своєю природою і лише з переходом до державного устрою її суверенні права на свободу та справедливість переходять до держави, але чи стане захист цих чинників її метою – це питання політики.

В утвердженні свободи як іманентної риси людини М.Бакунін звертається до християнства. “Християнство дало людині індивідуальну душу, незалежну від держави і навіть від суспільства. Воно, безперечно, заронило в її душу насіння егоїзму...” [17, 61]. Тому постає питання, чи можуть бути свобода та справедливість абсолютними, такими, щоб задовольнити людське в людині? З цього приводу великий анатом бунтарського духу А.Камю писав: “Абсолютна свобода -- це глузування над справедливістю. Абсолютна справедливість – це заперечення свободи” [7, 345]. Глибокий діалектичний зв'язок свободи та справедливості обумовлюється неоднорідністю нації, її структуризованістю за різними ознаками, а відтак формується певна групова мораль, егоїстична по своїй суті. Поряд із прагненням до свободи та справедливості людині притаманний егоїзм, в тому числі і колективний. В громадянських структурах формується антиномічна мораль, щось на кшталт корпоративної моралі, а відтак і корпоративне уявлення про справедливість, свободу тощо. Відокремлена від загальнолюдської, вона перетворюється із природньої доброчинності в суспільне зло. Громадянські інтереси набувають змісту корумпованості, і чим більші розбіжності між інтересами соціальних груп, чим більше вони протиставляються загальногромадянським, тим більше підстав для здійснення владних функцій держави, а її існування є виправданим самим способом суспільного буття, є об'єктивною необхідністю. Це є особливо актуальним для України, в якій не склався той середній клас, котрий мав би стати базовим в визначенні стосунків громадянських та державних інституцій Тому об'єктивно державна влада завжди аморальна. “Державна мораль цілком протилежна загальнолюдській... Все, що сприяє посиленню та збільшенню держави, – благо; все, що шкодить їм, будь то найдоброчесніше, найблагородніше з людської точки зору, – зло ... такою є державна мораль” [17, 58]. Тому й виникає ситуація на кшталт того, що “абсолютна свобода – це право сильнішого на владу. Отже, вона підтримує конфлікти, які догоджають несправедливості. Абсолютна ж справедливість прагне до подавлення будь-яких суперечностей: вона вбиває свободу” [7, 342]. У реалізації потенційних можливостей окремого індивіда виявляється певна небезпека: “Чим більшу дію здійснює держава, тим більш схожим стає не тільки все, що впливає, але і все, що знаходиться під цим впливом” [5, 36]. А це вже не що інше як повернення до гегелівського тлумачення свободи через необхідність. Тож постає нездійсненне завдання пошуку такої моделі суспільного устрою, в якій чисельні його інституції, що забезпечують життєдіяльність народу, врегульовували б громадянські права і які б безпосередньо не залежали від політичної держави. Втім, наскільки це можливо в суспільстві з несформованим середнім класом? Питання видається риторичним. Можна тільки ствердно говорити, що оптимальним є той суспільний устрій, який найбільшою мірою здійснює громадянську самокерованість при найменшому втручанні держави. Чудово характеризують діалектику державності та громадянської самоорганізації, її обумовленість рівнем цивілізованості, слова К. Маркса: “Найнікчемніший поліцейський службовець

цивілізованої держави має більше “авторитету”, ніж усі органи родового суспільства, разом узяті; але наймогутніший монарх і найвидатніший державний діяч або полководець епохи цивілізації міг би позаздрити тій не з-під палки здобутій повазі, з якою ставляться до найскромнішого родового старійшини. Останній стоїть посеред суспільства, тоді як перші змушені намагатися удавати з себе щось поза ним і над ним” [11, 165].

В певних розробках ступінь демократичності і самоуправління, свободи ототожнюється із багаточисельністю політичних партій. До певної міри пряма залежність існує. Історичний досвід свідчить, що партії є сполучною ланкою між державою та певними прошарками суспільства, є свого роду політичним представництвом народу у владі. Через політичні партії реалізуються певні цілі, здійснюється вплив як на внутрішню, так і на зовнішню політику держави. Однак все це за умов достатньої розвиненості партій та їх репрезентативності. Українським політичним партіям не є притаманним ні перше, ні друге, оскільки абсолютна їх більшість не має ні чітко визначених ідеологічних орієнтирів, ні науково-обґрунтованих доктрин стратегії розвитку, а здебільшого вони представляють не вподобання громадян, а власні кон’юнктурні, переважно економічні інтереси. А незорганізованість та антиномічність позицій партій лише взаємно нівелюють їх вплив на державні інституції. Тому можна сказати, що в Україні навіть більш-менш потужні партії не є захисниками свобод громадян, будівничими громадянського суспільства. Тим більш, що в багатопартійності криється парадоксальність, що підтверджується словами Дж.Коупа: “Дві партії здатні забезпечити часткову демократію, але цілковиту демократію може встановити лише одна партія...” [15, 355]. Ми не будемо торкатися тієї аргументації, яку наводить Дж.Коуп на користь свого твердження, оскільки, по-перше, воно є достатньо вразливим для критики, адже політична свобода є гарантією індивідуальних громадянських свобод, а, по-друге, ми маємо виходити з того, що громадянське суспільство це передусім відокремлення державної влади від політичних структур. Отож питання стосовно багатопартійності, існування політичної опозиції як факторів демократичності суспільства, показника його громадянськості є достатньо дискусійним і виходить за межі тематики нашої статті, а відтак має стати предметом окремого дослідження. В контексті розв’язання нашої проблеми маємо лише зазначити, що політична свобода у будь-якому випадку слугує особистісній свободі, але навіть в умовах багатопартійності ні в якому разі не замінює її. Підсумовуючи, наведемо достатньо оригінальну, як на нас, думку із приміток К.Поппера щодо розбіжностей в поглядах на громадянське суспільство: “Для всіх цих поглядів є спільною певна формула – “неминучість плюс свобода” [15, 228].

Проблема громадянського суспільства для України – це окрім всього ще і проблема незворотності державного реформування, продекларованого понад п’ятнадцять років тому, зміст якого полягає в побудові суспільного устрою на засадах демократичності, громадянських свобод та гуманізму. Однак до цієї декларації громадянських свобод українська нація пройшла складний шлях випробування різноманітних моделей стосунків громадянина та держави. Утвердження політичної незалежності України, перманентні революційні перетворення (в сенсі якісних політичних змін) перетворили революційний дух в самоцінність нації, за якою втрачається бачення кінцевої мети – побудови громадянського суспільства. Кожна нова генерація політиків впевнена в тому, що саме вона покликана забезпечити громадянину права і свободи, справедливість і моральність, свободу слова, вірувань тощо через політичний плюралізм. Втім, як не прикро, справджуються слова А.Камю: “Доброчинність не може відокремитися від дійсності, не перетворившись при цьому в зле начало” [7, 349].

Відомо, що революційному духу притаманна певна містифікація абсолютності свободи слова, права, справедливості. І важливо уникнути при цьому повторення ситуації, коли свобода, передусім свобода слова – ставала справою вибраних. Справедливість без свободи слова, без громадянського права, навпаки, стає руйнівною силою. “Свобода неуявлювана без можливості виказати своє ставлення до справедливості та несправедливості...” [7, 345].

“Справедливість ввіряється тільки тим, хто наділений свободою слова... Навіть якщо справедливість ще не здійснена, свобода зберігає за людиною протест і рятує людське співтовариство” [там само]. Діалектика так званого “революційного духу” чудово розкрита А.Камю, підкреслимо лише його бачення особистісного смислу громадянського суспільства: “Людину не можна вважати цілком винною – адже не з неї почалася історія; але і цілком невинною її також не назвеш – адже вона її продовжує” [7, 349].

Можна з достатньою мірою впевненості стверджувати, що для української нації головною перешкодою для налагодження конструктивних відносин між громадянським суспільством і правовою державою є блокування розвитку її соціальності з боку груп корпоративних інтересів, які набувають різних форм і характеризуються особливою агресивністю, здатністю нехтувати законами, низьким інтелектуальним наповненням і високою матеріальною претензійністю, байдужістю до прав громадян і державності в цілому та схильністю до силового вирішення власних проблем. Можливо виправдовується гегелівське положення, що демократично влаштована держава не виключає застосування насилля щодо внутрішніх та зовнішніх супротивників. Демократія нерозривно пов’язана не лише із правами і свободами, а і з дисципліною та відповідальністю. Отож саме проблема свободи, а відтак і відповідальності в стосунках громадян із державою на сьогодні є на вістрі національного правового державотворення. Не забуваймо, що саме поняття “право” іманентно утримує в собі обмеження свободи, масштаби цих обмежень залежать від характеру держави, яка здійснює це право. Проблема криється у досягненні оптимального співвідношення права, свободи, відповідальності.

В доктрині лібералізму, яку проводить сьогодні Україна, державна політика відсувається на другий план, пріоритетність набуває державність економічної влади. Політична влада підміняється економічною саморегуляцією. Держава лібералізму втрачає функції соціальної регуляції, а стосовно економічної регуляції, то вона зводиться не до здійснення політичних прав, а до суто юридичних прав власності. Отже, формальна свобода суб'єкта громадянських свобод веде до розділення правової держави та економічного суспільства за рівнем статків, обумовлює збереження за державою соціальних функцій. Якщо індивідуальна та загальна воля суспільства не співпадають, а в дійсності вони і не можуть співпадати, то загальна воля проявляється по відношенню до індивідуальної в формі державності, відтак і індивід несе відповідальність перед державою. Ідея держави – гаранта індивідуальних соціальних свобод – повинна підноситися над будь-яким загальним економічним інтересом. Таким чином, соціальне розшарування гальмує установку лібералізму на відокремлення держави від суспільства А звідси, -- проводячи державну політику лібералізму, влада має дотримуватися і основних його приписів: “держава не повинна торкатися приватних інтересів індивідів” [8, 279]; “якщо держава не відділена від суспільства, то вона виявляється неспроможною керувати суспільними процесами, оскільки є їх похідною” [8, 281]; управлінські функції держави є демократичною участю в соціально-економічному врегулюванні суперечностей індивідуального, корпоративного та загального інтересів. Поки що основним принципом державної політики є до певної міри “принцип штучної і головним чином механічної сили, яка спирається на ретельно розроблену наукову експлуатацію багатств та життєвих ресурсів нації та організованої таким чином, щоб тримати її в абсолютній покорі” [17, 65]. З часів Н.Макіавеллі людство пройшло великий шлях державних перетворень, випробувало безліч моделей суспільного устрою, але історична пам’ять про своє минуле має стати застереженням та дороговказом на майбутнє. Втім, якщо не вдаватися в ілюзії на кшталт “відмирання” держави тощо, то маємо виходити з дійсності, що держава є необхідним злом: чим воно менше, тим краще для суспільства. Необхідність полягає в здійсненні політичного реформування, яке є неможливим без центру, як неможливе без державності і врегулювання інтересів, стосунків громадян за умов економічної та національно-політичної поляризації суспільства та посилення демократичних тенденцій. Надмірний революційний ентузіазм “низів” являє певну небезпеку. Громадянське суспільство

не можна звести до простої сукупності громадянських організацій, а тим паче до формального плюралізму політичних партій. Щодо стосунків між державою та громадянськими організаціями, то не варто їх оцінювати як антагоністичні, структури яких взаємозаперечують одна одну. Конфлікт між ними становить руйнівну силу поступу до громадянського суспільства.

Спонтанність та стрімкість соціальних перетворень, які відбуваються на хвилі бунтарського духу, не отримують адекватного відображення в інерційній суспільній свідомості, не знаходять своєї громадянської інституалізації. Народу не вистачає часу засвоїти новації, він не готовий до нової системи, а зміни не встигають інституалізуватися та закріплюватися. Бурхливий потік змін, який спрямований на руйнацію старої системи, не вдається потім зупинити та врегулювати. Надмірна поляризація суспільства, відсутність стійкого політичного центру і соціальних сил, які стояли б за цим центром, не сприяють тому, щоб ввести стихійне реформування в демократичне русло. А це може призвести до ще гіршої форми державного правління, ніж тієї, проти якої протестували, – від цього застерігає А.Токвіль. Історичний досвід свідчить про приреченість масових рухів на ще гірший режим, ніж той, проти якого здійснювався масовий протест. Так званий “золотий закон” політичного розвитку, сформульований А.Токвілем на основі аналізу наслідків Великої французької революції, підтверджує небезпечність революційних якісних стрибків там, де в суспільстві відсутні усталені традиції демократії та громадянських свобод. Але ж масові бунти якраз і виникають там, де цих традицій немає. Тому, гадаємо, варто зважити на зауваження А.Міграняна: “Помірні реформи, що здійснюються згори протягом тривалого часу, значно ефективніші блискавичних радикальних реформ, які не підкріплені серйозною стратегією по інтеріоризації цілей реформи в свідомості людей та закріплення в інституційній системі” [16, 183]. Як завжди, у таких випадках процес модернізації і реформ може вийти з-під контролю.

Ще більш радикально з цього приводу висловився Ф.Ніцше, який попереджував, що якщо народні маси коли-небудь дорвуться до влади, вони закують себе в залізні кайдани і будуть вимагати ще більш жакливого дисципліни. Він мав на увазі, що за умов відсутності у суспільстві усталених демократичних традицій люди неспроможні одномоментно піднятися з рівня свідомості пригноблених до рівня свідомості вільного громадянина. Таким чином, видається більш правомірним і виправданим шлях поступового реформування; саме згори, з центру, яким є держава, мають здійснюватися демократичні перетворення на шляху до громадянського суспільства.

Кожна революційна ідеологія до певної міри міфологізована, романтизована, і тому плани, як правило, “нездійсненні у тому вигляді, як їх задумали, оскільки навряд хоч якась соціальна дія дає точнісінько ті наслідки, що від неї чекали” [15, 186]. Суспільство розвивається відповідно об’єктивним законам історії, а не згідно з чиймись раціоналістичними задумами.

Завершити наш статейний аналіз проблеми громадянських свобод маємо словами К.Поппера, які, на нашу думку, найкраще розкривають стан розробленості теми громадянського суспільства словами: “Ми повинні й далі просуватися до невідомого, відчуваючи непевність і небезпеку, використовуючи наш розум, щоб планувати, наскільки це можливо, як нашу безпеку, так і нашу свободу” [15, 225]. Отже, до пошуку коренів соціальних негараздів нас спонукає прагнення віднайти ефективні засоби формування громадянського суспільства, наміри запропонувати шляхи утвердження добропристойності у суспільстві та застерегти від повторення історичних помилок.

Звісно, ми не можемо претендувати в межах статейного дослідження на повноту висвітлення такої неосяжної проблеми як проблема громадянського суспільства, як не можемо претендувати і на незаперечність своїх висновків. Втім, плекаємо надію, що своїми зусиллями ми внесли бодай дециму в філософське бачення проблеми та способів її розв’язання, що стане підставою для подальшого її дослідження, яке ми бачимо, зокрема, у

напрямку аналізу впливу багатопартійності політичної системи суспільства на громадянські свободи його членів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Гегель Г. Соч. в XIV т. М.: Соцэкгиз, 1929 – 1958. Т. III. – 371 с.
2. Гегель Г. Соч. в XIV т. М.: Соцэкгиз, 1929 – 1958. Т. VII. – 435 с.
3. Гегель Г. Соч. в XIV т. М.: Соцэкгиз, 1929 – 1958. Т. VIII. – 514 с.
4. Гегель Г. Соч. в XIV т. М.: Соцэкгиз, 1929 – 1958. Т. IX. – 442 с.
5. Гумбольдт В. Язык и философия культуры. М.: Прогресс, 1985. – 396 с.
6. Исаев А. “Коммунистическая антиутопия” М. Бакунина // Аргументы и факты, 1990. – №12. – С.5–6.
7. Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство: -- М.: Политиздат, 1990. – 415 с.
8. Козловски П. Общество и государство: неизбежный дуализм. – М.: Республика, 1998. – 368 с.
9. Маркс К., Энгельс Ф. Твори. 2-ге вид. К.: Вид. політичної літератури України, 1958. Т. 1. – 657 с.
10. Маркс К., Энгельс Ф. Твори. 2-ге вид. К.: Вид. політичної літератури України, 1958. Т. 19. – 642 с.
11. Маркс К., Энгельс Ф. Твори. 2-ге вид. К.: Вид. політичної літератури України, 1964. Т. 21. – 712 с.
12. Ницше Ф. Сочинения в 2 т. Т. 1 – М.: Мысль, 1990. – 831 с.
13. Освобождение духа. – М.: Политиздат, 1991, – 352 с.
14. Пейн Т. Избранные сочинения. М.: АН, 1959. – 420 с.
15. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Т. 1. – К.: Основи, 1994. – 444 с.
16. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Т. 2. – К.: Основи, 1994. – 494 с.
17. Предисловие к публикации. Бакунин М. Коррупция. – О Макиавелли. – Развитие государственности // Вопросы философии. – № 12, 1990. С. 53–66.
18. Розова Т., Барков В. Идеальне та реальне в уявленнях про громадянське суспільство // Людина і Політика, 2003, № 6. – С.44–50.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Стежко Григорій Петрович – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми методології наукового пізнання.

Стежко Зоя Василівна – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії КНТУ.

Наукові інтереси: філософські проблеми соціальної детермінації.

Яцук Володимир Васильович – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми регуляції суспільних стосунків.

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ВИБОРІВ

1993 р. ТА 1995 р. В РОСІЇ

Тетяна ХРИСТЮК (Рівне)

У статті автор здійснює порівняльний аналіз парламентських виборів 1993 р. та 1995 р. в Росії, розкриває ставлення влади до політичних партій, їхні способи взаємодії. Досліджує вплив радикальних реформ на формування політичних настроїв населення.

The author makes a comparative analysis of 1993 and 1995 parliamentary elections in Russia; shows the attitude of authorities towards the political parties, and the ways of interaction between them. The author investigates the impact of radical reforms on formation of population political attitude.

Одним з провідних інститутів легітимізації наявної політичної системи є вибори. Ідея виборності покликана забезпечити народний суверенітет і представництво всіх зацікавлених соціальних спільностей і груп населення в системі влади через політичні партії. Політичне життя в сучасному суспільстві не мислиться без партій, які надають йому динаміки, оскільки вони є ареною змагання політичних курсів та ідей. Багатоманітність соціальних інтересів зумовлює наявність у суспільстві різних політичних партій. Перемога тієї чи іншої партії на виборах створює можливість використання державних посад для утвердження її лінії у

розв'язанні економічних, соціальних і політичних питань. Боротьба політичних партій і свобода виборів є важливими засадами демократичного суспільства. Успішне проведення виборів і визнання суспільством їхніх результатів є важливою ознакою здатності суспільства розв'язувати актуальні для нього проблеми мирними політичними засобами. Тому проблему взаємостосунків різних політичних партій, їхньої боротьби за утримання першості в політичному житті країни можна віднести до однієї з найактуальніших у науковому та практичному планах.

Цю проблему досить активно почали вивчати науковці в другій половині 90-х років. 2000 року вийшла колективна праця “Політичні партії Росії: історія і сучасність”, у якій уперше було здійснено аналіз загальноросійських і національних партій, показано їхній генезис і формування, еволюцію програм, стратегію і тактику, розкрито їхню функціональну роль та значення в політичній історії ХХ ст. Теоретичні основи функціонування політичних партій досліджували у своїх статтях Т.Шматкова “Світ політичних партій”, А.Галкін “Масова партія сьогодні”, А.Кочетков “Політичні партії і партійні системи”, В.Сергеєв, А.Беляєв “Становлення парламентських партій у Росії. Державна дума в 1994–1997 роках” та інші. Проте в останніх дослідженнях з цієї проблематики мало уваги звертається на наступні питання: форми взаємодії між політичними партіями, ставлення до політичних партій населення та перегрупування політичних сил у парламенті в результаті проведених виборів.

Суспільно-практична актуальність теми унеможливило визначити мету й завдання дослідження. Метою цього дослідження є здійснення порівняльного аналізу виборчого процесу в Росії (вибори до Державної Думи 1993 та 1995 років). Для досягнення поставленої мети будемо розв'язувати наступні завдання:

- дослідити вплив радикальних реформ на формування багатопартійності в Росії;
- проаналізувати електоральну поведінку росіян, їхнє ставлення до різних політичних сил;
- розкрити ставлення влади до політичних партій, їхні способи взаємодії;
- здійснити порівняльний аналіз виборів 1993 та 1995 років до Державної Думи.

Уже через декілька днів після придушення опору Білого дому почалося формування політичних блоків для участі у виборах до Федерального зібрання, зокрема, за депутатські місця в його нижній палаті, Державній Думі. Вибори до Державної Думи проводилися за мажоритарною (від кожного виборчого округу в парламент проходив переможець) та пропорційною (депутатські мандати розподілялися між партіями залежно від кількості поданих за них голосів) системах. Вибори до верхньої палати, Ради Федерації, проводилися на основі мажоритарної системи: від кожного виборчого округу, що збігся з територією одного із суб'єктів Російської Федерації, мандати отримували два кандидати, які змогли набрати найбільшу кількість голосів виборців.

Ідея дострокових виборів викликала гострі дискусії. Багато політичних партій висловилися за перенесення виборів на більш пізній строк, аргументуючи пропозиції тим, що вибори за партійними списками для Росії – явище нове. Визначення строку подачі партійних списків не пізніше 35 днів до дати виборів досить звужувало можливість збору необхідної для реєстрації кількості підписів, у той час як продовження строків розширило б можливість політичних партій для повноцінної участі у виборах. Прибічники правлячого режиму, навпаки, вимагали проведення виборів у найкоротші строки, тому що це сприятиме формуванню легітимної законодавчої влади. Вони пояснювали свої вимоги тим, що, по-перше, поглиблення економічної кризи, погіршення життя людей можуть зробити політичну поведінку виборців не передбачуваною, а, по-друге, у політичному житті країни склався зручний момент для перемоги над опозицією, оскільки остання в результаті жовтневих подій зазнала поразки та була досить ослаблена. Їхнє пояснення підтверджували й соціологічні дослідження.

Опитування, що проводилися напередодні виборів до Державної Думи в 9 економічних зонах РФ, показали, що наслідки “шокової терапії” залишаються основними факторами, що

визначають політичні настрої більшості росіян. Головними проблемами, що хвилювали громадян Росії, були наступні: зростання цін (69%), зростання злочинності (47%), проблеми екології (27%), розподіл суспільства на бідних та багатих (23%), низька якість медичного обслуговування (20%) [7,128].

Перегрупування політичних сил призвело до того, що до початку виборів практично заново склалися основні політичні партії, блоки, об'єднання, які вступили в передвиборчу боротьбу. Це пояснювалося переважно тим, що попередні партійні структури були або зруйновані, або значно ослаблені і в нових політичних умовах були погано пристосовані до боротьби за місця в новому парламенті.

Формуючи основні політичні завдання, практично всі партії, блоки та об'єднання підтримували принцип розподілу влади та виступали за побудову демократичної правової держави.

За радикальні економічні реформи виступав блок "Вибір Росії", лідером якого був Є.Гайдар. У разі своєї перемоги блок прагнув замінити В.Черномірдіна Є.Гайдаром на посаді прем'єр-міністра.

На початку грудня Г.Явлінський організував виборче об'єднання "Яблоко", яке виступало за обмеження функцій президента та його підзвітність парламенту; збереження єдності Росії за допомогою поступової централізації державної влади.

Партія російської єдності і згоди (А.Шохін, С.Шахрай) відстоювала ідею коригування ринкових реформ.

На іншому фланзі виборчої кампанії головними учасниками були Російська комуністична партія, Аграрна партія та Ліберально-демократична партія, котрі вимагали відновлення Росії як наддержави на світовій арені. Особливо майстерно проводив виборчу кампанію В.Жириновський. Він через засоби масової інформації поширював прості та зрозумілі для всіх обіцянки. Так, інтелігенції обіцялося відродити вітчизняну науку, культуру, освіту; робітникам – розвивати систему господарювання; молоді – роботу, освіту, матеріальне забезпечення. Щодо національної ідеї, то лідер ЛДПР обіцяв відновити почуття національної гідності росіян. Головною метою зовнішньої політики оголосив відновлення кордонів Російської імперії.

Вибори в нові органи законодавчої влади відбулися 12 грудня 1993р. Головною сенсацією на них стала перемога ЛДПР, партійний список якої отримав понад 25% голосів. Загалом їхні результати були такими. Фракції національно-державної орієнтації: фракція ЛДПР налічувала 63 депутатські місця; Аграрна партія – 55; Комуністична партія – 50; "Російський шлях" – 25. Демократичної орієнтації: "Вибір Росії" – 76 місць; "Союз 12 грудня" – 20; "Яблоко" – 25. У центрі політичного спектру були група "Нова регіональна політика" – 65 місць; Партія російської єдності та згоди – 30 і фракція "Жінки Росії" – 23 місця. Спікером Державної Думи обрали І.Рибкіна, а главою Ради Федерації став В.Шумейко [3, 1].

Як для влади, так і для опозиції несподіванкою була перемога ЛДПР. Влада насамперед розраховувала на перемогу проурядових партій та рухів. Права й ліва опозиція, якщо й не розраховували на перемогу, то хотіли б зібрати необхідну кількість голосів виборців. Виборці ж зробили свій вибір на користь В.Жириновського. Це не була абсолютна перемога, але вона показала недовіру виборців до проурядових і демократичних партій та рухів. ЛДПР зайняла особливе місце в політичному спектрі Росії. Національно-патріотичні сили у виборах участі не брали, а на КПРФ маси не орієнтувались. У проголошених Жириновським лозунгах, програмних положеннях було багато тих обіцянок, які хотів почути народ. Він відображав почуття багатьох росіян про втрачену демократами країну й зумів відлучити від них частину електорату. Займаючи в цілому нейтральну центристську позицію щодо влади, завоювавши значну кількість мандатів у парламенті, лідер ЛДПР виступив як опозиційна сила уряду, Б.Єльцину. Однак, як покажуть пізніші події, виявлена політична опозиція в основному

зводилася до різкої критики дій уряду з актуальних проблем у парламенті, тобто не мала радикального характеру.

Таким чином, результати перших багатопартійних виборів продемонстрували невдоволення народу господарюванням демократів, оскільки й протягом 1993р. реформи не дали бажаних результатів. Тривав спад промислового та сільськогосподарського виробництва. Значно зросла інфляція. У Росії швидкими темпами відбувається поляризація соціальної структури суспільства.

Напередодні других парламентських виборів політичне життя країни характеризувалося двома особливостями. По-перше, спостерігався остаточний розпад об'єднаної опозиції та перехід двох її флангів до пошуків бази для коаліційної взаємодії у власному середовищі.

Другою ознакою політичного життя країни стало виникнення так званого феномена “Конгресу російських громад”. Слід зазначити, що шанси на успіх “переможця” виборів 1993р. В.Жириновського дещо знизилися. Це було зумовлено наступним обставинами:

1) електорат уже звик до епатажної та ексцентричної манери поведінки лідера ЛДПР, відсутністю в його гаслах необхідної для підтримки суспільного інтересу новизни, нестандартних ходів і дій;

2) розчарування значної частини електорату ЛДПР безрезультатністю голосування на її підтримку в 1993р. і відсутність яких-небудь реальних соціально-політичних змін позитивного характеру;

3) переорієнтація попереднього електорату ЛДПР на інші виборчі об'єднання.

З усієї різноманітності політичних партій та рухів, що брали участь у передвиборній кампанії, Ю.Чуланов виділяє декілька груп:

1 – помірковані, консервативно орієнтовані демократи (“Наш дім – Росія”, блок Рибкіна, лівоцентристські проурядові партії).

2 – демократичні партії та рухи з реформаторською орієнтацією, але виступають як поміркована опозиція, що у всьому погоджується з курсом уряду й прагне відстоювати власні політичні позиції (“Вибір Росії”, “Вперед Росія”, Демократична партія Росії, “Яблоко”, Рух демократичних реформ). Їхньому об'єднанню заважають різноманітні протиріччя.

3 – помірковані ліві партії і рухи (КПРФ, Аграрна партія Росії, Російський союз промисловців, “Влада народу”), які виступають за повернення старих порядків.

4 – праві помірковані національно-патріотичні партії та рухи, що також перебувають в опозиції до влади, але відстоюють інші ідеї порівняно з двома попередніми групами (Російський всенародний союз, Конгрес російських громад, “Держава”).

5 – ультраправі, радикальні національно-патріотичні партії та рухи (ЛДПР, Російська національна єдність).

6 – ультраліві, радикальні партії (Комуністи – “Трудова Росія – за СРСР”) [9, 84].

Вибори до Державної Думи РФ відбулися 17 грудня 1995р. У них взяли участь 43 партії за федеральними округами. Серед них із самого початку виділялися Комуністична партія, Ліберально-демократична, Аграрна партія, “Наш дім – Росія”, “Демократичний вибір Росії”, “Яблоко”, Конгрес російських громад. Аналітики вважали, що саме ці партії мають найбільше шансів на успіх. У одномандатних округах було зареєстровано 2700 претендентів на 225 депутатських місць, серед яких були як відомі, так і маловідомі політичні партії та об'єднання.

Загалом підсумки виборів до Державної Думи були такими. У федеральних округах: КПРФ – 21,99% (99 місць); ЛДПР – 11,19% (50 місць); “Наш дім – Росія” – 9,67% (45 місць); “Яблоко” – 7,13% (31 місце). Не пройшли 5% бар'єра “Жінки Росії” – 4,59%; Комуністи – “Трудова Росія – за СРСР” – 4,58%; КРГ – 4,31%; Партія самоврядування трудящих – 4%; Демократичний вибір – 3,95%. Одномандатні округи: КПРФ – 58 місць; АПР – 20; “Яблоко” – 14; “Наш дім – Росія” – 10; Демократичний вибір – 9; “Влада – народу” – 9; КРГ – 5; “Жінки Росії” – 3; Блок Рибкіна – 3; “Вперед, Росія!” – 3 [2, 2].

Головою Думи обрали представника комуністичної фракції Г.Селезньова.

Таким чином, ліві отримали в парламенті більшість голосів (59,3%).

Уряд отримав сильну партію влади в особі “Наш дім – Росія”, а не двопартійну систему, яка змогла б нейтралізувати політичну опозицію. Партія “Наш дім – Росія” виникла навесні 1995р. Її лідери заявили, що ліберальний етап реформування російської економіки закінчився. Тепер основним завданням є політична стабільність та еволюційне економічне зростання. [5, 3].

Після виборів до Державної думи серед правих партій головною стала “Наш дім – Росія”. Після неї йшло об’єднання “Яблоко”. Оголосивши себе демократичною опозицією до уряду, лідери “Яблока” відстоювали програму обмеження економічного всевладдя сировинних монополій, заохочення малого підприємництва. Його політичні інтереси були такими: розширення повноважень законодавчої влади, зміцнення парламентаризму та обмеження прерогатив виконавчої влади.

Серед правих партій помітною була також партія “Вибір Росії” (очолював Є.Гайдар). 1994 року вона була перетворена в “Демократичний вибір Росії”. Загалом демократична опозиція після поразки партії Є.Гайдара значно послабила свої позиції.

Несподіваною для аналітиків стала перемога у федеральному та одномандатному округах КПРФ. Після подій 1993р. її електорат постійно зростає, що, насамперед, було пов’язано з розчаруванням народу політикою уряду. По суті електорат КПРФ склали люди, які не змогли присуватися до нової реальності та бажали повернення СРСР. У середині самої партії можна виділити три течії:

1 – націонал-патріоти під керівництвом Г.Зюганова. Представники цієї течії у вважають за необхідне відтворити Росію як наддержави на основі традиційних російських цінностей.

2 – прибічники марксизму-ленінізму в сучасному його вигляді. Очолював їх колишній голова КП РРФСР В.Купцов. Представники цієї течії досить скептично ставляться до заяв та планів Г.Зюганова.

3 – прибічники сталінізму. Це найслабша течія у партії. Її прибічники практично не впливають на плани та політику партії, але отримують підтримку з боку невеликих радикальних комуністичних партій, які вимагають зосередитися на традиційній концепції марксизму-ленінізму.

Другою великою лівою партією була Аграрна партія Росії, що виступала проти передачі землі в приватну власність, вимагала захистити вітчизняне сільське господарство від іноземної конкуренції, а оскільки Росія є аграрною країною, то її ідеї мали підтримку серед мас.

Якщо до 1995р. лідером серед націоналістичних партій була ЛДПР, то тепер її потіснило нове об’єднання – Конгрес російських громад, який очолював Д.Рогозін. Центральною ідеєю у його платформі стала теза сильної ефективної держави, яка вміє організувати відносини в економіці, соціальній сфері та культурі. Особливе місце відводилося державній політиці в духовній сфері. Вона повинна була підтримувати унікальну російську культуру та захищати національні традиції. Голова партії наголошував про свою опозиційність до влади. “... Ми просто заявляємо свою позицію там, де вважаємо, що чинна влада не допрацьовує, або, де кандидат чинної влади за своїми моральними або професійними якостями не витримує критики. У цьому розумінні ми, звичайно, опозиційна організація, опозиційний рух, хоча не ставимо перед собою завдання ставати професійними опозиціонерами, а навпаки, прагнемо увійти до влади і впливати на ситуацію на рівні прийняття політичних рішень” [6, 6]. Далі він приходив до такого висновку. Політична влада в країні повинна на 25–30% складатися з опозиції. Остання має не тільки брати участь у виробленні та прийнятті рішень, але й нести відповідальність за їхню реалізацію. Інакше вона виштовхується за межі не лише влади, але й демократії. Опозиція опиняється на вулиці, починаються сутички, що дуже небезпечно [6, 9].

Отже, вибори 1993р. та 1995р. показали реальне ставлення росіян до різних політичних партій, рухів і блоків. Найбільшу кількість голосів виборців збрала КПРФ. Успіху партії на

виборах сприяв поступовий відхід керівництва її від догматичних позицій. Про це, зокрема, свідчать висловлювання лідера партії Г.Зюганова: "...Я переконаний, що Росія вичерпала ліміт на громадянські війни та революції... Якщо ми опозиція, то зможемо врятувати народ від провокаційних зіткнень з владою... Потрібно зробити все, аби утримати Росію на еволюційному шляху розвитку. Росія переживе будь-який іноземний вплив і залишиться на власному шляху розвитку. Але потрібний мирний етап боротьби" [9, 93]. За подібні висловлювання КПРФ досить часто критикували ліві радикальні партії, що склали позасистемну опозицію. Крім цього, успіх найбільшої опозиційної партії полягав у тяжкому соціально-економічному становищі в країні, що сприяло радикалізації поглядів Г.Зюганова. Так, в інтерв'ю газеті "Советская Россия" він заявив: "Партія зміцнила свої позиції. Нагромадила великий організаційний та інтелектуальний потенціал і готова запропонувати цілісну програму... Будь-яка пересічна людина в країні визнає: у партії здорова й виважена позиція, її основні вимоги розумні та реальні – відновлення Союзу, народовладдя, справедливості й соціальних гарантій нашому народу" [4, 1]. Напередодні виборів до Державної Думи відбувся III з'їзд КПРФ, на якому Зюганов оголосив загальні цілі діяльності партії. Вони були наступними: захистити державну цілісність країни, відновлення єдиної держави, захистити здоров'я нації. Він також підкреслив, що виконати всі завдання буде можливо тільки в тому разі, якщо від влади буде усунуто нинішній антинародний режим, однак не згадав про методи та способи такого усунення. Після цього з'їзду цілий ряд політологів висловили думку, що КПРФ Г.Зюганова – це не РРДРП (б) – РКП (б) Леніна і не ВКП (б) Сталіна, і не соціал-демократична партія сучасного західноєвропейського зразку. Сьогоднішня КПРФ – це усунута від влади, сильно постаріла КПРС зразка 70–80-х рр. зі всіма її плюсами та мінусами [1, 76].

Однак, завоювання більшості в парламенті не наблизили опозиційну партію до влади. Оскільки за Конституцією РФ у Росії функціонувала президентська республіка, то комуністи не могли ні сформувавати уряд, ні впливати на його склад і політику. Президент визначав і склад уряду, і його політику. Це припинувало перемогу КПРФ і на виборах, і її роль у нижній палаті Федерального зібрання, бо реально впливати на політику президента партія, навіть будучи великою опозиційною силою, не була спроможна.

Зазвичай у передвиборчий період легітимна політична влада намагається розв'язати питання, що найбільше хвилюють населення, внести зміни в здійснюваний нею курс і за допомогою цього нейтралізувати масову політичну опозицію. Проте російська влада це не змогла зробити. Соціальне напруження дедалі зростало: існувала заборгованість із заробітної плати, організувалися страйки, акції протесту. Вибори показали, що зростанням опозиційних настроїв населення дало зрозуміти, що очікує від влади проведення більш ефективної соціально-економічної політики, враховуючи його інтереси.

Російські політологи, здійснивши порівняльний аналіз виборів до Державної Думи 1993 та 1995рр., прийшли до висновку, що вибори 1995р. були більш чесними та вільними:

1) вони проходили у визначені Конституцією строки на основі виборчого закону, прийнятого в результаті консенсусу всіх провідних політичних груп;

2) до участі у виборах були допущені всі партії;

3) на федеральному рівні партії мали доступ до проведення агітації і не були в ній обмежені;

4) результати виборів були опубліковані та визнані всіма політичними силами [8, 186].

Результати дослідження можуть бути використані для подальшого вивчення багатопартійності в Росії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Жуков А. Формирование, развитие и деятельность российской многопартийной политической оппозиции в 1991–1997 гг. – М.: Институт защиты предпринимателя, 1999. – 306 с.
2. Ладиченко В. Російські вибори // Нова політика. – 1996. – № 1. – С. 2–3.
3. Ливингстон К. Россия 12 декабря: между первыми и вторыми выборами // Независимая газета. 1993. – 1 декабря.

4. Позиция КПРФ// Советская Россия. –1995. – 19 ноября.
5. Програма НДР // Вечерняя Москва. – 1995. – 14 декабря. – С.3.
6. Рогозин Д. У КРО достаточно выдержки // Власть. – №1996. – 11. – С.6 – 9.
7. Россия: партии, выборы, власть / Под ред. Краснова В.Н. – М.: Обозреватель, 1996. – 654с.
8. Согрин В. Политическая история современной России. 1985–2001: от Горбачова до Путина. – М.: Издательство “Весь мир”, 2001. – 272 с.
9. Чуланов Ю.Г. Власть и политическая оппозиция в современной России. – Спб.: Изд-во СПб ГУЕФ, 1999. – 259 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Христюк Тетяна Анатоліївна – старший викладач кафедри політології та соціології Рівненського державного гуманітарного університету.

Наукові інтереси: історія європейських країн ХХ ст.: політологічний аспект.

РЕЦЕНЗІЇ

Кіян О.І.

Володимир Антонович: історик й організатор київської історичної школи. – К., НАН України, Інститут історії. – 2005. – 489 с.

Сучасний період розвитку українського суспільства визначається зростанням інтересу до історичного минулого, підвищенням зацікавленості щодо поглядів, позицій та концепцій істориків, основних напрямів розвитку вітчизняної історіографії. Для написання об'єктивної історії України необхідно мати поглиблену інтерпретацію історичних та ідейно-політичних доктрин, які склалися в національній науці минулого, показати наскільки їхній характер відповідає канонам сучасних науково-світоглядних та загальноцивілізаційних вартостей. Саме в цьому контексті потрібно розглядати комплексне дослідження історичної спадщини одного з класиків української історіографії Володимира Антоновича, здійснене в рамках рецензованої праці.

Вибір теми автором, наскільки можна судити зі змісту книги, зумовлений характером розвитку вітчизняної науки, яка в умовах невизначеності методологічних орієнтирів сучасного історіописання все більшу увагу приділяє гносеологічним та соціокультурним функціям історичних знань. Сформульовані у вступі завдання визначили структуру монографії, що охоплює галузь української історії, вітчизняного й зарубіжного джерелознавства, методології, історіософії та історіографії, тобто ті дисципліни, де творчість Антоновича й зберігає свою наукову вартість. Важливим видається також критико-аналітичний огляд, здійснений автором у рамках вступного розділу книги, комплексу публікацій, які мали стосунок до науково-академічної та організаційної діяльності Антоновича й київської історичної школи.

У першому розділі “Володимир Антонович та “Київська історична школа” в історіографії розглядається інтерпретація наукового доробку вченого його сучасниками, зокрема М.Костомаровим, М.Драгомановим, М.Грушевським та іншими відомими діячами української культури. Підкреслюється, що виняткова їхня більшість розглядає наукову діяльність Антоновича як поворотний етап у становленні національної історичної думки. Особливо прискіплива увага приділена автором історіографічному огляду історії неформального об'єднання українських дослідників минулого, що отримавло назву “Київська історична школа”. Констатується, що цей історіографічний феномен не знайшов адекватного пояснення в літературі насамперед через нівеляцію ролі Антоновича в розбудові цієї наукової організації (с. 68–69).

У другому розділі “Формування наукового світогляду і становлення Володимира Антоновича як історика України” особливу увагу привертає розгляд витоків та еволюції методології творчості історика. Варто зазначити, що автору вдалося подолати традиційні стереотипи, вкорінені в історіографії. Зокрема, розглядаючи процес трансформації уявлень Антоновича на історичний процес, осібно виділено роль його романтичних уподобань, сформульованих під егідою захоплення українською історичною тематикою через “Українську школу” в польській літературі та історіографії (с. 114–117) й сприйняття лелевелівської теорії “гміновладства” (с. 121). Лише згодом, починаючи з другої половини 70-х років ХХ століття, Антонович поступово переходить на позиції позитивістського методологічного плюралізму. Особливо виділена також роль М.Максимовича, М.Костомарова та М.Іванішева в становленні Антоновича як історика України (с. 182–183).

У третьому розділі “Внесок Антоновича в українську історичну думку” йдеться насамперед про національно-демократичну концепцію української історії, розробленої на основі ідеологічних принципів народницького світосприймання та антидержавного спрямування (С. 288).

В останньому розділі монографії увага приділена розбудові неформального академічного об'єднання дослідників української історії у рамках "Київської історичної школи". У заслугу автору потрібно поставити спроби визначити етапи еволюції цієї наукової структури (с. 408), ідеологічне підґрунтя, методологію і тематичний діапазон творчості її adeptів. Цілком слушно робиться наголос, що саме в результаті діяльності "Київської історичної школи" Антоновича були створені реальні передумови для загальнонаціонального історичного синтезу, виявом якого стала "Історія України-Руси" М.Грушевського (с. 415–417).

Важливо, що ключовим положенням при осмисленні принципів творчості Антоновича та його історичної школи в дослідженні є з'ясування міри їхньої відповідності характеру еволюції сучасної вченому загальноєвропейської історичної науки. Для реалізації цього завдання автор упровадив один з найбільш складних методів історіографічного дослідження – компаративний, який вимагає доброї обізнаності не лише з українською, але і польсько-російською та західноєвропейською історичною наукою, історіософією та методологією історії.

Для утвердження головних положень дослідження використана досить широка й різноманітна база історичних джерел, уважаючи твори як самого Антоновича, так і його учнів, мемуарну літературу, епістолярні матеріали та ін. Важливим компонентом праці є численні архівні матеріали, особливо з категорії неопублікованих і, як наслідок, малознайомих сучасним дослідникам, незавершених у силу ряду обставин студій Антоновича з окремих проблем національної історії, оскільки саме вони проливають світло на зміст історичної теорії і дають підставу для більш широких узагальнень стосовно його наукової творчості. Суттєво, що при впровадженні нових джерел автор демонструє не лише евристично-пошукові здібності, але й вміння критичного аналізу їхнього змісту та вдається до науково аргументованих узагальнень, екстраполюючи найбільш суттєві положення на характер еволюції історичної думки в Україні.

На основі впровадження оновленого корпусу історичних джерел автор досить аргументовано спростовує низку положень стосовно творчості Антоновича та його історичної школи, які безпідставно перетворилися в аксіому, переходячи з одного посібника з історії історичної науки до інших. Йдеться, насамперед, про з'ясування ідейних витоків історичної теорії, методології творчості, визначенні ролі Антоновича в складанні першої науково доказової національно-демократичної концепції історії України, ставлення до проблеми "відпольщення" і періодизації українського історичного процесу та ін. Важливим видається також аналіз організаційної діяльності Антоновича із створення першого неформального академічного об'єднання українських істориків у рамках київської історичної школи, оскільки постановка ряду проблем стосовно ідейно-концептуальних засад цієї наукової структури відкриває перспективу для більш широких узагальнень щодо характеру еволюції національної та східнослов'янської історіографії другої половини XIX ст.

Монографія написана в науково-академічному стилі. Посилання та коментарі джерел відповідають критеріям сучасних історіографічних досліджень. Групування фактичного матеріалу й наукова аргументація в книзі О.Кіяна створили підставу для кількох принципових узагальнень. Серед них варто виділити положення про пріоритет Антоновича в постановці української історіософії, націології, аналітичного джерелознавства, історіографії та інших галузей наукових досліджень.

Водночас з позитивами доцільно звернути увагу автора на проблемні моменти, які, на наш погляд, вимагають більш чіткої змістовної інтерпретації. Йдеться передусім про категоріальний апарат дослідження, зокрема визначення дефініцій: "історична школа", "організатор школи", "українська історія", "історія України" та ін., що іноді набирають дуалістичного виміру й ускладнюють сприйняття історіографічного матеріалу.

Варто також приділити більшу увагу висновковій частині, перенісши до неї узагальнення, які прозвучали в осібних розділах, та дещо конкретизувати назви останніх.

Утім, ці зауваження методичного характеру не змінюють позитивного враження від рецензованої книги, яка, на наш погляд, демонструє добру обізнаність автора з предметом дослідження, а також новизну поглядів у постановці наукових проблем та їхнього розв'язання впровадженням факторгафізму й історіографічного аналізу.

Загалом дослідження О.Кіяна, яке заповнює лакуни у вивченні проблем національної історіософії, методології історії, історіографії другої половини ХІХ ст. може бути корисним при складанні загальних синтезів з історії історичної науки й сприятиме подальшій популяризації української культурної спадщини серед широкого читацького загалу.

Г.Д.Казьмирчук (Київ)

Латиш Ю.

Григорій Казьмирчук: життя та наукова праця історика. – К.: Прайм – М, 2004. – 200 с.

Сучасна історична наука зробила значний крок у бік історіографічних досліджень, складовою яких є вивчення персоналій істориків. Україна теж не стоїть осторонь глобальних процесів. З'являються публікації, присвячені життю та діяльності істориків минулого та сучасності. Нещодавно доробок вітчизняної біографістики поповнився нарисом Ю.Латиша „Григорій Казьмирчук: життя та наукова праця історика”.

Перший розділ присвячений життєвому шляху відомого вітчизняного історика, доктора історичних наук, професора, завідувача кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка, автора понад 250 наукових, популярних та документальних публікацій Г.Казьмирчука. Розглядається процес формування науковця та людини на тлі історичної епохи, відзначаються впливи середовища, зокрема вчителів – професорів А.Буцика та В.Котова, колег-істориків тощо.

Другий розділ являє собою глибокий аналіз наукового доробку ученого, який приділяє особливу увагу ХІХ ст. – століттю якісних змін в житті людства, століттю жорстоких війн і наукових відкриттів, кривавих революцій і національного відродження у Європі, століттю, коли розпочало формуватися модерне суспільство. Темою життя історика став рух декабристів. Науковий доробок Г.Казьмирчука, залежно від галузі історичної науки, Ю.Латиш розподіляє на чотири потужні пласти: 1) історіографічні та джерелознавчі дослідження; 2) конкретно-історичні дослідження; 3) краєзнавчі розвідки; 4) бібліографічні та довідкові праці. Автор відзначає новаційні концепції у дослідженнях Г.Казьмирчука, зокрема щодо існування української школи декабристознавців у 1920–1930-х рр. тощо.

У третьому розділі „Декабристознавча школа” зроблено доволі вдалу спробу проаналізувати діяльність історичної школи Г.Казьмирчука, яка концентрує основну увагу на вивченні проблем декабристського руху. Автор, спираючись на новітні історіографічні дослідження, дає власне визначення дефініції „історична школа”, розглядає діяльність київської школи декабристознавців в історичній динаміці. Зокрема, висувається теза про спадковість ідей київських декабристознавців, починаючи від перших років ХХ ст., коли професор Київського університету М.Довнар-Запольський звернувся до вивчення „апостолів свободи”. Автор показує організаційну та громадську роботу Г.Казьмирчука, зокрема про проведення у Києві 9 наукових конференцій, присвячених рухові декабристів. У наведеній таблиці висвітлено представництво на них представників різних міст та країн. Зроблено короткий огляд науково-дослідної діяльності учнів професора в царині декабристознавства.

На особливу увагу заслуговують додатки, де вміщено витяги з архівних документів, список опублікованих праць Г.Казьмирчука, а також унікальне на сьогодні джерело – листування декабристознавців колишнього СРСР. Сьогодні епістолярний жанр поступово зникає з історичного обр'ю, поступившись місцем новітнім засобам комунікацій, що з часом

становитиме певні труднощі для істориків. Ці матеріали ілюструють життя та навчання Г.Казьмирчука, його наукові й творчі зв'язки, роботу з організації наукових конференцій „Декабристські читання” тощо. Позитивною стороною дослідження є наявність фотографічного матеріалу.

Робота не позбавлена й деяких недоліків. Зокрема, варто було б детальніше висвітлити наукові зв'язки вченого, його участь у колективних дослідженнях наукових тем тощо. Загалом, рецензована праця є вагомим внеском у фонд науково-популярних біографічних видань, розширює наявну палітру подбіної літератури.

Л.М. Філоретова (Кіровоград)

Ачкаїназі Б.О.

Драматичні колізії французької безпеки після перемоги 1918 р.: Проблеми безпеки в політичному житті Франції 1918–1920. – К., 2005. – 412 с.

Феномен світових війн дав підстави стверджувати, що міжвоєнний період був нічим іншим, як перемир'ям між двома глобальними конфліктами. У цей період виявилися невдалими спроби мирного врегулювання у Європі, однієї з основних причин чого були серйозні протиріччя між Францією і Німеччиною. У праці кандидата історичних наук, доцента кафедри всесвітньої історії Кіровоградського педуніверситету ім. В.Винниченка Бориса Олександровича Ачкаїназі «Проблеми безпеки в політичному житті Франції 1918–1920 рр.», що з'явилася друком 2005 року в Києві, вперше у вітчизняній історіографії досліджується характер внутрішньополітичної боротьби у Франції з проблем безпеки в першу повоєнну добу, коли державами-переможницями на Паризькій мирній конференції закладалися підвалини нової міжнародної системи.

Автор справедливо обґрунтовує актуальність дослідження значущістю проблеми безпеки для Франції, яка тривалий час перебувала в стані конфронтації з Німеччиною і за життя одного покоління тричі, у 1870–1871, 1914–1918 і 1939–1945 рр. вступала з нею у кровопролитні війни. Крім того, франко-німецький двобій негативно впливав на загальноєвропейську і світову ситуацію, будучи каталізатором двох світових війн.

Кажучи про значущість проблем безпеки при вивченні західного суспільства, Б.О.Ачкаїназі звертає увагу, що в українській науці ці сюжети не знайшли належного висвітлення. Відтак, «в сучасну добу, коли Україна утверджується в європейському і світовому співтоваристві зі своїми власними національними і геополітичними пріоритетами, вивчення західного досвіду, зокрема в такій важливій сфері, як розв'язання проблем безпеки, набуває практичного значення» (с. 7).

У вступній частині ґрунтовно з'ясовуються методологічні принципи дослідження і конкретні методики розгляду проблематики міжнародної, геополітичної і політичної реальності, що склалася у післявоєнну добу. Автор дотримується цивілізаційного принципу і відстоює підходи, які ґрунтуються на розумінні багатofакторності характеру історичного процесу. Можна погодитися з постулатами автора, що загальна теорія дослідження «повинна виходити з аналізу реальних і різноманітних факторів, з дослідження реальних процесів з урахуванням принципів історизму й об'єктивності». Вважається цілком слушним і запропонована методика вивчення західного суспільства і специфіки його функціонування у першу повоєнну добу: поєднання ліберального фактора, розгалуженої демократичної системи французької Третьої республіки, вільної гри політичних сил із впливом норм воєнного часу, певним обмеженням свободи преси, політичної діяльності, соціальної активності, що впливало на характер політичної боротьби з проблем безпеки. При аналізі специфіки самої боротьби урахуються фактори масової психології, ментальності, образів і почуттів епохи. Автор правомірно звертає увагу на поширене у свідомості французького суспільства цієї

доби, у масовій та індивідуальній свідомості тощо, міфологічного та утопічного мислення, націоналістичних настроїв та ейфорії від досягнення перемоги над споконвічним ворогом – Німеччиною.

Монографія Б.О.Ачкіназі має чітку структуру, яка спрямована на розкриття концепції і змісту дослідження. Вона складається з шести розділів, які охоплюють основні грані проблеми. У першому розділі міститься глибокий аналіз джерельної бази й стану наукової розробки теми. Даються характеристики наукових шкіл, зокрема французької «школи дипломатичної історії», які зробили вагомий внесок у вивчення проблематики зовнішньої політики і безпеки протягом тривалого історичного періоду (з 70-х рр. XIX ст., коли у зв'язку з об'єднанням німецьких земель і утворенням кайзерівської імперії фактор безпеки перетворився на головний у політичному житті Франції до модифікації методологічних і концептуальних підходів наприкінці XX – початку XXI ст., в умовах існування інтегрованих західних систем безпеки).

Автором проаналізовано основна парадигма французької безпеки першої повоєнної доби, починаючи від Комп'єнського перемир'я 11 листопада 1918 р. до утворення союзів у Центрально-Східній Європі 1920 р.

У другому розділі «Франція і гарантії безпеки під час укладення Комп'єнського перемир'я» автор аргументовано доводить думку, що «ще до завершення Першої світової війни перед Францією постала проблема набуття гарантій безпеки на майбутнє» (с. 114). У розділі подається синтетичний матеріал щодо стратегічної ситуації, яка склалася наприкінці війни під час американо-німецьких переговорів жовтня-листопада 1918 р. на предмет укладення перемир'я, і щодо реакції у лавах французького політичного світу на переговори. Розділ фактично має концептуальний характер, оскільки в ньому визначаються основні підходи уряду, парламентської більшості, партій та організацій до критеріїв безпеки.

У третьому розділі «Проблеми безпеки і ставлення до них в лавах французького політичного світу. «Мирна програма» уряду Ж.Клемансо», спираючись на широку джерельну базу, Б.О.Ачкіназі вперше в історіографії розкриває сутність проблеми безпеки в післявоєнну добу. Він вказує на такі її складові, як проблеми післявоєнних кордонів, німецьке питання, російський фактор, значення колективних гарантій, Ліги Націй і союзу зі США і Британією. У розділі міститься характеристика внутрішніх факторів безпеки, зокрема, такого явища, як «священний союз», а також ідеологічних чинників безпеки – «націоналізму» та «інтернаціоналізму».

Важливе значення має третій підрозділ розділу – «Ставлення у політичному світі до проблем безпеки», де автор, застосовуючи порівняльний аналіз, розкриває сутність підходів основних політичних формувань Третьої республіки до розв'язання проблем безпеки. Б.О.Ачкіназі дає вичерпну характеристику розуміння безпеки правими партіями (Республіканською Федерацією, Демократичним альянсом, Народно-ліберальною дією), визначаючи її як «прагнення до збереження «здобутків перемоги», крайніми правими – монархістами, поміркованою опозицією радикалів і республіканських соціалістів, а також соціалістичною партією (СФІО) та компартією (ФКП). Виходячи з цього, він обґрунтовує думку про те, що французька «мирна програма», підготовлена урядом Ж.Клемансо до Паризької мирної конференції по-суті була «відлунням вимог правих» (с. 202).

Розділ четвертий «Версальський мир – нестійка платформа врегулювання післявоєнних проблем» розкриває динаміку політичної боротьби довкола мирного договору з Німеччиною. Його концептуальним стрижнем, як і наступного п'ятого розділу «Німецьке питання після Версалу», є твердження, котре всебічно обґрунтовано рідкісними джерелами: дипломатичними документами, парламентськими звітами, матеріалами преси й публіцистики, що ні сам договір в інтерпретації правої більшості французького політичного світу, ні курс на примушення Німеччини до його «інтегрального виконання», ні більш помірковані,

пацифістські підходи радикалів і соціалістів не вели до досягнення реальних гарантій безпеки в умовах конфронтаційності самої Версальської системи.

Шостий розділ «Ставлення до «принципу націй» і до відновлення державності народами Центральної і Східної Європи в контексті розв'язання проблем безпеки» вводить у дослідження проблематики безпеки зовсім новий елемент – «принцип націй», який набув поширення в пацифістських колах Заходу після війни й був пов'язаний з відомими «14 пунктами» Президента США В.Вільсона. У розділі вперше в оригінальній інтерпретації подається тлумачення цього принципу (який ототожнювався з принципом самовизначення націй) в політичних колах Франції і доводиться його застосування при формуванні французьких союзів у Центрально-Східній Європі. У зв'язку з особливостями його реалізації цікавим є підрозділ третій шостого розділу «Відгук на українське питання у французькій палаті депутатів взимку 1920 р.». Позитивним є те, що проблема українських визвольних змагань тут органічно подається в контексті французької стратегії у східноєвропейському регіоні, а Україна виступає інтегрованою частиною загальноєвропейських процесів. Цілком обґрунтованим і реалістичним є висновок автора, «що в парламенті однієї з провідних держав-переможниць було порушено питання про визнання України, яке стало прецедентом і стимулом у боротьбі за відновлення української державності. Досвід, що був нагромаджений у цей період, відіграв позитивну роль у сучасну добу, коли Франція визнала незалежність України і встановила відносини співробітництва і партнерства».

У монографії обґрунтовуються причини, чому запекла боротьба в урядових і політичних колах Франції навколо способів і методів розбудови дієвої системи безпеки після закінчення Першої світової війни не принесла відчутних результатів. Автор убачає їх, передусім, у відсутності внутрішнього консенсусу в підходах до здійснення безпеки і в суперечностях самої Версальської системи, яка породжувала перманентні конфлікти зовнішнього і внутрішнього порядку. Узагальнення і висновки, що містяться у праці Б.О.Ачказі, підтверджують, що тематика конфліктів, примирення і безпеки залишається дуже актуальною і в сучасну добу, коли світ опинився перед новими викликами універсальній і національній безпеці.

ПОВІДОМЛЕННЯ

Н.М. Бокій, І.А. Козир

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ПІВНІЧНЕ ПРИЧОРНОМОР'Я І КРИМ У ДОБУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (XIV – XVI ст.)»

20–22 квітня 2006 року в м. Кіровограді відбулася Міжнародна наукова конференція „Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV–XVIст.)”, присвячена 10-літтю археологічних досліджень золотоординської пам'ятки в с. Торговиці Новоархангельського району Кіровоградської області.

Конференція була організована Кіровоградським державним педагогічним університетом імені Володимира Винниченка за сприяння Інституту археології Національної Академії наук України та Кіровоградської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

На адресу конференції надійшло вітання від директора Інституту археології НАН України академіка П.П. Толочка та директора Інституту слов'янознавства Російської академії наук, доктора історичних наук, професора К.В. Нікіфорова.

Доба середньовіччя є одним з найменш вивчених періодів вітчизняної археології, оскільки тривалий час археологічні дослідження практично обмежувалися добою Київської Русі. Лише в останні десятиліття археологи розпочали активно вивчати пам'ятки пізнього середньовіччя, що охоплюють великі відтинки української історії: козаччину, турецьке панування на півдні України, держави середньовічного Криму тощо. По суті, лише зараз відбувається становлення української школи середньовічної археології. Тому до участі в конференції було заявлено лише 20 доповідей. Але всі вони викликали неабиякий інтерес, оскільки торкалися широкого кола наукових досліджень з історії та археології українського середньовіччя.

Ювілейний характер конференції було відзначено в доповіді Н.М.Бокій, І.А.Козир та Т.Д.Позивай „10 років археологічних досліджень золотоординської пам'ятки біля с.Торговиці на Кіровоградщині”, що є своєрідним підсумком 10-річних розкопок унікального золотоординського комплексу XIV ст. Археологічною експедицією Кіровоградського державного педагогічного університету було досліджено більшу частину ґрунтового могильника й кілька об'єктів середньовічного міста, у тому числі розпочато розкопки бані. У доповіді узагальнюється здобутий матеріал, осмислюється місце торговицького комплексу в системі золотоординських старожитностей Північного Причорномор'я.

Автори презентували Торговицю як один з економічно й політично важливих центрів XIVст. на Правобережжі Дніпра, найбільш північний населений пункт, що має риси золотоординської міської культури. Результати дослідження дають змогу ставити питання про співвідношення місцевого й прийшлого компонентів серед населення цього регіону, простежити етнічні процеси на території Правобережної України в золотоординський час.

Проблемам функціонування монгольської держави та її стосункам із Руссю присвячена доповідь О.О.Рафальського та О.П.Моці „Центральноукраїнські землі в системі економічних зв'язків Золотої Орди”. Відзначається, що протягом тривалого часу русько-ординські відносини трактувалися як однозначні й такі, що мали чисто негативне значення в плані соціально-економічного й культурного розвитку руських земель. Автори ж пропонують новий погляд на цю проблему, вважаючи її складною і неоднозначною, констатуючи появу нових економічних відносин, насамперед у торговельних взаємозв'язках між окремими регіонами.

Обмінно-транспортні шляхи, прокладені із заходу на схід (і в зворотньому напрямі), що проходили степовою смугою, часто ставали шляхами завоювань. Кочівники, спочатку пограбувавши місцеве населення, пізніше осідали в цих регіонах і входили до складу місцевої популяції. Сліди перебування переселенців зі Сходу в часи існування Монгольської імперії в її західному, золотоординському варіанті зафіксовані й на сучасних українських теренах – Кіровоградщині, Запоріжжі, Полтавщині. Автори констатують, що порівняно нетривалий період золотоординського панування на землях Центральної України не привів до входження місцевого населення в нову етнополітичну спільноту на чолі з монголами. Але соціально-економічна специфіка цього утворення східних завойовників усе ж впливала на розвиток цієї території. Так, гостра необхідність адміністративної організації та впорядкування політичного управління на завойованих землях стала однією з основних причин появи золотоординських міст.

635-річчя битви на Синіх водах, що відзначалося 1997 р., надихнуло кіровоградських дослідників на пошук історичного місця цих подій. Через 10 років воно так і не було знайдено. Тож у доповіді О.П.Моці „Синьоводська битва 1362 р. в контексті майбутніх досліджень” підкреслюється особливе значення військової операції 1362 р., яка значною мірою змінила ситуацію на півдні Східної Європи, започаткувавши поступовий занепад могутньої Золотої Орди. Автор підкреслює, що сам район битви вимагає подальшого комплексного дослідження з використанням як традиційних, так і новітніх методів.

Підтримана ідентифікація Торговиці як міста Сині Води або Ябу-город, де в першій половині XIV ст. існувала резиденція ханського намісника в золотоординських володіннях на захід від Дніпра. Інформації для більш повної реконструкції подій явно недостатньо. У доповіді окреслюються перспективи подальшого дослідження: вивчення писемних джерел, коректне використання пам'яток усної народної творчості, аналіз нумізматичного матеріалу, використання досвіду вивчення великих битв синхронних періодів (наприклад, Куликовської), застосування сучасних комп'ютерних технологій.

У доповіді О.Д.Брайченка „Внесок учителів-краєзнавців у комплексне дослідження Новоархангельщини” відзначено значний доробок щодо вивчення історії, етнографії та культури означеного регіону, зроблений місцевими дослідниками. Слово подяки та шани було звернено до вчителів-краєзнавців М.І.Шраменка, Д.І.Фартушняка, Ю.І.Пухнатюка, В.Г.Кузьменка, Л.І.Мельниченко, С.І.Кирсті.

Новою сторінкою у розвитку вітчизняної археології є звернення до пам'яток турецької культури в Північному Причорномор'ї та Криму. Саме цій проблемі була присвячена доповідь С.О.Біляєвої та І.В. Карашевич „Деякі аспекти картографування та вивчення пам'яток турецької культури на території Північного Причорномор'я”, де проаналізовано джерелознавчі дослідження писемних та деяких історико-архітектурних пам'яток періоду османської присутності на Півдні України. Розглянуто питання, які постали перед дослідниками цієї проблематики. Автори визначили завдання та перспективи подальших пошуків. Насамперед це стосується картографування рухомих і нерухомих пам'яток тих територій, які входили до складу Османської імперії, з метою виявлення залишків фортець та інших поселенських структур, цвинтарів та ін. і створення, таким чином, карти пам'яток османської культури, що має надзвичайне значення в розумінні взаємовідносин і взаємовпливів різних культур у межах України.

Кілька доповідей були присвячені аналізу специфіки розвитку та розбудови міських центрів України XIV–XVI ст. Так, у доповіді І.П.Возного та О.В.Балуха „Будова оборонних споруд городищ Сирето-Дністровського межиріччя в другій половині XIII – XIV ст.” розглянуто головні конструктивні елементи та планування захисних об'єктів городищ післямонгольського періоду межиріччя Верхнього Сирету та Середнього Дністра. Зроблено порівняння з топографією та конструктивними особливостями укріплень інших регіонів середньовічної України. Автори констатують факт ускладнення оборонного зодчества у XII –

XIV ст., появу кам'яного будівництва у формі донжонів і кам'яних стін з баштами. Зроблено висновок, що основні прийоми обладнання оборонних споруд були в цей час на галицько-українських землях подібні до військово-інженерного мистецтва давньоруської держави й Західної Європи, що зумовлювалося спільним ходом розвитку військового мистецтва та ідентичністю тактичних прийомів.

Доповідь Д.П. Куштана „Рання історія міста Черкаси на основі археологічних джерел” ґрунтується на новітніх дослідженнях історії міста литовського періоду (XIV–XV ст.), отриманих під час розкопок на території посаду Черкаського замку. Рання історія міста – післямонгольського та литовського періодів – залишається найменш вивченою в археологічному плані, що характерно для більшості пам'яток Середнього Подніпров'я. За типологією знахідок та стратиграфічними даними автор визначає два хронологічні горизонти. Перший горизонт (XIV–XV ст.) відповідає періоду ранньої історії міста, коли воно входило до складу Великого князівства Литовського. Припинення його функціонування пов'язується з нападом кримських татар на чолі з ханом Менглі-Гіреєм 1483 р., коли був спустошений увесь південь Київщини. Другий хронологічний горизонт (XVI–XVII ст.) пов'язаний з відродженням життя на Черкаському посаді, коли правобережна Черкащина входила до складу Речі Посполитої.

Значний інтерес викликає проблема появи та функціонування міських центрів власне Золотої Орди. Доповідь М.В.Єльнікова „До питання про кількість золотоординських городищ на Нижньому Дніпрі” присвячена розгляду проблеми археологічного визначення городищ золотоординського періоду в Нижньому Подніпров'ї. Автор наголошує, що складність їхнього визначення зумовлена різними підходами до поняття “городище”, яке використовується щодо поселень доби Київської Русі й часів Золотої Орди, а розробка цього напрямку має не лише практичне, а й велике теоретичне значення для загально-історичного розуміння поширення містобудівництва в західному крилі Золотої Орди. За археологічними дослідженнями на Нижньому Дніпрі наявні сім поселень з кам'яними й цегляними спорудами, будівельна традиція яких характерна для пам'яток золотоординського періоду. Виокремлення городищ з їхнього числа є доволі складним завданням, тому головною проблемою при визначенні кількості золотоординських городищ у пониззі Дніпра, на думку дослідника, окрім подальших археологічних досліджень, є теоретичні розробки поняття “городище” стосовно пам'яток Золотої Орди.

У доповіді А.В.Федорука „Роль держав середньовічного Криму в поширенні вогнепальної зброї на Русі в XIV ст.” на основі писемних та археологічних джерел зроблена спроба визначити це явище на землях Північно-Східної і Південно-Західної Русі в XIV ст. Автор пропонує своє розв'язання питання про шляхи початкового проникнення вогнепальної зброї на Русь. До основних версій так званого „західного” та „східного” напрямків, на його думку, слід віднести й „південний” шлях – через Крим і Північне Причорномор'я. Дослідник доводить, що в цей період зв'язки з причорноморськими торговельними факторіями набули для руських земель особливої економічної та політичної ваги як з транзитними центрами в контактах з багатим Середземномор'ям.

Ряд доповідей стосувався окремих категорій археологічних та історичних джерел. Надзвичайно важливому питанню монетного обігу присвячена доповідь Г.А.Козубовського „Проблема датування українських старожитностей XIV–XV ст. за монетними знахідками”, де розглядаються можливості нумізматичного матеріалу для датування археологічних комплексів XIV–XV ст. Визначаються хронологічні межі використання основних груп монет у різних регіонах України. Узагальнено нумізматичні колекції України та сусідніх держав. Уведено до наукового обігу нумізматичні матеріали з розкопок ґрунтових некрополів біля с.Торговиця на Кіровоградщині та Мамай–Сурка на Запоріжжі.

Автор зазначає, що тривале перебування більшості українських земель у складі величезної держави – Золотої Орди зумовило використання двох основних номіналів:

срібного дірхема та мідного пулу, а наявність конкретної дати (за роком хіджри) на золотоординських монетах робить їх надзвичайно інформативним джерелом у датуванні археологічних комплексів. Окремо аналізуються численні наслідування золотоординським монетам. Крім золотоординських, розглядаються й інші типи монет, їхнє розповсюдження та датування: сіверські монети Дмитра Корибута Ольгердовича, подільські – Костянтина Коріятовича, київські монети Володимира Ольгердовича, галицькі (руські) монети, празькі гроші, польські денарії та напівгроші, литовські денарії, гірейські акче.

Доповідь Л.В.Литвинової „Населення Центральної України доби середньовіччя за антропологічними матеріалами” присвячена аналізу антропологічної серії з ґрунтового могильника біля с.Торговиця, що презентує населення Центральної України доби середньовіччя (XIV ст.). Статистичний аналіз для більшої об’єктивності проведений за кількома програмами із залученням краніологічних серій слов’янського населення Середнього Подніпров’я, населення салтово-маяцької культури басейну Сіверського Дінця, Подоння та Північного Кавказу, осілого населення Нижнього Подніпров’я 12 – початку 15 ст., серії з козацького цвинтаря к.16 – початку 17 ст. у м.Чигирин й збірної серії українців різних регіонів 17–19 століть. Автор розглядає питання походження та антропологічного складу населення означеного регіону, виділяє морфологічні компоненти, на основі яких відбувалося формування середньовічного населення України і в подальшому антропологічного типу українців.

Дослідниця доводить значну морфологічну подібність за багатьма таксономічно важливими ознаками згаданих серій українців з палеоантропологічним матеріалом з ґрунтового могильника Торговиця. Таким чином, антропологічний тип українців певною мірою склався на підґрунті морфологічних типів, які репрезентують осіле населення 12 – початку 15 ст. Нижнього Подніпров’я та Центральної України.

У доповіді О.В. Оногди „Стан та перспективи дослідження кераміки Середньої Наддніпряни XIV – XV ст.” аналізуються найважливіші дослідження із систематизації кераміки та розвитку керамічного виробництва означеного періоду, а також окреслюються найбільш важливі напрямки подальшого її вивчення. Констатуючи фактичну відсутність якісної класифікації кераміки для XIV – XV ст., розробки її хронології, визначення традиційних рис та появи нових тенденцій у розвитку кераміки та керамічного виробництва, автор пропонує перспективні напрямки дослідження: розробка типології кераміки із застосуванням сучасних принципів та залучення нових матеріалів розкопок пізньосередньовічних об’єктів Середньої Наддніпряни, розробка мікрохронології пізньосередньовічної кераміки, інтерпретація керамічного матеріалу, виявлення шляхів культурно-історичних запозичень та впливів, дослідження технологічних особливостей виготовлення посуду, рівень розвитку виробництва тощо.

Ще одному специфічному історичному джерелу присвячена доповідь Г.Д.Кравчук „Древнерусские и средневековые надписи: антропонимический аспект (по археологическим материалам)”. Тут проаналізовано язичницькі, християнські імена, по батькові, прозвіська, що трапляються в археологічних, епіграфічних, нумізматичних і сфрагістичних пам’ятках, а також деяких письмових пам’ятках древньої і середньовічної Русі XI – XVI ст. Ці пам’ятки є надзвичайно інформативними й засвідчують різноманітні аспекти життя середньовічного Києва: особливості господарства, соціальну структуру населення, культурне життя, політичний устрій, стосунки із сусідніми землями й державами.

Деякі доповіді навіть виходили за хронологічні рамки конференції, але викликали значний інтерес учасників, оскільки в них було подано нові цікаві матеріали з історії Центральної України

У доповіді Н.В. Кукси „Доля руїн замку родини Хмельницьких у Суботові” на основі залучення численних літописних, історичних, фольклорних джерел простежено події навколо залишків фортифікаційних споруд замку Хмельницьких у Суботові. Зазначаються реалії та

перспективи консервації і музеєфікації автентичних руїн підмурків вежі-кам'яниці ХУІІІ ст. Принципово новий етап у дослідженні суботівських укріплень розпочався зі створенням 1989 р. Національного історико-культурного заповідника "Чигирин". Розкопки на замчищі продовжила експедиція Інституту археології АН України під керівництвом М.Кучери. Згідно з Генеральним планом розвитку заповідника, затвердженого 2001 р., на місці садиби гетьмана передбачається проведення подальших археологічних розкопок, планується позначення лінії укріплень на поверхні засобами благоустрою, збереження специфічних особливостей топографії та відновлення елементів історичного ландшафту, створення музейного павільйону над підмурками в'їзної вежі.

У доповіді А.І. Перепелиці „З історії Хрестовоздвиженської соборної церкви м.Чигирин (початок ХVІІ – середина ХІХ століття)” на основі залучення літописних, історичних та народних джерел відтворено 300-річну історію храму, в якому 1664 року карбував власну монету гетьман Богдан Хмельницький. Один із найстаріших храмів Чигиринщини зруйнований у часи антирелігійної кампанії наприкінці 30-х років ХХ століття. Дослідниця наголошує, що вивчення минувшини чигиринських храмів відіграє значну роль у відродженні духовної культури українського народу, вихованні поваги до історичних традицій сакральних пам'яток архітектури.

Раннього середньовіччя стосувалася доповідь А.В.Горайка „О монашестве Антиохии в конце IV в. по творениям свт. Иоанна Златоуста”, де розглянуті місце, роль і значення такої соціальної категорії, як чернецтво в житті найбільшого полісу ранньої Візантії – Антіохії на Оронті. На фоні незначної кількості оригінальних джерел з історії раннього чернецтва, твори свт. Іоанна доповнюють загальне уявлення про життя та соціальне значення ченців, що мешкали в окрузі Антіохії. На прикладі повстання 387 р. помітним є їхнє значення як соціальної сили, що впливала на життя ранньовізантійського міста. Автор наводить численні приклади позитивного впливу монастирів на морально-духовний стан жителів мегаполісу та його округи, а також на загальний процес християнізації жителів Антіохії і регіону.

Обговорення доповідей наприкінці засідань та в кулуарах продемонструвало, що багато проблем середньовічної археології та історії ще чекають свого дослідження.

Учасники конференції мали можливість ознайомитися з „старим” Єлисаветградом: була проведена екскурсія по місту та оглянути об'єкти фортеці Св.Єлизавети (заснована 1754 року), яка є на сьогодні однією з найкраще збережених земляних фортець Європи. Учасники конференції відвідали й Торговицю – один з найстаріших населених пунктів Кіровоградщини, де були оглянуті місця розміщення могильника та об'єктів „золотоординського міста”.

До початку конференції вийшов збірник „Північне Причорномор'я і Крим в добу середньовіччя (ХІV – ХVІ ст.)” – Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 10-літтю археологічних досліджень золотоординської пам'ятки в с. Торговиці. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2006.

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ	3
<i>Станіслав АНДРІЙЧУК.</i> НУМІЗМАТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ КОНТАКТІВ МІЖ КИЇВСЬКОЮ РУССЮ ТА ВОЛЗЬКОЮ БУЛГАРІЄЮ.....	3
<i>Борис АЧКІНАЗІ.</i> ВНУТРІШНІ АСПЕКТИ ФРАНЦУЗЬКОЇ БЕЗПЕКИ В ПЕРШУ ПОВОЄННУ ДОБУ 1918 – 1924	9
<i>Оксана БАБАК.</i> УКРАЇНСЬКИЙ ВЧЕНИЙ, ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ І.А.ФЕЩЕНКО-ЧОПІВСЬКИЙ.....	14
<i>Наталія БІДЕНКО.</i> УКРАЇНСЬКІ ОСТАРБАЙТЕРИ.....	23
<i>Нінель БОКІЙ, Ірина КОЗИР.</i> З ІСТОРІЇ БЛАГОДІЙНИЦТВА НА ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКІНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVIII – ПОЧАТОК XX ст.)	28
<i>Володимир ВАСИЛЬЧУК.</i> НІМЕЦЬКИЙ ЕТНОС УКРАЇНИ В УМОВАХ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ І ЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ КАТАКЛІЗМІВ (50 – 80-і роки XX століття).....	33
<i>Геннадій ВАСИЛЬЧУК.</i> РОСІЙСЬКА ІСТОРИЧНА НАУКА 90-Х РР. XX – НА ПОЧАТКУ XXI СТ.: ПОШУКИ МЕТОДОЛОГІЇ.....	41
<i>Тарас ВІНЦКОВСЬКИЙ.</i> УКРАЇНСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА: ФОРМУВАННЯ ОСНОВНИХ ЗАСАД МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ.....	49
<i>Борис ГОД.</i> ДЖИРОЛАМО САВОНАРОЛА І РЕНЕСАНСНИЙ ГУМАНІЗМ В ІТАЛІЇ	54
<i>Микола ГОРСЛОВ.</i> ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНИ І РОСІЇ В ЕПОХУ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ.....	61
<i>Олена ГРЕБЕНЮК.</i> ГАЛІЛЬ ІНАЛДЖИК ПРО ОСМАНСЬКУ ІМПЕРІЮ XIV-XVI ст. ...	68
<i>Віктор ГРІНЧЕНКО.</i> МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ БІОГРАФІЇ І. Є. КЛИМЕНКА	70
<i>Олександр ЖИТКОВ.</i> «ВЕЛИКИЙ ПЕРЕЛОМ» 1920 – 30-х рр. У КОНТЕКСТІ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ.....	76
<i>Алие ИБРАГИМОВА.</i> ИСТОРИЧЕСКИЕ КОРНИ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ КРЫМСКОГО ХАНСТВА.....	80
<i>Григорій КАЗЬМИРЧУК, Марія КАЗЬМИРЧУК.</i> ТРИ ПОДОРОЖІ ЯРОСЛАВА ІВАШКЕВИЧА ДО КАЛЬНИКА	87
<i>Валерій КІЗЮН.</i> СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ БІЛЬШОВИЦЬКОГО ЦЕНЗУРНОГО ДИКТАТУ НАД ЗАСОБАМИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ У РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ	92
<i>Олександр КІЯН.</i> ДО ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ КАТЕГОРІЇ “НАУКОВА ШКОЛА” В ІСТОРІОГРАФІЇ.....	100
<i>Олександр КОВАЛЬКОВ.</i> ДО ПРОБЛЕМИ СПРИЙНЯТТЯ ЧАСУ ТРАДИЦІЙНИМ СУСПІЛЬСТВОМ (XIX–XX СТ.): «МАГІЯ ПЕРШОГО ДНЯ» У СЛОВ’ЯНСЬКИХ УЯВЛЕННЯХ	105

<i>Денис КРАСНОСІЛЕЦЬКИЙ.</i> „ОТАМАНЩИНА” ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ПОЧАТКУ 1920-Х РОКІВ: СОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД, ПОЛІТИЧНА СПРЯМОВАНІСТЬ, МЕТА ТА МЕТОДИ БОРОТЬБИ.....	111
<i>Оксана ЛЮТА.</i> ПОЧАТКОВА ОСВІТА В ЄЛИСАВЕТГРАДІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.....	117
<i>Костянтин МЕЛЬНИЧУК.</i> ВІЛЬНЕ КОЗАЦТВО УКРАЇНИ ПЕРІОДУ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ.....	123
<i>Олександр МОЦЯ.</i> «РУСЬКА ЗЕМЛЯ»: ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ (ДО 100-ЛІТТЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ А. М. НАСОНОВА).....	130
<i>Андрій НАУМОВ.</i> ТРАНСФОРМАЦІЯ СТОСУНКІВ ГЛАВИ ДЕРЖАВИ З ПАРЛАМЕНТОМ У РОСІЇ ПІД ЧАС ПЕРШОГО ПРЕЗИДЕНТСТВА В.ПУТІНА.....	134
<i>Галина НЕВИННА.</i> ФІНЛЯНДІЯ У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ НІМЕЧЧИНИ В 1933-1939 рр....	142
<i>Григорій ПЕРЕПЕЛИЦЯ.</i> ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВНОЇ МОВИ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ.....	147
<i>Погорілець О., Саввов Р.</i> НОВІ ЗНАХІДКИ НА ПОДІЛЛІ МОНЕТ З ЛИТОВСЬКИМИ КОНТРАМАРКАМИ.....	151
<i>Тетяна ПОЗИВАЙ.</i> НОВІ ЗНАХІДКИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КЕРАМІКИ.....	153
<i>Інна ПОЗДНЯКОВА.</i> ДО ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ АПАРАТУ УПРАВЛІННЯ ВИДАВНИЧОЮ СПРАВОЮ В РРФСР (1919 – 1921 рр.).....	156
<i>Юрій ПРИСЯЖНЮК.</i> ЛІКУВАЛЬНА ПРАКТИКА УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. У КОНТЕКСТІ ЙОГО ТРАДИЦІЙНОГО СВІТОСПРИЙНЯТТЯ.....	162
<i>Світлана ПРОСКУРОВА.</i> СОЦІОКУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ ОСВОЄННЯ УКРАЇНЦЯМИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР’Я ТА КРИМУ В ХVІ–ХVІІІ СТ.....	167
<i>Олег РАФАЛЬСЬКИЙ.</i> “УКРАЇНСЬКА ПРОБЛЕМА” В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ЕПОХИ ЗАНЕПАДУ.....	174
<i>Віктор РСЗНИК, Віктор ФІЛОРЕТОВ.</i> КРИЗА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА РЕЦЕПТИ ЇЇ ПОДОЛАННЯ ЗА В. ЛИПІНСЬКИМ.....	177
<i>Ірина РОМАНЬКО.</i> КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ У РОКИ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917 – 1920).....	181
<i>Ольга СИМОНЕНКО.</i> ПРОБЛЕМА КЛАСИФІКАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ СТРУКТУР І ФОРМ РОЗВИТКУ ІТАЛІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В 1922-1940 рр.....	187
<i>Олег СИНЕНКО.</i> БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКИХ ПРОФСПЛОК З ВЛАСНИКАМИ ПІДПРИЄМСТВ ЗА ПІДВИЩЕННЯ ЗАРОБІТНОЇ ПЛАТИ РОБІТНИКІВ ЗА ДОБИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ (ЛЮТИЙ 1917-КВІТЕНЬ 1918 РР.).....	193
<i>Павло ТРОЯН.</i> КОНСТАНТІН ФРАНЦ І НІМЕЦЬКА ВЛАДНА ЕЛІТА: ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО АНАЛІЗУ ТА РОЗВ’ЯЗАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ПРОБЛЕМ.....	200
<i>Володимир УДОВИК.</i> ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ НАУКОВИХ ТОВАРИСТВ НА ОКУПОВАНІЙ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (1941–1944 рр.).....	209

<i>Ігор ФАРЕНІЙ</i> . ПОШИРЕННЯ ІДЕЙ КООПЕРАЦІЇ У НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В ПОРЕФОРМЕННИЙ ПЕРІОД (1860-ті – початок 1890-х років)	209
<i>Віктор ФІЛОРЕТОВ</i> . НІМЕЦЬКИЙ ПРИВАТНИЙ КАПІТАЛ У ТУРЕЧЧИНІ В 1950-х – 1980-х рр.	222
<i>Оксана ХУДОЛЕЙ</i> . “ВІСНИК УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА ОХОРОНИ ПАМ’ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ” ТА ЙОГО РОЛЬ У ФОРМУВАННІ НОВИХ ПІДХОДІВ ЩОДО ЗБЕРЕЖЕННЯ, ОХОРОНИ, ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ НЕРУХОМИХ ПАМ’ЯТОК У НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ	229
<i>Олена ЦИГУЛЬСЬКА</i> . МОСКОВСЬКА ДЕРЖАВА XVII ст. НА РАННЬОМУ ЕТАПІ ПЕРЕХОДУ ВІД ТРАДИЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА ДО МОДЕРНОГО: РЕФОРМАТОРСЬКА.....	235
<i>Тетяна ЦЬОМРА</i> . ВПЛИВ ІНСТИТУТІВ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА ДІЯЛЬНІСТЬ СІЛЬСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ УСРР (1921–1928 рр.)	240
<i>Олександр ЧОРНИЙ</i> . ХЕРСОНСЬКЕ УЧИЛИЩЕ ТОРГОВОГО МОРЕПЛАВСТВА ...	247
<i>Сергій ШАМАРА</i> . СІЛЬСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.: ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ	253
<i>Сергій ШЕВЧЕНКО</i> . СТОРІНКИ ТРУДОВОЇ ТА ГРОМАДСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОЛЕКСАНДРА ГІТАЛОВА В ДОКУМЕНТАХ ДЕРЖАРХІВУ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ	259
<i>Сергій ЯНЧЕНКО</i> . ДІЯЛЬНІСТЬ ТИМЧАСОВИХ ПЕДАГОГІЧНИХ КУРСІВ НА НАДДНІПРЯНЩИНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ ..	267
ФІЛОСОФСЬКІ ТА СОЦІАЛЬНІ НАУКИ.....	274
<i>Руслан ВАВРЕНЮК</i> . ГЕНЕЗИС ПОНЯТТЯ Й ТЕРМІНА “ГЕНДЕР” В ІСТОРИКО-СОЦІОЛОГІЧНІЙ ДУМЦІ	274
<i>Володимир ВОСВОДІН</i> . ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ГРОМАДСЬКИХ ОБ’ЄДНАНЬ УКРАЇНИ.....	279
<i>Едуард КЛЮЄНКО</i> . УЧАСТЬ НАСЕЛЕННЯ У ПОЛІТИЦІ В РІЗНИХ ІСТОРИЧНИХ ТИПАХ СУСПІЛЬСТВА: ПРОБЛЕМИ ГЕНЕЗИ, МІСЦЯ І РОЛІ, ПРОГНОЗІВ	285
<i>Лариса ПЕРЕВОЗНИК</i> . УКРАЇНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ДОБИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ: СТАН ТА МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ ЦІННОСТІ	292
<i>Григорій СТЕЖКО, Зоя СТЕЖКО, Володимир ЯЦУК</i> . ДЕРЖАВНІСТЬ ТА ГРОМАДЯНСЬКІ СВОБОДИ: ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ	299
<i>Тетяна ХРИСТЮК</i> . ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ВИБОРІВ 1993 р. ТА 1995 р. В РОСІЇ.....	310
РЕЦЕНЗІЇ	317
ПОВІДОМЛЕННЯ	323

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Випуск 10

Серія:

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

**СВІДОЦТВО ПРО ВНЕСЕННЯ СУБ'ЄКТА ВИДАВНИЧОЇ СПРАВИ
ДО ДЕРЖАВНОГО РЕЄСТРУ ВИДАВЦІВ,
ВИГОТІВНИКІВ І РОЗПОВСЮДЖУВАЧІВ ВИДАВНИЧОЇ ПРОДУКЦІЇ
Серія ДК № 1537 від 22.10.2003 р.**

Підп. до друку 12.02.2007. Формат 60×84¹/₁₆. Папір офсет.
Друк різнограф. Ум. др. арк. 28,32. Тираж 300. Зам. № 4701.

***Редакційно-видавничий центр
Кіровоградського державного педагогічного
університету імені Володимира Винниченка
25006, Кіровоград, вул. Шевченка, 1.
Тел.: (0522) 24 59 84.
Факс.: (0522) 24 85 44.
E-Mail: mails@kspu.kr.ua***